

1 (98) 2026

DOI:10.17721/2413-7065.1(98).2026

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. – «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February 2001
(Ukraine in the World History in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

*Науковий журнал
Засновник і видавець
Науково-дослідний
інститут українознавства
КНУ
імені Тараса Шевченка
Періодичність
раз на три місяці*

*Academic journal
Founder and publisher
RIUS of
Taras Shevchenko
National University
of Kyiv
Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до правописних норм української мови, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті з історичних та філософських наук зараховуються як фахові згідно з наказами МОНУ №1188 від 24.09.2020 р. та №1471 від 26.11.2020 р.

Журнал «Українознавство» представлено в наукометричних і реферативних базах даних:

1. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>;
 2. Index Copernicus International <https://journals.indexcopernicus.com>;
 3. DOAJ (Directory of Open Access Journals) <https://doaj.org>;
 4. Наукова періодика України <http://journals.uran.ua>;
 5. Scientific Indexing Services (SIS) <http://sindex.org>;
 6. Infobase Index <http://infobaseindex.com>;
 7. Eurasian Scientific Journal Index <http://esjindex.org>;
 8. ResearchBib <http://journalseeker.researchbib.com>
 9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <https://nbuv.gov.ua>;
 10. Polish Scholarly Library (бібліотека) <https://pbn.nauka.gov.pl>;
- є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується суб'єктом у сфері друкованих медіа на підставі рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 22.01.2026 № 184 (ідентифікатор медіа – R30-06845)

Редакційна колегія:

Головний редактор

Надія Гаврилюк
доктор історичних наук

Члени редколегії

Микола Васьків – доктор філологічних наук, професор

Валентин Крисаченко – доктор філософських наук, професор

Юрій Фігурний – кандидат історичних наук

Марчін Матера – доктор археології (Польща)

Флоріан Матей-Попеску – доктор філософії з давньої історії та археології, (Румунія)

Віра Додонова – доктор філософських наук, професор

Михайло Відейко – доктор історичних наук

Тетяна Гребенюк, доктор філологічних наук, професор

Вікторія Іванова – відповідальний секретар

Editorial board:

Editor-in-chief

Nadiya Gavrylyuk
Doctor of Historical Sciences

Members of the Editorial Board

Mykola Vaskiv – Doctor of Philological Sciences Professor

Valentyn Krysachenko – Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Yurii Fihurnyi – Candidate of Historical Sciences

Marcin Matera – Doctor of Archaeology (Poland)

Florian Matei-Popescu – Candidate of Sciences in Ancient History and Archaeology, (Romania)

Vira Dodonova – Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Mykhailo Videiko – Doctor of Historical Sciences

Tetyana Hrebenuk, Doctor of Philological Sciences, Professor

Viktoriia Ivanova – Executive Secretary

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часопросторі її існування – від витоків до сьогодні – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише в анексованих та окупованих територіях, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

Для публікації власних наукових статей у фаховому журналі «Українознавство» звертаємо вашу увагу на необхідність чіткого, лаконічного формулювання теми запропонованого вами наукового дослідження, яке відповідає українознавчій проблематиці, а також неухильного і послідовного дотримання тих основоположних вимог, затверджених МОН України, які значною мірою визначають якісні параметри наукових публікацій у фахових виданнях. До них слід віднести насамперед наявність у структурі дослідження, його продуктивному змістовому наповненні методолого-рефлексивного, аргументованого, коректного аналізу таких критично важливих складових статті, як:

- 1) постановка зазначеної проблеми у загальнонауковому контексті та виявлення її генетичного зв'язку із пріоритетними науковими проблемами та завданнями гуманітаристики;
- 2) аналіз джерельної бази дослідження та останніх публікацій, якими започатковано висвітлення даної проблеми і які творчо, конструктивно-критично використані автором, а також виокремлення та стислий аналіз недостатньо вивчених аспектів проблеми і сюжетів вказаної наукової проблематики;
- 3) формулювання цілей статті та виокремлення наукових завдань дослідження;
- 4) системний виклад основного матеріалу статті та обґрунтування отриманих наукових результатів наукового пошуку;
- 5) висновки, що є результатом вивчення даної проблематики, а також виокремлення перспективних напрямків подальших наукових розробок зазначеної проблематики дослідження.

Звертаємо вашу увагу на необхідність дотримання у статтях принципів академічної доброчесності, а також вимог до технічного оформлення авторських публікацій, які викладено на офіційному сайті Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зазначаємо, що обсяг статті не повинен перевищувати 1 ум. др. арк. У зв'язку з ухваленням Верховною Радою України у першому читанні основи законопроєкту № 7633 «Про заборону використання російських джерел інформації» просимо наших авторів звернути особливу увагу на цитування та посилання в наукових публікаціях, які подаються до друку.

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Калакура Я.

Реставрація сталінізму в Росії:
виклики для українознавства

8

Kalakura Ya.

Restoration of Stalinism in Russia:
Challenges for Ukrainian Studies

Ятченко В.

Екзистенційний вимір світоглядних
уявлень українців в умовах
соціальної травми, спричиненої
Голодомором 1932–1933 років

25

Yatchenko V.

The Existential Dimension of
Ukrainian Worldview under
Conditions of Social Trauma Caused
by the Holdomor of 1932–1933

Машевський О.

Компаративний аналіз явищ
Голодомору 1932–1933 та
штучного голоду 1946–1947 років
в Україні

43

Mashevskiy O.

Comparative Analysis of
the Phenomena of the Holodomor of
1932–1933 and the Artificial Famine
of 1946–1947 in Ukraine

УКРАЇНА – ЕТНОС
UKRAINE – ETHNOS

Гетьман В.

Український етнос як
просторово-часове утворення

55

Hetman V.

Ukrainian Ethnic Group as
a Spatio-Temporal Formation

Лозко Г.

Наукова реконструкція
язичницького календаря на
матеріалі вірувань поліщуків:
осінній цикл

65

Lozko H.

Scientific Reconstruction of
the Heathen Calendar Based on
the Beliefs of the Polishchuks:
Autumn Cycle

УКРАЇНА – МОВА
UKRAINE – LANGUAGE

Пясецький П., Рудник О.

Росифікація та креолізація:
вплив зовнішніх чинників
на розвиток української мови

82

Piaseckyj P., Rudnyk O.

Rossification and Creolization:
the Influence of External Factors
on the Development of
the Ukrainian Language

Васьків М.

Трансформація символіки української вишивки у збірці Богдана Томенчука «Вишійте, мамо, бронжилет»

101**Vaskiv M.**

Transformation of the Symbolism of Ukrainian Embroidery in the Collection of Bohdan Tomenchuk "Embroider, Mother, a Bulletproof Vest"

УКРАЇНА І СВІТ**UKRAINE AND THE WORLD****Круковський В.**

Організовані українці в Новому світі: історія світового українства на прикладі діяльності Конгресу українців Канади

112**Krukovskyi V.**

Organised Ukrainians in the New World: the History of Worldwide Ukrainianhood as Exemplified by the Ukrainian Canadian Congress's Activities

Додонова В.

Українці за кордоном: ідентифікаційні практики українських переселенців

128**Dodonova V.**

Ukrainians Abroad: Identification Practices of Ukrainian Migrants

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ**HISTORICAL STUDIES****Олексійчук В.**

Вплив християнства на політичний та культурний розвиток Русі-України в VI–X ст.

142**Oleksiichuk V.**

The Influence of Christianity on the Political and Cultural Development of Rus-Ukraine in the 6th–10th Centuries

Маслак О.

Уроки Переяславської угоди для української державності: історіографія та українознавчий аналіз

157**Maslak O.**

Lessons of the Pereiaslav Agreement for Ukrainian Statehood: Historiography and Ukrainian Studies Analysis

Хасцький Б.

Професійна та громадська діяльність родини київських медиків Черняхівських в українознавчому контексті

173**Khaitetskyi B.**

Professional and Public Activities of the Kyiv Medical Family Cherniakhivsky in the Ukrainian Studies Context

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
HISTORICAL SITES AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE

Додонов Р., Кононенко Т.
У пошуках архіву Нестора Махна

181

Dodonov R., Kononenko T.
In Search of Nestor Makhno's Archive

Гаврилюк Н.
Світ 80-х через призму однієї
біографії (до 90-річчя Бориса
Миколайовича Мозолєвського)

197

Gavrylyuk N.
The World of the 80s Through the
Prism of one Biography (to the 90th
Anniversary of Borys Mozolevskyi)

Бевз Т.
Воєнна філателія як інструмент
символічної політики та
національної консолідації в Україні

212

Bevz T.
Military Philately as a Tool
of Symbolic Policy and National
Consolidation in Ukraine

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНОЗНАВСТВА
PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF UKRAINIAN STUDIES

*Кравцов Ю., Цихуляк І.,
Цой Т.*
Концепт істини в умовах
постправди та перспективи
відновлення класичної
епістемологічної парадигми

227

*Kravtsov Yu., Tsykhuliak I.,
Tsoi T.*
The Concept of Truth in the Context
of Post-Truth and Prospects for
the Restoration of the Classical
Epistemological Paradigm

Стадник Б.
Особливості справедливості
в кризовому суспільстві в умовах
військової агресії

238

Stadnyk B.
Features of Justice in a Crisis
Society under Conditions of Military
Aggression

Кулебякін Г.
Між еміграцією та радянською
ідеологією: доля позитивізму на
території України після 1918 року

248

Kulebiakin G.
Between Emigration and Soviet
Ideology: the Fate of Positivism on
the Territory of Ukraine after 1918

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ
UKRAINIAN STUDIES AT THE EDUCATIONAL SPACE

Капітан Л., Товтин Я.
Освітні реформи в Україні
(кінець XX – початок XXI ст.):
історичний контекст і наслідки

261

Kapitan L., Tovtyn Ya.
Educational Reforms in Ukraine (Late
20th – Beginning of 21st Century):
Historical Context and Impacts

З ІСТОРІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА
FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN STUDIES

Фігурний Ю.
Внесок Ірини Краснодемської
у розвиток українознавства
та спростування російських міфів
і фальсифікацій історії України

277

Fihurnyi Yu.
The Contribution of Iryna
Krasnodemska to the Development
of Ukrainian Studies and
the Refutation of Russian Myths
and Falsifications in Ukrainian History

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

Александрова Г.
Духовно-практичні координати
євроінтеграційного розвитку
України

291

Aleksandrova H.
Spiritual and Practical Coordinates
of Ukraine's European Integration
Development

Шинкарик Ю.
Голос із окопів: чому мілітарна
література стає новою класикою
для української школи

298

Shynkaryk Yu.
Voice from the Trenches: Why Military
Literature is Becoming the New
Classic for Ukrainian Schools

РЕСТАВРАЦІЯ СТАЛІНІЗМУ В РОСІЇ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА¹

Ярослав КАЛАКУРА

orcid.org/0000-0001-9007-4991

доктор історичних наук, професор,
заслужений професор КНУ імені Тараса Шевченка,
провідний науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
email: kalajar@ukr.net

Анотація. Аналізуються згубні наслідки відродження сталінізму в Російській Федерації як каталізатора імперської політики і збройної агресії проти України, з'ясовуються загрози путінізму для української державності та ідентичності. Наголошується на ключовій ролі українознавства в протидії ідеології рашизму, формуванні національно-державницької свідомості та патріотизму українців. Сформульовані пропозиції щодо запобігання новій хвилі українофобії після закінчення гарячої фази війни.

Ключові слова: українознавство, небезпека сталінізму, протидія путінізму, рашизм, російсько-українська війна, спростування російських міфів.

Постановка проблеми. Окупаційно-геноцидна війна Росії проти України стала індикатором реставрації та остаточного утвердження ідеології і практики сталінізму в Московії та одним із його наслідків. Ті суспільно-політичні та соціокультурні процеси, які відбуваються в путінській Росії упродовж останнього двадцятип'ятиріччя, деякі дослідники та експерти кваліфікують як ресталінізацію або відтворення сталінізму. Проте це настільки динамічний, системний і всеохоплюючий перебіг змін, що може оцінюватися як реставрація, тобто повернення до старої радянської системи і методів управління, реанімація комуністичної ідеології та сталінської моделі історичної пам'яті.

Синонімами цього терміна можуть

слугувати такі поняття, як «відродження», «відновлення», «реабілітація» тощо. Відмовившись від демократизації та реформ, нинішній політикум Росії свідомо і цілеспрямовано насаджує та культивує путінський варіант неосталінізму, розглядаючи його як засіб самозбереження режиму, відновлення СРСР, запобіжник нової хвилі незалежницького руху суб'єктів Російської Федерації (далі – РФ) та можливого розпаду неоімперії.

Сам термін «Сталінізм» (з великої літери) народився в 1930-х рр. у найближчому оточенні вождя і вперше був озвучений його соратником Л. Кагановичем за аналогією з ленінізмом, як і формула «Сталін – це Ленін сьогодні». Сучасна наука трактує концепт «сталінізм» як крайню форму тоталітаризму,

¹ В основу статті, яку підготовлено у межах виконання науково-дослідної роботи «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 0125U002252), покладено доповідь на Міжнародній науковій конференції «Сучасне українознавство в обороні держави та її повоєнній відбудові» 16 жовтня 2025 р.

репресивну, жорстку і централізовану систему одноосібного управління державою; реакційну теорію, політику та ідеологію, яка сформувалася в СРСР і функціонувала у період правління Сталіна [9].

Парламентська асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі ще десять років тому на засіданні у Вільнюсі ухвалила резолюцію, яка прирівнює сталінізм до нацизму. Синтез сталінізму і фашизму породив вищу форму нацизму – рашизм, яку Верховна Рада України кваліфікувала в 2023 р. як державну ідеологію РФ. Поглиблюючи оцінки цих явищ, деякі дослідники проводять паралелі між рашизмом і фашизмом, сталінізмом та путінізмом як їх різновидностями [11], наголошуючи в такий спосіб на важливості та актуальності означеної проблеми для України та українознавства. Як відомо, реанімація сталінського централізму та командно-адміністративних методів управління відбувалася і в УРСР у часи Брежнєва–Щербицького шляхом посилення контролю за культурно-духовним життям, російщення науково-освітнього та інформаційного простору, переслідування українських дисидентів і правозахисників.

Аналіз досліджень та публікацій. Джерельний комплекс статті представлений двома групами: документальними, переважно у форматі збірників [4, 6, 35], та історіографічними. Останні охоплюють наступні тематичні сюжети досліджень: а) природа та сутність сталінізму [25, 32, 39], його злочини, в т. ч. в Україні [10, 29]; б) відродження сталінізму в РФ з акцентом на путінізм як його різновид та рашизм як державну ідеологію [40]; в) геноцидно-окупаційна війна проти України стала виявом імперських

амбіцій заздрості та комплексу неповноцінності путінізму, складовою українофобства [1, 3, 12, 18–19]; г) українознавство в протидії рашизму та запобіганні поширенню неосталінізму в Україні [5, 4, 13, 15, 24, 36]; г) методологія та методика критики і розвінчування сталінізму в його сучасних модифікаціях українофобства [7–8, 11, 20, 26]. Хоча перші публікації з аналітичної критики сталінізму з'явилися на початку 1990-х [28, 38], однак активне осмислення вказаних проблем у контексті імперського, радянського і сучасного періодів Росії як однієї цілісної традиції з урахуванням спроб обілювання постаті Сталіна почалося на межі ХХ–ХХІ ст. і триває досі. Науковці звернули увагу на етнізацію сталінізму в СРСР, «націоналістичні», «куркульські», «голодоморівські», «шкідницькі» та інші каральні акції з акцентом на етнічність, заборону українознавства, а також на те, що твори «вождя», його промови в маніпулятивних цілях перекладалися національними мовами, включно з українською.

В оприлюднених працях на основі документальних джерел і фактів наголошується, що із сталінізмом пов'язані найбільш драматичні сторінки історії України ХХ ст: терор, масові репресії, депортації, голодомори, згортання українізації, розстріляне відродження. Це доба змосковлення України, яка породила тоталітарну освіту, гуманітаристику та журналістику, наклала ідеологічне табу на українознавство. Вказані сюжети досить ґрунтовно висвітлюються також в узагальнюючих дослідженнях [25, 30], науковій, навчальній літературі з історії та українознавства [12, 14–15, 17, 24, 34, 36]. На основі аналізу архівних документів та конкретних фактів

автори обґрунтовують висновок про те, що більшовицький режим шляхом ідеологічних маніпуляцій зумів сформувати в українському суспільстві певний прошарок людей (переважно в так званих «пролетарських регіонах»), які сакралізували «героїчні сталінські перемоги» і глорифікували особу «вождя». (До слова, тепер там рашистські окупаційні війська). Завдяки новітній літературі в суспільній свідомості поглибилось розуміння сталінізму як загрозової для людства моделі тоталітарної диктатури, автократії та ідеологічного монополізму. Разом з тим, незважаючи на порівняно великий масив джерел і наукових досліджень, українознавчий контекст реставрації сталінізму в РФ в його сучасному форматі лише починає критично осмислюватись, передусім у тісному зв'язку з нинішньою війною проти України, її викликами, які постали перед українознавством. Пріоритетне значення цієї проблематики диктує необхідність поряд з розвінчуванням путінської модифікації сталінізму глибше викривати реакційність сталінської суспільно-політичної системи, її наслідки для України та українознавства, спростовувати різного роду міфи, зокрема ніби Сталін «об'єднав» українські етнічні землі, «визволив» їх від гітлерівців тощо.

Актуальність проблеми зумовлюється кількома чинниками. По-перше, сталінізм і його ідеологічна основа рашизм становлять найбільшу загрозу Україні, її державності, ідентичності, доказом чого є нинішня кровопролитна війна на знищення України, окупація частини території, використання на ній сталінських практик насилля, репресій, виселень, деукраїнізації, примусове нав'язування українцям російського громадянства

та їх «перевиховання» в дусі «русского мира» шляхом фізичних та морально-психологічних тортур. По-друге, диктаторський режим Кремля не відмовився від стратегії відновлення СРСР як умови збереження «великої історичної Росії» і розглядає Україну як головну перешкоду для її реалізації. Ця стратегія і спонукала Путіна до повномасштабної агресії під виглядом «спеціальної військової операції» з метою «денацифікації» та «демілітаризації» України і захисту інтересів росіян. По-третє, ресталінізація та путінізація Росії роблять її ще більш небезпечною не лише для України та українознавства, на що вказують дослідники [31, 37], включно з автором цієї статті [13], але й демократичного світу. Усі ці та інші чинники засвідчують злободенність і важливість проблеми, вказують на необхідність її подальшого і поглибленого українознавчого осмислення та активного спротиву ворожій стратегії.

Мета статті: з'ясувати сутність путінської моделі сталінізму, викрити злочинний, агресивно-імперський і тоталітарний характер, довести її зв'язок із рашизмом як державною ідеологією, висвітлити роль інтелектуального потенціалу українознавства, його методології у протидії путінізму та рашизму.

Виклад основного матеріалу. Беручись до реалізації цієї мети, видається доречним попередньо обміркувати відповіді на декілька гострих історико-теоретичних та методологічних запитань: 1. Чому саме Росія з-поміж радянських республік виявилась найбільшим спадкоємцем і своєрідним заповідником сталінізму? 2. Чим пояснити, що започатковані президентом Росії Б. Єльциним кроки щодо лібералізації, дерадянїзації та декомунізації країни були згорнуті

з приходом до влади Путіна? 3. За що мстить Путін українцям і чи спроможний український чинник стримати його реваншистські наміри? Синтезуючи роздуми над цими запитаннями, зробимо наступні узагальнення.

Перше. Росія успадкувала від минувшини не лише імперську психологію і монархічну ментальність, але й фанатичну віру в «царя-батюшку» та культ вождя-правителя. Значна частина російського соціуму обожнювала Сталіна та СРСР як спадкоємця імперії, а тому з ностальгією поставилась до його розпаду, до краху комуністичного режиму і вороже зустріла ліберальні ідеї Заходу, лінію на демократизацію країни, надаючи перевагу збереженню «твердої руки» і «порядку». Для багатьох росіян Сталін був «своїм». Починаючи з 1930-х рр., він взявся за трансформацію радянської держави в «російську» і почав перевтілюватися з «грузина в росіянина», прославляючи російську мову, науку, культуру, історію. Оголосивши себе «батьком радянських народів», він у Кремлі з нагоди перемоги над гітлерівською Німеччиною виголосив тост «за великій рускій народ». Це ототожнення радянського і російського стало спекулятивною формулою для відновлення в РФ радянських державних символів, пам'ятників та ідеології, використання владою болісної туги за Союзом та диктатором, пов'язування з його іменем модернізації країни та перемоги в Другій світовій. Не випадково, за опитуванням Левада-Центру 2021 р., 39% росіян назвали Сталіна найвидатнішою людиною «всіх часів і народів» та носяться з гаслом «Путін назавжди!» [39]. Все це свідчить про те, що в Росії найбільше зберігся культ вождя і склалися сприятливі

умови для відтворення сталінізму у форматі авторитарного путінізму.

Друге. Єльцин і Путін – вихідці з радянської номенклатури, але перший – з партійної і сприймався як альтернатива старій гвардії, а другий – «темна конячка» – з кагебістської. Слабкість Єльцина і «сила» Путіна пояснюються тим, що в СРСР існувало два центри прийняття політичних рішень: Кремль – Політбюро ЦК КПРС і Луб'янка – КДБ. Після розпаду СРСР Політбюро не стало, а КДБ залишився в РФ під назвою «ФСБ», яка, взявши ставку на просування у вищі органи державної влади «своїх», вивела Путіна на пост президента замість Єльцина. Росія, на відміну від інших республік, не мала окремої ланки в КПРС і свого ЦК. Ці функції виконував союзний орган, але як найбільша за територією, чисельністю населення та потенціалом республіка вона привласнила собі особливу роль серед інших республік і титул їхнього «старшого брата». Зауважимо, що і Єльцин як політик часів Брежнєва і Андропова, коли почалася «тиха» ресталінізація, під прикриттям ліберальної риторики на практиці залишався сталіністом, а його політика була суперечливою і кризовою. Натомість Путін – «старий КДБіст», глибоко вмонтований в структуру і методи спецслужб та агентурні мережі, видавав себе за «реформатора», приховуючи свої консервативні погляди та імперські устремління. Ще 2005 р. він назвав розпад Союзу «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття», почав відбілювати Сталіна, підтримав міф про сталінську модернізацію країни та її «успішного менеджера», заохочує відновлення пам'ятників тирану, підносить роль КДБ–ФСБ як інструменту «керованої демократії» в

Росії. Навіщо Путіну потрібен Сталін і чому він його «копіює»? Це робиться у відповідь як на запит суспільства, так і для самоствердження своєї «величності», для подальшої міфологізації образу «переможця», виправдання тих кривавих методів, які використовував його «натхненник». Путін обрав не стратегію розвитку, а стратегію війни на знищення України, продовжуючи в такий спосіб сталінський геноцид українського народу.

Третє. Путін не може змиритися і пробачити українцям, що вони розхитували Російську імперію, руйнували Радянський Союз, відновили свою державну незалежність, а після Революції гідності насмілилися остаточно вирватися з «обіймів старшого брата» і зробили для свого майбутнього євроатлантичний вибір. Замість розбудови добросусідських відносин з колишніми республіками він постійно дестабілізує їх, висуває реваншистські претензії, апелюючи до історії, вдається до агресії (Грузія, Молдова, Україна) та шантажу (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан). Територія, яку контролює путінський режим, збільшилася в результаті анексії Криму і частини інших областей України, РФ розмістила свої війська в Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ї. Понад те, вона вдалася до економічного тиску на Україну, енергетичного шантажу, роззброєння, взяла курс на ослаблення, розкол і обезкровлення, а відтак і відкритої агресії та окупації частини території. З одного боку, з України до Росії були вивезені стратегічна авіація, бомбардувальники, балістичні ракети, в 1996 р. остання ядерна боєголовка. А з другого – через створену потужну агентурну базу впливу, симпатиків Сталіна,

проросійські політичні партії, засоби масової інформації, олігархів Кремль зумів розколоти українські національно-демократичні сили, передусім Народний Рух України, прибрати їхніх лідерів, зокрема В'ячеслава Чорновола, привести до влади прокремлівських політиків Л. Кучму, П. Лазаренка, Ю. Тимошенко, М. Азарова, В. Януковича, В. Медведчука та ін. Крім того, за час правління Путіна почалося знекровлення української діаспори в самій РФ [2].

Якщо в 1989 р. тут проживало близько 4,4 млн. українців, то за переписом 2010 р. їх чисельність зменшилася більш ніж удвічі. Це стало наслідком того, що російська ідеологічна машина неухильно знищує українську та інші етнічні спільноти, асимілює їх. Бути українцем у сучасній Росії стало небезпечно і ризиковано, адже влада не визнає українську ідентичність. Припинено діяльність Об'єднання українців Росії, його місцевих осередків, немає жодної державної школи з викладанням української мови, фактично згорнута робота культурних товариств. Як уже зазначалося, тотальна деукраїнізація як складова політики та ідеології рашизму стала пріоритетним напрямом діяльності російської влади і на тимчасово окупованих територіях України. Отже, головною умовою протидії і стримування агресивних намірів путінського неосталінізму є військово-політичне ослаблення ворога, зупинення війни, підтримка національних рухів у самій РФ, що в свою чергу працює на збереження України як незалежної держави.

Висловлені міркування дають ключ для глибшого розуміння, чому реставрація сталінізму в РФ з відтінком путінізму складає одну з найбільш небезпечних

загроз для України та демократичного світу загалом. Річ у тому, що в самій природі сталінізму закладені інстинкти воєн, агресії, насилля, кровожерства, людиноненависництва, жорстокості [18, 29]. Сталін, як і сьогоднішній Путін, ненавидів українців, оскільки вони боролися за незалежність, чинили шалений опір насадженню більшовизму, його плану автономізації при утворенні СРСР, програмі насильницької колективізації і хлібозаготівель. І він мстив та нищив їх червоним терором, масовими репресіями, геноцидними голодоморами, депортаціями, етнічними чистками, «ждановщиною» тощо. Автор не може однозначно стверджувати, що Сталін був українофобом, але він поділяв їхні погляди, жорстоко боровся з ідеєю незалежності України і добився її повного підпорядкування Кремлю. При ньому українці були віднесені до «ненадійних народів» не тільки в 1920–1930-х рр., але й після війни, коли до звинувачень додалася співпраця частини українців з гітлерівцями на окупованих територіях, підтримка діяльності ОУН та УПА. Це, очевидно, стало мотивом виношування плану виселення всіх українців у віддалені райони, який, за словами М. Хрущова, зірвався лише тому, що їх виявилось «занадто багато». Інакше кажучи, спільним для обох диктаторів є те, що ідеалом для них виступає московський шовінізм, насилля, терор і війна. Російські катівні в Бучі, Ірпені, Ізюмі, Лимані, Маріуполі, на Запоріжжі, Сумщині, Харківщині, Херсонщині за своєю жорстокістю не поступаються сталінським концтаборам. До речі, хрестоматійно відомо, що російський царизм спровокував Першу світову війну, Сталін і Гітлер розв'язали Другу, а повномасштабна війна Путіна

проти України таїть у собі небезпеку переростання в Третю світову з метою перерозподілу сфер впливу.

Повертаючись до обставин, причин і мотивів реставрації сталінізму в путінській Росії в контексті небезпек для України, необхідно виділити з-поміж них не лише збереження монархічно-імперської та комуно-радянської спадщини, але й те, що, на відміну від країн Балтії та України, тут була придушена демократизація ще при її зародженні на початку 1990-х рр., не проведена декомунізація суспільства, не засуджені злочини сталінізму, не відбулося покарання їх організаторів. Унаслідок цього в Московії утвердилися авторитаризм і централізм як інструменти збереження особистої влади Путіна, легалізовано діяльність так званих «патріотичних» сил, шовіністично-націоналістичних та чорносотенних партій і ліворадикальних організацій, які разом з державними силовими структурами борються з опозицією, інакомисленням, з людьми іншої, «не путінської» крові. Державною ідеологією став рашизм, який насаджує тотальну ненависть до «внутрішніх і зовнішніх ворогів», до всього демократичного світу, тероризує його погрозами ядерної війни [40].

Намагаючись повернути міфічну «велич» Росії, відновлено прапор Російської імперії часів імператора Миколи II, музичний супровід державного гімну Радянського Союзу. Сучасна російська нагородна система включає як імперські нагороди (орден Святого Георгія та Георгіївський хрест), так і радянські відзнаки (ордени Суворова та Кутузова). Пантеон слави поряд з Пушкіним поповнився іменами Сталіна, Жукова та ін. Російська пропагандистська машина через засоби

масової інформації, соцмережі, штучний інтелект активно популяризує ці імена на пострадянському просторі як пам'ять про «спільне минуле», «спільну історію і культуру», якими, мовляв, необхідно пишатися. Незадовго до повномасштабного вторгнення в Україну змінено уніформу російської армії, яка схожа на ту, що була в Російській імперії, але поєднана з радянським дизайном погонів. Тобто в усіх можливих сферах, навіть на візуальному рівні, російська пропаганда намагається законсервувати і зберегти образ свого імперського і радянського минулого, засвідчуючи водночас сучасну амбітність путінізму на світове лідерство.

Чи не найбільший вибух справжнього переполюху, неконтрольованих емоцій і люті в Путіна та його оточення викликали утвердження української незалежності, демократичні реформи, Помаранчева революція, Революція гідності, деколонізація і декомунізація суспільства, його європейський вибір. Багато хто пам'ятає, як напередодні повномасштабного вторгнення в Україну російський президент, стискаючи пальці та кривлячи губи, говорив: «Ви хочете декомунізації?! Ну що ж, нас це цілком влаштовує ... Ми готові вам показати, що означає для України справжня декомунізація!» [22].

Путінський режим дотримав слово: сотні тисяч українців, включно з дітьми, уже загинули, а на окупованих територіях стираються будь-які ознаки українськості та запроваджуються стандарти «руського мира». Дають про себе знати й примітивні знання Путіна з історії, постійне перекручування фактів. Навіть під час зустрічі з президентом США Дональдом Трампом на Алясці він відніс князя Ярослава Мудрого та

гетьмана Богдана Хмельницького до діячів спільної історії росіян і українців як «одного народу». За його химерними уявленнями, СРСР – «це просто Росія», яка тимчасово носила іншу назву, «Україну створив Ленін», «розпад Радянського Союзу – найбільша геополітична катастрофа ХХ ст.». Путін, звичайно, не Сталін, але він такий же фанатик у неприйнятті України як окремої держави, а тому ще більш витонченими езуїтськими методами та цинічними засобами використовує радянські практики для нищення української ідентичності у відповідь на спротив його амбітним геополітичним планам, фактично наслідуючи свого кумира. Якщо для Сталіна ідея незалежної України була загрозою існуванню СРСР і він відчував потребу обезкровити українське село та «почистити» інтелігенцію, русифікувати міста, то в Путіна ще більш цинічний «проект» – повне знищення української людності, стирання національної ідентичності та історико-культурної пам'яті. В реалізації цього проекту він має потужну підтримку з боку російських шовіністів і комуністів, які, реабілітуючи злочини сталінізму, піддали критиці постанову ХХ з'їзду КПРС про культ особи Сталіна за «упередженість і необ'єктивність».

Курс Путіна на ресталінізацію всіляко підтримує і патріархат Російської православної церкви (далі – РПЦ) на чолі з Гундяєвим. Це та церква, яку називають «сталінською», оскільки її реанімував Сталін у 1943 р., гарантуючи «канонічність» шляхом повного контролю з боку органів державної безпеки. І тут далеко не останню роль відіграв український чинник, адже вона мала продовжити духовну колонізацію України. Після включення західноукраїнських

земель до складу СРСР постало питання про підпорядкування численних тут православних парафій Московському патріархату та нейтралізацію (на практиці – знищення) Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ). Тут доречно згадати спецоперацію НКВС під назвою «Львівський церковний собор» 1946 р., скликаний за вказівкою партійно-радянського керівництва з метою ліквідації УГКЦ. До речі, в нинішній РФ Сталін постає як «рятівник» російського православ'я, його образ відтворено на фресках у храмі збройних сил, а патріарх Кіріл благословив не лише Путіна управляти країною «довічно», але й російські війська на війну в Україні, назвавши її «священною» [21]. У захисті єдиного духовного простору «Святої Русі» важливу роль він відводить філії РПЦ в Україні під фальшивою назвою Української православної церкви, чимало служителів якої виступають в ролі прихильників і «ждунів» Путіна. У відповідь на відкриту підтримку російської агресії, звинувачення українців у війні Президент України запровадив санкції проти найбільш одіозних кліриків Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП). Діяльність цієї церкви підпадає під дію Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», який унеможлиблює діяльність релігійних організацій, що керуються державою, яка здійснює агресію проти України. Архієреї, включно з митрополитом УПЦ МП Онуфрієм, перебувають у штаті РПЦ і під її наглядом.

Зупинимось докладніше на загрозах путінської моделі сталінізму для України і українознавства та деяких особливостях протидії путінізму з

урахуванням уроків минулого і викликів нинішньої війни. Не можна забувати, що сталінізація не оминула Україну, вона залишила руйнівний слід у всіх сферах суспільного життя, в тому числі й національній свідомості та ментальності українців. Йдеться як про мільйони репресованих, розстріляних, депортованих, заморених голодною смертю, так і покалічених духовно, ідентифікованих бацилами сталінізму, зомбованих його ідеологією. Постає тирана бронзувалась у пам'ятниках, назвах міст, вулиць, підприємств, колгоспів, оспівувалась, возвеличувалась і міфологізувалась в українській радянській історіографії, поезії, літературі та мистецтві. Нагнітаючи атмосферу насилля, терору, страху, покірності, морально-психологічних травм, влада водночас насаджувала культ особи Сталіна, його обоження як геніального вчителя і улюбленого вождя світового пролетаріату, конструювала міф про особливу роль в історії. Після його смерті, розгортання офіційної критики культу особи на партійних з'їздах і в засобах масової інформації, викриття злочинів під час реабілітації жертв репресій ставлення українців до постаті Сталіна помітно почало змінюватись, особливо на межі 1980–1990 рр. під впливом руху за державний суверенітет і незалежність України, критичного переосмислення негативної ролі радянської спадщини з погляду національних інтересів та цінностей. На початок 1990-х рр. у складі населення України було майже 10 мільйонів людей, які жили «при Сталіні», а ще майже 15 мільйонів, які народилися після смерті диктатора. За визначенням дослідників та експертів, представники цих груп у своїх оцінках сталінізму були налаштовані полярно: одні

виправдовували його дії, інші вважали злочинними. Ця полярність відбилася на процесі десталінізації українського суспільства. Він супроводжувався, з одного боку, продовженням критики і розвінчуванням культу особи Сталіна, започаткованими в часи М. Хрущова, руйнуванням політичної та ідеологічної системи, створеної в СРСР, реабілітацією жертв сталінських репресій на основі закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (1991), а з другого – деконструкцією сталінської ідеології, формуванням нової моделі національної пам'яті [27, 39].

Заради об'єктивності необхідно зазначити, що всі ці заходи носили половинчастий характер, проводились непослідовно і наштовхувались на спротив «сталінофілів», прокомуністичних та проросійських сил, представників партійно-номенклатурної еліти в системі центральної (Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, П. Симоненко та ін.) і місцевої влади, особливо на сході та півдні країни, де помітна частина мешканців міст не вичавила з себе дух Сталіна, залишки комуністичної та колоніальної зашореності. Можна погодитись з думкою І. Лосева, що регенерація сталінізму в Україні відбувалась у формі відродження комуно-радянського патріотизму, який мав потужний антиукраїнський потенціал, оскільки не передбачав створення та існування на пострадянському просторі незалежних держав. Навіть ще не так давно замасковані комуністи і соціалісти, Партія регіонів, її дітище «Опозиційна платформа – За життя» намагалися оживити комуністичну ідеологію [23].

Згадаймо, як порівняно недавно в приймальні голови Організації

ветеранів України генерала Герасімова висів великий портрет Сталіна, як в часи Януковича вулицями міст не лише на Сході й Півдні, але й в столиці розгулювали симоненківці, вітренківці, соломаїни, медведчуки, новинські, труханівці з портретами вождя та георгіївськими стрічками. Україна тривалий час продовжувала залишатись в інформаційному полоні Росії, її агентів впливу. Разом з тим велика роз'яснювальна робота, зокрема й українознавців, щодо розвінчування сталінізму дала позитивні результати. Як показали соціологічні опитування, які проводились упродовж трьох останніх десятиріч, переважна більшість українців ставляться до Сталіна набагато негативніше, ніж жителі РФ, і ця тенденція в умовах війни стала домінуючою. Якщо серед українців лише близько 16% схильні позитивно оцінити діяльність Сталіна, то серед мешканців РФ – більше половини (52%). І все ж мало не кожен третій опитаний в Україні вважає його «мудрим керівником», хоча понад 70% згодні з тим, що «Сталін – жорстокий, нелюдський тиран, винний у знищенні мільйонів безневинних людей» [16].

У процесі десталінізації України простежується три умовних періоди: початковий, або поміркований (1991–2003); прискорений (2004–2014) і радикальний (з 2015 – до цього часу). Каталізатором останнього стали Революція гідності та повномасштабна війна РФ проти України. Поряд з позитивною динамікою на кожному з них були й гальмівні явища деструктивного характеру. Та чи можна вважати, що рецидиви сталінізму в Україні вже неможливі, що він як вияв минулого тоталітаризму більше не загрожує? На жаль, ні. На думку багатьох

фахівців, українське суспільство ще не звільнилося остаточно від залишків колоніалізму, сталінізму і комунізму. Йдеться про совковість свідомості, прояви корупції, непрозорість прийняття управлінських рішень, зловживання службовим становищем, маніпуляцію громадською думкою, авторитарно-бюрократичні практики у діяльності владних структур, обмеження прав опозиції, свободи слова, доступу до інформації. Нинішня війна – це і є боротьба між російською «неосталіністською» імперською ідеологією та демократичними орієнтирами українців на утвердження цінностей свободи і гідності людини.

У контексті рецидивів практик сталінських часів насторожують і деякі інші негативні тенденції в деколонізації українського суспільства, утвердженні національної ідентичності, такі як недооцінка ролі українознавства, національно-державницького виховання молоді, недостатнє впровадження української мови в публічному просторі. Уповноважена із захисту державної мови О. Івановська повідомила, наприклад, що, з одного боку, стало менше порушень мовного законодавства у системі вищої і середньої освіти, а з другого – суттєво зросла їхня кількість у позашкільній освіті, сфері обслуговування, засобах реклами та масової інформації. На початку війни люди більше соромились публічно спілкуватися мовою агресора, а з часом перестали звертати на це увагу, зосереджуючись на інших питаннях.

Насамкінець ще раз привернемо увагу до ролі українознавства у протидії рецидивам сталінізму та розвінчуванні його сучасних ідеологем на кшталт путінізму. Вона очевидна, оскільки закладена в предметі та концептуальних засадах

українознавства, його пізнавальних, освітніх та світоглядно-виховних функціях, методологічному інструментарії. Не применшуючи значення інших наук, зазначимо, що жодна з них неспроможна так системно, цілісно та безкомпромісно реалізовувати і захищати інтереси України та світового українства, розвивати, збагачувати та поширювати знання про українську націю, її історичну місію, відстоювати європейський вибір українців, як це робить українознавство, його наукові та освітні осередки, зокрема Науково-дослідний інститут українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. Тому й не випадково, що українознавство з часу свого зародження та інституалізації на хвилі національно-культурного відродження України постійно перебувало під пресом заборон і переслідувань. За підрахунками знаного львівського професора В. Лизанчука, на рахунку московсько-царської та комуно-російської імперій понад 480 різних законів, постанов, ухвал, циркулярів, указів, розпоряджень про заборону української мови і культури, переслідування і знищення носіїв українознавства.

Хронологія утисків та ущемлень українознавства, на жаль, не вичерпалася після розвалу СРСР і відновлення незалежності України. Вони не минули й Інститут українознавства. Зважаючи на те, що ці питання досить повно висвітлені в літературі, обмежимось лише кількома сюжетами, починаючи із згадки про те, з якими перешкодами і в яких муках відроджувалося українознавство на межі 1980–1990-х рр., з якими труднощами відбувалася його концептуалізація та створювався Науково-дослідний інститут українознавства, скільки штучних перепон довелося подолати його

фундатору і першому директору П. Кононенку, а також всьому колективу для збереження установи. Ініційоване Інститутом запровадження українознавства як навчальної дисципліни в системі загальної і професійної освіти викликало шалений спротив з боку проросійських та українофобських сил. Сигналом до активної протидії цьому задуму стала зловісна стаття «Обережно: українознавство!» («Освіта України», 19 березня 1999 р.), на що відгукнувся і майбутній міністр освіти і науки (2010–2014), зрадник України Д. Табачник. Викликає подив, до яких підлих методів нищення українознавства, запозичених із арсеналу сталінщини, вдавалися чиновники: зміна назви і профілю Інституту, безпрецедентне позбавлення його статусу національного, скорочення фінансування і штатів, усунення П. Кононенка з посади і, нарешті, наказ МОН 2024 р. про реорганізацію Інституту, внаслідок якої він перетворився із самостійної загальнодержавної установи в один із підрозділів КНУ імені Тараса Шевченка. За кожним із цих та інших фактів криється детективна українофобська історія, яка ще потребує розслідування. Незважаючи на такі несприятливі умови, колектив Науково-дослідного інституту українознавства продовжує працювати, виконує досить великий обсяг науково-дослідних робіт, виступає організатором актуальних міжнародних та загальноукраїнських наукових конференцій, бере участь у підготовці та атестації наукових працівників.

Висновки. Сталінізм – багатомірне явище, а його ідеологія і практика виявилися досить живучими та небезпечними. Їхня реставрація в РФ породила путінізм, дала імпульс новим імперським

агресивним амбіціям, включно з окупаційно-геноцидною війною проти України. Головна сутність путінської моделі сталінізму полягає в тому, що вона носить злочинний, агресивно-імперський, тоталітарний характер, а її ідеологічним підґрунтям виступає рашизм як синтез фашизму, нацизму і сталінізму. Їхній пагубний вплив не оминув і українське суспільство, його владні структури. На думку деяких експертів, надмірна концентрація влади в руках президента, підміна функцій уряду його офісом, недооцінка парламенту, використання прокуратури, судів та інших правоохоронних органів, «ручні» кримінальні справи для тиску на конкурентів, переслідування незалежних ЗМІ, санкції проти опозиції нагадують темні часи сталінської епохи і можуть розглядатися як відхід від демократичних цінностей. На ці негативні тенденції звертає увагу Парламентська асамблея Ради Європи.

Величезна роль у протидії путінській моделі сталінізму та ідеології рашизму належить інтелектуальному потенціалу гуманітарних наук, передусім українознавству як інтегрованій системі знань про Україну та українство. Припинення війни на теренах України та подолання її руйнівних наслідків, у тому числі тих, що зумовлені реставрацією сталінізму в РФ та рецидивами в Україні, – пріоритетне і вкрай важливе завдання українського суспільства та світової демократії, оскільки збереження державної незалежності й відновлення територіальної цілісності України є одним із визначальних чинників підтримання стабільності й безпеки у Європі та всьому світі.

Отже, виклики, загрози та небезпеки, з якими зіткнулися українці, породжені путінським сталінізмом та імперськими

амбіціями РФ. Вони носять системний характер і українознавство покликане дати адекватні відповіді на них, виходячи з того, що путінізм – це сталінізм сьогодні. Необхідно знайти механізми для протидії та мінімізації ризиків; забезпечити етнополітичну стабільність суспільства; виробити оптимальні рішення для завершення війни, реінтеграції населення окупованих територій та відновлення територіальної цілісності України. Перехід від війни до миру та відбудови країни не означатиме послаблення уваги до її обороноздатності, припинення курсу на подальшу деколонізацію, дерусифікацію та декомунізацію суспільства. Маємо бути свідомими, що переконлива критика ідеологічних інсинуацій рашизму, спростування російських міфів, розвінчування доктрини «русского мира» як сегмента війни та українофобства має супроводжуватись продукуванням і нагромадженням нових знань про Україну та українство, самотутність їхніх цивілізаційних цінностей.

Спираючись на ці висновки, можна висловити деякі пропозиції в контексті реагування українознавців на виклики, зумовлені відродженням сталінізму в РФ та загрозами рашизму і путінізму для України.

У сфері українознавчих досліджень: продовжуючи наукове осмислення причин, характеру та перебігу російсько-української війни, звернути увагу на викриття підступної ролі в ній путінської реставрації сталінізму в РФ з усіма його негативними наслідками для України та демократичного світу. Методологія українознавчого синтезу та компаративістики дає змогу провести паралелі між системою одноосібної влади І. Грозного, Петра I, Сталіна та Путіна, виявити

спільні прояви московського царизму, російського імперіалізму, радянського тоталітаризму та «азійського деспотизму» щодо України. Перспективними проблемами для українознавства є підготовка колективної монографії «Українознавство на сторожі від рецидивів сталінізму», а також наукове осмислення процесу переходу українського суспільства від збройного захисту країни до її відбудови та адаптація ЗСУ, волонтерів до нових умов.

У сфері гуманітарної освіти: внести доповнення в навчальні програми з гуманітарних дисциплін закладів освіти про відродження ідеології та практики сталінізму, сутність його нової моделі в РФ та згубний вплив на українські реалії; підготувати методичні рекомендації щодо висвітлення загроз путінізму в контексті окупаційно-геноцидної війни РФ проти України, нав'язування несправедливого миру, викриття дискредитації української державності; порушити питання перед МОН про віднесення українознавства до обов'язкових навчальних дисциплін на всіх рівнях загальної та професійної освіти.

В інформаційному просторі: забезпечення пріоритетного місця українознавства у засобах масової інформації та соціальних мережах, залучення українознавців та інших гуманітаріїв до активної протидії пропаганді рашизму та путінізму, використанню платформ штучного інтелекту у ворожих цілях.

Особливу увагу слід звернути на професійну участь українознавців у соціальних мережах Facebook, Instagram, X (Twitter), YouTube, які за кількістю користувачів конкурують з офіційними ЗМІ, з метою розвінчування спроб кремлівських ідеологів замовчувати і

відбілювати злочини сталінізму та легітимізувати нинішню війну проти України. Необхідно всіма доступними засобами запобігати спробам окремих авторів цифрового контенту, блогерів замість критики російських нарративів популяризувати їх.

Реалізація цих та інших пропозицій, які прозвучали на Міжнародній науковій конференції «Сучасне українознавство в обороні держави та її повоєнній відбудові» 16 жовтня 2025 р., сприятиме підвищенню ролі українознавства і всіх гуманітарних наук у формуванні стійкості українського суспільства та протидії рецидивам і «реінкарнації» сталінізму у вигляді путінізму, шкідливому впливу ідеології рашизму. Маємо пам'ятати, що завершення гарячої стадії війни і перехід до миру – складний, тривалий і багатогранний процес, який вимагатиме ще більшої консолідації суспільства для відбудови України, розробки нової стратегії її безпеки, способів деокупації тимчасово окупованих територій, створення умов для повернення біженців, а також глибокого аналізу уроків війни, нових підходів до меморіалізації пам'яті про її героїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврамчук, О., Кабачинський, І. *Братні кайдани. Російські міфи про українську історію*. Київ, 2025. 192 с.
2. Безсмертна, Н. Становище української діаспори у Російській Федерації в умовах реваншистської політики Кремля щодо України. *Українознавчий альманах*. 2021. Вип. 29. С. 25–31.
3. Богданович, Г. Виклики і загрози на шляху формування та функціонування української політичної нації в умовах повномасштабної війни. *Українознавство*. 2020. № 4. С. 34–51.
4. *Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.* У 2-х частинах / упорядники: С. Кокін, М. Юнге. Київ, 2010. Ч. 1. 614 с.
5. Воропаєва, Т. Найбільші виклики, загрози та небезпеки для сучасного українства. *Українознавчий альманах*. 2020. Вип. 27. С. 50–59.
6. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / упорядник Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. 1128 с.
7. Грабовська, І. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. 2020. Вип. 36. С. 45–50.
8. Грабовська, І. Українство перед викликами путінізму. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 22. С. 29–36.
9. Гула, Р. В. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності. *Наукові праці МАУП. Серія Політичні науки*. 2019. Вип. 57 (1). С. 26–31.
10. Дем'яненко, Б. Л. *Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму*. Київ, 2000. 138 с.
11. Дем'яненко, Б., Дем'яненко, В. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3. С. 241–257.
12. Додонов, Р. Сучасна російсько-українська війна у дзеркалі геофілософської рефлексії. *Українознавчий альманах*. 2024. Вип. 34. С. 73–78.
13. Калакура, Я. Українознавство у викликах війни Московії проти України. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 15–25.
14. Кононенко, П. П. *Українознавство: підручник для вищих навчальних закладів*. Київ, 2006. 872 с.
15. Крисаченко, В. *Українознавство: гуманітарні виміри*. Київ, 2025. 504 с.
16. Новікова, Л. *Ставлення населення України до постаті Сталіна*. Київ, 2019. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&ca>

- t=reports&id=872&page=3 (дата звернення: 10.10.2025).
17. *Новітня історія України (1945–2020 роки): навчальний посібник* / К. Кондратюк, В. Качмар. Львів, 2020. 212 с.
 18. Терлюк, І. Я. *Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-ті – початок 1950-х рр.)*. Львів, 2014. 168 с.
 19. Панасюк, В. А. Українофобство російського царизму та його політичні наслідки. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 175–182.
 20. Панасюк, В. А. Українофобство Росії в добу трансформаційних змін та сталінізму. *Політикус*. 2024. № 3. С. 94–102.
 21. Патріарх Кирило благословив війська РФ на війну проти України. URL: <https://pb-news.info/2022/03/14/patriarh-kyrylo-blagoslovyy-vijska-rf-na-vijnu-proty-ukrayiny> (дата звернення: 10.09.2025).
 22. Путін пригрозив українцям. URL: https://lb.ua/world/2022/02/21/506280_putin_prigroziv_ukraintsyam_shcho.html (дата звернення: 17.09.2025).
 23. Реабілітація сталінізму по-російськи і по-українськи. URL: <https://mnk.org.ua/archive/reabilitacija-stalinizmu-ro-rosiiski-i-po-ukrajinski/> (дата звернення: 23.08.2025).
 24. Сергійчук, З. О. *Українознавство*. Київ, 2021. 184 с.
 25. *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки* / В. М. Даниленко та ін. Київ, 1991. 342 с.
 26. Стародубець, Г. М. *Методичні рекомендації з курсу «Історія сталінізму» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія»*. Житомир, 2021. 46 с.
 27. Судин, Д. Ставлення до Сталіна в українському суспільстві після 1991 р.: основні тенденції та чинники. *Народознавчі зошити*. 2021. № 6 (162). С. 1413–1434.
 28. Терлецька, І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.). *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки*. Київ, 1991. С. 297–314.
 29. Терлецька, І. Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 232–248.
 30. Тимошик, М. С. *Тоталітарна журналістика. Доба радянської та змосковлення України: за документами архівів та матеріалами преси*. Кам'янець-Подільський, 2024. 519 с.
 31. Ткаченко, В. *Росія: ідентичність агресора*: монографія. Київ, 2016. 256 с.
 32. Томахів, В. Я. *Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект)*: автореферат дис. канд. політ. наук: 23.00.01. Донецьк, 2001. 18 с.
 33. «Українізація» 1920–30-х років: *передумови, здобутки, уроки*. Київ, 2003. 392 с.
 34. *Українознавство: навчальний посібник для студентів ВНЗ* / за ред. М. І. Обушного. Київ, 2008. 627 с.
 35. *Упокорення голодом*. Збірник документів. Київ, 1993. 316 с.
 36. Фігурний, Ю., Шакурова, О. Актуалізація українознавчих досліджень під час повномасштабної російсько-української війни. *III Всеукраїнські наукові читання*. Збірник матеріалів. Київ, 2024. С. 140–151.
 37. Чупрій, Л., Льовкіна, О., Далекорей, А. Ідеологія «рашизму» як основа інформаційно-психологічних операцій РФ проти України. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 53. С. 212–219.
 38. Шаповал, Ю. І. Сталінізм і Україна. *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 27–39.
 39. Як змінилося ставлення українців до Сталіна. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/4/162983/> (дата звернення: 26.08.2025).
 40. Якубова, Л. *Рашизм: Звір з безодні*. Київ, 2023. 318 с.

REFERENCES

1. Avramchuk, O., Kabachinskyi, I. (2025).

Fraternal Chains. Russian Myths about Ukrainian History. Kyiv: Knygolav. 192 p. 6102 [in Ukr.]

2. Bezsmertna, N. (2021). The Position of the Ukrainian Diaspora in the Russian Federation in the Context of the Kremlin's Revanchist Policy Towards Ukraine. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Vol. 29, pp. 25–31. [in Ukr.]
3. Bohdanovych, H. (2024). The Challenges and Threats to the Formation and Functioning of the Ukrainian Political Nation in the Context of the Full-Scale War. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4, pp. 34–51. [in Ukr.]
4. Kokin, S., Yunge, M., comp. (2010). *The Great Terror in Ukraine. "Kurkul Operation" 1937–1938*. In 2 parts. Ch. 1. Kyiv, 614 p. [in Ukr.]
5. Voropaieva, T. (2020). The Most Important Challenges, Threats and Dangers for Contemporary Ukraine. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Vol. 27, pp. 50–59. [in Ukr.]
6. Pyrih, R., comp. (2007). *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Documents and Materials*. Kyiv, 1128 p. [in Ukr.]
7. Grabovska, I. (2020). Search for Ways and Methods of Countering Putinism: Ukrainian Realities. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Vol. 26, pp. 45–50. [in Ukr.]
8. Grabovska, I. (2017). Ukrainians Facing the Challenges of Putinism. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Vol. 22, pp. 29–36. [in Ukr.]
9. Hula, R. (2019). The Phenomenon of Stalinism in Modern Scientific Discourse: Problems, Paradoxes, Contradictions. *Naukovi praci MAUP. Seriiia Politichni nauki* (Scientific Works of the IAPM. Political Sciences series), Issue 57(1), pp. 26–31. [in Ukr.]
10. Demianenko, B. (2000). *Three Models of Totalitarianism: a Comparative Analysis of Fascism, Bolshevism and National Socialism*. Kyiv, 138 p. [in Ukr.]
11. Demianenko, B., Demianenko, V. (2018). "Putinism" as a Type of Authoritarian Political Regime. *Naukovi zapiski IPIEND NANU* (Scientific Notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine), Issue 23, pp. 241–257. [in Ukr.]
12. Dodonov, R. (2024). The Current Russian-Ukrainian Conflict in the Mirror of Philosophical Reflection. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Vol. 34, pp. 73–78. [in Ukr.]
13. Kalakura, Ya. (2023). Ukrainian Studies in the Context of Moscow's War against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4, pp. 15–25. [in Ukr.]
14. Kononenko, P. (2006). *Ukrainian Studies: A Textbook for Higher Educational Institutions*. Kyiv, 872 p. [in Ukr.]
15. Krysachenko, V. (2025). *Ukrainian Studies: Humanitarian Visions*. Kyiv, 504 p. [in Ukr.]
16. Novikova, L. (2019). *The Attitude of the Ukrainian Population towards Stalin*. Kyiv. [online] Available at: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=872&page=3> [Accessed 10 Oct. 2025]. [in Ukr.]
17. Kondratiuk, K., Kachmar, V. (2020). *Modern History of Ukraine (1945–2020): A Textbook*. Lviv, 212 p. [in Ukr.]
18. Terliuk, I. (2014). *Stalinist Totalitarianism in Ukraine: a Historical and Legal Essay (1930s – Early 1950s)*. Lviv, 168 p. [in Ukr.]
19. Panasiuk, V. (2024). Ukrainianophobia of Russian Tsarism and its Political Consequences. *Politichne zhittia* (Political life), No. 2, pp. 175–182. [in Ukr.]
20. Panasiuk, V. (2024). Ukrainianophobia in Russia during the Transformational Changes and Stalinism. *Politicus*, No. 3, pp. 94–102. [in Ukr.]
21. *Patriarch Kirill Blesses the Russian Federation's War against Ukraine*. [online] Available at: <https://pb-news.info/2022/03/14/patriarh-kyrylo-blagoslovyyv-vijska-rf-na-vijnuprot-yukrayiny> [Accessed 10 Sept. 2025]. [in Ukr.]
22. *Putin Threatened Ukrainians*. [online] Available at: <https://lb.ua/>

- world/2022/02/21/506280_putin_prigroziv_ukraintsyam_shcho.html [Accessed 17 Sept. 2025]. [in Ukr.]
23. *Rehabilitation of Stalinism in the Russian Manner and in the Ukrainian Manner*. [online] Available at: <https://mnk.org.ua/archive/reabilitacija-stalinizmu-po-rosiiskii-po-ukrajinski/> [Accessed 23 Aug. 2025]. [in Ukr.]
24. Serhiichuk, Z. (2021). *Ukrainian Studies*. Kyiv, 183 p. [in Ukr.]
25. Danylenko, V., et al. (1991). *Stalinism in Ukraine in the 1920s-1930s*. Kyiv, 342 p. [in Ukr.]
26. Starodubets, H. (2021). *Methodological Recommendations for the Course "History of Stalinism" for Students of the Second (Master's) Level of Higher Education in the Specialty 032 "History and Archaeology"*. Zhytomyr, 46 p. [in Ukr.]
27. Sudyn, D. (2021). Attitudes towards Stalin in Ukrainian Society after 1991: Main Trends and Factors. *Narodoznavchi zoshyty* (Ethnographic Notebooks), No. 6 (162), pp. 1413–1434. [in Ukr.]
28. Terletska, I. (1991). The Socio-Political System in Ukraine During the Stalin Era: the Formation of New Paradigms of Domestic Historiography (Late 1980s – 1990s). *Stalinism in Ukraine in the 1920s-1930s*. Kyiv, pp. 297–314. [in Ukr.]
29. Terletska, I. (2011). The Essence of Stalinism: Historiographical Understanding in Modern Ukraine and Russia. *Ukraine in the 20th Century: Culture, Ideology, Politics*. Vol. 16. pp. 232-248. [in Ukr.]
30. Tymoshyk, M. (2024). *Totalitarian Journalism. The Era of Sovietization and Moscowization of Ukraine: Based on Archival Documents and Press Materials*. Kamianets-Podilskyi, 519 p. [in Ukr.]
31. Tkachenko, V. (2016). *Russia: the Identity of the Aggressor: A Monograph*. Kyiv, 256 p. [in Ukr.]
32. Tomakhiv, V. (2001). *Stalinism as a Type of Totalitarianism (Historical and Political Science Aspect)*. [A thesis for Candidate of Political Science, speciality 23.00.01 "Theory and History of Political Science"]. Donetsk, 18 p. [in Ukr.]
33. "Ukrainization" of the 1920s–1930s: *Prerequisites, Achievements, Lessons*. Kyiv, 392 p. [in Ukr.]
34. Obushnyi, M., ed. (2008). *Ukrainian Studies: A Textbook for Higher Education Students*. Kyiv, 627 p. [in Ukr.]
35. *Subjugation by Famine*. (1993). Collection of Documents. Kyiv, 316 p. [in Ukr.]
36. Fihurnyi, Yu., Shakurova, O. (2024). Actualization of Ukrainian Studies during the Full-Scale Russian-Ukrainian War. *III All-Ukrainian Scientific Readings*. Collection of Materials. Kyiv, pp. 140–151. [in Ukr.]
37. Chuprii, L., Lovkina, O., Dalekorei, A. (2024). The Ideology of "Rashism" as the Basis of the Information and Psychological Operations of the Russian Federation against Ukraine. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Filozofskopolitohichni studii* (Bulletin of Lviv University. Series of Philosophical and Political Studies), Issue 53, pp. 212–219. [in Ukr.]
38. Shapoval, Yu. (1991). Stalinism and Ukraine. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 7. pp. 27–39. [in Ukr.]
39. *How Ukrainians' Attitude Towards Stalin Changed*. [online] Available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/4/162983/> [Accessed 26 Aug. 2025]. [in Ukr.]
40. Yakubova, L. (2023). *Rashizm: The Beast from the Abyss*. Kyiv, 318 p. [in Ukr.]

Summary

**RESTORATION OF STALINISM IN RUSSIA:
CHALLENGES FOR UKRAINIAN STUDIES**

Yaroslav KALAKURA

orcid.org/0000-0001-9007-4991

Doctor of Historical Sciences, Professor, Honoured Professor
of Taras Shevchenko National University of Kyivlead research fellow of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: kalajar@ukr.net

The relevance of the research. Stalinism and rashism pose the greatest threat to Ukraine, its statehood, and identity, as evidenced by the current bloody war aimed to destroy Ukraine, the occupation of part of its territory, the use of Stalinist practices of violence, repression, de-Ukrainization, the forced imposition of Russian citizenship on Ukrainians, and their “re-education” along the lines of the “Russian world” through physical and moral and psychological torture. The dictatorial Kremlin regime has not abandoned the strategy of restoring the USSR as a condition for preserving the “great historical Russia” and sees Ukraine as the main obstacle to its implementation. This strategy prompted Putin to launch a full-scale aggression under the guise of a “special military operation” to “denazify” and “demilitarize” Ukraine.

The **purpose** of the study is to clarify the essence of Putin's model of Stalinism, expose its criminal, aggressive-imperial, and totalitarian character, prove its connection with rashism as a state ideology, and highlight the role of the intellectual potential of Ukrainian studies and its methodology in countering Putinism and rashism.

Conclusions. Putin's Stalinism and Russia's imperial ambitions generate the challenges, threats, and dangers that Ukrainians face. They are systemic in nature, and Ukrainian studies must provide adequate answers to them, based on the fact that Putinism is Stalinism today. It is necessary to find mechanisms to counteract and minimize risks; ensure ethno-political stability of society; develop optimal solutions for ending the war, reintegration of the population of the occupied territories, and restoration of the territorial integrity of Ukraine. The transition from war to peace and the reconstruction of the country will require increased attention to its defense capabilities, an end to the course of further decolonization, de-Russification, and de-communization of society. Convincing criticism of ideological insinuations of rashism, refutation of Russian myths, debunking the doctrine of the “Russian world” as a segment of war and Ukrainophobia must be accompanied by the production and accumulation of new knowledge about Ukraine and Ukrainianness, the originality of their civilizational values.

Keywords: Ukrainian studies, the danger of Stalinism, opposition to Putinism, rashism, Russian-Ukrainian war, refutation of Russian myths.

Отримано редакцією/ Received: 24.01.26

Прорецензовано / Revised: 16.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАВМИ, СПРИЧИНЕНОЇ ГОЛОДОМОРОМ 1932–1933 РОКІВ

Володимир ЯТЧЕНКО

orcid.org/0000-0003-0533-8580

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: yatchych@ukr.net

Анотація. Розглянуто особливості трансформації духовного світу українців у часи Голодомору 1932–1933 років як особливого різновиду соціальної травми. Зосереджено увагу на екзистенціалах свободи, життя і смерті. Проаналізовано феномен свободи в діяльності та уявленнях різних соціальних груп українців (жертв і виконавців політики терору). Зазначено, що досвід Голодомору вносить нові, не помічені раніше західними дослідниками штрихи у розуміння соціальної травми, екзистенціальних проривів людини в межових ситуаціях.

Ключові слова: Голодомор, соціальна травма, екзистенційні виміри особистості часів Голодомору, свобода, екзистенціали життя і смерті.

Постановка проблеми. Встановлення причин і пошук форм відновлення нормального стану суспільства після закінчення російсько-української війни, вибудова нових форм економічних, соціальних відносин, духовного світу особистості потребують зусиль фахівців у багатьох сферах суспільного життя. Своя частка відповідальності за цю надважливу справу лягає і на суспільні науки, в тому числі філософію і соціологію. Внесок філософії і соціології у ці спільні прагнення полягає, зокрема, у дослідженні екзистенційного виміру усвідомлення людиною глибинних заasad власного буття, особистісних самоідентифікацій, свого призначення у світі. Зрозуміти внутрішній світ людини, її ціннісні орієнтації, життєву програму неможливо, якщо абстрагуватись від такого важливого феномену людського буття, як екзистенційні прориви. Скажемо про це лишень кількома словами, бо ці явища вже широко висвітлювались

у численних філософських і художніх текстах. Екзистенційний прорив – це особливий момент в житті особистості, коли вона під впливом якихось виняткових обставин виривається за межі усталених уявлень про світ, про себе саму, про людину й сенс її життя, про ставлення до Вищої істоти. При цьому така зміна знань і моральних критеріїв сприймається особистістю як своєрідне прозріння. Істотно важливою тут постає ще одна обставина. Отримані нові знання екзистенційного наповнення виникають як внутрішньо пов'язані з ціннісними орієнтаціями особистості, з її екзистенційним досвідом [6, с. 63].

Безпосереднім приводом для прориву можуть стати найрізноманітніші фактори: споглядання картини, вслуховування в музику чи пісню, сон, подія, яка безпосередньо стосується когось стороннього і т. ін. Але найчастіше такі прориви постають у так званій межовій ситуації, в ході переживання якої перед

людиною, за словами К. Ясперса, «постають найостанніші питання, коли людина усвідомлює крихкість свого буття і в той самий час створює образи й ідеї, за допомогою яких, незважаючи на це, може жити далі...» [16, s. 279]. В ці моменти перед людиною безжально зринає нове знання про те, ким вона, найближчі їй люди, соціальні групи, до яких вона належить, є насправді (або їй так здається). Тобто все те, що насправді розкриває перед особистістю щасливу або, навпаки, жахаючи істину про її власну сутність і місце в житті, знання про те, «хто я є насправді».

Дуже часто наслідком екзистенційного прориву стають зміни в розумінні особистістю таких морально-світоглядних феноменів (цінностей), як добро і зло, життя і смерть, справедливість, сенс життя тощо. Накопичені в такий спосіб ціннісні настанови утворюють контексти наступних екзистенційних проривів, складаючись в екзистенційний досвід [13, с. 32].

Осібне місце у виникненні екзистенційних проривів, формуванні екзистенційного досвіду посідає переживання особистістю ситуацій, в яких вона сама або найдорожчі для неї люди постають перед лицем смерті. До такого роду екзистенційного досвіду життя українців у ХХ ст. належать, зокрема, досвід жертв воєнних дій і штучного голоду 1918–1921 років, колективізації, Голодомору, Другої світової війни та штучного голоду 1946–1947 років, події російського вторгнення в Україну і російсько-українська війна.

У цій статті розгляд проблеми обмежується аналізом явища Голодомору в Україні 1932–1933 років. Події та духовні наслідки Голодомору нині вимагають,

крім традиційного історичного і правового, вже й поглибленого філософського та соціологічного аналізу. Голодомор мусить бути осмислений не лише через його безпосередні події, але і в горизонті одвічних цінностей, досягнутих людьми під час екзистенційних проривів – в ситуаціях досягнення свободи, життя і смерті, сенсу власного існування, місця і призначення людини в світі. Це й становить **мету** написання статті.

Об'єктом розгляду в статті поставлено вияви екзистенціалів «життя-смерть», «свобода» в межових умовах виживання українських селян в часи Голодомору.

Виклад основного матеріалу. Екзистенціали життя-смерть посідають осередкове місце в дослідженнях глибинних основ людського буття. Поза аналізом їхнього змісту і взаємозв'язку просто-таки неможливий хоч скільки-небудь серйозний аналіз внутрішнього світу людини, духовного клімату суспільства. Неспростовні докази цього надали у своїх працях видатні філософи і письменники ХХ ст. Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Гайдегер, К. Ясперс, Г. Марсель, Ю. Габермас, Е. Візель. Цей узагальнений висновок повною мірою стосується також і духовного клімату українського суспільства першої третини ХХ ст. Після передголодоморних років і самого Голодомору серед жителів українського села практично не залишилось сім'ї, яка б не набула трагічного досвіду переживання смерті від голоду, насилля з боку тих, хто здійснював політику терору голодом, хвороб і каліцтв, набутих в ході голодування, обсервації героїзації особистостей і соціальних структур, які замислювали і втілювали в життя політику Голодомору. Саме такі переживання справили чи

не найбільший вплив на формування і трансформації найважливіших та найстійкіших життєвих цінностей людей, яким пощастило пережити Голодомор. До того ж якщо спробувати описати в термінах екзистенціальних категорій ті нові риси, які привніс трагічний досвід Голодомору у знання про зміст екзистенційних проривів у світовій філософії і психології, то в перший ряд слід поставити саме екзистенціали життя і смерті [14, с. 103–113].

Закцентуймо дуже важливу обставину. Трагедія Голодомору вивела на яв такого роду зміни в поглядах його жертв на життя і смерть, які проламують межі наших традиційних, запозичених з праць класиків європейської філософії, зокрема екзистенціалізму, уявлень про ці категорії. Уявлення ці мусять мати відмінності, адже питання про сутність людини, про сенс життя, про страх смерті постають перед особистістю в умовах певної історичної ситуації, в конкретному соціально-історичному просторі. Екзистенційні переживання західної людини, яку спостерігали і вивчали західноєвропейські філософи, за винятком небагатьох письменників і філософів, зокрема Е. Візеля, виникали здебільшого в контексті воєнної і повоєнної соціальної структури Західної Європи, в горизонті соціально-історичного досвіду й бачення перспектив її соціумів, а також з досвіду клінічної практики психотерапевтів.

Тому межові ситуації, на вивченні яких концентрували свою увагу й робили узагальнюючі висновки західноєвропейські філософи й психологи, мали свою специфіку. «Ми знаємо про смерть, усвідомлюємо, що таке явище існує, але, незважаючи на те, що наш мозок

захищає нас від патологічного страху, також визнаємо, що боїмося смерті... У той же час ми знаємо, що починаємо боятися, коли система заперечення не спрацьовує і страх перед смертю проривається через усі захисні механізми. Це трапляється не так часто, інколи раз або двічі за все життя. Зрідка це буває наяву, скажімо, після того, як людина зіткнулася зі смертю віч-на-віч або ж помер хтось з її рідних, але частіше за все страх смерті нагадує про себе в нічних кошмарах» [12, с. 12].

Істотно інші соціально-історичні умови формували життєві візії жителя українського села початку 30-х років ХХ ст. Одна з найсуттєвіших рис, яка зумовила специфіку екзистенційних переживань жертв Голодомору (точнісінько як і тих приречених на спалення в'язнів гітлерівських концтаборів, які достеменно знали, що єдина перспектива для них – крематорій), виявилась в тому, що стан межової ситуації – коли людина відчуває себе віч-на-віч зі смертю – не був для цих жертв єдиним одномоментним актом. Це відчуття проривалось у свідомість селян щоразу, коли вони перебували буквально на межі життя і голодної смерті, спостерігали передсмертні голодні муки й смерть найближчих людей. А перебували вони на цій межі не раз і не день чи два поспіль...

Якщо ж люди поставлені на тривалий час в обставини, коли їхнє життя може бути перерваним ще до завтрашнього дня не внаслідок якогось непередбачуваного безглузкого випадку (як це описував у своїх оповіданнях Ж.-П. Сартр) чи стихійного лиха, а самим характером оточуючого середовища, то, як засвідчують спогади очевидців Голодомору, зміст їхніх екзистенційних візій зазнаватиме

відсутніх змін, трансформуватиметься.

Спробуймо виділити найважливіші етапи екзистенційного сприйняття жертвами Голодомору феномену життя і смерті в екстремальних ситуаціях соціальної травми.

Свідки Голодомору, які в той час були ще дітьми, згадують ті перші дні й тижні, коли були відібрані останні запаси харчів і перед сім'єю вперше замаєчив привид голодної смерті. Велика кількість батьків і матерів різко активізувались у пошуках джерел забезпечення своїх сімей продуктами. Пригадували свої колишні уміння і спеціальності: стали виробляти меблі, ткали рядна тощо і вимінювали ці вироби на продукти. Інші наймалися на тимчасову (на будь-яку найважчу, найбруднішу й низькооплачувану) роботу на підприємства, на яких адміністрація підготовувала працівників, а вони приносили звідти харчі додому.

Отже, на цьому етапі перед лицем загрози голодної смерті людина починає оцінювати життя в його абсолютній самоцінності, і в багатьох випадках виникає спалах самообілізації людини для виживання. В цей момент біологічний інстинкт самозбереження постає перед духовним зором у своїй забарвленості цінностями волі, гідності, відповідальності. Меті збереження життя заради самого життя підпорядковуються всі духовні й душевні сили особистості. Проречисто про такий духовний момент повідав В. Шаламов – людина, яка понад двадцять років знемагала в сталінських концтаборах і в засланні – у своєму оповіданні «Дош» з циклу «Колымские рассказы»: «Саме в цей час я став розуміти суть великого інстинкту життя – тієї самої якості, якою наділена найвищою мірою людина. Я бачив, як знемагали й

помирали наші коні – я не можу висловитись інакше, скористатися іншими дієсловами. Коні нічим не відрізнялись від людей. Вони помирають від Півночі, від надважкої роботи, поганої їжі, побоїв, і хоч всього цього було дано їм в тисячу разів менше, аніж людям, вони помирали раніше від людей. І я зрозумів найголовніше, що людина стала людиною не тому, що вона – Боже створіння, і не тому, що в неї дивовижний великий палець на кожній руці. А тому, що була вона фізично міцніша, витриваліша за всіх тварин, а пізніше тому, що примусила своє духовне начало успішно служити началу фізичному» [11].

Таке розуміння життя часом виводило окрему людину й на рівень прикладу для іншої людини або (що особливо важливо) навіть призводило до потреби допомоги іншим. Ось приклад градації ставлення до себе і до інших в пік Голодомору в Україні з вуст свідка, якому на той час виповнилось 17 років: «Одні були як собаки – поїли б і других, другі тихо самі мерли, а хто держався за життя і других тягнув за собою» [8, с. 82].

На цьому етапі в часи Голодомору почуття гідності ще здатне протистояти приниженню, зневазі з боку тих, від кого залежало дати людині жменю борошна чи вигнати геть. Людина ще може відчувати дискомфорт від усвідомлення того, що їй доводиться принизливо випрошувати шматок хліба. М. Пилипенко з Сумщини розповідає, як в їхньому селі відкрили їдальню для працюючих у полі колгоспників. Туди ходили й голодні діти в надії отримати щось від обіду. «Їм в обід давали борщ і хліб. Ходили і ми, діти, туди. Мати казала: «Мені соромно за те, що ходите». А ми як обід, так і туди» [8, с.113].

Наступний етап соціальної травми людини в умовах голодомору як зумисного позбавлення життєвих засобів позначений станом душі в той момент, коли людина вже дивиться у вічі смерті, доведена до крайнього виснаження фізичних сил, духовного скам'яніння на ґрунті цієї виснаженості. Перед людиною фактично постає вибір не між життям (у власному розумінні цього слова) і смертю, а між існуванням і припиненням існування. Таку межову ситуацію збайдужіння душі можна означити як екзистенційний стан баналізації життя і смерті. Брутальне вбивання передсмертних голодних мук, а надто смерті найрідніших чи близьких людей в свідомість особистості послужило локальними точками формування екзистенційного досвіду переплетення життя і смерті, сприйняття життя як якогось ламкого, нестійкого, позбавленого священного ореолу утворення («... зайшли вранці до сусідів, а там усі мертві...»). Особливо вразливо це закарбовувалось в дитячому віці. «Одного разу ми побачили, що мама дуже кволала. Лягаючи спати, ми з Варочкою запитали: «Мамо, ви не помрете?» Мама сказали: «Ні, діти». Ми полягали по різні боки від неї, обняли і заснули, а коли прокинулися, мама були уже мертві» [8, с. 79].

Так, в дитячій психіці формувалось певне інформаційне ядро, яке неусувним чином накладалося на пізніші екзистенційні прозріння щодо цінності людського життя, розробки програми розпорядження ним у своїй долі й долях інших людей. Смерть людини так само починає сприйматись в особливому світлі баналізації, перестає виступати як щось надзвичайне. «Смерть була всюди, до смерті ми звикли», – мовить свідок Голодомору з Лубнів. «Багато мерло. А ніякого жалю

не було, що то вмерло. Думка – ти сьогодні, а я завтра», – вторить свідок з Брусилівщини [8, с. 45]. Мотив баналізації життя і смерті звучить і в діалозі американського дослідника Голодомору з анонімним респондентом з Житомирщини, який пізніше переїхав до міста й став студентом, а згодом емігрував до США:

« – Коли почали напливати селяни до міста, шукаючи за хлібом?

– В 32, 33-му році, тоді як голод почався.

– А що Ви думали, як Ви їх бачили?

– А що я міг думати? Голодні, вмирають та й все – що я міг? Я й сам голодував, сам голодний був» [4; 1, ЛН02, с. 12].

Некоректно було б екстраполювати таку позицію на весь загал свідків або й самих жертв Голодомору. Численні факти свідчать про різноманітного роду (аж до самопожертви) акти і місцевих керівників, і простих людей у намаганнях якось зарадити, надати допомогу оточуючим людям. Але фактом є і те, що тенденції до подібного роду екзистенційних проривів, безперечно, були, адже оточуючі особистість суспільні умови підштовхували її до цього.

(В цьому насвітленні напрошуються проречисті ремінісценції зі спогадами очевидця нашесті бубонної чуми на Європу в 1348 р. в площині змін у ставленні тодішніх жертв до інших людей, до самого життя під впливом повальної смерті й відчуття безсилля перед неминучістю передсмертних мук і загибелі. «Багато їх конала вдень і вночі просто на шляху, немало доходило і по хатах, та сусіди дознавалися про теє тільки по трупному смороду; і тих, і тих умирущих усюди було повно. Сусіди ж, із ляку перед заразою, та й із жалості до вмерлих, одно, знай, робили: або самі, або з допомогою

найманих носіїв виволікали з хат мертві тіла і складали їх перед дверми, де всякий мимохідець міг би їх бачити безліч, особливо вранці; потім того доставали мари чи ноші, а як не було, то клали й на дошки. Часто на одних ношах лежало по двоє й по троє, а траплялося безліч разів і таке, що на одних марах несли чоловіка й жінку, двох чи трьох братів, батька й сина тощо... І не вшановувано їх ні сльозою, ні свічкою, ані проводом; до того вже дійшлося, що вмєрлими людьми не більше журилися, аніж перед здохлою козою» [15, с. 222]. Якби ці слова не були взяті з тексту «Декамерона», можна було б подумати, що йдеться не про Флоренцію часів «похмурого темного середньовіччя», а про українські села кінця 1932 – початку 1933 р.).

Розуміння суті екзистенційного виміру явища баналізації смерті як медіатора в найрізноманітніших людських практиках (включаючи дитячі ігри) під впливом екстремальних умов виживання надають нам також записані С. Алексєвич зізнання матерів приречених на смерть від радіації білоруських дітей, що разом перебувають в лікарні. Читати це без відчуття жаху неможливо. «Вони (діти. – В. Я.) все про себе знають: діагноз назви всіх процедур, ліків. Більше од своїх мам знають. А їхні ігри? Бігають по палатах одне за одним і кричать: «Я – радіація! Я – радіація!»... Маленькі дівчатка в лікарняних палатах граються в ляльки. Ляльки в них заплющують очі... Так ляльки вмирають. – Чому ляльки вмирають? – Бо це наші діти, а наші діти не виживуть. Народяться – і вмруть» [1, с. 174].

Досвід Голодомору оприявнив нам ще один новий – і так само трагічний – штрих екзистенційного виміру життя і

смерті. Він полягає в появі у свідомості жертв Голодомору специфічної кореляції між досягненням своєї причетності до смерті і набуттям через це досягнення нових цінностей і смислів життя. Т. Денисова пише: «Смерть не надає життю якихось нових смислів, вона лише виявляє те, що було присутнім в житті латентно, дозволяє оцінювати життя як щось цілісне, вже неповторюване і незмінюване» [5, с. 108].

Все це вірно. Проте вірно знову-таки лише щодо того досвіду, який вибудовувався на розумінні смерті як природної необхідної межі людського існування або, наприклад, смерті окремих людей від невиліковної хвороби. Але після сталінських і гітлерівських концтаборів, Голокосту, Хіросіми, культурної революції в Китаї і геноциду в Кампучії (Камбоджі), звірств російських окупантів на захоплених українських територіях такі узагальнення вже недостатні. Це ж стосується і досвіду першого в ХХ ст. явища масового геноциду владою свого ж народу через голод – Голодомору. В життєвому полі Голодомору мільйони селян, які опинилися в його жорнах, не просто виразно бачили й примірювали на себе всю умовність і примарність життєвих планів, сподівань, авторитетності, життєвого вибору. Вони не менш чітко помічали залежність цих аспірацій не від сліпого фатуму, а від конкретних людей, вся сила чи безсилля яких визначаються їхньою належністю до владних повноважень або, навпаки, їх відчуженістю від влади.

Тому слід констатувати: Голодомор 1932–1933 років став першим у ХХ ст. явищем, коли в свідомість мільйонів людей цілеспрямовано й грубо своєю ж владою, ламаючи вікові священні й

профанні переконання, із застосуванням новітніх економічних, філософських, силових інструментів вживлювалась впевненість, що смерть – це не просто незалежна від усіх умова земного існування. Це й регульований владою механізм глибоких змін в уявленнях більшості представників нації про смисли й цінності життя. Так формувалась настанова про сліпе підпорядкування вказівкам влади, її глорифікація, уявлення про власну низькосортність.

Ось чому смерть український селянин в цій ситуації усвідомлював далеко не лише як трагічну, але неunikну природну необхідність, як на цьому наголошують європейські філософи, не знайомі з явищем Голодомору. В реаліях Голодомору смерть, залишаючись індивідуальною, вписує конкретності життів у певну єдність, основу якої вбачають у жорстокості, незрозумілості, неправедності дій влади.

Знецінення життя під час Голодомору з особливою силою виявлялось в діях активістів, які дуже часто не просто свідомо позбавляли своїх жертв засобів до існування, але ще й всіляко, не без зловтіхи намагались довести їм, що їхнє життя і вони самі нічого не варті. «До нас майже щодня приходили активісти, – згадує анонім з Дніпропетровщини. – І часами подивляться – ну, нема ніде, ні крихти. Кажуть: «Чим ви живитеся, що ви ще й досі живі? Потім забрали щойно зварений борщ» [4; 1, LH46]. Або чого вартий такий діалог: «– Ну, чим ти живеш? – Нема нічого. – Ну, чим ти живеш? – Ну та як, та живу. – Чого ж ти не здох?» [4; 1, SW09].

Многота подібних фактів у житті мільйонів селян (особливо якщо наслідком їх були голодні муки й смерті) в

момент спричиненої Голодомором соціальної травми не могла не підштовхувати до болісного переосмислення найважливіших цінностей, зокрема до розуміння життя як маловартісного в оточуючому ворожому середовищі моменті існування.

Суспільні умови, які спрямовують екзистенційні прориви особистості в напрямку баналізації життя і смерті, діяли й до періоду Голодомору. Вони існували ще й у двадцятих роках, коли в свідомість суспільного загалу радянською пропагандою посилено впроваджувалась настанова, за якою критерієм цінності особистості виступає її працездатність, праця на благо соціалізму. Тож втрата особистістю працездатності, а разом з цим і участі в суспільному виробництві, означала і втрату до неї інтересу влади, що болісно відчували на собі старі й немічні селяни, коли навесні 1933 р. харчуванням стали забезпечувати тільки тих, хто працював у полі. Це, зі свого боку, баналізує в очах особистості уявлення про саме життя, про його сенс і стає ще одним кроком до сприйняття життя як марнотного повсякденного існування, а смерть як його припинення.

Такий погляд жертви Голодомору на себе, на своє життя і на життя загалом як продукт екзистенційного прориву нікуди не подівся і після закінчення терору голодом, як нікуди не зникав він, наприклад, після звільнення людини з концтабору. Він притінюється, знебарвлюється, однак залишається в ролі «суфлера» при виборі людиною того або іншого варіанта поведінки. Ще й сьогодні вражають спогади про ставлення самих же жертв Голодомору до померлих від голоду своїх односельців. «Ховали мерців на могилах. Була і спільна яма. У

жнива (йдеться про літні місяці 1933 р., коли вже масовий мор відступив. – В. Я.) ту спільну могилу розрівняли і зробили точок. Усі жнива там молотили ціпами жито і пшеницю. А потім хтось заборонив» [9, с. 47].

Зміст останнього – найстрашнішого – етапу полягає у втраті особистістю на ґрунті цілковитого виснаження життєвих сил нормальних моральних, комунікативних, ідентифікаційних і самоідентифікаційних орієнтацій. Особистість на очах не просто знеособлювалась, дегуманізувалась. Вона елементарно втрачала людські риси. «О-о! Як він, бідний, умирав. Не проти ночі згадувать. Бачу, виліз у двір, вирве спориш, а їсти не може. Упаде і реве, і реве. Така смерть! Страшне!» (Зі спогадів жителів одного із сіл Брусилівщини [9, с. 45–46]). «Одне-єдине тваринне почуття оволоділо людьми, витіснивши тією чи іншою мірою всі інші почуття людини – це почуття голоду. І недаремно матері ніби байдуже споглядали трупи дітей. Я чув від кількох матерів такі слова: «Слава Богу, що він прибрав нещасне дитя. Як воно, бідненьке, мучилось. Якби могла, своїм тілом би годувала його, якби надіялась врятувати». Відбувалась страшна переоцінка цінностей. Смерть для улюбленої дитини виявлялась бажаною, адже вона припиняла її жахливі страждання» [3, с. 343]. Так написав у своїх спогадах Д. Гойченко – людина, яка була мобілізованою в студентські роки, брала безпосередню участь і в колективізації, і в бригадах, які відбирали останні запаси харчових продуктів у селян в 1932–1933 роках. Подібна переоцінка була далеко не поодиноким явищем, а джерелом її була не якась невиліковна хвороба, не якийсь нещасний випадок,

а цілковита безнадія і безсиле, болісне споглядання страждань найдорожчої істоти.

Тож і не дивина, що самогубства і вбивства в часи піку Голодомору й масових смертей були явищем аж ніяк не рідкісним. Відразу ж зауважимо, що наразі йдеться не про вбивства з метою заволодіння харчами або канібалізму, а про вбивства з відчаю, з бажання припинити передсмертні голодні муки. О. Іванчук з с. Рудне Київської області згадує випадок, коли напівзбожеволіла мати, в якій хлопчик вже не ходив від голоду, а дівчинка почала обгризати свої пальчики, напоїла зіллям дітей і сама випила отруту; померли всі. Відомо про кілька випадків, коли матері труїли дітей і самих себе чадним газом.

Що можна сказати про подібні вчинки? Ось вже протягом кількох десятиліть психологи, психіатри, філософи ведуть дискусії щодо природи і оцінки актів суїциду – моральні вони чи аморальні, виправдані з погляду смислу життя чи не виправдані. Питання такого роду дуже складні й роздуми про це аж ніяк не намислені. Їх дійсно потрібно ставити знову й знову. То чим є такі вчинки матерів під час Голодомору? Втечею від відповідальності чи навпаки – наслідком відчуття безвиході й неможливості зберегти виживання себе і своїх рідних?

Відповіді напевно будуть різними. Скажімо, французький філософ і богослов Г. Марсель, розглядаючи екстремальні ситуації, в яких всі шанси й ресурси жертви здаються цілком вичерпаними (в'язень в одиночній камері, хворий на невиліковну хворобу, який відчуває, як з кожним днем з нього витікає життя), робить висновок, що вихід з подібного становища – прорив у

трансцендентне і в такий спосіб перемога над смертю.

Але якщо говорити про вчинки отих матерів, то є дві незаперечні істини. Перша: стан можливості чи неможливості далі жити ці жінки не створили самі для себе – в цю дику ситуацію їх і їхніх дітей нахабно вкинула влада. Друга: згадані щойно дискусії стосуються тих ситуацій, в яких перед жертвою все-таки стоїть ціла низка варіантів поведінки, які дають змогу позитивно розв'язати проблему, що підштовхувала до рішення про суїцид, здобутись на новий смисл життя і унеможливити стан, за якого, як писав відомий австрійський психотерапевт В. Франкл, замість того, щоб покінчити з нещастями чи несправедливістю, людина, не знайшовши іншого виходу, просто покінчує з життям. У таких ситуаціях на заваді суїцидним настроям, на переконання В. Франкла, мусять стояти психологи, психіатри, соціальні працівники.

Все це знову-таки справедливо, але справедливо для нормального суспільства. А що могло допомогти українській жінці в селі, яке вмирає з голоду? Зміна ставлення до життя і пошуки нових смислів, якщо дома і в сусідів немає нічого їстівного, діти в муках переживають останні часи голодного життя, а від влади можна дочекатись тільки нового візиту «буксирів»? Та й хто їй буде говорити про якісь нові смисли?

В матеріалах звітів партійних органів, органів внутрішніх справ, медичних комісій знаходимо численні згадки про безпрецедентне поширення явища суїциду серед жителів вражених голодом сіл. Мотиви такої поведінки чітко ілюструє зміст листа селянина с. Крехаїв Остерського району Чернігівщини до Г. Петровського (орфографію

збережено. – В. Я.): «Но в нас, от я не рад жизни, і зараз жінка противна, а діти страшні вороги, бо коли я сиджу день не ївши і в'язу сітку, а тільки покуюю і зап'ю водою, а тут вештаються діти й плачуть, кажуть – пойди де-небудь купи хліба або картошки – і все це як ножом в серце, нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко. Одношу сітку на склад і іду на базар в Остер, купляю мішок картошки і тут міліція забрала. Отут до огню і підлито смоли, щоб було жарче».

Екзистенційне наповнення цього етапу – перекомутація особистістю вибору між життям і смертю на користь останньої. Смерть, саме ніщо ставало свідомим екзистенційним вибором особистості. Однак навіть і в цій ситуації, на противагу баналізації життя і смерті, для особистості реально існував також і сутнісно інший екзистенційний вибір – вибір якості смерті. Цей специфічний і, по суті, жахаючий екзистенційно-світоглядний феномен неприродного самоствердження особистості виявив себе двояким чином.

По-перше, ті, хто намагався в умовах тотального розтоптування гідності й самоповаги утриматись на плаву особистісної достоїнності (подібно до категорії в'язнів концтаборів, які прагнули тримати себе в чистоті і в такий спосіб зберігати в собі людське начало), не сприймали і смерть, недостойну їхнього життя («смерті як собаки», як висловився один із свідків Голодомору). Це стало одним із стимулів до прагнення пережити ті страшні часи.

По-друге, серед приречених загинути від голоду активізувалось жадання ціною своєї смерті полегшити іншим боротьбу за життя, перетворити свою

смерть на, нехай хоч і слабеньку, запоруку життя інших. В пам'яті багатьох дітей-очевидців Голодомору закарбувалась згадка про жертовність батьків, які останні крихти віддавали дітям, а самі помирали з голоду. І вже як межовий варіант цієї поведінки самопожертви – пропонування себе на з'їдання своїми членами сім'ї. Такі факти також відомі.

Отже, в насвітленні досвіду Голодомору новими пагонами обростає відоме гайдеггерівське визначення життя як «буття-до-смерті», особливо в площині переживання людиною своєї причетності до явища смерті. По-перше, в умовах Голодомору переживання такої спрямованості плину життя наближається до своєї кульмінації, адже смерть в цей період в буквальному розумінні супроводжує життя в кожну мить і якнайреальнішим чином детермінує і спосіб життя, і його переосмислення. А по-друге, втрачає свою абсолютну цінність переконання, за яким життя і смерть відвіку написані людині на роду божественними передественнями або є результатом її вільного вибору. Навпаки – під впливом переживання масових голодних смертей від часів колективізації і до Голодомору життя і смерть поставали в духовному світі українських селян наслідками волі інституції, яка мала всевладдя і самодостатність, але (що істотно важливо!) аж ніяк не втілювала собою сакральну субстанцію.

Все це, з одного боку, посилює відчуття відчуженості особистості від держави, від соціуму, але з другого – не призводить до загострення почування себе як істоти унікальної, неповторної.

Такий взаємовід'ємний синтез наповнює собою екзистенційні уявлення українських селян і їхніх нащадків про

життя і смерть ще довгі десятиліття після колективізації і Голодомору.

Свобода. Свобода як один із найважливіших способів організації екзистенційних переживань в свідомості європейської і в тому числі української людини початку ХХ ст. в своїх найзагальніших рисах була однотипною. Скажімо, свобода, як її розумів український селянин кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст., розгорталась для нього насамперед як свобода власника – власника землі, житла, домашньої худоби, реманенту, предметів побутового вжитку, свобода вибору форм господарювання і вірування. Саме на такого штибу власності величезною мірою вибудовувалась особиста незалежність селянина (і фактично, і в світоглядному вимірі), його спосіб життя, почуття гідності, імунітет від чужих зазіхань на гідність. Це був своєрідний аналог новочасного західноєвропейського індивідуалізму, вибудованого на підложжі первісного нагромадження капіталу [14, с. 133–137].

Інший горизонт переживання свободи українським селянином був пов'язаний з відчуттям себе носієм споконвічних селянських традицій і цінностей, оборонцем цінностей сімейних і релігійних. Ця особливість світогляду також поєднувала українського і західноєвропейського селянина.

Але тут слід не забувати про низку розбіжних обставин. Світоглядним підмурком свободи власності в Західній Європі ще від XVII ст. було усвідомлення особистістю себе як істоти незалежної, вільної. На відміну від цього, незалежність українського селянина першої третини ХХ ст. (від часу встановлення радянської влади в українському селі) визначалась волею владних структур,

узалежненою від їхнього розуміння перспектив розвитку радянського суспільства. І селянин відчував це на собі щоденно. Тому тривожне, застрашуюче відчуття пливкості фундаменту свого незалежного існування, примарності набутого працею і всілякими самообмеженнями статусу постійно нависало над ним як дамоклів меч.

Те ж саме відбувалось і з ціннісними орієнтаціями. Масове закриття храмів з кінця двадцятих років, заборона відзначення релігійних свят, примушування до знищення домашніх ікон, публічне глузування над релігійними догмами, релігійними переконаннями і над самими вірними, принука до відмови в засобах масової інформації священників від свого сану... Все це, помножене на внутрішньосімейні, міжпоколінні конфлікти й розколи на релігійному ґрунті, жорстко вказувало селянинові на химерність його статусу носія традиційних цінностей – гаранта його самоповаги і смислу його життя.

Крім того, умови, в яких народжувались і зосереджувались доленосні питання людського існування, для різних соціальних груп українського соціуму передголодоморних і голодоморних часів були неоднаковими, ба іноді й принципово відмінними. Тому екзистенційний досвід цих груп також був різноманітним. Тож і процес об'єктивації екзистенційних переживань, зокрема й осягнення свого місця та призначення в житті через розуміння своєї свободи, в українському соціумі періоду Голодомору мав істотні розбіжності всередині себе.

Ось приклад. Представники місцевої (сільської і районної) влади в передголодоморний і голодоморний час розуміли

свободу «для себе» як сукупність владних повноважень. Реалізація цих повноважень, яку вони сприймали як вияв особистої свободи, породжувала в їхній свідомості відчуття власної значущості, ваги в очах своїх односельців, а головне – надавала їм хоч би тимчасові гарантії (на ділі надто непевні) на відокремлення своєї долі й долі своїх сімей від долі помираючих від голоду жителів свого села, в ній же вони вбачали і запоруку своєї самореалізації і свого існування.

З другого боку, ці люди прекрасно розуміли, що їхня належність до владних структур не тільки не вічна, а й просто надзвичайно хитка (якщо не сказати химерна), і у разі втрати посади (або, якщо йдеться про сільських активістів, довіри з боку сільської влади) вони негайно ж випадають в групу приречених помирати від голоду. Тому їм постійно була притаманна тривожна непевність щодо свого стану, відчуття свободи супроводжувалось постійними почуваннями підвищеності над прірвою, що продукувало екзистенційні уявлення про себе та й назагал про людину як порошок на вітрі життєвих бур.

В середовищі сільських активістів періоду Голодомору особистої і суверенної політичної чи економічної свободи фактично не було. Ніякими легітимними важелями владних повноважень вони не володіли. Під цим оглядом вони належали до того ж середовища, що і їхні жертви. Та й у світоглядному плані місцеві активісти були носіями тієї ж селянської психології, представниками групи, яку радянська влада постійно сприймала як безоплатне джерело матеріального визиску. В своєму ставленні до ідеї свободи вони також не відрізнялись від основної маси селян – це типові носії селянської

«свободи від» навіть в ті моменти, коли вони були активістами. Представники цієї соціальної групи так само гостро, як і селяни-одноосібники, як і селяни-колгоспники, переживали свою соціальну упослідженість і так само страждали від породженого нею комплексу неповноцінності. Вони намагались подолати цей комплекс приниження і безправ'я.

Та як це можна було в тих умовах зробити? Шансів пробитись в ряди районної влади небагато – відсутня освіта, немає навіть найменшого досвіду організаційної роботи. Можна, щоправда, написати донос на місцеве керівництво і в такий спосіб заявити про себе. Але й це ризиковано, бо в разі невдачі позбавлять статусу активіста і можливості робити обшуки або ще й засудять. Духовний авторитет теж відсутній, бо, нехай би що говорили про активістів агітатори й партійні чини, в очах простих селян ніяким авторитетом активісти не користувались.

Тому єдино прийнятною для себе вони вважали свободу як владу, як право на насильство. Точніше, як право від імені влади відбирати в селян продукти, одяг, інші речі. Це надавало їм можливість протриматися, вижити і в такий спосіб певним чином виправдовувало в їхніх очах свободу дій, легітимізованих владою. Тим більше, що власна відповідальність за такі вчинки була вельми умовною і це надто часто вело до вседозволеності в діях особливо цинічних і жорстоких людей з-поміж груп активістів. «З дому в мене забрали швейну машинку, сир з діжкою, варення, розламали піч у хаті», – пригадує О. Лихошерст з Новобузького району Миколаївської області [8, с. 186]. Відомості про відбирання одягу, побутових речей, які не мають

жодного стосунку до хлібозаготівель, та навіть звареної їжі, виселення серед зими з жител ще й до сьогодні жахають тих, хто чує подібні спогади.

Та чи насправді в цих діях виявлялась дійсна свобода? А з іншого боку, чи не наповнюють оці трагічні реалії Голодомору сьогодні живильним ґрунтом новіші підходи до розуміння свободи і її виявів у різних конкретно-історичних ситуаціях?

У соціоантропологічній концепції людської життєдіяльності німецької мислительки Х. Арендт свобода виявляє себе як творча дія, як здійснення вчинків у процесі міжособистісного спілкування, в публічному просторі, де Інший постає не тільки і не стільки межею моєї свободи, фактором мого самообмеження, але головним чином необхідною умовою здійснення моєї свободи як суспільного вчинку, назагал свободи як суспільного явища. Затим що людина, за Х. Арендт, за своєю сутністю і за своїм призначенням є творцем, свобода в її вчинках присутня тільки тоді, коли ці вчинки привносять в життя щось нове, регулюючись при цьому моральними цінностями, які вільно діюча особистість добровільно маркує визначальником своїх дій.

В цьому навігаторі проста можливість розпоряджатись долею інших людей, як це відбивалось в діях представників місцевої влади й сільських активістів, незважаючи на повну розгнущаність і, з іншого боку, безпорадність безправних жертв, ще аж ніяк не означає наявності елементу свободи в таких діях. «Здатність віддавати, диктувати дії – це не свобода; це просто сила, як протилежність слабкості» [2, с. 230]. Тут немає вільного творення свого буття, а значить, і відсутні міжлюдські контакти

з приводу цього творення. Кризь личини реальних дійових осіб, перед вчинками яких бліднуть персонажі потвор з творчості авторів фентезі, проглядає апофеоз сваволі як протилежності свободи.

Так, це фактично ніяка не свобода, це – квазісвобода, але це було пізніше переформатування того розуміння свободи, яке витікало із суті пролетарської диктатури як влади, що не обмежена законом. Це був той варіант копії, який ще промовистіший, ніж оригінал!

Зі спостережень за самоуправством владних структур і самих владців, за діями садистів із числа сільських активістів у свідомості жертв і свідків (та й самих активістів чи представників місцевої влади!) на довгі роки устійнювались світоглядні переконання, за якими суспільство, якщо воно позбавлене керівництва «залізною» рукою вождя, являє собою суцільний хаос, в якому верховодять сильніші, жорстокіші, найнемилосердніші.

Але надзвичайно важливо врахувати і пам'ятати й інше. Досвід Голодомору демонструє й інакші аспекти проблеми свободи людини в тоталітарному суспільстві в умовах терору голодом. І демонструє на прикладі діяльності інших представників цих-таки соціальних груп українського села – представників місцевої влади й активістів. Історія Голодомору в Україні – це не тільки історія спустошливих обшуків, репресій, доведення людей до напівтваринного стану. Це, як зазначено вище, й історія безлічі фактів жертвності батьків заради врятування дітей, історія прихистку сім'ями, які самі голодували, незнайомих дітей-сиріт, що блукали селами в пошуках їжі, взаємопідтримки сусідів, односельців, нерідко наражаючись на

ненависницьку реакцію з боку владних структур. Це, врешті, історія багатоманітних дій представників місцевої влади (від колгоспного бригадира до працівника районного парт- або держапарату), спрямованих на порятунок від голодної смерті дітей і дорослих, з ризиком піддатись тепер вже не остракізму, а жорстоким репресіям (ув'язнення, висилки, розстріли).

Це були свідомі дії, вільний життєвий вибір, продиктований внутрішніми ціннісними настановами, які, вступаючи в антагоністичні суперечності з потребами самозбереження, самозахисту, не втратили свого призначення бути визначальником поведінкової моделі особистості, своєї ролі моральної максими.

З погляду визначень феномену свободи це були не просто вияви милосердя, мужності, гуманізму. І не просто приклади внутрішньої свободи, внутрішнього духовного опору. Перед нами тут постають зразки творення історично нової для українського (та й далеко не лише для українського!) соціуму моделі поведінки, яка в умовах геноциду через голод допомагала утримуватись на тому щаблі духовності, на тій межі, яка не дозволяла скочуватись членам спільноти до рівня тваринної боротьби за виживання. Інакше кажучи, це були зразки свободи вчинку, свободи як здійснення людиною свого призначення творця життєвого світу.

Погляньмо тепер на феномен свободи в світогляді інших соціальних груп часів українського Голодомору. На відміну від представників місцевої влади, для селян-твердоздавців на чільному місці стояла «свобода від» – збереження типового й природного для селянина статусу, який забезпечує імунітет проти

позбавлення його права власності на землю, на вироблену ним на цій землі продукцію, на предмети особистого вжитку. В цьому варіанті свободи він вбачав завершення себе як цілісної істоти, врешті, як гарантію свого виживання.

Культивування «свободи від», з одного боку, підживлює здатність до опору зовнішньому ворожому середовищу. Але з другого – воно плекає пасивність, що робить таку модель свободи незавершеною, уломною, вразливою. Ліквідація економічних і політичних основ такої свободи підриває її відпорність щодо зовнішніх впливів. В умовах політики «обмеження», а відтак і «ліквідації куркуля як класу», репресій, виселення у віддалені райони СРСР, штучної ізоляції від інших груп сільського населення в середовищі соціальної групи розкуркулених відбувались процеси серйозних світоглядних трансформацій, докорінної зміни уявлень членів цієї групи про своє місце й призначення в соціумі, про справжню сутність людини, про соціальну справедливість, про історичну або й метафізичну виправданість (чи, навпаки, невинуватість) напрямку суспільного розвитку. Зміцнюються переконання про соціальну незахищеність людини в суспільстві, про всевладдя і непередбачуваність дій держави щодо особистості.

Дуже специфічне переживання почуття свободи під час Голодомору відчували ті віруючі люди, які вважали Голодомор в Україні божественним передpokладенням і здійсненням передбаченої в Біблії заключної фази апокаліпсису, а себе – воїнами Христа в боротьбі з силами антихриста, якого в есхатологічному вимірі ототожнювали з

радянською владою. Це була, звичайно, виключно духовна свобода. На цьому варіанті вияву свободи варто зупинитись докладніше, адже її дискурс в специфічному наświetленні упривнює нам складність і різноманітність духовного світу української людини в часи Голодомору. Понад те, цей варіант постає одним із своєрідних історичних втілень філіації ідеї свободи в європейському культурному просторі.

Добре відомо, що християнська теологія, філософія і література простором істинної свободи вважали простір внутрішнього духовного життя особистості, а точніше – простір душі. Таке розуміння свободи відбивало світоглядні настанови класу рабів пізнього часу рабовласницького соціуму: зв'язок людини з Богом як визначальний тип життєвої позиції; прагнення раба до особистого звільнення і ствердження себе як рівноправної людини в суспільстві; усвідомлення свого безсилля здійснити це звільнення в реальному житті. Поява антично-християнського типу внутрішньої свободи заманіфестувала духовний прорив людини за межі рабства як історичної фази європейської цивілізації і відіграла роль його погребаря. Водночас антично-християнське витрактування свободи замкнуло її в межах внутрішнього духовного життя людини.

Класична філософія в особі І. Канта руйнує внутрішньоособистісні стіни функціонування свободи, переносячи сферу її дії в обшир трансцендентальної реальності. А вже трагічні події в Європі початку й середини ХХ ст. змушують дослідників цього відтинку історії здійснити глибинні переакцентації в самих основах суспільної думки і, зокрема, в розумінні пріоритетних площин

розгортання свободи, екзистенції, волі. В концептуальних розмислах Х. Арендт, як вже було сказано, вищою формою вияву свободи є свобода суспільної дії, свобода вільного вчинку. «Стара аристотелівська дефініція людини набуває в Арендт нового звучання: в книзі “Vita activa”, присвяченій дії *par excellence*, автор підносить свобідний вчинок до рангу найвищої форми людської діяльності» [2, с. 29]. Такого роду вчинки є одночасно й актуалізацією ціннісних імперативів особистості, тому, входячи в зіткнення з тиском зовнішніх реалій, вони не конвертуються у вчинки, наснажені міркуваннями доцільності, компромісності, але зберігають вже інтеріоризовані в ході попереднього досвіду (в тому числі й екзистенційного) ідеали, настанови як регулятив поведінкової моделі.

Сказане цілком достосовується і до виміру свободи в світогляді розглядуваної наразі соціальної групи всередині українських селян. Це була не просто внутрішня непокора накинутому способу життя і мислення. Це була вільно обрана духовна позиція, витворена на глибинних ціннісних переконаннях. Така непідлегливість стала виявом свободи ціннісного світу.

Та все ж джерело, яке викликало її до життя, умови, в яких вона розгорталась, утворюють своєрідну соціально-духовну тріщину, яка, подібно до «чорної діри», засмоктує в себе життєво активну силу свободи, спотворюючи її основоположні характеристики.

Різновидом вияву свободи були й позиції тієї частини місцевих керівників, які всупереч суворим розпорядженням влади роздавали селянам хліб. Сюди ж належать позиції частини дружин активістів та й самих активістів,

які крадькома ділилися з селянами часткою конфіскованих ними ж харчів. Вони внутрішньо відчували себе вільними від вимог не надавати допомоги розкуркуленням, ізолювати їх від джерел отримання продуктів. У цих діях і світоглядних настановах домінувало розуміння себе як істоти, що покликана дотримуватись насамперед максим милосердя, совісті, гідності й любові.

Всі ці названі й неназвані парадоксальні у своїй основі іпостасі свободи в умовах Голодомору не є якимось автономним, своєрідним паростком на полі українських суспільних реалій тридцятих років. Насправді вони віддзеркалюють всепроникні парадокси духовних світів жертв і свідків цієї трагедії.

Наслідки такого нівечення свободи в період Голодомору ще довго відлунювало у віддаленому від нього часі. Навіть у тій ситуації, коли людина могла вже не боятись репресій за свій політичний чи ідеологічний вибір, ті переконання про ніщотність своєї значущості, які сформував Голодомор, продовжували виступати визначником її дій. Вони виходили на яв або в негативізмі, або в переконанні про таку саму ніщотність гідності й цінності інших людей. Недарма дослідницька група Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка виявила, що навіть в 2003–2008 роках 78% з вибірки опитаних жителів України, які на період 1932–1933 років мали 1–7 років, несли в собі неусвідомлений комплекс меншовартості, 73% – високий рівень тривожності, 69% – низький рівень самоактуалізації [10].

Висновки. Розглянуті з боку філософської рефлексії, ці факти постають як моменти екзистенційного перетлумачення особистістю власної сутності, а

точніше, не перетлумачення, а перестворення, бо це був прорив за межі позиції біологічного виживання, прорив у таку сферу самоідентифікації, в якій цінності постають як щось вище за інстинкт самозбереження. Подібного роду зусилля в історії нерідко ставали вирішальними актами соціоантропогенезу і в цій своїй якості вимагають подальших фундаментальних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвич, С. *Чорнобильська молитва*. Київ, 2016. 285 с.
2. Арндт, Х. Что такое свобода? *Между прошлым и будущим*. Москва, 2014. 372 с.
3. Гойченко, Д. *Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля*. Київ, 2013. 399 с.
4. *Голодомор 1032–1933 років в Україні. Документи і матеріали*. В 4 т. Київ, 2007.
5. Денисова, Т. Смерть – предельное одиночество? *Человек*. 2008. № 5.
6. Касавина, Н. А. Экзистенциальный опыт: переживание пути и становление структуры. *Вопросы философии*. 2013. № 7.
7. Коваль, О. Бог, свобода и бессмертие в философии Ханны Арндт. *Человек*. 2016. № 2.
8. *Людяність у нелюдяний час. Добровичинці в часи Голодомору*. Львів, 2013. 278 с.
9. Мор з косою над Здвижень-рікою. Очевидці засвідчують, звинувачують. *Брусилівщина 1932–1933 р.* Житомир, 2008. 178 с.
10. Обушний, М., Воропаєва, Т. Український народ був засуджений на знищення диктаторським режимом Москви. Усі плани і дії на вимирання українців розроблялися в Москві. Голодомор 1932–1933 рр. у політико-психологічному розрізі. *Українське слово*. № 17–21.
11. Шаламов, В. *Колымские рассказы*. URL: <http://www.Shalamov.Ru/library|2|4.htm>
12. Ялом, Ірвін. *Ліки від кохання та*

інші оповіді психотерапевта. Харків, 2017. 408 с.

13. Ятченко, В., Олійник, О. Культурний контекст екзистенційного досвіду. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. Вип. 4–5.
14. Ятченко, В. *Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Київ, 2018. 155 с.
15. Боккаччо, Дж. *Декамерон*. 3 італійської переклад М. Лукаш. Київ, 2006. С. 222.
16. Yaspers, K. *Rechenschaft und Ausblick*. Munchen, 1951.

REFERENCES

1. Aleksiiyevych, S. (2016). *Chernobyl Prayer*. Kyiv, 285 p. [in Ukr.]
2. Arendt, H. (2014). What is Freedom? *Between the Past and the Future*. Moscow, 372 p. [in Ukr.]
3. Hoichenko, D. (2013). *The Red Apocalypse: Through Dekulakisation and the Holodomor. Memoirs of a Witness*. Kyiv, 399 p. [in Rus.]
4. *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Documents and Materials*. (2007). In 4 Vols. Kyiv. [in Ukr.]
5. Denisova, T. (2008). Death – Ultimate Loneliness? *Man*. No. 5. [in Rus.]
6. Kasavina, N. (2013). Existential Experience: Experiencing the Path and Forming the Structure. *Questions of Philosophy*. No. 7. [in Rus.]
7. Koval, O. (2016). God, Freedom and Immortality in the Philosophy of Hannah Arendt. *Man*. No. 2. [in Rus.]
8. *Humanity in Inhuman Times. Benefactors during the Holodomor*. (2013). Lviv, 278 p. [in Ukr.]
9. Death with a Scythe over the Zdzvizhen River. Eyewitnesses Testify and Accuse. (2008). *Brusyliv Region in 1932–1933*. Zhytomyr, 178 p. [in Ukr.]
10. Obushnyi, M., Voropaieva, T. The Ukrainian People were Condemned to Destruction by the Dictatorial Regime

- in Moscow. All Plans and Actions for the Extermination of Ukrainians were Developed in Moscow. The Holodomor of 1932–1933 from a Political and Psychological Perspective. *Ukrainske slovo* (Ukrainian Word), No. 17–21. [in Ukr.]
11. Shalamov, V. *Kolyma Tales*. [online] Available at: [http://www. Shalamov. Ru/ library/2/4.htm](http://www.Shalamov.Ru/library/2/4.htm) [in Rus.]
12. Yalom, I. (2017). *The Cure for Love and Other Stories from a Psychotherapist*. Kharkiv, 408 p. [in Ukr.]
13. Yatchenko, V., Oliinyk, O. (2014). The Cultural Context of Existential Experience. *Multiversum. Philosophical Almanac*. Issue 4–5. [in Ukr.]
14. Yatchenko, V. (2018). *The Spiritual World of Ukrainians during the Holodomor. Sociological and Existential Dimensions of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine*. Kyiv, 155 p. [in Ukr.]
15. Boccaccio, G. (2006). *Decameron*. Translated from Italian by M. Lukash. Kyiv, 222 p. [in Ukr.]
16. Yaspers, K. (1951). *Rechenschaft und Ausblick*. Munchen. [in Deu.]

Summary

THE EXISTENTIAL DIMENSION OF UKRAINIAN WORLDVIEW UNDER CONDITIONS OF SOCIAL TRAUMA CAUSED BY THE HOLDOMOR OF 1932–1933

Volodymyr YATCHENKO

orcid.org/0000-0003-0533-8580

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, lead research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: yatchych@ukr.net

The relevance of the research. Determining the causes and searching for ways restoring society to its normal state after the end of the Russian-Ukrainian war, building new forms of economic and social relations, and shaping the spiritual world of the individual require the efforts of specialists in many areas of public life. The social sciences, including philosophy and sociology, also bear their share of responsibility for this extremely important task. The contribution of philosophy and sociology to these common aspirations lies, in particular, in the study of the existential dimension of human awareness of the deep foundations of their own being, personal self-identification, and their purpose in the world.

The **purpose** is to understand the Holodomor not only through its immediate events, but also in the context of eternal values comprehended by people during existential breakthroughs – in situations of understanding freedom, life and death, the meaning of one's own existence, and the place and purpose of humans in the world.

Conclusions. The experience of the Holodomor adds new insights, previously overlooked by Western researchers, to the understanding of social trauma and existential breakthroughs of individuals in extreme situations. Viewed from the perspective of philosophical reflection, the facts presented appear as moments of existential reinterpretation of one's own essence, or more precisely, not reinterpretation, a re-creation, because it was a breakthrough beyond the position of biological survival, a breakthrough into a sphere of self-identification in which values appear as something higher than the

instinct of self-preservation. Efforts of this kind in history have often been decisive acts of socio-anthropogenesis and, as such, require further fundamental research.

Keywords: Holodomor, social trauma, existential dimensions of personality during the Holodomor, freedom, existential aspects of life and death.

Отримано редакцією / Received: 22.01.26

Прорецензовано / Revised: 10.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ЯВИЩ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 ТА ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ В УКРАЇНІ

Олександр МАШЕВСЬКИЙ
orcid.org/0009-0003-1860-5323
аспірант НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка
email: sasha.masheva@gmail.com

Анотація. Здійснено компаративний аналіз особливостей дій владних структур, поведінки різних соціальних груп українського суспільства та сприйняття ними суспільних реалій в періоди 1932–1933 та 1946–1947 років. Основну увагу зосереджено на висвітленні спільних рис та історичних відмінностей між реаліями Голодомору 1932–1933 і голоду 1946–1947 років.

Ключові слова: Голодомор, голод 1946–1947 років в Україні, тоталітаризм, штучний голод.

Постановка проблеми. Трагедії 1932–1933 та 1946–1947 років, безумовно, належать як до числа найбільш знакових подій в історії України ХХ століття, так і до пріоритетних напрямів розвитку української історичної науки. Беручи до уваги ту обставину, що політика організації штучного голоду владними структурами завжди охоплювала практично всі сторони життя населення (переважно селян), дослідження явищ штучного голоду в Україні має бути багатоаспектним та дотичним до висвітлення і загальних проблем історичного розвитку українського суспільства (створення тоталітарного типу владної вертикалі в СРСР, повоєнна відбудова сільського господарства України, національні проблеми в радянському суспільстві тощо), і конкретних питань періодів голодних років. Важливе місце в таких дослідженнях посідає компаративний аналіз явищ голоду 30-х і 40-х років ХХ століття в Україні, за допомогою якого можна виявити малопомітні риси внутрішньої логіки поведінки радянських і партійних

органів щодо українців у довоєнний та повоєнний періоди.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема вивчення спільних рис і відмінностей між явищами Голодомору і голоду 1946–1947 років, розглянутих з боку загальних рис розвитку українського суспільства, належить до числа малодосліджених, тому багатством дослідницьких текстів наша література похвалитися не може. Однак зусиллями істориків, правників, психологів, філософів, журналістів та й просто ентузіастів нагромаджений солідний обсяг фактологічного матеріалу з життя українського суспільства в роки трагедій 20-х, 30-х, 40-х років минулого століття. Цінними дослідженнями фактажу усіх трьох трагедій українського народу слід вважати праці: В. Марочко «Голодомори в Україні: порівняльний соціально-антропологічний дискурс» у збірнику «Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять» [10], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан «Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини

проти народу» [2], розгляд мору голодом українців у ХХ столітті в монографії «Історія українського селянства» [8], матеріали Міжнародної наукової конференції «Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення», що відбувалась у Києві у 2003 році [14]. Актуальними щодо виявлення важливих для загального розуміння політики владних структур в СРСР та УРСР фактів голоду 1946–1947 років стали монографія О. Веселової [1], збірник документів про голод 1946–1947 років [3].

Слід також відзначити дослідження І. Маковійчук, Ю. Пилявця «Голод в Україні у 1946–1947 рр.», у якому опрацьовано значну кількість сільськогосподарської періодики воєнних та повоєнних років, зокрема газету «Колгоспник України» [11; 9]. Важливий матеріал для вивчення проблеми міститься у працях, присвячених дослідженню голоду 1946–1947 років у різних регіонах України: на Полтавщині [6], Миколаївщині [5], Донбасі [7]. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри явища Голодомору висвітлював В. Ятченко у монографії «Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри Голодомору 1932–1933 років в Україні» [15].

Аналізуючи факти повсякденного життя українського села в 1932–1933 та в 1946–1947 роках, фіксуємо цілий ряд типологічно схожих явищ і в засобах проведення владними структурами політики викачування хліба, і в ставленні представників влади до народних мас, і в рисах поведінки жертв цієї політики – українських селян. Але очевидно також, що події 1946–1947 років відбувалися вже в інших вимірах суспільного досвіду суб'єктів соціальних процесів, аніж це

було в часи Голодомору 30-х років. Такі особливості слід брати до уваги, насамперед здійснюючи аналіз духовних процесів в українському суспільстві 30-х і 40-х років. Цей факт також змушує дослідника вдатися до уточнення категоріального апарату під час висвітлення природи голоду 1932–1933 і 1946–1947 років в українському суспільстві.

Мета дослідження – визначити суттєві розбіжності між різновидами штучного голоду – голодом і голодомором, а також окреслити ряд спільних і відмінних рис в діяльності окремих соціальних груп під час Голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років в Україні (переважно на матеріалах спогадів жителів Київської області).

Виклад основного матеріалу. Насамперед уточнимо суть проблеми і спосіб її інтерпретації у наших авторів: події 1946–1947 років слід ідентифікувати як голод чи голодомор? У вітчизняній літературі можна зустріти велику кількість публікацій, у яких дослідники відстоюють цілком протилежні погляди на цей феномен. Одні вважають, що в історії України ХХ століття було три голодомори – 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років [10, с. 11–26; 2; 14]. Інші переконані – голодомор був у 1932–1933 роках, а 1946–1947 роки кваліфікуються як голод [11]. Інколи трапляється навіть так, що автор називає події в одному випадку голодом, в іншому – голодомором. При цьому критерієм в обох випадках служать показники кількості жертв трагедії. Прихильники першої точки зору керуються фактом, що протягом 20–30-х років в Україні періодично повторювалось явище голоду – чи то як наслідок природних причин (посуха, вимерзання посівів, їх вимокання через надто велику

вологість тощо), чи то через поєднання природного і соціального факторів (нереальність планів здачі хліба державі й виконання його через примусове викачування у поєднанні з посухами і т. ін.). Але у згадані роки політика відбирання хліба була особливо жорсткою, що призвело до великої кількості голодних смертей серед українців, надто серед жителів села. Тому й виникло переконання про три голодомори. Натомість прихильники другої точки зору, оперуючи статистичними даними, говорять про набагато вищі втрати та вищу географічну й соціальну охопленість голодом і смертністю серед населення України в 1933–1934 роках порівняно з іншими голодними роками. А отже, Голодомором як найрадикальнішим і найжорстокішим різновидом штучного голоду (це явище належить писати з великої літери) слід вважати період 1932–1933 років.

Нам видається малопродуктивним це обґрунтування, адже при такому підході відкривається широке поле для суб'єктивізму. Яку кількість жертв слід вважати достатньою, аби віднести явище голоду до рівня голодомору? Чи відіграє тут роль географічний фактор, тобто охопленість голодом і голодними смертями областей і регіонів України? Нарешті, як такі критерії дають можливість з наукової точки зору оцінити наявність чи відсутність голодомору в інших країнах з дуже різною кількістю населення і співвіднесеністю чисельності голодних смертей до загальної кількості населення у тій чи іншій країні?

Очевидно, потрібен інший підхід. Ми пропонуємо за основу взяти мету здійснення «голодної» політики органами державної влади в Україні в різні роки. Тоді голод і його наслідки в

українському суспільстві постануть в іншому висвітленні.

Отож, загалом кажучи, голод в тій чи іншій країні може бути природним або викликаним штучно. Держава під час організації штучного голоду може керуватись принципово різними настановами. В одних випадках за мету служить завдання отримати певну кількість хлібної чи іншого роду харчової продукції шляхом експропріації її в селян без огляду на наслідки такої політики для населення: воно має виживати лише спираючись на свої ресурси. Смертність населення від голоду тут може бути високою, але держава не ставить собі за мету здійснити етноцид чи соціоцид через голод. Тому про явище голодомору тут не йдеться.

Інша річ, коли держава зумисне й планомірно створює ситуацію, за якої населення або його частина втрачає шанси вижити через позбавлення доступу до продуктів харчування. У такий спосіб владні структури вирішують питання або розправи з населенням певного регіону, нації, етносу, керуючись політичними, расистськими чи якимись іншими мотивами, або з метою ослаблення життєвих сил, фізичного винищення, здатності цього населення до політичного чи національного опору. Саме так слід оцінювати висловлювання ряду радянських партійних чиновників у 1933–1934 роках про те, що держава засобами позбавлення доступу населення до продуктів харчування прагнула примусити українців бути лояльними до радянської влади.

Ось тут і полягає різниця між штучним голодом та його найрадикальнішим різновидом голодомором. Ось чому ми говоримо саме про Голодомор 1933–1934 років і про факти жорстокого, антилюдського штучного голоду в

1921–1923 та 1946–1947 роках в українському суспільстві.

З іншого боку, якщо аналізувати під цим кутом зору події в Україні у ХХ столітті, то неважко помітити, що в «чистому вигляді» відмінності між явищами, які ми називаємо політикою штучного голоду і феноменом Голодомору, носять відносний характер. Елементи одного виду голоду просвічують в іншому, особливо коли розглядати умови життя й поведінку окремих соціальних груп українського суспільства в екстремальних умовах їхнього виживання. Такий підхід до аналізу соціоантропологічного й смисложиттєвого вимірів Голодомору 1932–1933 років, запропонований В. Ятченком [15, с. 23–61], видається продуктивним і для дослідження особливостей українського соціуму середини 40-х років ХХ століття.

З немалою складністю стикаються дослідники, вивчаючи проблему суб'єктивного сприйняття свідками і жертвами двох жахливих трагедій українського народу 30-х і 40-х років ХХ століття економічних, соціальних і духовних, а також історичних відмінностей між реаліями Голодомору 1932–1933 і голоду 1946–1947 років. Ця складність зумовлена кількома причинами. По-перше, в повоєнний час співіснували соціальні групи українців з різним соціальним досвідом переживання голодних років. Група старших людей, на долю яких випав тягар обох трагедій, сприймала голод 1946–1947 років, розуміла його причини крізь призму безпосереднього життєвого досвіду Голодомору 1932–1933 років, у свідомості ж молодшого покоління він постав як щось несподіване, ще не осмислене. По-друге, в оцінках причин голоду 1946–1947 років спостережені

суттєві розбіжності серед самих свідків цього явища. Одна група, упокорившись парадигмам тодішньої офіційної пропаганди, до кінця життя була переконана, що голод був спричинений виключно посухою, неврожаєм і повоєнними труднощами. Відповідно й факти поведінки людей в цей час і влада, і значна частина жертв пояснювали вимушеною реакцією на природні фактори або наслідки війни (Т. Бондаренко, 1918 р. н., з Переяслава-Хмельницького, яка пережила голод вже в дорослому віці, в 1993 році стверджувала, що «всі свої біди, в тому числі й голод, списували на війну») [4, с. 572]. Інша група, крім природних причин, появу голоду пояснювала також антинародними діями влади.

Тому, зупиняючись на аналізі економічних та соціальних реалій голоду 1946–1947 років, наводитимемо як випадки збігу явищ Голодомору та голоду 40-х років, так і факти відмінностей між ними.

Найпершим прикладом світоглядних відмінностей між цими явищами може слугувати очікування селян щодо забезпечення продуктами взимку наприкінці 1946 – в перші місяці 1947 року. Частина селян, які пережили Голодомор, вже не очікували від влади нічого доброго, тому знали, що буде голод, і готувались до нього – приховували зерно, картоплю. Інша ж частина сільських жителів покладала надію на державу, на Сталіна: «Наближалася зима, вона лякала голодом, але люди вірили, що «батько» Сталін не залишить їх у біді», – згадує М. Гончаренко з с. Парутине Миколаївської області [4, с. 739]. Особливі сподівання плекали діти. Дослідниця О. Веселова, згадуючи своє дитинство, пише: «Ми, діти, часто гралась у війну.

У грі діти хотіли бути героями-переможцями. Інколи жалкували, що війна скінчилась й не маємо змоги звершити подвиги. Сподівалися, що життя ось-ось стане кращим» [4, с. 572–573]. Дитяча психологія з її потягом до героїзму, романтики піддавалась методичній обробці офіційною пропагандою, та й соціальний досвід дитини не давав можливості їй ширше поглянути на оточуючий світ.

Суттєвою відмінністю у сприйнятті політики тотального викачування хліба в 40-х роках був факт повернення з війни чоловіків. Ця соціальна група відчувала себе переможцями фашизму, визволителями Європи, тому сподівалась на відповідне ставлення до себе та своїх рідних з боку держави. Зіткнувшись із фактами зневаги, морального приниження, загрози голодної смерті, вчорашні фронтовики розцінювали такий стан речей як кричущий вияв соціальної несправедливості, наруги. Публічні вияви такої оцінки нещадно придушувались. «Один із фронтовиків якось запитав: «За що ж я воював?». І йому за це дали десять років тюрми», – згадує М. Гончаренко з Очаківщини [4, с. 740].

Важливою різницею в поглядах українців післявоєнного часу на причини масового голоду, на відміну від років Голодомору, було й те, що вже значна частина населення – жителі приєднаних західних областей України – сприймала голод 1946–1947 років як закономірний наслідок політики радянської влади, адже вони, перебуваючи у складі Польщі, отримували з націоналістичної літератури правдиву інформацію про Голодомор, репресії серед інтелігенції, викорінювання української мови. Голод 40-х років заторкнув західноукраїнське населення значно слабше ще й тому, що

викачування продуктів з населення великою мірою утруднювалось, а часто й унеможлиблювалось діяльністю загонів УПА. Тому багато людей з різних регіонів України вирушали в 1946 і 1947 роках до Західної України вимінювати одяг, речі домашнього вжитку, рушники, смолу, хромові чоботи тощо на продукти харчування. Так рятувались від голодної смерті.

Найістотношою світоглядною установкою, що поєднувала діяльність органів влади в Україні як у 1932–1933, так і 1946–1947 роках, було ставлення до людини. Цінність особистості в очах влади визначалась її здатністю бути якомога ефективною і дешевою робочою силою. Згідно з матеріалами липневого (1946) пленуму ЦК КП(б)У колгоспник мав працювати впродовж усього світлового дня без вихідних. Заходи владних органів були спрямовані на підтримку здатності селян до виконання трудових функцій на користь держави. Як і в період Голодомору, колгоспників один раз на день на робочому місці підгодовували баландою, щоб підтримати їхню здатність до роботи. Ті, хто вже за віковими особливостями чи станом здоров'я не могли працювати і залишалися вдома, такої допомоги не отримували. За спогадами Антоніни Лукашівни (прізвища не назвала), яка на час опитування (2010) проживала у м. Києві, «важкі хлібозаготівлі супроводжувались вивезенням всього зібраного зерна в державу. А селяни і їхні діти голодували. Замість видачі зерна і грошей на трудодні колгоспників один раз в день на полі годували баландою – ріденькою затіркою. В обідній час жінки (і моя мати), сидючи під копами, зерно ховали потайки в одязі, щоб хоч якусь маленьку жменьку принести додому, змолоти на

жорнах й зварити щось дітям... Дітей в школі не годували» [4, с. 567]. Хоча треба зазначити, що в різних місцевостях все ж існувала практика підгодовування дітей у школах, їхнє існування в українських селах, як і під час Голодомору, було голодним, на межі виживання. Ба більше, підтримання здоров'я голодуючих людей чи запобігання голодним смертям для керівництва вважалося десятирядною справою, яка лише стоїть на заваді виконання колгоспами основного завдання – здачі хліба державі. І. Маковійчук і Ю. Пилявець у своїй статті наводять цитату з публікації в республіканській газеті «Колгоспник України»: «Республіканська газета «Колгоспник України» різко критикувала директорів «так званих передових радгоспів Полтавщини», які «замість того, щоб поскоріше вивезти державі всі надлишки хліба», «обмежилися виконанням плану хлібозаготівель», почали «безтурботно витрачати хліб» на організацію харчування» [9]. Відновилась практика заборони збирати колоски після жнив на полі. Дітей, які намагались це робити, так само як і в 30-х роках, нещадно били й забирали торбинки з колосками колгоспні об'їдчики, хоч незібране зерно приорювалось. Особливо вражає запозичена з часів Голодомору практика заборони збирати на полях минулорічну картоплю, хоч вона також приорювалась. Це вже нікому розумному поясненню не підлягає.

Як і в часи Голодомору, в деяких місцевостях, хоча і не скрізь, померлих просто загортали землю, на могилах навіть не ставили хрестів, «бо не було сили їх робити» (зі спогадів В. Атаманюк із Тальнівського району тодішньої Київської області) [4, с. 569].

Так само як і в 30-х роках, використовувався досвід занесення окремих колгоспів, сіл, населення яких не виконало плану хлібоздачі, на «чорну дошку», що тягло за собою штрафи, обмеження у постачанні населення гасом, сірниками, сіллю. Факти відбирання продуктів уже не обґрунтовувались потребами фронту, натомість зберігся ще з часів Голодомору лозунг необхідності забезпечення запасів на випадок майбутньої війни з капіталістичними державами. Також до уваги не брались фактори неврожаю у певній місцевості, і колгоспники мусили поповнювати недостачу до плану здачі зерна із запасів власного господарства шляхом примусового продажу через укладання договорів із райспоживспілками. Застосовувався і знайомий прийом трудових починів. У пресі був надрукований лист знатної трактористки Паші Ангеліної, в якому вона закликала трактористів продавати хліб державі з особистих запасів. Місцеві органи влади мали право самостійно приймати рішення про збільшення планів хлібозаготівель, якщо в районі був достатньо високий врожай.

Як і в 30-ті роки, деякі керівники колгоспів рятували селян, авансуючи колгоспникам зерно на трудовні, приховували зерно для сівби. Їх судили за «злісний саботаж хлібоздачі державі», до цього ж додавались звинувачення про невиконання планів із заготівлі яєць і молока. Траплялись випадки звинувачення голів колгоспів і сільрад в тому, що вони не віддавали до суду тих, хто не виробив мінімуму трудовнів. Засоби покарання за невиконання цього мінімуму були різноманітними: від штрафів до відбирання присадибних ділянок і судового покарання. І, як і в часи Голодомору, були далеко не поодинокі факти

порушення головами колгоспів, бригадами суворих вимог владних органів і таємного підгодовування дітей і дорослих шляхом видачі невеликих порцій зерна, картоплі, що категорично заборонялось.

Як і під час Голодомору, в 1946–1947 роках існувала велика різниця у рівні життя між селянами і жителями міст. Мешканці міст такого страшного голоду не відчували. Жителька с. Шмакове Криничанського району Дніпропетровської області Марія Тищенко розповідала: «Голод 1947 року я не відчула тому, що працювала в місті на військовому заводі, нам добре платили і годували. Але з листів матері і сестри я знала, що в селі люди голодували» [4, с. 414]. Зі спогадів містян деякі з них навіть не знали, що по селах люди голодують [15, с. 50–54], а дружина тодішнього партійного функціонера відверто зізналась: «Мій чоловік працював у райкомі партії. Я й не знала, що був голодомор» [4, с. 41]. Як і в 30-ті роки, інформація, що доходила до жителів міст з офіційних джерел, формувала думку про героїзм селян, які в умовах недоходу зуміли виконати план хлібозаготівель і здачі державі продукції сільського господарства. Тепер вже, звичайно, не говорили про «глітаїв», «куркулів», які зумисно шкодять соціалістичному будівництву, приховуючи хліб, але постійно повідомляли про те, що деякі керівники низової ланки саботують плани заготівлі й підлягають судовому переслідуванню.

Особливо вразливою категорією під час Голодомору і голоду 1946–1947 років були діти. Дитяча смертність хоча і була нижчою, ніж в роки Голодомору, все ж вражає, як і ступінь трудової експлуатації дітей. Траплялися непоодинокі випадки, коли діти четвертого класу вже

були іздовими, орачами. Навіть дошкільнят у ряді районів виводили на збирання колосків. Подібно до практики часів Голодомору за самочинне збирання колосків після жнив або їх приховування під час організованого збирання жорстоко карали об'їждчики. Дітей били, ступінь жорстокості покарань інколи межував із садизмом: «Хто збирав колоски, того Рудий – голова колгоспу – з головою сільської Ради доганяв тачанкою. В голодних видирали рятівні зерна, а дітей ще й садили на мурашині гнізда», – згадує житель с. Старі Бабани Уманського району тодішньої Київської області П. Нижник [4, с. 613]. Продовжувалась, хоча й в менших масштабах, практика арештів учителів, і діти боялись іти до школи. Ця травма незахищеності надовго залишилась в душах людей.

Слід, однак, зауважити, що певні зусилля, спрямовані на полегшення долі дітей, влада повоєнного часу все ж здійснювала. Організовувались літні табори відпочинку для дітей військовослужбовців або воїнів, які загинули. Правда, це більше стосувалось дітей, що проживали в містах. Відділи освіти надавали стипендії відмінникам, хоча їхній розмір був малим – 100 крб. (ціна буханки хліба на базарі доходила до 140 крб.).

Через матеріальну скруту багато дітей покидало школу. Велику частину серед них складали сироти й напівсироти, які до школи не ходили, особливо в холодну пору року, бо не було взуття. У ці роки різко знизилась і успішність, щоправда, тут зіграв свою роль фактор браку в повоєнний час підручників, зошитів, художньої літератури. В 1946 році сільських вчителів та інвалідів війни зняли з карткової системи як нечленів колгоспу, тому вчителі, особливо якщо

це були чоловік і дружина, також поми-
рали з голоду. І, як і в 1933–1934 роках,
вчителі мусили бути рупором офіційної
пропаганди на селі. Через учителів про-
цес навчання в школах включав у себе
потужний елемент ідеологічної обробки
дітей. Після війни в пропаганді вже мен-
ше говорили про те, що побудові щас-
ливого суспільства заважає внутрішній
ворог (крім постійних згадок про націо-
налістів-бандерівців), проте у свідомість
дітей активно впроваджували переко-
нання про постійну турботу партії, Ста-
ліна, що у них щасливе дитинство, про
комунізм як світле майбутнє. «В школі
вчителі нам постійно талдичили, що в
нас «щасливе дитинство», розповіда-
ли про світле майбутнє – комунізм. Теж
само – вдома по тарілці-репродуктору,
який ніколи не вимикався» (зі спогадів
киянки О. Веселової) [4, с. 573]. «А по-
чинали кожен день у школі ми піснею.
Учителька: « – Так, дітки, станьмо струн-
ко – і разом, за мною...

Піснею про Сталіна

Починаєм день,

Кращих ми не знаємо

На землі пісень...», – згадує О. Назаренко з с. Лисянки тодішньої Київської області [13]. Таке ж розповідає і В. Поліщук з м. Мала Виска на Кіровоградщині: «Пам'ятаю, сиділи ми, в полотняних штанцях, пофарбованих бузиною сорочечках, на довгій лаві у класі й співали:

«А сонечко сходить

Та все звідтіля –

Від Сталіна-батька,

З Москви, із Кремля» [4, с. 681].

В середині 40-х років продовжувала існувати стара практика вимог постійно підвищувати врожайність сільськогосподарських культур, але матеріальні ресурси, як людські, так і тяглові, були

обмеженими. Часто замість коней як тяглову силу використовували корів, але нерідко цього виявлялось недостатньо, тому в упряж впрягались жінки. Взагалі на долю жінок у повоєнні роки випало навантаження, якого не було навіть в часи Голодомору. На війні загинуло багато чоловіків, частина з тих, хто вижив, повернулася інвалідами, тому весь тягар виробництва ліг на плечі жінок. «Новизною» 40-х років у пропагандистському висвітленні цих фактів було трактування такої практики, як вияв трудового героїзму, героїчного подолання тимчасових труднощів.

У роки Голодомору землі, які стали безгосподарними внаслідок вимирання людей, усупільнювались. Попит на них з боку селян був незначним, бо сил їх обробляти не було. Але до середини 40-х років почав відчуватись дефіцит землі. Аби розширити площу оброблюваної землі в домашньому господарстві й полегшити тягар податків (як і в 30-х роках, у нездатчиків податків описували меблі, здавали їх в сільраду і продавали), серед селян практикувались фіктивні розлучення, відтак кожна сторона розлученої пари отримувала ще одну присадибну ділянку. Дуже швидко цей прийом опинився під заборною.

Відбудова сільського господарства України в повоєнний час велась переважно екстенсивним шляхом. У зв'язку з вичерпаністю резервів земельних площ в Україні пропонувалось зосередити зусилля на переселенні селян з колгоспів, де відчувалась нестача земельного фонду, в інші райони СРСР – Казахстан, Алтайський край тощо.

Новацією в пропагандистській роботі в 1946–1947 роках, спрямованій на населення всередині України, можна

вважати кампанію нацькування на «західняків». Відгомони таких настанов лунають і через багато десятиліть. У 1990 році під час опитування Д. Каленик, 1918 р. н., житель м. Києва, слушно зауважив: «Партапаратники, щоб і надалі зберегти свою монопольну владу, нині намагаються вбити клин між наддніпрянськими і західними українцями» [4, с. 585]. Навіть зараз дехто причину російської агресії шукає в «нацистській» психології й антиросійській налаштованості бандерівців та їхніх нащадків. У пропаганді ж, спрямованій на українців, що опинились поза межами рідної землі, такою «новацією» можна вважати поширення серед колишніх «остарбайтерів», відправлених німецькою владою у 1941–1943 роках молодих українців до Німеччини, які після війни залишились у зоні окупації союзників і не поспішали повертатись до СРСР, брехливого запевнення, що після війни в Радянському Союзі вже не буде колгоспів і люди працюватимуть самі на себе. У такий спосіб влада намагалась повернути в Україну молодих людей.

Висновки. Глибинний аналіз подій 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років вимагає ретельного застосування методологічного підходу, чіткості категоріального апарату під час осмислення та інтерпретації конкретних історичних фактів. Одним із елементів такого підходу є виявлення змістової наповненості понять «штучний голод» і «голодомор», спільних рис і відмінностей між цими явищами. Пропонується за критерій розмежування вважати стратегічну мету владних структур щодо населення: якщо мета полягає у викачуванні продуктів харчування з населення заради виконання плану без огляду на становище

людей, то це слід називати штучним голодом. Якщо ж здійснюється цілеспрямована політика геноциду шляхом тотального позбавлення доступу населення до продуктів харчування, то тут маємо справу з найекстремальнішим виявом штучного голоду – геноцидом. Застосовуючи вказаний критерій, можна виявити ряд спільних рис і відмінностей між Голодомором 1932–1933 років і штучним голодом 1946–1947 років. Спільні риси й відмінності стосувалися, зокрема, податкової політики, санкцій за невиконання плану заготівель продуктів, ставлення до різних соціальних груп населення. Можемо констатувати, що в поглядах представників владних органів на парадигму проведення економічних і соціальних перетворень в обох випадках спостерігається певна подібність і спадковий характер. З боку селян як головних жертв обох трагедій існували серйозні відмінності в розумінні природи і причин подій 30-х і 40-х років. Старша генерація – хто пережив Голодомор – вже не сподівалася на допомогу від держави і заздалегідь, шляхом приховування продуктів, готувалася до голоду. Молодші вірили запевненням влади на швидке вирішення проблеми. Західні українці сприймали створення штучного голоду 1946–1947 років як закономірний вияв політики радянської влади. З боку владних органів спостерігалась сутнісна спадкоємність у поглядах на селянство, ставлення як до дешевої і безвідмовної робочої сили, цінність якої визначається її трудовими зусиллями. Але якщо в часи Голодомору такий підхід мав тотальний характер, то в повоєнний час влада змушена була враховувати зміни в соціальній структурі повоєнного суспільства (наявність дітей загиблих фронтовиків,

інвалідів війни тощо). Певних змін зазнала повоєнна пропагандистська риторика – вже не говорили про внутрішнього ворога – куркуля, глитаю. Вістря пропаганди спрямовувалося на розпалювання ворожнечі між наддніпрянцями і наддністрянцями, представників низових органів влади, які намагалися врятувати голодних людей шляхом видачі невеликої кількості зерна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселова, О. *Голод 1946–1947 рр. в УРСР*. Київ, 2004. 688 с.
2. Веселова, О. М., Марочко, В. І., Мовчан, О. М. *Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. 2-ге вид., доп. Київ – Нью-Йорк, 2000. 283 с.
3. *Голод 1946–1947. Документи і матеріали*. Київ, 1996. 376 с.
4. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять*. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей. Київ, 2019. 1176 с.
5. *Голод 1946–1947 рр. на Миколаївщині мовою архівних документів*. Миколаїв, 2010. 300 с.
6. *Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): матеріали і документи*. Полтава, 1996. 139 с.
7. Задніпровський, О. *Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі*. Донецьк, 2007. 372 с.
8. *Історія українського селянства*. Нариси в 2-х томах. Київ, 2006. Т. 2. 652 с.
9. Колгоспник України. 1946. 5. XI. / Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946–1947 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 8.
10. Марочко, В. Голодомори в Україні: порівняльний соціально-антропологічний дискурс. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять*. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних,

меморіально-публіцистичних статей. Київ, 2019. С. 13–25.

11. Маковійчук, І., Пилявець, Ю. Голод в Україні у 1946–1947 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 14–32.
12. Назаренко, В. «Кучма крав в колгоспі огірки та збирав картоплю». Розповідає Анатолій Ященко – однокласник нашого земляка, экс-президента України. *Чернігівщина*. 2009. 30 квітня. С. 6.
13. Пахаренко, В. Третій людомор. *Літературна Україна*. 1991. 17 жовтня. С. 1, 6.
14. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 2003. 311 с.
15. Ятченко, В. *Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смислотиттєві виміри Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Видання друге, доповнене і розширене. Київ, 2018. 155 с.

REFERENCES

1. Veselova, O. (2004). *Famine of 1946-1947 in the Ukrainian SSR*. Kyiv, 688 p. [in Ukr.]
2. Veselova, O., Marochko, V., Movchan, O. (2000). *Holodomors in Ukraine, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the People*. 2nd ed., add. Kyiv – New York, 283 p. [in Ukr.]
3. *Famine 1946-1947 (1996). Documents and Materials*. Kyiv, 376 p. [in Ukr.]
4. *The Famine of 1946-1947 in Ukraine: Collective Memory (2019)*. Collection of Eyewitness Testimonies, Memoirs and Narrations of their Relatives, Memorial and Journalistic Articles. Kyiv, 1176 p. [in Ukr.]
5. *The Famine of 1946-1947 in the Mykolaiv Region in the Language of Archival Documents (2010)*. Mykolaiv, 300 p. [in Ukr.]
6. *The Famine of 1946-1947 in the Poltava Region (to the Fiftieth Anniversary of the Tragedy): Materials and Documents (1996)*. Poltava, 139 p. [in Ukr.]
7. Zadniprovskiy, O. (2007). *Chronicle of the Famine of 1946-1947 in Donbass*. Donetsk, 372 p. [in Ukr.]
8. *History of the Ukrainian Peasantry*

- (2006). Essays in 2 Vol. Vol. 2. Kyiv, 652 p. [in Ukr.]
9. Collective Farmer of Ukraine. (1946). November 5. In: Makoviichuk I., Pyliavets Yu. Famine in Ukraine in 1946-1947. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 8. [in Ukr.]
10. Marochko, V. (2019). Holodomors in Ukraine: Comparative Social and Anthropological Discourse. *The Famine of 1946-1947 in Ukraine: Collective Memory. Collection of Eyewitness Testimonies, Memoirs and Narrations of their Relatives, Memorial and Journalistic Articles*. Kyiv, pp.13-25. [in Ukr.]
11. Makoviichuk, I., Pyliavets, Yu. (1990). Famine in Ukraine in 1946-1947. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 8. pp. 14-32. [in Ukr.]
12. Nazarenko, V. (2009). "Kuchma Stole Cucumbers and Harvested Potatoes from the Collective Farm" . Narrated by Anatoliy Yashchenko, a Classmate of our Compatriot, the Ex-President of Ukraine. *Chernihivshchyna*, April 30. p. 6. [in Ukr.]
13. Pakhareno, V. (1991). The Third Genocide. *Literaturna Ukraina* (Literary Ukraine), October 17. p. 1, 6. [in Ukr.]
14. Three Famines in Ukraine in the 20th Century: a View from Today. (2003). *Proceedings of the International Scientific Conference*. Kyiv, 311 p. [in Ukr.]
15. Yatchenko, V. (2018). *The Spiritual World of the Ukrainian Man during the Holodomor. Socio-Anthropological and Meaning-Life Dimensions of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine*. 2nd, suppl. and exp. ed. Kyiv, 155 p. [in Ukr.]

Summary

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PHENOMENA OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 AND THE ARTIFICIAL FAMINE OF 1946–1947 IN UKRAINE

Oleksandr MASHEVSKYI

orcid.org/ 0009-0003-1860-5323

Postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: sasha.masheva@gmail.com

The relevance of the research. The tragedies of 1932-1933 and 1946-1947 undoubtedly belong to both the most significant events in the history of Ukraine in the 20th century and to the priority areas of development of Ukrainian historical science. Taking into account the fact that the policy of organizing artificial famine by the authorities has always covered almost all aspects of the life of the population (mainly peasants), the study of the phenomena of artificial famine in Ukraine must be multifaceted and relate to the coverage of both more general problems of the historical development of Ukrainian society (the creation of a totalitarian type of power vertical in the USSR, the post-war reconstruction of Ukrainian agriculture, national problems in Soviet society, etc.), and specific issues of the famine years. An important place in this type of research is occupied by a comparative analysis of the famine phenomena of the 1930s and 1940s in Ukraine. It can be used to reveal subtle features of the internal logic of the behavior of Soviet and party bodies towards Ukrainians in the pre-war and post-war periods.

The **purpose** of the study is to identify significant differences between types of artificial

famine – famine and Holodomor, as well as to outline a number of common and distinctive features in the activities of individual social groups during the Holodomor of 1932-1933 and the famine of 1946-1947 in Ukraine (mainly based on the memoirs of residents of the Kyiv region).

Conclusions. An in-depth analysis of the events of 1921-1923, 1932-1933, and 1946-1947 requires careful application of a methodological approach and clarity of the categorical apparatus when understanding and interpreting specific historical facts. One of the elements of this approach is to identify the semantic content of the concepts of "artificial famine" and "Holodomor", common features and differences between these phenomena. They related to, in particular, tax policy, sanctions for failure to meet food procurement quotas, and attitudes towards different social groups of the population. In the views of government officials on the paradigm of economic and social transformation in both cases, there is a certain similarity and hereditary character. On the part of the peasants, as the main victims of both tragedies, there were certain differences in understanding the nature and causes of the events of the 1930s and 1940s. The older generation, who had survived the Holodomor, no longer expected help from the state and prepared for famine in advance by hiding food. The younger generation believed the authorities' assurances that the problem would be quickly resolved. Western Ukrainians perceived the creation of the artificial famine of 1946–1947 as a natural manifestation of Soviet policy. The authorities showed a fundamental continuity in their views on the peasantry, treating them as a cheap and reliable labour force, whose value was determined by their labour efforts. But while this approach was universal during the Holodomor, in the post-war period the authorities were forced to take into account changes in the social structure of post-war society (the presence of children of fallen soldiers, war invalids, etc.). Post-war propaganda rhetoric underwent certain changes – there was no longer any talk of internal enemies – kulaks, landlords. The thrust of propaganda was aimed at stirring up hostility between the Dnieper and Dniester regions, representatives of local authorities who tried to save starving people by distributing small amounts of grain.

Keywords: Holodomor; famine of 1946-1947 in Ukraine, totalitarianism, artificial famine.

Отримано редакцією/ Received: 18.12.25

Прорецензовано / Revised: 11.01.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС ЯК ПРОСТОРОВО-ЧАСОВЕ УТВОРЕННЯ

Володимир ГЕТЬМАН

orcid.org/0000-0002-9314-0584

кандидат географічних наук, доцент,

науковий співробітник Інституту географії НАН України

Анотація. *Висвітлено глибинні гуманістичні витоки етногенетичних процесів, які відбувались і відбуваються на теренах України, зокрема на основі філософських категорій моралі й мудрості, добра і справедливості. порушено питання про автохтонність українського народу на його рідній землі. Сучасний етнічний геном українців виводиться на основі письмових джерел та особливостей народів, які проживали у межах сучасної України.*

Ключові слова: *етнос, автохтонність, етногенетичні процеси, українці-руси.*

Постановка проблеми. За більш як третину сторіччя незалежності українська наука ще не утвердила в суспільній свідомості українців загально-визнаної концепції походження українського народу. На сьогодні існує, як прийнято в офіційній науці, три головні версії україногенезу: аматорсько-романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та ранньосередньовічна, яку з середини XIX ст. розвивають кілька поколінь українських істориків, мовознавців, етнологів. Автор розвиває еволюційну (споконвічну) концепцію (теорію) походження українського етносу як просторово-часового утворення.

Огляд досліджень та публікацій. Проблема етногенезу українців (слов'ян), місцезнаходження їхньої прабатьківщини і загалом просторово-часових характеристик українського етносу є однією з «сивобородих» (з кінця XIX ст.) у стародавній історії України та наук, безпосередньо пов'язаних із нею. Над цією проблемою працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, антропологів: М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, В. Хвойка, М. Дашкевич,

М. Грушевський, Хв. Вовк, О. Єфименко, В. Петров, М. Брайчевський, М. Чубатий, Я. Дашкевич, П. Толочко, В. Баран, Л. Залізник, С. Сегеда та ін. Напрацювання в цій області опираються на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, О. Стрижака, Г. Півторака, В. Німчука, Ю. Шевельова, О. Тараненка, В. Русанівського та ін.

І нині на території України дослідниками не встановлено, наприклад, жодного факту цілковитої зміни одного етносу іншим. Після природних чи соціально-політичних катаклізмів завжди якась частина населення залишалася, продовжувала жити на своїй території чи переходила на іншу. Відтак роботи у науковців теперішнього і майбутніх поколінь не зменшаться (зокрема, відтворення мови, деталей життя, побуту, психології тощо попередніх поколінь на теренах сучасної України). Нинішнє суспільство потребує правдивої розмови про свою минувшину. Адже пізнання свого етнічного походження належить до природних прав людини.

Отож підкреслимо: щоб зрозуміти, звідки ми і якого роду, потрібний

комплексний (міждисциплінарний) науковий підхід. Тут знадобляться напрацювання вчених багатьох наук – історії, археології, антропології, етнології, порівняльно-історичного мовознавства, етнографії, фольклористики, мистецтвознавства, ландшафтознавства, історичної географії тощо. Всі вони працюють над проблемою визначення життєвого шляху етносу (в цьому разі – українського).

Комплексний аналіз проблем дослідження українського етносу залишається однією з найважливіших наукових тем, яку варто вивчати для більш повного розуміння сутності української етнічної історії. Вагомість дослідження цієї проблематики полягає у формуванні в майбутніх поколінь усвідомлення джерел утворення української етнічної спільноти, національних рис, традицій та звичаїв, зрештою, патріотизму.

Справжній сплеск у вивченні етногенезу українського народу виник із здобуттям незалежності та появою нових можливостей щодо неупередженого дослідження етнічної історії України. Останнім часом порушені автором проблемні питання стали темами багатьох наукових праць (дисертацій). Отже, зазначене широке коло наукових проблем визначає актуальність цього дослідження.

Мета – виявити ступінь наукового вирішення порушених проблемних питань, визначити стан самоідентифікації українців, ставлення їх до власного етнічного коріння, раціонального сприйняття сучасних суспільно-політичних процесів; позитивно впливати на формування правдивої громадської думки як в Україні, так і за її межами.

Виклад основного матеріалу. Один із фундаторів теорії етносу Ю. Бромлей визначав етнос як усталену сукупність людей, яка характеризується певними етнічними властивостями (мова, культура, етнічна самосвідомість, закріплена у самоназві) [1, с. 7].

На сьогодні існуючим є підхід до етносів як етнокультурних організмів, які в певний час народжуються, проходять життєвий шлях (цикл) і вмирають. Методологічною основою для представленого аналізу (еволюційного підходу) служать напрацювання класиків світової історичної науки О. Шпенглера (1993), А. Тойнбі (1995), Л. Гумільова (1993) та ін.

Однак, чи потрібно уподібнювати етнос етнокультурному (соціальному) організму (надумане, штучне поняття), що має конкретні (історично визначені) «дати» (роки, століття) народження (як початкової точки безперервного етнокультурного розвитку) і смерті? Думається, що не зовсім доцільно. Лише конкретний, біологічний, організм (людський) народжується і вмирає (залишаючи свої гени, пам'ять про себе у своїх дітях), а етноси змінюються (трансформуються) поступово (за мовою, назвою тощо), безумовно, теж залишаючи певний, перш за все генетичний (матеріальний) і культурний (духовний), слід.

Життєвий шлях (цикл) етносу – це постійні його трансформації (мови, культури, ментальності). Усякий етнос є генетичним спадкоємцем усіх народів-попередників, які хоч певний час проживали на його етнічній території. Так, пращурами українців, різною мірою і в різний час, від яких вони наче губка всотували все, що дозволяла історична доля (генеалогічна лінія розвитку), були

трипільці, індоарії, шнуровики, кіммерійці, скіфи, сармаги і т. д.

Що таке організм? Це біологічна категорія (тварина, рослина, мікроорганізми). Людина є біосоціумом (у вузькому розумінні), тобто біологічна та соціальна істота водночас. В еволюційному вимірі вона, звісно, на 99,9 відсотків – біологічний організм, а решта (0,1%) – соціум. Початково (і частково) соціумом її можна вважати десь з часів Шумеру, Єгипту, а то й Античної Греції. А це мізерний час – 5–6 тис. років тому, порівняно з часом від людиноподібних дріопітеків, рамапітеків – 18–8 млн. років тому.

Людина (*Homo sapiens*) як біологічний організм має свою (за Ч. Дарвіном, «Походження людини і статевий відбір», 1871 р.; «Про вираження емоцій у людини і тварин», 1872 р.) еволюцію від австралопітека зі Східної Африки (8–5 млн. років тому) через людину вмілу або *Homo habilis* (3–2 млн. років тому), археоантропа або *Homo erectus* (2 млн. – 200 тис. років тому), палеоантропа або неандертальця (250 тис. – 28 (35) тис. років тому) і до кроманьйонця або *Homo sapiens* (від 40 тис. років тому).

Ч. Дарвін вважав, що людина – невід’ємна частина живої природи і її виникнення не є виключенням із загальних закономірностей розвитку органічного світу. За Ч. Дарвіном, основними факторами еволюції світу виступають постійні зміни, спадковість і природний відбір. Він поширює на людину основні положення своєї еволюційної теорії («Походження видів шляхом природного відбору, або Збереження сприятливих рас у боротьбі за життя», 1859 р.).

Територія нинішньої України з часів раннього палеоліту і до наших днів ніколи не була безлюдною. Як відомо,

найдавніша в Центральній і Східній Європі стоянка палеолітичної людини (ашель, 1 млн. років тому) відкрита відомим археологом В. Гладіліним (1974) біля селища Королеве на терасі лівого корінного берега р. Тиса в Закарпатській області (нині зруйнована місцевим щебеневим заводом). З того часу ведеться заселення людиною території України.

Першою етнологічною теорією, формування якої почалося в середині XIX ст., був саме *еволюціонізм*. Представниками еволюціонізму у Великій Британії були відомий філософ і соціолог Герберт Спенсер, Едвард Барнетт Тайлор, Джеймс Фрейзер, у Німеччині – Адольф Бастіан, Теодор Вайц, у Франції – Шарль Летурно, у США – Льюїс Генрі Морган. Засновником еволюціонізму в етнології вважають Е. Тайлора. Е. Тайлор – англійський етнограф, антрополог, творець еволюційної школи, засновник культурної антропології. Він був представником культурного еволюціонізму.

Не можна обминути і шотландця Дж. Фрейзера – представника школи англійської соціальної антропології. Це був еволюціоніст, релігієзнавець, фольклорист, етнолог, культуролог та історик релігії. «Золота гілка» (1890) Дж. Фрейзера належить до числа тих фундаментальних досліджень, які складають велику цінність для багатьох поколінь науковців.

Наприкінці 40-х років XX ст. виник *неоеволюціонізм*, представники якого заперечували можливість використання дарвінізму у дослідженні культури. Вони запропонували кілька своїх концепцій еволюції: теорію загального і особливого розвитку, теорію мікро- і макропроцесів, закон культурної доміанти та ін.

Однак відомо, що земний світ складається з природи, з якої вийшла людина, і

суспільства, яке, відповідно, започатковано людиною. Між цими двома складовими існує тісна взаємозалежність, яку Ф. Енгельс у своїй незавершеній «Діалектиці природи» назвав «кінцевою причиною речей» (*causa finalis*).

Визначити поняття суспільства, соціума так само важко, як й інші філософські категорії – матерію, природу, буття тощо. Суспільство є не просто сукупністю людей, а системою соціальних відносин. Суспільство – більш широке за соціум поняття і включає його. Соціум – це складова (підсистема) суспільства, форма суспільного співжиття людей, особливий спосіб життя особливих істот – людей. Тварина живе у природі, а людина – у суспільстві, набуваючи рис біосоціуму і стаючи ним (мікрокосм, за Г. Сковородою).

Відтак, якщо нехтувати людиною як соціальним феноменом, а приймати її етнічні утворення (етнос, народність) як біологічну категорію, тоді можна їх називати організмом. Але насправді істина тут, як і всюди, десь посередині.

На сьогодні існує чимало наукових визначень поняття етносу [7, с. 14]. Однак, на думку автора, воно перш за все – територіальне (географічне) і водночас часове (історичне – змінюється з часом), тобто просторово-часове. А далі – психологічне (ментальне), культурне, господарсько-побутове тощо. І в такому ракурсі його доцільно розглядати.

Поняття простору-часу. Простір і час є загальними формами існування матерії. Поза матерією вони не існують. Видатний англійський математик і фізик І. Ньютон вважав (у своїй концепції), що простір і час незалежні один від одного. Ця незалежність виявляється насамперед у тому, що відстань між двома

даними точками простору й проміжок часу між двома подіями зберігають свої значення незалежно одне від одного в будь-якій системі відліку, а співвідношення цих величин (наприклад, швидкість тіл) можуть бути будь-якими. Мабуть, правомірно це стосується переміщення, міграцій племен в історичному (і доісторичному) минулому на теренах, наприклад, Давньої України.

У дійсності простір і час пов'язані між собою. Їхня єдність (простір-час) виражається у русі матерії. Особливо специфічними є співвідношення часу і простору в таких складних, здатних до розвитку (руху) об'єктах, як організм (людина) і суспільство (етнос).

Що таке час? Поки існує світ, час був і залишається загадкою, таємницею для людини. Як його рахувати? Адже відомо, наприклад, унаслідок зменшення швидкості обертання Землі навколо своєї осі тривалість доби збільшується. В І. Ньютона – всі рухи здатні прискорюватися або гальмуватися.

Як час трактували древні? Відоме висловлювання Платона: «Бог, не маючи можливості зробити світ вічним, дав йому час». Водночас у діалозі «Тімей» цей філософ-ідеаліст зазначає, що час є рухомим відображенням вічності. І. Ньютон вважає час за щось абсолютне і ні від чого незалежне. Це чиста тривалість, «умістилице подій», що рівномірно тече від минулого до майбутнього. Він приймав його універсальним, однорідним, неперервним, нескінченним, однорідним (скрізь однаковим).

Німецький філософ Г. Лейбніц визначав час як порядок явищ. Більш реально й приземлено це поняття визначає перший президент Всеукраїнської академії наук В. Вернадський: «Час – процеси, що

реально відбуваються» [3, с. 275]. Час, пов'язаний із життєвими явищами, вчений у подальшому називає біологічним часом [4, с. 376]. Ще більш доступно й зрозуміло поняття часу розкрито у Великому тлумачному словнику сучасної української мови: «Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.» [2, с. 1503]. Відтак класичними (якісними) властивостями часу є незворотність, односпрямованість, послідовність та ін. [8, с. 15]. Час стає доступним для розуміння і узагальнення лише тоді, коли його введено у певний просторовий контекст [17, с. 9].

Звісно, час існує у просторі. І. Ньютон говорив про абсолютний простір, який є порожнім («умістилище речей»), нерухомим, безперервним, однорідним, проникним, нескінченним. Наука і практика мають справу тільки з відносним простором. Г. Лейбніц розумів простір як порядок взаємного розміщення безлічі тіл [14, с. 223]. Ньютонівському розумінню простору суперечило створення неевклідової геометрії М. Лобачевським і Б. Ріманом.

Сутністю простору і часу як форм існування матерії є рух. Що таке рух? Матеріалістична філософія твердить, що це також спосіб існування матерії, її невід'ємна властивість (атрибут). Рух без матерії не існує, як і матерія без руху. Рух включає всі процеси, що відбуваються у природі й суспільстві. У найбільш загальному вигляді рух – це будь-які зміни, взаємодії матеріальних об'єктів, зміна їхніх станів. Рух містить всі форми розвитку матерії і є більш загальним поняттям, ніж простір і час, оскільки включає всі зміни.

Протилежні рухові категорії – спокій,

рівновага – відносні. Відпочиваючи на дивані у себе вдома, ми, говорить природознавство, беремо участь в 11 рухах (обертаємось із Землею навколо її осі, навколо Сонця, разом з Місяцем навколо центру його спільної із Землею маси, навколо центру нашої Галактики і т. д.), а філософія разом з астрономією твердять – існуємо у безмежній кількості рухів, оскільки світ безкінечний. Тобто рух, виходячи з теорії відносності (загальної, спеціальної) А. Ейнштейна, – поняття відносне.

Отож ідеться про простір-час (єдність простору і часу в русі). З цього погляду, як указує В. Вернадський (1932), з'являється можливість підходити до вивчення феномену простору-часу, що має певну будову. Просторово-часові характеристики властиві кожному явищу буття (наприклад, погода як природне явище – стан повітря у цей час і в цьому місці). Вчений-географ В. Петлін постулює: «Якщо зважити на те, що практично будь-яка природна система характеризується індивідуальними за протяжністю і періодичністю процесними явищами, то вийде, що для кожної із неї правомірним буде вибудовувати або відшукувати власний час і його відлік» [15, с. 322], і, відповідно, додамо – власний простір та його розміри. У просторово-часовому вимірі це стосується часу еволюції, історичного часу певного терену (окольна шляхта на Словечансько-Овруцькому кряжі, людність Болохівської землі XIV ст. – як приклади просторово-часових утворень).

У контексті походження українського етносу (українців) у просторі-часі вчений-антрополог С. Сегеда свого часу писав: «Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів,

можна порівняти з генним потоком через століття, до якого час від часу вливались струмки, струмочки, а то й ріки» [16, с. 173]. Враховуючи, що повної зміни населення на території сучасної України ніколи не було, усе, що відбувалося на її теренах упродовж тисячоліть, так чи інакше було «генетично успадковане українським народом» [16, с. 153].

Тобто, образно висловлюючись, хто на теренах сучасної України тільки не жив, чия тільки кров не тече в жилах сучасних українців (звісно, треба виділити основних пращурів, що ми й хочемо зробити). Забігаючи трохи наперед, скажемо словами М. Гібернау, що «майже всі нації є наслідком змішування людей, що мають різне етнічне походження. Так, наприклад, французький народ є наслідком змішання римлян, кельтів (галлів) і германців (франків); завдяки змішанню слов'ян, угро-фінських племен, тюрків постав російський (московський) народ. З цієї причини значення має не хронологічна, чи фактична історія, а історія сприйняття, або відчуття» [11, с. 22]. Історію треба не просто читати, а відчувати, як говориться, всіма фібрами душі [6, с. 8; 9, с. 50].

Кожне покоління людей начебто стоїть на плечах попередніх поколінь, спадкоємно переймаючи в них *історичний досвід*. Тобто людське життя одного покоління повторюється в наступних поколіннях. Звісно, люди у минулому не просто вмирили, йдучи у вічність. Вони забирали з собою у землю власну, накопичену за життя, духовну енергію (звичаї, традиції, мову, національний одяг, пісні тощо) [5, с. 3].

Духовною енергетикою повсюдно багата українська земля. Особливо у природних та історико-культурних

заповідниках. Її треба відчувати. Це енергетична складова сучасних ландшафтів (природних), так званих місць ландшафту [10, с. 210; 12, с. 453].

Якщо глянути на карту археологічних культур, приміром, епохи енеоліту-бронзи (деякі фахівці-археологи не розчленовують ці періоди), то побачимо наскільки строкатим є склад археологічних культур, поширених на теренах України у ті часи. А це свідчить про неоднорідність етнічного складу тодішньої людності (і, відповідно, «калейдоскоп» крові, від генези, сучасних українців). Так, у «мідно-бронзовий вік» тут мешкали індоєвропейці (IV–III тисячоліття до н. е.), серед яких виокремлювалися протоіндоарійці, протоіндоіранці, протослов'яни, протобалти, протофракійці, протофіни.

Так що «баняк кухні народів» («плавильний казан», за єврейським романістом І. Цангвілом) кипів, клекотів віками, у ньому «варився» ще тоді (енеоліт-бронза) український етнос. Назви «український», звичайно, тоді не було (і не могло бути), але ембріон його (окрема сім'я, родова і територіальна або сусідська общини, плем'я), як зародок дитини у тілі матері, розвивався, проходив свій еволюційний шлях. Та й назви народів (етноніми), місцевостей (топоніми) у нинішніх межах України постійно мінялись і мінятимуться.

Територія України знаходиться в середній частині Європи на перетині важливих міграційних і торговельних шляхів із Європи до Азії та навпаки – із північних широт континенту на південь, до Чорного та Азовського морів. Різноманіття природних умов (розташована в межах трьох природних зон – лісової, лісостепу та степу, а також гірських

масивів Карпат на заході та Кримських гір на півдні), масні, родючі чорноземи і благодатний клімат, вигідне геополітичне, економіко-географічне положення завжди приваблювали мешканців сусідніх (і дальніх) земель на цю територію. Цим визначалися часті експансії завоювників на нашу землю та її складна і тривожна історія.

Надзвичайно велика кількість племен пройшла територією України. Це були етнічні утворення, які, на переконання О. Стрижака, «в процесі етногенетичних модифікацій та історичного розвитку стали згодом відомими в пам'ятках під назвою венедів, ставан, ... аланів, роксолан, язигів, росомонів, антів, склавинів, а потім – полян, деревлян, дулібів, волинян, бужан, хорватів, уличів, тиверців, сіверян, дреговичів, радимичів, в'ятичів, кривичів, словен (новгородських) та ін. З них півтора десятка назв інтегрованих етносів (племінних союзів) приховано репрезентують близько 150 дрібніших етнічних утворень східнослов'янського середньовіччя. Усього ж тих народів і племен, які впродовж багатьох тисячоліть прокотилися територією Північного Надчорномор'я, стільки, що один перелік їх, коли б його вдалося створити, став би безцінним лексичним скарбом, неперевершеним вкладом у євразійську історіографію, археологію, етнографію, мовознавство тощо» [18, с. 4].

На думку приходять слова відомого публіциста, прогресивного критика, вченого-топоніміста XIX ст. М. Надеждіна щодо Північного Причорномор'я (Степової України): «Північна околиця Чорноморського басейну, цей величезний... простір... напоений пам'яттю всіх віків, витоптаний слідами всіх народів» («Об

этнографическом изучении народности русской», 1846).

Говорячи про зміну самоназви українців під час історичного розвитку, відомий історик Л. Залізняк зазначає: «Зміна етноніма народом у ході історії є радше нормою, ніж винятком в етнічних трансформаціях... Один народ у різні історичні періоди свого буття часто фігурує під різними іменами» (підкресл. авт. – В. Г.) [13, с. 450]. І наводить приклад: волохи, ляхи, московити середньовіччя – у пізніші (нові й новітні) часи відомі під іншими іменами (етнонімами): румуни, поляки, росіяни відповідно, що доволі слушно і показово. Лише питання, чи завжди така зміна (швидше – трансформація) проходила природним шляхом (назви «росіяни» і «Росія» – завдяки саме «скальпелю» Петра I). Також треба зазначити, що українці, наприклад, називали своїх сусідів, відповідно до історичних обставин, по-різному: білорусів – литвою, пізніше литвинами, відрізняючи їх таким чином від себе.

Тобто можна сказати, повторюючи слова мудреців минулого: теперішнє – це сума всього минулого. Приблизно так говорив Т. Карлейль (1795–1881) – видатний англійський письменник і філософ: «Теперішнє – сумарно взяте минуле!» [19, с. 351]. Інакше кажучи, наша (кожної людини) нинішня фотографія – це поєднання всіх світлин, зроблених на життєвій стежі від народження дитини до теперішнього часу.

Висновки. Простір і час є загальними формами існування матерії. Сутністю простору і часу як форм існування матерії є рух. Етнос, зокрема український, може розглядатися у просторі-часі (єдність простору і часу в русі).

У найдавнішу добу і протягом

історичного часу предки сучасних українців брали участь в етнічних міксаціях (перемішуванні народів), оскільки територія України була ареною руху великої кількості народів, які вступали в контакти з автохтонним населенням: численні іраномовні (скіфи, сармати, алани) і тюркомовні (гуни, авари, печеніги, половці) етноси, германці (готи і варяги) та ін.

Перемішуванню народів на теренах України історично сприяли її природні умови: родючі чорноземи і благодатний клімат, а також вигідне геополітичне, економіко-географічне положення, що завжди приваблювало мешканців сусідніх (і дальніх) земель на цю територію. Цим визначалися часті експансії завоювників на нашу землю та її складна і тривожна історія.

Сукупність археологічних, лінгвістичних та антропологічних даних дає підстави розглядати широколицих носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільності, які жили приблизно 4,5 – 2,5 тис. років до н. е., як давніх предків слов'ян.

У формуванні нинішньої етнічної спільності українців (і разом давньоруської) мали взяти участь не лише слов'яни, а чимало інших народів, які долею випадку чи природно-історичної закономірності так чи інакше були пов'язані з етнічними землями сучасної України.

Походження українського етносу варто розглядати за наскрізним вектором, в еволюційній площині, тобто на основі фундаментального вчення еволюціонізму. Етнос – категорія еволюційна, просторово-часова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бромлей, Ю. В. *Очерки теории этноса*. Москва, 1983. 414 с.
2. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*: уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с.
3. Вернадский, В. И. *Пространство и время в неживой и живой природе. Философские мысли натуралиста*. Москва, 1975. С. 210–296.
4. Вернадский, В. И. *Философские мысли натуралиста*. Москва, 1988. 522 с.
5. Гетьман, В. І. *Дух Землі. Слово про світи*. 2013. № 22 (711). С. 1, 3.
6. Гетьман, В. І. *Втрата прив'язаності до рідного – виродження етносу*. *День*. 2013. № 113. С. 8.
7. Гетьман, В. І. *Етнос як географічне явище. Етнічна історія народів світу*: збірник наукових праць. 2014. Вип. 42. С. 11–18.
8. Гетьман, В. І. *Екологічні субстанції: закономірності, ландшафти, рельєф*: навч. посібник. Київ, 2014. 71 с.
9. Гетьман, В. І. *Заповідна мораль і мудрість. Етнічна історія народів світу*: збірник наукових праць. 2019. Вип. 58. С. 46–52.
10. Гетьман, В. І. *Український етнос споконвіку*. Монографія. 5-те вид., перероб. і доп. Київ, 2024. 351 с.
11. Гібернау, М. *Ідентичність націй*. Київ, 2012. 304 с.
12. Гродзинський, М. Д. *Пізнання ландшафту: місце і простір*: монографія. У 2-х т. Київ, 2005. Т. 2. 503 с.
13. Залізняк, Л. Л. *Стародавня історія України*. 2-ге вид. доп. Київ, 2019. 640 с.
14. Карпов, Я. С. *Концепції сучасного природознавства*: підручник. Київ, 2004. 496 с.
15. Петлін, В. М. *Методологія та методика експериментальних ландшафтознавчих досліджень*. Львів, 2009. 400 с.
16. Сегеда, С. *У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України*. Київ, 2013. 432 с.
17. Смолій, В. А., Верменич, Я. В.

Історичний простір як мірило ідентичності: дослідницькі стратегії соціогуманітаристики в контексті формування безпекового середовища України. *Вісник НАНУ*. 2024. № 11. С. 3–19.

18. Стрижак, О. С. *Про що розповідають географічні назви* (Сліди народів на карті УРСР). Київ, 1967. 127 с.

19. *Энциклопедия мудрости. РООССА*. 2007. 815 с.

REFERENCES

1. Bromley, Yu. (1983). *Essays on the Theory of Ethnos*. Moskva, 414 p. [in Rus.]
2. Busel, V., ed., comp. (2005). *Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language*. Kyiv, Irpin, 1728 p. [in Ukr.]
3. Vernadskyi, V. (1975). Space and Time in Inanimate and Living Nature. *Philosophical Thoughts of a Naturalist*. Moskva. pp. 210–296. [in Rus.]
4. Vernadskyi, V. (1988). *Philosophical Thoughts of a Naturalist*. Moskva, 522 p. [in Rus.]
5. Hetman, V. (2013). Spirit of the Earth. *Slovo prosvity*. No. 22 (711). pp 1, 3. [in Ukr.]
6. Hetman, V. (2013). Loss of Attachment to Native – Degeneration of an Ethnic Group. *Day*. No. 113; 8 p. [in Ukr.]
7. Hetman, V. (2014). Ethnocentrism as a Geographical Phenomenon. *Ethnic History of the Peoples of the World: Collection of Scientific Works*. Issue 42. Kyiv, pp. 11–18. [in Ukr.]
8. Hetman, V. (2014). *Ecological Substances: Patterns, Landscapes, Relief*: A Textbook, 71 p. [in Ukr.]
9. Hetman, V. (2019). Preserved Morality and Wisdom. *Ethnic History of the Peoples of the World: Collection of Scientific Works*. Issue 58. Kyiv, pp. 46–52. [in Ukr.]
10. Hetman, W. (2024). *Ukrainian Ethnos from Ancient Times*. A Monograph. 5th ed., rev. and suppl. Kyiv, 351 p. [in Ukr.]
11. Hibernau, M. (2012). *Identity of Nations*. Kyiv, 304 p. [in Ukr.]
12. Hrodzynskyi, M. (2005). *Landscape Cognition: Place and Space*: A Monograph. In 2 Vol. Kyiv, T. 2, 503 p. [in Ukr.]
13. Zaluzniak, L. (2019). *Ancient History of Ukraine*. 2nd ed. suppl. Kyiv, 640 p. [in Ukr.]
14. Karpov, Ya., Kyselnyk, V., Kremen, V. (2004). *Concepts of Modern Natural Science*: A Textbook. Kyiv, 496 p. [in Ukr.]
15. Petlin, V. (2009). *Methodology and Techniques of Experimental Landscape Research*. Lviv, 400 p. [in Ukr.]
16. Sehed, S. (2013). *In Search of Ancestors. Anthropology and Ethnic History of Ukraine*. Kyiv, 432 p. [in Ukr.]
17. Smolii, V., Vermenych, Ya. (2024). Historical Space as a Measure of Identity: Research Strategies of Socio-Humanitarian Studies in the Context of Shaping the Security Environment of Ukraine. *Visnyk NANU (Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine)*, No. 11, pp. 3–19. [in Ukr.]
18. Stryzhak, O. (1967). *What do Geographical Names Tell us*. (Traces of Peoples on the Map of the Ukrainian SSR. Kyiv, 127 p. [in Ukr.]
19. *Encyclopedia of Wisdom*. (2007). ROOССA. 815 p. [in Rus.]

Summary

UKRAINIAN ETHNIC GROUP AS A SPATIO-TEMPORAL FORMATION

Volodymyr HETMAN

orcid.org/0000-0002-9314-0584

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,
research fellow at the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine

The relevance of the research. Today, the search for new (creative) ways and forms of preserving and restoring Ukrainian identity has become extremely relevant. Therefore, it is important to look once again at the evolutionary (historical) path of the formation of the Ukrainian people (ethnos) from its most ancient (archaeologically recorded) ancestors against the backdrop of the catastrophic levelling of the original mental characteristics of the Ukrainians- Rus and the disappearing landscape diversity of Ukrainian nature. It is also necessary to explore the deep humanistic origins of the ethnogenetic processes that have taken place and are taking place in Ukraine, in particular on the basis of the philosophical categories of morality and wisdom, goodness and justice.

The **purpose** is to identify the degree of scientific resolution of the issues raised, to determine the state of self-identification of Ukrainians, their attitude to their own ethnic roots, and their rational perception of contemporary socio-political processes.

Conclusions. The essence of space and time as forms of existence of matter is movement. Ethnic groups, including Ukrainians, can be viewed in space-time (the unity of space and time in motion). In ancient times and throughout history, the ancestors of modern Ukrainians participated in ethnic mixing (the intermingling of peoples), as the territory of Ukraine was an arena for the movement of large numbers of peoples who came into contact with the indigenous population. The mixing of peoples on the territory of Ukraine was historically facilitated by its natural conditions: fertile black soil and a favourable climate, as well as an advantageous geopolitical and economic-geographical position, which has always attracted inhabitants of neighbouring (and distant) lands to this territory. Not only Slavs, but also many other peoples who, by chance or natural historical regularity, were in one way or another connected with the ethnic lands of modern Ukraine, participated in the formation of the current ethnic community of Ukrainians (and, at the same time, Old Rus). The origin of the Ukrainian ethnic group should be considered along a continuous vector, in an evolutionary plane, i.e. on the basis of the fundamental doctrine of evolutionism.

Keywords: ethnos, autochthonousness, ethno-genetic processes, Ukrainians-Rus.

Отримано редакцією/ Received: 9.01.26

Прорецензовано / Revised: 28.01.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

НАУКОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЯЗИЧНИЦЬКОГО КАЛЕНДАРЯ НА МАТЕРІАЛІ ВІРУВАНЬ ПОЛІЩУКІВ: ОСІННІЙ ЦИКЛ

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: Halyna.Loisko@knu.ua

Анотація. Започатковано нову парадигму інтерпретації значного емпіричного матеріалу з етнорелігійної культури Українського Полісся, зібраного кількома поколіннями українських етнографів. Здійснено аналіз, синтез і реконструкцію дохристиянських осінніх свят, їхньої семантики та символіки. На широкому етнографічному матеріалі проведено верифікацію язичницького базису, очищення його від пізніших ідеологічних надбудов та підкреслено ставлення самого народу до збереження власних священних традицій. Зазначено, що відновлення локальної культури Полісся має загальнонаціональне значення та є справою державної ваги.

Ключові слова: дохристиянський календар, Українське Полісся, культ Вогню, Рожаниці, Світовит, Слава, Сварог, Доля.

Постановка проблеми. Ця робота виконується згідно з темою прикладного дослідження НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка «Матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни та їх подолання». Перші дві статті з цього циклу (весна, літо) опубліковано в «Українознавчому альманасі» [15; 16]. Ця стаття є третьою частиною реконструкції дохристиянського календаря (осінь). Тому постановка проблеми, аналіз джерельної бази та методологія, описані в першій статті [15, с. 94–95], значною мірою стосуються і наступних частин дослідження. Етнокультурна спадщина Полісся – одна з найяскравіших у багатому культурному розмаїтті України. Варто нагадати, що досі ніхто з науковців не ставив за мету саме реконструкцію язичницького календаря з усіма його особливостями (обрахунки календарних строків, узгодження їх із сучасним літочисленням, богослов'я

та опис культів) для практичного використання в етнорелігійному контексті. Хоча певні публікації про язичницькі свята переважно в контекстах християнського святково-обрядового комплексу існують, проте вони є лише побічними в розгляді християнської традиції та не розкривають духовного й культового значення їх як свят саме етнорелігійних, не ставлять за мету їх адаптацію до сучасного календаря чи розкриття богословського змісту того чи іншого культу для практик сучасних громад, а розглядають лише як «пережитки» народного світогляду [3; 6; 10–12; 18–19]. Тому не дивно, що відновлення автентичних духовних традицій у громадах значною мірою відбувається стихійно з великою мірою фантазій та помилок. Авторка цієї роботи з 1998 р. є постійною учасницею Європейського конгресу етнічних релігій і засвідчує посилення інтересу європейців до давньої духовної спадщини своїх предків. У всіх країнах Європи

відбуваються процеси відновлення, рестаурації дохристиянських автентичних релігій, причому науковці, як правило, допомагають громадам у відновленні їхньої духовно-культурної спадщини. В Україні ж через упередження наукових інститутів та тривалу російсько-українську війну безцінні скарби нематеріальної духовно-культурної спадщини українців можуть бути втраченими, а отже, ця тема є актуальною та становить наукову новизну.

Рівень опрацювання проблеми. Джерельна база дослідження спирається переважно на праці вітчизняних та зарубіжних українознавців, етнологів, фольклористів, таких як А. Кримський, І. Огієнко (митрополит Іларіон), О. Воропай, С. Килимник, О. Знойко, В. Скуратівський, М. Худаш, В. Шаян, В. Давидюк, В. Балушок, В. Жайворонок, В. Шевченко, а також зарубіжних слов'янознавців: А. Баїч [2], Г. Дяченко [6], С. Толстая [21], М. Гімбутас [25], які досліджували давню культуру слов'ян, у т. ч. й вірування мешканців Полісся. Інформацію про календарні звичаї та обряди містить академічне видання ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів» [9]. Поза увагою дослідників досі залишається проблема реконструкції дохристиянського календаря Русі та співвіднесення його з культурами язичницьких богів і датуванням народних свят згідно із сучасним літочисленням.

Мета, завдання і методологія дослідження: 1) на матеріалі українських етнографічних джерел, польових досліджень

традиційної культури поліщуків, порівняльного релігієзнавства, народних хрононімів та календарно-обрядової практики громад Рідної віри¹ здійснити наукову реконструкцію і скласти хронологічну таблицю язичницьких свят осіннього циклу для 2026 р.; 2) запобігти непрофесійним спробам реконструкцій та поширенню самодіяльними групами власних новотворів, що видаються за «традицію»; 3) увести в науку позитивне ставлення до язичницької духовної культури як до важливої частини етнокультурної спадщини, як це нині заведено в інших країнах Європи.

Ми застосовуємо комплексні методи дослідження: аналізу і синтезу, порівняльно-релігієзнавчий, лінгвістичний (етимологія і семантика хрононімів), астрономічно-математичний, етнографічний (вивчення джерел та польові дослідження), класифікації та типології явищ культури, реконструкції. Відновлення календарної системи предків потребує порівняння його зі збереженими нині народними віруваннями, зокрема й з архаїчними звичаями населення Українського Полісся, а також з близькими релігійними системами народів Середземномор'я та Індії. Реконструкція автентичних богословських уявлень стала можливою завдяки порівняльному релігієзнавству. Такі методології в Україні застосовували М. Сумцов, К. Сосенко, В. Шаян [23], О. Знойко [8], М. Іванченко та ін.

Виклад основного матеріалу. Осінні язичницькі свята розпочинаються вже в перший день осені традиційним святом Вогню. Деякі етнографи вказують, що 1 вересня збігається з «церковним новим

¹ Рідна віра – традиційна дохристиянська етнорелігія Русі, яка нині відроджується. Не плутати з неорелігією РУНВіра (сучасною монотеїстичною течією авторства Лева Силенка).

роком», тому, мовляв, виникла традиція запалювати вогонь [3, с. 167]. Проте це літочислення тривало лише два століття (1492–1700), тому, на нашу думку, тут немає причинно-наслідкового зв'язку. Ми можемо припускати, що свято Живого Вогню 1 вересня має ще давніші, язичницькі корені. Християнство зробило свою ідеологічну надбудову над давнім святом – день «Симеона Стовпника» (народні назви – Семена, Семенів день), проте до нашого часу дійшли й давніші хрононіми, як «Свіччине весілля», «весілля Комина», «женіння Посвіта», «женити Каганця» та ін.

На жаль, ці традиції вже зникають, можливо, через те в академічному виданні корпусу експедиційних матеріалів «Етнографічний образ сучасної України» вже не знаходимо повідомлень про це свято в областях Українського Полісся [9], хоча в окремих авторів такі відомості є, причому часто наголошується на його збереженні не лише на Поліссі, а й в інших місцевостях України ще на початку ХХ ст. [4; 10; 12; 19; 21].

Так, О. Воропай повідомляв: «Колись ще в козацькій Україні, на Семена справляли *пострижини* молодих хлопців і вперше садовили їх на коні. Цей добрий звичай походив ще з княжих часів» [4, с. 241]. Традиція здійснювати вікові ініціації дітей (як хлопчиків – «пострижини», так і дівчаток – «закосичення», перше заплітання коси) саме 1 вересня може свідчити й про початок шкільного навчання саме в цей час, що зберігається й досі. Автори популярної етнографічної збірки «Витоки» оповідають, що в цей день треба «добувати «живий вогонь», влаштовувати «весілля свічки», «ворожити на судженого» [3, с. 148]. «У поліщуків існував спеціальний

пристрій – *посвіт* – прикріплена до стелі решітка, на яку клали запалені соснові скіпки. Над решіткою влаштовували *коминок* або вішали *кобицю* – полотняний мішок, обмазаний глиною та побілений, через нього із хати виводився дим від лучини»; «На Поліссі у переддень Семена влаштовували обряд ушанування домашнього вогню – “одруження *посвіта*” або “весілля *комина*”. Світільного комина прикрашали хмелем, стрічками, обсыпали зерном і гарбузовим насінням. Увечері вся сім'я збиралася за святково накритим столом. Хазяйка підперізувала *комина* новим рушником, а молодь прибирала його квітами» [3, с. 168] (позначення курсивом. – Г. Л.). Причому відомо, що дівчата співали *Комину* весільних пісень, живий вогонь, добутий тертям дерева або кресалом, носили від хати до хати впродовж цілого тижня, з цього часу хатні роботи починалися вже при домашньому вогні.

Етнографічні записи про це традиційне свято, зроблені в 30-х роках ХХ ст., знаходимо в А. Кримського: «Як давніш – то на Симона трохи не в кожній хаті “женили каганця”»; «Женять каганця цілий тиждень, переносючи від одної хати до другої»; «А в Звиногородці – то там “женили свічку”, не каганця. Так само стояла на столі свічка завітчана, і кожного дня переносили її до инчої хати» (від С. Терещенкової) [12, с. 180–181].

Докладний опис обрядовості цього свята подала етнограф С. Толстая: «В день Семена вперше привішується *посвіт* і світять скіпкою. Тому цей момент супроводжується деякими особливостями: так, наприклад, *комин* очищують і білять, потім його обв'язують хмелем. Діти завжди чекають з особливою цікавістю вечора, коли будуть “женити

Комина». Коли ж цей вечір настає, господня, почепивши посвіт, кладе на нього запалену скіпку, промовляючи при цьому: «Наділи, Господи, здоров'ячком!». Потім вона посипає Комин горіхами, насінням, а діти, які нетерпляче чекали цього моменту, з криком і сміхом кидаються підбирати з підлоги розсипані горіхи й насіння...» [21, с. 227] (переклад укр. – Г. Л.).

З історії Києва відомо, що давні кияни, особливо ремісники, відзначали це свято багато століть поспіль: 1 вересня на Подолі та інших майданах міста, на берегах річок, у священних гаях кияни урочисто запалювали перший осінній вогонь. Так само й кожна українська родина запалювала посвіт у хатах. Святкові вогні палали по всій Україні.

Як бачимо з наведених прикладів, жодна обрядовість цього народного свята ніяк не пов'язана з біографією християнського подвижника Симеона Стопника, сирійського аскета, який постував *сидячи на стовпі* (від того й назва). Зате головним «героєм» усієї обрядовості таки виступає Комин, Свічка, Посвіт, Каганець, отже – Живий Вогонь. З цього обряду починався осінній сезон, коли всі домашні роботи виконували вже не при світлі сонця, а при світлі свічки, посвіта, каганця, комина (домашньому, хатньому світлі). Перенесення вогника з хати в хату має давні ритуальні витоки, обхід хат, як при колядуванні, щедруванні, водінні Куста та ін. Прилучення кожної родини до всенародного Живого Вогню є архаїчним символом єднання сільської громади навколо спільної святині. З цього часу Вогонь небесний (сонячний) ніби сходить у людські оселі, щоб дати нову силу творчого натхнення, спонукати до праці, творення багатства

не лише матеріального, а й духовного. Характерну деталь щодо посвіту (комина, кабиці) подав В. Скуратівський: «Ним користувались упродовж осінньо-зимового періоду. Востаннє засвічували кабицю напередодні Великодня, і вона горіла всю ніч. Удосвіта вогонь гасили, а сам пристрій виносили на горище» [19, с. 626]. Це вочевидь є давньою традицією українського народу.

Рідновіри в цей день вшановують Вогнебога Симаргла, покровителя жертвовного вогню. Вважають, що він є посередником між людьми й Богами, бо він «відправляє» людські дарунки у світ Богів, з димом переносячи їхні молитви від жертвовника до Сварги небесної, сповіщаючи Богів про буття людей на Землі. Богослов'я Рідної віри спирається на ведичне й античне вчення (як спільне надбання індоєвропейців) про «п'ять елементів», з яких створено світ (ефір, повітря, вогонь, вода, земля) і які пов'язують з п'ятьма органами чуттів людини, тому в обряді вшанування Вогню є п'ять свічок, п'ять вогнів, відомих ще у ведах. Така символіка відображає невидимий закон життя Всесвіту, який можна висловити словами «все – у всьому»: людина є часточкою Бога, і Бог присутній у кожній людині (таке уявлення відоме у філософії Г. Сковороди).

Авторитетний мовознавець М. Худаш, докладно вивчивши релігійно-міфологічні функції та семантично-етимологічний контент теоніму *Семаргл* (Симаргл), дійшов таких висновків: це Божество місцевого українського (слов'янського) походження (не іранського!); ймовірно «двоєдине» або «парне божество» (як «Сим і Регель», Семиярило або Семиглав); хоча науковець не розцінює своє дослідження «як останнє

слово в науці» [22, с. 814–858]. Правдоподібно, що в образі Вогнебога Симаргла міститься знання про *сім весняно-літніх місяців* вегетаційного періоду, пов'язаних з найбільшою силою сонячної енергії (вогню небесного), що сходить на землю й впливає на розвиток рослинного й тваринного царств. На думку О. Знойка, «це Сонце, яке проходить 7 зодіакальних сузір'їв за трудову половину року (весняно-осінне півріччя)» [8, с. 47]. Восени ж Вогонь переносять до хати – така міфологічно-обрядова семантика цього свята.

Через тиждень свято Вогню логічно й плавно переходить у вшанування Рожаниць – жіночої сили природи. Над давнім святом нині маємо християнську надбудову – Різдво Богородиці. Митрополит Іларіон писав: «Рожаниці – це Богині людської Доли, як грецькі Мойри чи латинські Парки, це феї, що появляються при народженні дітей. <...> У нас Рожаниці святкували на другу Пречисту, на Народження Богородиці 8 вересня. <...> Справляли це свято так, що справляли трапезу з “крупичного хліба, сира й добровонного вина”, пили й їли, і співали тропаря Різдва Богородиці. Про цю трапезу Роду і Рожаницям згадує й Слово Христолюбця XI віку» [10, с. 115]. Тут же автор з посиланням на «Слово Данила Заточника» констатує факт, що церква поборювала ці язичницькі традиції, лякала дітей Родом, трактуючи його як «злого лісовика».

Рідновіри відзначають свято Рода і Рожаниць традиційно два дні – 8 і 9 вересня. Рожаниць уявляють множинно: або як двох близнючок, або як матір і доньку, або як клас Богинь. Жінки моляться персонально, кожна до «своєї» Рожаниці, посипаючи на воду вівсяне

борошно, ставлячи «трапезу», як за давніх часів, так і нині. Роду моляться, як і Сварогу, вважаючи його найстародавнішою іпостасю Бога, дякують за посланих з неба дітей. На Київщині записана рожанична пісня, що її виконують гості породіллі на родинях, під час обрядів ім'янаречення немовлят, дякуючи небесному «ковалю» (інф. О. Рутковська з посиланням на П. Чубинського): «Ой спасибі тому ковалю, / Що сковав дитину / Під сію годину. / І ковав, і хотів, / І куючи, не впотів, / І ніжками не тупав, / І в рученьки не хукав, – / А добро, і тепло / Добувати було». Ймовірно, за давніх часів під «ковалем» мали на увазі саме Сварога. У наш час цю пісню виконують на хрестинах.

14 вересня зазвичай народ пов'язує з відльотом птахів, переміщенням вужів та гадюк у зимові нори під землю – від тих міграцій народна назва «Здвиження». Поліщуки уявляли цей період небезпечним: «На Здвиження змеї ўвьортваюцца клубками. От якраз на Здвиження яни ухозять у нори ў землю»; «На Движення ў лес, Боже спаси, ходитъ нельзя»; «На Здвиження николи ў лес не хадзілі через етае ж гадоўе» [21, с. 103]. Проте вочевидь доволі давнім залишається вірування в те, що в цей день «здвигається» навіть сонце. Як зазначила С. Толстая: «У деяких зонах Полісся, переважно на сході, поширене повір'я, що в цей день *купається, міняється, грає, здвигається сонце*» [21, с. 103].

Християнське трактування цього свята: віднайдення матір'ю імператора Костянтина Оленою хреста, на якому нібито був розп'ятий Ісус, та встановлення («воздвиження») його в Єрусалимі. Ця міфологема за тисячоліття обросла такими фантастичними легендами й

деталіями², що католицька церква вже відмовилася від цього свята. Отже, християнська апологетика ніяк не пов'язана з народним уявленням про гру сонця та відліт птахів у теплі краї, вона є лише вторинною надбудовою над давньою традицією. Для язичників же ці природні явища мали сакральне значення, оскільки птахи відлітають «у Вирій» (Ирій, Ірій), де зустрічаються з душами предків, від яких, повертаючись навесні, приносять живим родичам звістки. Тому восени птахів урочисто проводжали, а навесні радісно зустрічали.

Осіньне рівнодення в 2026 р. випадає на 26 вересня (для Києва). Більшість етнографів не вбачають в осінньому рівноденні ніякого сакрального моменту, що певною мірою викликає подив. Така етнографічна лакуна призводить до того, що деякі самодіяльні групи, навіть позиціонуючи себе язичниками, радше поєднують його з християнською Покровою чи кельтським Мабомом або святкують просто як «осіннє рівнодення», не наважуючись пов'язувати його з певним культом (зокрема, Святовитом). Їм здається, що для такого поєднання нема ніяких наукових підстав, тобто історіографічних фактів. Однак такі засвідчені писемно підстави є – це середньовічні хроніки Саксона Граматика, Тітмара Мерзебурзького, Герборда, Гельмольда, Адама Бременського, автори яких самі були переважно єпископами або монахами та брали безпосередню участь у хрестових походах і руйнуванні язичницьких храмів слов'ян, не раз

особисто спостерігаючи за їхніми обрядами. Ці історичні факти докладно вивчені й висвітлені українським етнофілософом В. Шаяном [23, с. 153–175]. Так, у святині Свантевита на о. Рюген (мис Аркона, нині – Німеччина) саме на осіннє рівнодення правилася всенічна богослужба на честь Свантевита як підсумковий етап літніх польових робіт, освячення збіжжя, вдячності Богам за врожай та всенародне причастя до великого громадського короваю, спеченого з борошна нового зерна.

З цих хронік можемо довідатись і про сам обряд. Як відзначив В. Шаян: «В описі Богослуження перед святинею Свантевита найвищий священник культу бере в руки величезних розмірів колач, спечений на меду, і ставить його поміж собою та громадою вірян, звертаючись до них із запитанням, чи вони бачать його, цебто – чи бачать його постать поза величезним людського зросту колачем. Якщо громада відповість, що його бачить, тоді він скаже:

“Щоб на другий рік його не бачили!” (тобто, щоб коровай був вищим. – Г. Л.). <...> І тут стрічаємося з важливим фактом потвердження правдивості такого обряду, – потвердження не менше важного, ніж самі розкопки Шухгардта³. Бо саме такий зворот, таке благословення, чи докладно таку відповідь маємо стверджену і в українському фольклорі, як старовинний, добре закріплений обряд, перед початком священної вечері на Різдво. <...> А отже, такий традиційний елемент обряду записує Саксонець

² Подію датують 326 р. Спочатку було знайдено в печері три хрести. Щоб визначити, на якому з них було розп'ято Ісуса, хрести підносили почергово до тяжкохворих. Від якого хреста хворі одужували, той було визнано за хрест Ісусів. Далі ця легенда вже перетворилася в оповідь про «воскресіння мертвих» цим хрестом. Пізніше цей хрест було розділено на багато шматків, які нібито роздавали в різні міста.

³ Карл Шухгардт – німецький археолог, що проводив розкопки на о. Рюген.

як елемент Богослуження в 1168 році! <...> Ані наші предки не вчилися свого обряду з «Історії» Саксонця, друкованої в XVI сторіччі, ані Саксонець не студіював цих обрядів у далекій Україні» [23, с. 155]. Як бачимо, богослужба *осіннього рівнодення*, присвячена завершенню хліборобського сезону (а саме всенічна), симетрична до відзначення Великодня у дні *весняного рівнодення*, з тією сезонною різницею, що навесні випікають короваї з останнього борошна (яке приберігають від зими), а восени – з борошна нового врожаю.

Графічно рідновіри зображують річне коло згідно з рухом Землі навколо Сонця, що вигідно відрізняє традиційне розуміння астрономічних реалій від штучних релігій нью-ейдж (у яких свята розміщують навпаки – проти руху Землі, тобто «посолонь», ніби Сонце рухається навколо Землі).

Український міфолог О. Знойко підтверджує теологічну сутність сонячного Божества як постійну *метаморфозу*: навесні – це невгамовний юнак Ярило, влітку – пекуче сонце Семиярило (у західних слов'ян Руєвит), а «сонце осіннього рівнодення в давніх слов'ян зображувалося беззбройним старцем, він мав чотири

обличчя й на заході звався Святovit або Світовид. Бог же зимового сонця мав вигляд новонародженого немовляти» [8, с. 47].

Наступне свято осені, 1 жовтня, зазвичай відоме в християнському варіанті як «Покрова Богородиці». Нині про «покровительку козацтва» говорять лише в християнському сенсі, абсолютно не аналізуючи, що фактично у 866 р. той «покров» чи «божественна риза святої Богородиці» врятувала саме візантійців під Влахернами, а *флот русів розбила вщент*. Така міфологема без належного аналізу подається церквою спекулятивно, як перемога християн над «безбожною Руссю»: «Кораблі безбожної Русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх так, що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося» [13, с. 13]. Про давню ж Богиню-покровительку воїнів літопис, на жаль, мовчить.

Проте в народних уявленнях мешканців Полісся знаходимо і язичницьке пояснення поняття «Покрова»: «На Покрову *покриє* або листом, або снігом. *Через те називається Покрова*» (с. Заньки Радомишльського р-ну Житомирської обл.) [9, с. 95] (позначення курсивом. – Г. Л.). Народне уявлення про Покрову

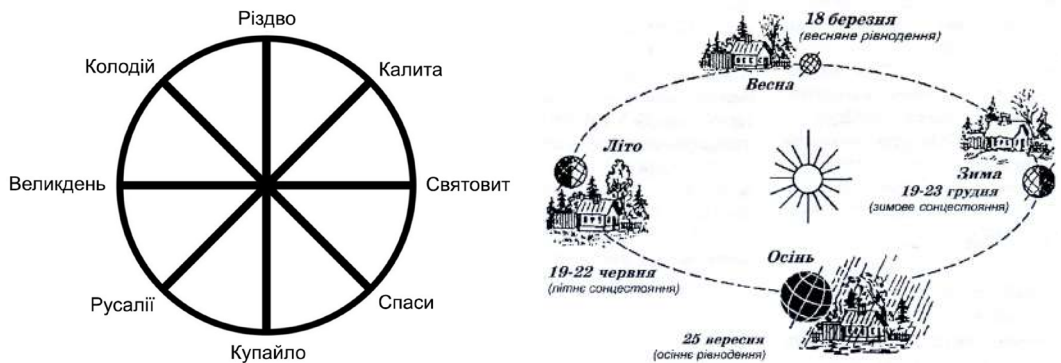

Рис. 1. Уявлення рідновірів про річне святкове коло. Рух Землі навколо Сонця.

вочевидь мало під собою якийсь давній ґрунт, який було втрачено внаслідок тисячолітньої боротьби церкви з давньою вірою. Отже, нам не лишається нічого іншого, як за окремими фрагментами, що збереглися, розчищати витоковий образ Богині від пізнішої ідеологічної надбудови.

Ми висловлюємо припущення, що це могла бути одна з іпостасей Великої Богині. Наприклад, Богиня Слава – вперше звертаємо увагу на типологічну близькість божественної «захисниці війська» (одна з іпостасей, приписувана й християнській Покрові) з міфологічним образом жінки-птаха в українській культурі [17], яка захищає військо, *покриваючи* його своїми чарівними крильми. Богиня Слава, крім згадок у лінгвіста початку ХХ ст. Г. Дяченка [6, с. 612–613], вже стає й предметом сучасних наукових осмислень. Так, у словнику-довіднику В. Жайворонка читаємо про Славу: «За дохристиянськими віруваннями – Богиня воєнної перемоги та мисливської удачі; можливо, й Велика Богиня (див.), Богиня Життя» [7, с. 550]; «Велика (Родова Мати) – Мати Світу – Богиня життя, *первісна праматір*; назва умовна, оскільки первісне її ім'я невідоме, а з різних джерел відомі лише її назви – Жива, Дана, Діва, Берегиня, Житня Баба, Рожаниця, Лада та ін.; *могла називатися й Славою* <...> стародавні вишиті рушники зберегли вишивки, на яких можна бачити Велику Богиню з птахами та Деревом життя» [7, с. 69] (позначення курсивом. – Г. Л.). Релігієзнавиця В. Шевченко подає такі відомості про неї: «Слава – в українській міфології – Богиня Перемоги. Так звали ще Велику Богиню – праматір тих народів, які за цим ім'ям стали називатися слав'янами (слов'янами)» [24, с. 330].

Звернімо увагу на поєднання в одному образі (сюжеті) символіки коріння і крил, змії і птаха, що розкриває її сакральні функції на землі й у небі. Археологічні дослідження литовсько-американської науковиці М. Гімбутас засвідчили існування давньої Богині в образі жінки-птаха в усій індоєвропейській культурі [25]. Україна має самобутні мистецькі зразки з мотивами жінки з птахами (вишивка) або синкретичної антропо-зооморфної постаті жінки-птаха-змії (скіфська Апі, Геродотова Змієнога діва чи Муза Борисфеніда Евмела Коринфського), знані на наших теренах впродовж кількох тисячоліть.

Про обрядовість цього культу відомі лише поодинокі архаїчні ритуали, ймовірно, дотичні до культу Богині-птиці, що досі простежуються в деяких слов'янських традиціях, наприклад, проводі пташок восени до Вирію і їх зустрічі навесні, випікання обрядового печива (40 пташок) в Україні, «пташиний пляс» у Сербії та ін. Так, сербська дослідниця А. Баїч у праці «Велика Богиня Слов'ян» наводить етнографічний факт стародавнього ритуального «плясу», присвяченого «Великій Богині Птиці». Цьому танцю навчали «священиці» (очевидно, в давні часи жриці, волхвині). Танцівниці мали спеціальний одяг, сорочку-довгорукавку, в рукава якої вставляли два жезли з птахами або головами птахів на краях. Під час руху танцівниць рукави піднімалися і з'являлися зображення птахів (записано в селі Дубока на сході Сербії) [2, с. 107]. Чи не цей мотив маємо на давньоруських вишивках, у яких Б. Рибаків вбачав образ Мокоші? Не треба також залишати поза увагою той факт, що *вішці* постаті (чи особи) могли віщувати шляхом ворожіння, тобто за допомогою

певних символів давати відповідь на запитання вірян.

На Поліссі збережено пам'ять про своєрідні ворожіння на Покрову, найбільше ворожили про погоду: якщо на Покрову дим з комина йде на південь – на теплу зиму, на північ – на холодну (с. Нові Озеряни, Житомирщина); якщо на Покрову вкриє землю листом, то буде ще тепло, а як снігом – то вже зима [9, с. 72] (с. Покришів, Житомирщина); «Як на молодика Покрова, значить буде тепла зима, як на подповні – середня, а як у старому місяці – буде сурова зима» [9, с. 71]. Також відомі табу на працю в цей день, особливо з використанням колючих, ріжучих знарядь, подібні до заборон, що стосувалися п'ятницьких жіночих культів.

Іконографія Великої Богині. З античних часів на півдні України поширений образ жінки зі зміною (або риб'ячою) нижньою частиною тіла і пташиною верхньою з руками-крильми. Типологічно такі образи нагадують писанковий узор «Берегиня», що дійшов до нашого часу. Змієнога Богиня, за Геродотом, вважалася праматір'ю скіфів. Амулети, що збереглися з княжих часів під назвою «змійовики», також засвідчують міфологічне значення змії як оберегової

постаті хтонічного царства, що забезпечує зв'язок людини з рідною землею і може бути співвіднесений з Великою Богинею Матір'ю (хтонічна сила справедливості).

Дослідники переважно вбачають у них зображення Великої Богині або Берегині-Покрови (А. Голан, Б. Рибаків, В. Скуратівський, В. Давидюк). У 1981 р. В. Давидюк записав на Поліссі легенду про віщу птицю: «Начебто саме птах із великими крильми попереджував гребців, що на місці сіножаті от-от має з'явитися озеро: «Забирайте, люди, сіно, бо тут буде озеро Віно» (м. Троянівка) [5, с. 186]. Науковець звертає увагу на артефакти Русі, зокрема зображення кольорової птиці на колтах: «Чи не та це птиця-слава з різнобарвним пір'ям, викладена перетинчастою емаллю на золотому колті з Княжої гори на Канівщині (вважається залишками літописного міста Роденя). Помилково її визнали павичем, бо в природі подібного птаха не існує» [5, с. 187]. Тут доречно згадати одну з її функцій, пов'язаних зі «словом», тобто в буквальному сенсі передачі *інформації*, а також наявність Богинь мовлення в індоєвропейській міфології (ведична Вач, давньогрецька Осса, римська Фама). Усі ці Богині є *вісницями* верховного Бога [17].

Рис. 2. Писанка Берегиня. Скіфська Богиня Апі. Амулет-змійовик, Русь.

У науці ця тема ще є маловивченою та потребує подальших досліджень. А тим часом рідновіри України 1 жовтня відзначають свято Матері Слави як Богині Перемоги, покровительки воїнів, Берегині війська.

Кінець жовтня присвячений пам'яті померлих родичів. Як писав митрополит Іларіон: «Субота *перед* Дмитром – поминки померлих, це «дідова субота». На Волині, у Рівненському повіті, господині готують страви і роблять обіди для жебраків-дідів. З кожної страви відкладають в окрему посудину й ставлять на ніч на покуті, кладуть тут і ложки. Тут же ставлять і воду, і вішають рушника, щоб душечки померлих пообідали й повмивалися» [10, с. 303]. Через те, що ці поминальні дні пов'язані з днями тижня, у рідновірів вони завжди *рухливі*: Дідова субота – це субота напередодні св. Дмитра (перед 26 жовтня) [11, с. 192], тобто для 2026 року – це 24 жовтня. Бабина *п'ятниця* – це найближча до св. Параскеви п'ятниця – у 2026 р. випадає на 30 жовтня (переважно це остання п'ятниця жовтня). Обрядовість цих поминальних свят описав О. Воропай: «Хозяйка наготує якнайбільше страв, які люблять діди. Обід буває пізніше, ніж

звичайно, після полудня або надвечір. За обідом з кожної страви по ложці одкладають в окрему посудину, яку з ложками ставлять на ніч на покуття. Тут ще в посудині ставлять воду і вішають рушник, щоб уночі «душечки померлих помилися й пообідали» [4, с. 247–248].

Культ предків має як родинне спрямування (поминання своїх рідних), так і громадське (вшанування культурних героїв, видатних людей свого народу, вождів, королів, засновників міст тощо). Обов'язком родичів є турбота про померлих, які в явному світі вже не можуть цього зробити: тобто здійснення належного обряду поховання (спорядження та проводи на «той світ», періодичні поминання протягом річного кола) роблять живі нащадки. Уявлення про взаємозв'язки душ зі своїми родинами подав С. Килимник: існує віра в те, що Бог посилає душі на землю, «щоб вони відвідали свої родини, обійшли й приглянулись до людей і Богу оповіли»; «Увечері на цвинтарі можна побачити, як тіні предків встають і розходяться по хатах своїх родичів, щоб причаститися до цього обіду. Як тільки надворі смеркне, у хаті запалювали свічку і ніби спостерігали, як «діди снували по кутках» [11,

Рис. 3. Колт з кольоровим птахом з Княжої гори. Прорис кийвського колта з жінкою-птахом.

с. 193]. Як правило, на поминальному обіді не чаркуються (не цокаються чарками), але згадують покійних на ім'я, оповідають спогади про їхнє життя на землі, поминають добрим словом. Завершується обід подякою всім «дідам» за «виращування врожаю», всім людям за участь у поминанні. Господиня обдаровує всіх присутніх печивом, пиріжками, калачиками, яблуками та іншим – кладе гостям «у торбу».

Остання п'ятниця жовтня у рідновірів також присвячується вшануванню Богині Мокоші. Жінки найдовше зберігали культ своєї Богині, ретельно дотримуючись табу «не прати, не прясти, не шити в п'ятницю». Церква змушена була дозволити деякі язичницькі обряди вже під виглядом вшанування св. П'ятниці (грецьк. св. Параскева). Було створено вчення про 12 п'ятниць; воно не стосується календарної системи язичників Русі. Проте два Мокошиних свята мають свої сезонні особливості, перше з яких пов'язане з початком вегетаційних процесів Матінки Землі, а друге – з їхнім завершенням, тобто збором збіжжя, овочів і закінченням заготівлі їх на зиму та вдячністю Богині за врожай. Репродуктивна діяльність Землі в уявленнях язичників тісно пов'язана з предками (які допомагають Землі), тому культ Мокоші передбачав і одночасне шанування предкинь Роду (Бабина п'ятниця).

Свято Сварога 1 листопада. Маємо одне з рідкісних писемних свідчень щодо генеалогії давньоруських Богів: згадка про Сварога в «Повісті врем'яних літ» датована 1114 роком. Літописець ідентифікував Сварога з Гефестом: «Гефест, – бо так Сварога називали єгиптяни...» (насправді – греки), а після нього, каже літописець, правив «його син Дажбог – цар

Сонце, син Сварогів» [13, с. 173–174]. Як бачимо, літописцю в XII ст. ще було відоме ім'я Сварога та його ідентифікація з давньогрецьким Богом-ковалем; можемо припустити існування в русів давнього міфу про Сварога-ковалю і його сина Дажбога. У християнстві цей день присвячений св. Кузьмі й Дем'яну. Хоч за візантійською версією Кузьма і Дем'ян – лікарі, та за українським народним уявленням Кузьма і Дем'ян – покровителі ремесел, особливо ковальства. За міфом, «Кузьмодем'ян виковує сонце» – тут вочевидь йдеться про початковий мотив створення Світу Сварогом-ковалем.

М. Худаш переконливо довів, що ім'я Сварог (Зварог) існувало в предків слов'ян ще раніше, ніж в Індії стало відоме слово «сварга» на позначення найвищого Неба: «Початок формування його культу сягає напевно ще періоду трипільської культури»; «теонім Сварог досить виразно вписується в антропоміійну систему праслов'янського спадку» [22, с. 790]. Науковець стверджує, що згаданий у середньовічних хроніках теонім Сварожич – «це виразно патронім на-ич у значенні син Сварога» [22, с. 791].

Сварог – батько Богів і людей. В. Балущок ототожнює Божественного ковалю зі Сварогом і культурним героєм Києм, вважаючи останнього «генеалогічним героєм», який переміг «страхитливого Змія», прооравши «Змієві вали й навіть річище Дніпра», викував першого плуга, провів першу оранку, навчив людей культурі хліборобства й садівництва. Саме від нього й пішли «кияни», як і «поляни» й «древляни», що за законами слов'янського словотворення означає «люди Кия», стверджує етнолог [1, с. 137].

Саме зі Сварогом, на думку

О. Знойка, пов'язані міфи про скинення з неба плуга (пор. зі скіфським Папаєм – Богом-Батьком). Зокрема, фізик і міфолог дослідив, що сузір'я Плуга (Оріона) 1 листопада «з'являється на небі о 22-й годині увечері, коли його добре видно. Сузір'я начебто підведене (пояс Оріона майже прямовисний). За народними переказами, це божий коваль підняв сузір'я і почав кувати Золотий плуг. <...> На Різдво сузір'я приймає майже поземну поставу над обрієм (пояс Оріона) й плуг неначе падає на землю» [8, с. 212]. Християнські ж повчання проти язичників застерігають, щоб кияни на Різдво не «кликали плуга».

Рідновіри вшановують Сварога, моляться про гарний врожай, зокрема й просять «скувати весіллячко», «викувати дитинку» тощо. Ритуальні страви цього дня, що перейшли й до християн, – кури і каша. Церква ще в 611 р. зробила зручну надбудову над язичницькими святами – призначила на 1 листопада День усіх святих («Меса всіх святих»), надавши їм легендарних рис «замучених за віру». Європейська язичницька традиція цього дня вшановувала предків – Гелловін увібрав значну частину звичаїв кельтського Самайну. І хоч цей період близький до українських «Дідів» і «Бабів», але сучасні, вже комерціалізовані форми Гелловіну (різні карнавали-жахи) не мають жодного зв'язку з релігійністю, перетворившись на світські забави.

Наступні листопадові свята стосуються задобрювання дівочої і парубочої долі, що нині корелюються з християнськими св. Катериною (24 листопада) і св. Андрієм (30 листопада), відомим ще під язичницькою назвою Калита. За дохристиянських часів, ймовірно, це було пов'язано з Богинею Долею (одна з

іпостасей Мокоші) – пряля нитки життя, віщунка майбутнього.

Уявлення про Долю як Богиню і принцип людського життя існує в світогляді всіх індоєвропейських народів: грецька Тихе, римська Фортуна, грецькі Мойри й германські Норни (Богині-прялі). Образи Богинь-пряль існують у різних міфологіях. Так, у греків Клото («пряля»), Лахесіс («та що відміряє»), Атропос («невідворотна» – та, що відрізає нитку життя). Буває, що Зевс, який зважає людські долі, повідомляє Мойрам своє рішення і може продовжити життя душі, якщо вона того заслугоує. У германців Норни живуть поблизу джерела Урд біля підніжжя Дерева Життя – Ігдрасілля, яке вони щодня поливають. Вони визначають долю людини, вирішуючи руни (існувало й ворожіння на рунах). Балтійські Богині-прялі: Лайма (щастя), Декла (дає ім'я немовлятам), Карта віщує долю піснею.

Сліди давнього культу Долі знаходимо в усіх місцевостях України, переважно це обряд «кликання Долі», пригощання її кашею, ворожіння. Так, на Житомирщині: «На Катерини ворожать дівчата. Пампушечки печуть, в рядочок кладуть і пускають собаку: чию перший візьме, та вперед замож вийде» (Пулинський р-н, с. Івановичі) [9, с. 88].

Подібні обряди відомі по всій Україні. Так, авторці про цей обряд розповідала прабабуся Тетяна Ніколаєнко (сміт Єланець, Миколаївщина). В Єланецькому районі також оповідають: «На Катерину ідуть і ламають із вишні гілочку, і кладуть у воду, поки шось зацвіте, а може і вишні вродять. У нас одна старожилка так зробила, і вони прожили з чоловіком до ста років. Якщо вона зацвіте, і п'сте вишні, до то щасливий чоловік» [9,

с. 208]. Це саме робили й на Полтавщині (с. Римарівка) [9, с. 220], на Черкащині (Уманський р-н) [9, с. 330]; «На Катрі ж вишню ріжуть та ставлять у воду. Як зацвіте на Новий год, то це ж гарна прикмета» (Чорнобаївський р-н, с. Вереміївка) [9, с. 333]. У с. Леляки (Чернігівщина) вишню ставили на Андрія [9, с. 352]. Обрядові страви: «Кашу пшоняну з маком варили, колотушу⁴ чорну з грушів та з яблук, вареники з сливками, з капустою, з картошкою. То це на Катерини робили колись» (с. Троща, Чуднівський р-н, Житомищина) [9, с. 96].

Свято парубочої долі заступило християнське свято Андрія, яке за давньою традицією зберегло свій автентичний хрононім «Калита» (внаслідок чого виникла синкретична назва «Андрій Калита»). Проте калита – це обрядове печиво, яким причащалися в цей день (ймовірно, символізує осіннє сонце): «Гандрея. Спечуть калату таку, почеплять, тоді на коцюбі підїжджаєш, та й вже цю калату тра' кусати, а тут седять з квачем, такі зроблени, сажа наколочена, як не вкусить, о так мазне туто сажів, насміємося було...» (с. Троща, Чуднівський р-н, Житомирщина) [9, с. 96].

Обряди цього свята: вечорниці, ініціації парубків (прийняття до парубочої громади), продовження дівочих ворожін на судженого: «На Андрея гукають у комен: «Андрей, Андрей, а йди каша ести»; «З горшком лезу на браму і кричу: Андрей, іди кашу ести!» (с. Йосипівка, с. Барвінки, Малинський р-н, Житомирщина) [9, с. 77]. Тут уже бачимо персоніфікацію св. Андрія як Долі. Цікаво, що у Ведах Доля має чоловічу іпостась – Бог Анша – один із синів Богині Адіті («той,

хто наділяє благами»). Усі сини Адіті разом охороняють закони Рити. За аналогією можемо припустити, що в українців усі Богині (Доля, Мокоша, Рожаниці, Марена, Права) кожна по-своєму охороняють закони Прави (справедливості). С. Килимник припускав, що у предків українців був окремих Бог Долі: «В силу анімістичного світогляду, а тим і віри в магичні дії і слова – молодь взаємно себе причаровувала через добрі сили, доброго Бога, мабуть, Калиту, що певно ходив по землі у дні юнацьких свят Катерини та Калити, й то вночі, приглядався, прислухався до юнацьких бажань...» [11, с. 222].

Отже, осінні свята дохристиянської Русі (якщо робити реконструкцію для 2026 р.) гіпотетично мали б такий вигляд. Тут рухливі свята, які в інші роки можуть випадати на інші числа, позначені * (зірочкою).

1 вересня – свято Живого Вогню.

8–9 вересня – Рожаниці.

14 вересня – «Здвиження» (свято Вірію, проводи птахів).

*26 вересня – Світовит осінній.

1 жовтня – Мати Слава.

*24 жовтня – Дідова субота.

*30 жовтня – Бабина п'ятниця. Мокоша.

1 листопада – Велике свято Сварога (Сварожини).

24 листопада – свято Долі (дівочої).

30 листопада – Калита (свято парубочої Долі).

Висновки. Реконструкція дохристиянського календаря виявляє в деяких опосередкованих образах, термінах, хрононімах цілком виразні теїстичні риси та світоглядні особливості, як, наприклад,

⁴ Колотуша чорна – страва з чорносливу, яблук і груш (кисіль фруктовий); колотуша біла – сирно-молочна страва; колотушею на Поліссі ще називають особливі супи з грибами й рибою.

Богиня Доля (має чітко визначені дні в річному колі, власний культ, обряди, обрядово-ритуальні дії, словесно-магічні формули, страви, ініціальні практики).

Мати Слава – незважаючи на те, що її теологічні риси загубилися в пізнішій християнській надбудові, все ж має цілком виразні етнонаціональні риси, що дійшли до нас не прямо, а опосередковано в ритуально-мистецьких артефактах та поодиноких залишках легенд (антропо-зооморфність, крила, змієногість, віщування, захист), що свідчить про її значну архаїчність.

Таке свято, як «Здвиження» – сезонний «здвиг», пов'язане зі змінами природи, Вирієм (відльотом птахів, хованням змії у норі), міфологічно асоціюється з трьома царствами (земним, підземним і небесним).

Свято ж Сварога реконструюємо за Київським міфом про небесного Коваля, що починає кувати плуг, який «скине» на Різдво, а не за кельтським Самайном (Геловіном).

Під час докладного аналізу зникає межа між міфологією і богослов'ям – ці факти вже неможливо оминати та заперечувати, оскільки релігія – надто специфічна тонка сфера духовного життя людства. Важливо зазначити: якщо християнська теологія виникає з міфології юдаїзму та подальших візантійських легенд про «святих мучеників» (що надбудовані над язичницьким базисом), то міфологічні витоки етнічних релігій мають автохтонне походження. А отже, рідні релігії містять ще великий запас міфологічно-богословських і морально-етичних смислів, аж ніяк не бідніший від світових монотеїстичних релігій. Етнорелігії потребують глибшого

прочитання їхнього філософського змісту (богослов'я).

Наукова реконструкція автентичних духовних систем сприяє збереженню самотності та зміцненню національної ідентичності народів, що вже актуалізується в ЄС, а в Україні ще потребує державної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балушок, В. *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія*. Біла Церква, 2008.
2. Бајић, А. *Велика Богиня Словена*. Београд, 2007.
3. *Витоки*. Літньо-осінній цикл. Путівник українськими звичаями. URL: <https://vytoky.com/wp-content/uploads/2025/07/vytoky-litno-osinni.pdf>
4. Воропай, О. *Звичаї нашого народу*. Етнографічний нарис. Т. II. Київ, 1991.
5. Давидюк, В. *Зачароване Полісся*. Луцьк, 2018.
6. Дьяченко, Г. *Полный церковно-славянский словарь*. Москва, 1900. 1120 с.
7. Жайворонок, В. *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ, 2006.
8. Знойко, О. *Міфи Київської землі та події стародавні*. Київ, 1989. 304 с.
9. *Етнографічний образ сучасної України*. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. тому Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. Т. 6. 400 с.
10. Іларіон, митрополит. *Дохристиянські вірування українського народу*. Київ, 1992.
11. Килимник, С. *Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні*. Вінніпер, 1963. Т. V.
12. Кримський, А. *Звенигородщина*. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Черкаси, 2009.
13. *Літопис Руський*. За Іпатським списком. Пер. Л. Махновець. Київ, 1989.

14. Лозко, Г. Культ Сварога у слов'ян. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2009. № 3. С. 47–55.
15. Лозко, Г. Наукова реконструкція язичницького календаря на матеріалі вірувань поліщуків: весняний цикл. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 93–100.
16. Лозко, Г. Наукова реконструкція язичницького календаря на матеріалі вірувань поліщуків: літній цикл. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 37. С. 103–112.
17. Лозко, Г. Символіка жінки-птаха в українській культурі. *Україна в етнокультурному вимірі століть*: зб. наук. пр. 2015. Вип. 5. С. 33–41.
18. *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»)*. Матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). Львів, 1998. 208 с.
19. Скуратівський, В. *Русалії*. Київ, 1996.
20. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь под ред. Н. Толстого. Москва, 2004. Т. 1.
21. Толстая, С. *Полесский народный календарь. Традиционная духовная культура славян. Современные исследования*. Москва, 2005. 600 с.
22. Худаш, М. *Походження та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких Божеств*. Монографія. Львів, 2012. 1064 с.
23. Шаян, В. *Віра предків наших*. Київ, 2018. Т. I. 400 с.
24. Шевченко, В. М. *Словник-довідник з релігієзнавства*. Київ, 2004.
25. Gimbutas, M. *The Language of the Goddess: Unearthing the Hidden Symbols of Western Civilization*. San Francisco, 1989.
3. *Origins*. (2025). *Summer-Autumn Cycle. Guide to Ukrainian Customs*. [online] Available at: <https://vytoky.com/wp-content/uploads/2025/07/vytoky-litno-osinni.pdf> [in Ukr.]
4. Voropai, O. (1991). *Customs of our People. Ethnographic Essay*. Т. II. Kyiv. 448 p. [in Ukr.]
5. Davydiuk, V. (2018). *Enchanted Polissia*. Lutsk. 288 p. [in Ukr.]
6. Diachenko, H. (1900). *Complete Church Slavonic Dictionary*. Moscow, 1120 p. [in Rus.]
7. Zhaivoronok, V. (2006). *Signs of Ukrainian Ethnoculture: A Dictionary*. Kyiv, 703 p. [in Ukr.]
8. Znoiko, O. (1989). *Myths of the Kyiv Land and Ancient Events*. Kyiv, 304 p. [in Ukr.]
9. Skrypnyk, H., ed. (2016). *Ethnographic Image of Modern Ukraine. Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials*. Т. 6. Calendar Rituals. Kyiv: NAS of Ukraine, M. T. Rylsky Institute of Art History, Folklore and Ethnology. Т. 6. 400 p. [in Ukr.]
10. Metropolitan Hilarion. (1992). *Pre-Christian Beliefs of the Ukrainian People*. Kyiv. [in Ukr.]
11. Kylymnyk, S. (1957). *Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Light*. Winnipeg, Т. III. 372 p. [in Ukr.]
12. Krymskyi, A. (2009). *Zvenihorod Region. Shevchenko's Homeland from an Ethnographic and Dialectological Perspective*. Cherkasy, [in Ukr.]
13. *Rus' Chronicle*. (1989). According to the Hyptian Codex. Kyiv, XIV+591 p. [in Ukr.]
14. Lozko, H. (2009) The Cult of Svarog among the Slavs. *History. Philosophy. Religious Studies*. No. 3. pp. 47–55. [in Ukr.]
15. Lozko, H. (2025). Scientific Reconstruction of the Pagan Calendar Based on the Beliefs of the Polishchuk People: the Spring Cycle. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Issue 36, pp. 93–100. [in Ukr.]
16. Lozko, H. (2025). Scientific Reconstruction of the Pagan Calendar based on the Beliefs of the Polishchuk People: Summer Cycle. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian

REFERENCES

1. Balushok, V. (2008). *Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnonymy*. Bila Tserkva. [in Ukr.]
2. Bajić, A. (2007). *The Great Goddess of the Slavs*. [in Srp.]

Studies Almanac), Issue 37, pp. 103–112. [in Ukr.]

17. Lozko, H. (2015). Symbolism of the Bird Woman in Ukrainian Culture. *Ukraine in the Ethnocultural Dimension of Centuries*. Collection of Scientific Works. Kyiv, pp. 33–41. [in Ukr.]

18. *Medobory and the Spiritual Culture of Ancient, Medieval Slavs (to the 150th Anniversary of the Discovery of Zbrutsky's "Svyatovyt")*. (1998). Materials of the Scientific Conference (October 8–9, 1998, Hrymailiv). Lviv, 208 p. [in Ukr.]

19. Skurativskyi, V. (1996). *Rusalii*. Kyiv. [in Ukr.]

20. Tolstoi, N., ed. (2004). *Slavic Antiquities*. Ethnolinguistic Dictionar. Vol. 1. Moscow. [in Ukr.]

21. Tolstaia, S. (2005). *Polessia Folk Calendar. Traditional Spiritual Culture of the Slavs. Modern Research*. Moscow, 600 p. [in Rus.]

22. Khudash, M. (2012). *The Origin and Religious-Mythological Functions of Ancient Russian and Pan-Slavic Pagan Deities: A Monograph*. Lviv, 1064 p. [in Ukr.]

23. Shaian, W. (2018). *Faith of our Ancestors*. Kyiv, T. I. 400 p. [in Ukr.]

24. Shevchenko, V. (2004). *Dictionary-Reference Book on Religious Studies*. Kyiv. [in Ukr.]

25. Gimbutas, M. (1989). *The Language of the Goddess: Unearthing the Hidden Symbols of Western Civilization*. San Francisco. [in Eng.]

Summary

SCIENTIFIC RECONSTRUCTION OF THE HEATHEN CALENDAR BASED ON THE BELIEFS OF THE POLISHCHUKS: AUTUMN CYCLE

Halyna LOZKO

orcid.org/0000-0001-5865-7556

Doctor of Philosophical Sciences, professor, lead research fellow

of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: svaroh_7@ukr.net

The relevance of the research. The ethno-cultural heritage of Polissia stands out as one of the most vibrant facets within Ukraine's rich cultural tapestry, which has inspired numerous studies. Yet no scholar has hitherto undertaken the specific task of reconstructing the heathen calendar with projections onto ancient cults, for which the pre-Christian Rus' calendar was originally devised. While publications on heathen festivals, chiefly framed within Christian-heathen syncretism, do exist, they fail to elucidate their spiritual and cultic import as bona fide ethno-religious observances, dismissing them merely as survivals of folk worldview. Today, amid surging interest in ethnic religions across Europe, academics are engaging with the ethno-cultural worth of each nation's indigenous spiritual traditions. International bodies, including the European Congress of Ethnic Religions, spotlight the imperative of safeguarding ethno-cultural legacies. Amid the protracted Russian-Ukrainian war, relics of folk memory risk obliteration; thus, probing and reconstructing Ukrainians' ancient pre-Christian calendar constitutes a vital scholarly endeavour, poised to retain its pertinence for the foreseeable future.

Purpose. 1) on the basis of Ukrainian ethnographic sources, field studies of the traditional culture of Polischuks, comparative religious studies, folk chrononyms, and the

calendar-ritual practices of Native Faith communities, to carry out a scholarly reconstruction and compile a chronological table of heathen festivals of the autumn cycle for 2026; 2) to prevent unprofessional attempts at reconstruction and the dissemination by amateur groups of their own neologisms; 3) to introduce into scholarship a positive attitude towards heathen spiritual culture as is currently the case in other European countries.

Conclusions. The reconstruction of the pre-Christian calendar reveals distinctly theistic traits and worldview peculiarities in certain mediated images, terms, and chrononyms such as Symargl, the Rozhanitsy, the Goddess of Fate, and Mother Slava (each allotted precise days in the annual wheel, with dedicated cults, rites, ritual actions, verbal-magical formulae, sacrificial fare, and initiatory practices). The researcher's focus alights on autochthonous traditions and astronomical alignments: for instance, Svarog's festival is reconstructed per the Kyiv myth of the heavenly smith forging the plough (O. Znoiko), eschewing the Celtic Samhain.

The author posits that such an approach to ethnographic material effaces the boundary between mythology and theology. These facts can no longer be circumvented or gainsaid, given religion's exquisitely nuanced domain within human spiritual life. Christian theology, too, emerges from mythologies of peoples remote from Ukraine, augmented by Byzantine legends of holy martyrs (superimposed upon a heathen foundation). Unlike world religions, the mythological origins of ethnic faiths boast authentic provenances; hence, native religions harbour vast reserves of mythological-theological and moral-ethical meanings, warranting profound exegesis of their philosophical essence (theology) no less rich than that of international monotheistic creeds.

Scholarly reconstruction of authentic spiritual systems bolsters cultural distinctiveness and fortifies national identity. The study's findings may inform subsequent research, specialised courses on folk spiritual culture for students and postgraduate students in Ukrainian studies, revival of ancestral spiritual and ritual practices in rural-urban communities, youth circles, ethno-festivals, tourist routes, tradition-restoration by folk artisans, and sacral site refurbishments, an initiative already gaining traction in the EU, though still requiring state patronage in Ukraine.

Keywords: pre-Christian calendar, Ukrainian Polissia, cult of Fire, Rozhanytsia, Svitovit, Slava, Svarog, Dolia (Destiny).

Отримано редакцією / Received: 8.01.26

Прорецензовано / Revised: 20.01.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

**ROSSIFICATION AND CREOLIZATION:
THE INFLUENCE OF EXTERNAL FACTORS ON THE DEVELOPMENT
OF THE UKRAINIAN LANGUAGE***

Peter Jaroslaw PIASECKYJ
orcid.org/0009-0000-1764-2921
Master of Science, Scientist
email: piaseckyj@gmail.com

Oleh RUDNYK
orcid.org/0009-0009-3978-5718
3rd year student of History Faculty
Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: olehrudnyk@knu.ua

Annotation. *This work is primarily based on the personal scholarly project of P. J. Piaseckyj, a Ukrainian diaspora scholar from the USA. It was the project titled "Anglo Surzhyk," which was initiated on February 9, 2018 (and still ongoing), that provided the author with the further impetus to write this paper. The project itself is a study of the prevalence of Anglicisms in everyday, academic, cultural, and professional Ukrainian communication. It is based on articles from Ukrainian media published on the Internet and currently contains over 2,500 borrowings. The project is continuously updated and thus not available in print; an electronic copy may be requested directly from the author via email or by visiting its namesake Facebook page [2].*

The author began contemplating the Anglicization of the Ukrainian language as early as 1949, at the age of six, upon arriving in New York and hearing the Anglicized Ukrainian spoken by American Ukrainians (from the first and second waves of emigration). Mr. Piaseckyj himself is fully proficient in English and possesses a "keen sensibility toward our language." On the other hand, Oleh Rudnyk (who is also fully proficient in both mentioned languages) focuses this work on the linguistic purism movement, specifically its historical continuity and its relevance to societal needs within the context of contemporary Ukrainian national realities. This focus is grounded in the ideas and works of American researchers such as Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf, and Welsh scholar Rhianwen Daniel [23, 24, 25]. This work also serves as an appeal to the Ukrainian academic community to more urgently address the issue of protecting the Ukrainian language from the phenomenon of creolization in the current conditions of global advancement.

Ключові слова: *rossification, rossisms, anglicisms, empirical analysis, Ukrainian language, language policy, korenizatsiia, linguistics, surzhyk, creolization.*

Introduction. The influence of external linguistic interference stands as one of the most critical and pressing issues in contemporary *Ukrainian linguistics*, demanding complete attention. Historically,

the Ukrainian language was not permitted to develop organically, having been subjected to prolonged and systematic pressure that resulted in significant structural and lexical modifications. Specifically, the

* We chose the spelling *rossification*, *rossisms* not to confuse the ancient name for Ukraine which was *Rus'* (Русь) with *Russia* which in Russian is *Rossia* (Россия).

centuries-long policy of Rossification facilitated the permeation of countless *Rossisms* into the Ukrainian lexicon and led to the formation of a *creolized* language, often exemplified by *surzhyk* (a mixed Ukrainian Russian vernacular). In the twenty-first century, a strong influx of *Anglicisms* further compounds these challenges. Our observations indicate that these Anglicisms often enter the Ukrainian linguistic space not directly, but through the medium of the Russian language.

The Anglicisms featured in the “*Anglo Surzhyk*” project are selected using the scholarly method of personal observation for each borrowing which became established within the Ukrainian linguistic domain in present-day Ukraine. This approach mirrors the methodology employed in compiling the majority of the world’s dictionaries. Furthermore, in some instances, the sources cited are not strictly academic publications but rather work’s by esteemed scholars whose viewpoints cannot be disregarded (such as articles in blogs or on the broader internet). These sources delineate the political events that coalesce our linguistic work. It is worth noting that the field of study concerning *creolization in Ukraine* is not yet sufficiently formalized academically; thus, it is perfectly suited for active scholarly discussion within the newly emerging *electronic network information space* of the Internet, where academics instantaneously share digital articles, books, and publications.

The **aim** of this work is to analyze the historical preconditions and current manifestations of linguistic distortion—caused by Rossification and the influx of mediated Anglicisms—to fully comprehend this influx. We investigate the consequences of these phenomena for the development

of the lexical richness and word-formation capacity of the Ukrainian language. Concurrently, we advocate for the necessity of implementing effective measures for its protection. These conclusions are grounded in the empirical analysis of a corpus of words, gathered within the framework of the “*Anglo Surzhyk*” project [2], which attests to the Rossian-mediated provenance of a considerable portion of these borrowings. Emphasis is placed on the essential role of *governmental involvement* in the defense and standardization of the Ukrainian language amid globalization and persistent external influence.

The *creolization* examined in our work stands at the core of our focus.

Creolization is the formation of new languages founded on the confluence of two or more languages (the concept first appeared in Ukrainian linguistic literature in the *nineteen-sixties*, borrowed from the French *créolisation*). Alas, this process represents the present reality in the development of the Ukrainian language. *Surzhyk* is a salient instance of a Russo-Ukrainian *creole*. The current influx of Anglicisms via the Russian language could presage further creolization, potentially leading to the forfeiture of national linguistic identity. [19]

The problem of the Ukrainian language's creolization was meticulously scrutinized by *Ivan Dziuba* (1931-2022) in his work *Internationalism or Russification?* composed in *nineteen sixty-five*, which became one of the most vital documents of the Ukrainian dissident movement. In his writing, Dziuba mounted a critique of the Soviet regime's language policy in Ukraine. He maintained that, in lieu of the proclaimed “*internationalism*” – intended to effect equality and mutual cultural

enrichment—a concealed *Rossification* of the Ukrainian people and a blending of the Ukrainian language with the Russian were, in fact, taking place. [4]

Ramifications of Language Policy and the Hegemony of Dominant Linguistic Influences. The consequences of a scornful language policy are manifold:

1. *Stifling of Word-Forming Development.*

In the fields of science, engineering, jurisprudence, and other specialized domains, the Ukrainian language often lacked the scope to independently advance its formation of vocabulary, as these spheres were under the sway of empires. This brought about frequent borrowings or the want of established Ukrainian terms.

2. *Peculiarities and Dialects of Diverse Indigenous Ukrainian Territories.* The protracted separation and the influence of neighbouring languages within various Ukrainian lands engendered considerable dialectal distinctions and localized adoptions, which at times were perceived as departures from the linguistic standard.

3. *Forfeiture of a Portion of Lexical Wealth.* Due to a want of widespread usage in matters of state, schooling, and the public media, certain Ukrainian words and locutions may have fallen into disuse or been forgotten.

4. *Psychological Duress.* Generations of Ukrainians were reared in circumstances where the use of their native language could be dangerous, leading to a sense of dread, shame, a loss of personal dignity, and the renunciation of their language even in everyday life.

Lexical Richness of Ukrainian and English: A Comparative Overview, Word Count in English and Ukrainian. The *Ukrainian language* possesses remarkable lexical richness. The generally estimated

total number of words (according to the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine), encompassing the complete lexical fund, including dialects and specialized jargon, is approximately 1 million words. This figure is a generalized conclusion reached by scholars by considering all possible sources of vocabulary, not solely the words recorded in prescriptive explanatory dictionaries.

English Language The estimated total number of words in *English* is often considered to exceed 1 million words. This count includes a vast number of technical and scientific terms, as well as new words that emerge daily. [5]

Word Count in Major Dictionaries.

The number of words documented in dictionaries is frequently cited as ranging from 250,000 to 600,000 for contemporary standard literary language.

More conservative figures are provided by dictionaries. The *Oxford English Dictionary* Second Edition (OED2) has approximately 291,500 main entries and treats over a half-million words in total (including main entries, combinations, and derivatives).

For instance, the *Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language* contains approximately 250,000 words. In contrast, the eleven-volume *Dictionary of the Ukrainian Language*, which was published between 1970 and 1980, comprised around 165,000 words.

The *Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine* notes that various specialized Ukrainian dictionaries, such as the *Dictionary of Translations*, include an extensive compilation of 370,000 Ukrainian English and 620,000 Ukrainian Russian translational equivalents.

In conclusion The Ukrainian language faces challenges related to the influence of English as a language of international communication. This influence, regrettably, often occurs through Russian mediation, which further complicates the already difficult matter of Rossification. Nevertheless, in terms of word quantity, *Ukrainian does not fall far behind English*. Therefore, it is important to recognize that the *Ukrainian language does not lack words for use*; the sole issue for the average Ukrainian speaker is the necessity to *know and learn those words!*

Everyday Communication and Linguistic Dynamics in Ukraine. Linguists who monitor *everyday social communication in Ukraine* (3) assert that, on average, both men and women use approximately *16,000 words per day*.

It is worth noting that preliminary studies and publications have cited figures ranging from *8,000 to 10,000 words*. This estimate, for example, has been widely circulated in various publications and books on psychology, though it wasn't always underpinned by large-scale scientific research.

A contemporary challenge for the Ukrainian language is that a significant portion of Anglicisms (English loanwords) enters the language not directly, but *indirectly, via Russian mediation*, based on empirical analysis of collected data. Observations derived from analyzing a corpus of loanwords – though not a formal dictionary – contain over *2,500 collected Anglicisms* (and the subjective projections of P. J. Piaseckyj suggest this number could surpass 3,000 words). These words were gathered by the author over eight years of reviewing material from modern Ukrainian media [2].

This conclusion is supported by a

comparative analysis of Ukrainian and Russian Anglicisms using electronic translation software: if an Anglicism in Ukrainian corresponds exactly with its counterpart in Russian, it points toward a Russian source.

Approximately *20–30% of the currently used Ukrainian words are Anglicisms*, with the majority having appeared in the 20th and 21st centuries [2, 3].

The Concept of Creolization in Scholarship. The study of creolization as a phenomenon began to appear in Ukrainian academic research toward the end of the *20th century*, a time when scholars started to actively investigate interlingual and intercultural contacts. Conversely, in global scholarship, the concept of creolization is well-established and extensively studied.

Sociologists have employed the notion of “creolization” to evoke a sense of cultural fusion and the emergence of new global cultures. However, the term has often been insufficiently theorized and is typically used as a simple synonym for “mixing” or “hybridity.”

In the book *Creolization: History, Ethnography, Theory* [1], prominent scholars lend historical and theoretical precision to the concept of creolization. They achieve this by examining diverse notions and the specific circumstances under which these actions and overall developments take place.

Interestingly, upon reading linguistic works, one observes that even the researchers who study creolization fall under its “*spell*”, evidenced by the fact that Anglicisms are also found within their scholarly papers! [2] We also see, that Mykola Khvylovy uses Anglicisms in his pamphlets the same way as well. [8]

The Historical Pressure on the

Ukrainian Language. For centuries, the *Ukrainian language* endured immense pressure, driven by the policies of *Polonization, Russification, and Magyarization*. This historical trajectory led to the unfortunate severance of a significant portion of the Ukrainian intelligentsia – particularly in Left-Bank Ukraine, Soviet Ukraine, and even modern Ukraine before the 2019 language law's enactment [6], as well as in the western part of Ukraine from 1945 to 2019 – from the profound sources of its own linguistic tradition.

The resulting void facilitated the infiltration of foreign languages into the Ukrainian cultural sphere, an intrusion that was often, disturbingly, accepted as the “norm”. Furthermore, the persistent and ideologically driven imposition of *Russian* resulted in a substantial influx of *Rossisms*. Consequently, this also indirectly enabled the continued flow of *Anglicisms* into the Ukrainian linguistic space, a trend that persists to this day.

The Historical Persecution of the Ukrainian Language. The linguistic history of Ukraine is marked by over a hundred prohibitions and restrictions that severely hindered the natural development of the Ukrainian language. Among the most infamous historical documents illustrating this phenomenon are *the Valuev Circular (1863)* and *the Ems Ukaz (1876)*. These decrees, aimed at restricting the publishing, education, and public use of the Ukrainian language, served as instruments of systematic *Rossification*. Over time, this policy led to the loss of a significant portion of authentic Ukrainian vocabulary and the emergence of *Surzhyk* the Russian Ukrainian language mixture (*creole*).

The pressure of *Rossification* became especially intense during the forced

industrialization and collectivization of the Stalinist era. This resulted in the extensive *Rossification* of the Ukrainian peasantry and, consequently, the widespread prevalence of *Surzhyk*. This dynamic was exacerbated over decades, particularly within Ukrainian-speaking communities and settlements throughout the Soviet Union.

Vivid examples of this linguicide (мовомор) can be seen in regions like the Kuban and the Far East. In these areas, a substantial part of the Ukrainian-speaking population – such as in the Pymorskyi region, where 78.1% of settlers between 1883 and 1905 were Ukrainian – gradually lost their language and national identity. [7]

Cultural Resistance and the Tragedy of the Renaissance. The *Korenizatsiia* (indigenization or nativization) policy of the 1920's, and specifically *Ukrainization*, represented a brief and temporary retreat from the preceding course of *Rossification*.

Mykola Khvylovy and “Away from Moscow!” [8]. This renowned exclamation is attributed to Mykola Khvylovy (1893–1933), a writer and the chief ideologue of the Literary Discussion of 1925–1928. He didn't directly put forth the slogan “Away from Moscow!” in his polemical pamphlets, but Yuriy Lavrinenko mentioned him citing a piece from Stalin's “Collected Works” in his book “Executed Renaissance” that Khvylovy “called for Ukrainian leaders to turn away from Moscow as quick as possible” [8]. His core proposition was that Ukrainian culture should orient itself toward Europe rather than slavishly imitating Russia. This slogan that “belongs” to Khvylovy became a powerful symbol of the Ukrainian intelligentsia's resistance to Russian cultural domination.

The Executed Renaissance.

However, this cultural resistance was brutally interrupted by the onset of the Stalinist persecutions and terror, which became historically known as the “Executed Renaissance” (*Rozstriliane Vidrodzhennia*) [9]. During this period, a significant portion of the Ukrainian intelligentsia, who were diligently working on the standardization and development of the language, was systematically annihilated.

The phrase “Executed Renaissance” was popularized internationally in 1959 by *Yuriy Lavrinenko* (1905–1987), a prominent Ukrainian literary scholar, critic, publicist, and historian, and a key researcher of the era. He used it as the title for his anthology of Ukrainian poetry and prose from the time to denote the generation of Ukrainian artists who were destroyed by Stalinist terror in the 1930’s.

Archival documents from the People’s Commissariat for Internal Affairs (NKVD) and interrogation protocols bear witness to the way the communist (Russian) authorities dealt with the leading Ukrainian national strata, routinely accusing them of “bourgeois nationalism.” These materials are accessible in numerous historical collections and archives.

Standardization and Political Influence on Ukrainian Orthography. In 1933, the Soviet grammatical system for the Ukrainian language was formally adopted, an orthography frequently referred to as the “Stalinist Orthography”. [10] This nomenclature arises from its direct reflection of the Soviet regime’s contradictory policy of first promoting *Ukrainization* and then its subsequent reversal toward *Rossification*. The overarching aim of this linguistic revision was the systematic eradication

of distinctive national features within the language, a measure that constituted a key component of the Kremlin’s broader policy designed to suppress national identity.

This 1933 standard superseded the previous one: the *Kharkiv Orthography*, or *Skrypnyk’s Orthography*, which had been introduced in 1928. However, the Soviet authorities gradually phased out the earlier standard due to its perceived “nationalist” orientation and its maintenance of linguistic features deemed too distinct from Russian.

The Termination of Ukrainization and Its Aftermath. The *Korenizatsiia* policy proved to be relatively ephemeral. With the consolidation of power by Stalin and the commencement of mass suppression and terror in the 1930’s, the official course of supporting national cultures was decisively reversed. *Korenizatsiia* itself was subsequently denounced as “bourgeois nationalistic”.

This period was broadly characterized by the systematic liquidation of Ukrainian national institutions, including the *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church* (1930), and the wholesale destruction of the nation’s scholarly and political leadership. All nationally conscious Ukrainians, encompassing civil, political, cultural, and military figures, were subjected to brutal persecution or, as historical record attests, outright execution.

The liquidation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) took place on January 28–29, 1930, within Kyiv’s Saint Sophia Cathedral, the oldest surviving architectural monument of Kyivan Rus’. This action was executed at the behest of the State Political Directorate (GPU), which had summoned an assembly of bishops and priests of the UAOC. The

meeting was deceptively proclaimed an “Extraordinary Council of the UAOC,” and its resulting resolution declared the Church’s “self-dissolution.” [11]

The policy of *korenizatsiia* (indigenization) was formally adopted at the Twelfth Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks), held in April 1923. The resolution, entitled “On National Moments in Party and State Building,” declared: “The implementation of the policy of *korenizatsiia* in local Soviet, Party, and trade union apparatuses is one of the Party’s most important tasks.” This quote underscores the great significance the Party attached to involving local personnel and utilizing national languages within administrative and cultural institutions. The core tenets of this resolution laid the groundwork for the *korenizatsiia* policy. A direct translation of the resolution’s full text is not readily available in open Ukrainian-language sources, as the original document was drafted in Russian. However, its main stipulations concerning indigenization are discernible. [12]

The Destruction of Ukrainian Dictionaries. Multiple sources, including scholars of Ukrainian language and history, attest to the existence and subsequent deliberate destruction of Ukrainian dictionaries during the 1920’s and early 1930’s. [13] These linguistic works were compiled during the brief period of Ukrainization and were later repressed because of the Soviet regime’s suppression of the Ukrainian national will.

Repression and Cultural Destruction. Hundreds of thousands of people were either *executed by firing squad or sent to the GULAG*. As previously mentioned in this work, the policy of Ukrainization culminated in the Great Purges, which became known

as the “*Executed Renaissance*” (*Rozstriliane Vidrodzhennia*). [13]

Key Historical Accounts. Dmytro Doroshenko (1882–1951), a prominent Ukrainian historian, analyzed the processes of the Ukrainian national revival in his works. His book, *A History of Ukraine*, concisely outlined the stages and consequences of Ukrainization.

Serhiy Bilokin (1948–2023) likewise confirmed the destruction of Ukraine’s cultural and scientific achievements, including its dictionaries. His research documents the *repressions* against linguists and the removal and *destruction of their linguistic works*.

The Ukrainian linguist Yuriy Shevelov (1908–2002) addressed the “Executed Renaissance” (specifically within the field of linguistics) in his article, “*That’s How They Taught Us the Proper Pronunciations*,” which is part of his “*Triptych on the Work of Kyiv Linguists of the 1920’s*,” detailing the activities of Kyiv’s linguistic scholars during that decade.

In the 1920’s, the commission tasked with compiling the “*Russian Ukrainian Dictionary*,” under the leadership of Academicians Ahatanhel Krymsky (1871–1942) and Serhiy Yefremov (1876–1939), was officially titled the “*Commission for the Compilation of the Living Ukrainian Language*”. Subsequently, this dictionary was *banned in the 1930’s*, and its compilers were *repressed*, branded as “*Ukrainian bourgeois nationalists*”.

The *liquidation of the korenizatsiia policy* was fundamentally linked to Stalin’s perception of national movements as a *threat to the unity of the USSR* and a potential catalyst for the empire’s disintegration. This shift in policy revealed that, for the Soviet regime, *korenizatsiia* was merely a *tactical*

maneuver, not a genuine recognition of the rights of the national republics. Its ultimate suppression became a component of the broader consolidation of the dictatorial regime and *centralized control* under the full control of Stalin.

Thus, while *korenizatsiia* initially fostered the development of national languages and cultures, it was simultaneously an instrument used by Soviet power to solidify the Russian imperial existence. Its subsequent destruction, which was accompanied by immense *persecutions*, underscored the *hypocrisy of Soviet policy* and its readiness to sacrifice millions of people to preserve its imperial authority.

In 1933, the Soviet orthography for the Ukrainian language was formally adopted. It is frequently referred to as the “*Stalinist Orthography*” [10] because it reflected the shifting political goals of the Soviet regime: first, the tactical policy of “Ukrainization,” and subsequently, the imposed Rossification. This new orthography was engineered by Soviet authorities to systematically suppress the distinctive national features of the language, a measure that was part of the Kremlin's overall policy to crush national self-identity. It replaced the previous standard, the “*Kharkiv Orthography*”, which had been introduced in 1928 but was gradually eliminated by the Soviet government due to its perceived “*nationalist*” orientation.

The Relay Race of Russification: The Attempted Fusion of Ukrainian and Russian Languages, 1972-2019. The O. O. Potebnia Institute of Linguistics, under the leadership of Ivan Bilodid (1906–1981) and Vitaliy Rusanivsky (1931–2007), was among the chief proponents of Russification within Ukraine's academic circles. Yet, the government paid no heed to the appeals of

conscientious Ukrainian forces concerning this deliberate affront to the Ukrainian language and our *national dignity*, a matter critically tied to linguistic identity. Thus, Bilodid and Rusanivsky, leveraging their positions, executed the mandate of the Soviet system, which aspired to forge a “single Soviet people” with a “single Soviet language”—which was, in effect, Russian. Their activities, though deceptively labeled as the “development” of the Ukrainian language, were in truth an instrument of Rossification, resulting in the distortion of the language and the shrinking of its functions in public life. [14]

Later, during the Soviet era, the policies of Volodymyr Shcherbytsky (1972–1989) relentlessly continued to displace Ukrainian from higher education, science, and state administration, reinforcing its relegation to the periphery. *He drove the final nail into the coffin of Ukrainian identity.*

Had the *Act of Declaration of Independence of Ukraine* – passed by the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR in 1991 – not come to pass, we would be in the same state as Belarus today. I (Piaseckyj) have been in America since 1949 and vividly recall a visit to Kyiv as a tourist in 1977. I did not hear a single Ukrainian word. I felt as if I were the *last Ukrainian*, like the last Mohican (native American tribe), and was overcome by a profound sadness! When I wished to purchase tickets for the “Raketa” hydrofoil to Kaniv, the Intourist agent demanded to know why I was going- there! I replied that the *Taras Shevchenko (1918-1861) the Father of the Ukrainian Nation*, famed throughout the world, was buried there. [15]

Subsequently, the tenure of Dmytro Tabachnyk (2010–2014) as Minister of Education saw policies aimed at

restructuring educational programs and amplifying the influence of the Russian language. This provoked significant public outrage and scholarly protest. [16]

His endeavors included the reduction of instructional hours for Ukrainian language and literature, attempts to abolish the subject of “*History of Ukraine*,” the rejection of a mandatory Ukrainian language examination for postgraduate admission, the promotion of the Russian language in education, and the rewriting of textbooks. These and other measures sparked widespread opposition from the public, academics, and students, who perceived them as a threat to Ukrainian identity and statehood.

In a subsequent development, President of Ukraine, Volodymyr Zelenskyi, signed a law in 2024 that officially designates English as one of the languages of international communication in Ukraine. *This move appears to suggest that the Ukrainian government is not prioritizing the Ukrainian language but rather focusing on English instead.* This occurs even though the key Ukrainian language law has been in existence for six years, having been enacted in 2019. [17]

To date, *ninety-three years have elapsed* since the liquidation of the Korenizatsiia (Indigenization) policy. It took the full-scale Russian invasion in 2022 for the Ukrainian government to finally recognize *that language* is not merely a means of communication, but also a potent factor in national unity, identity, and resistance to war. Consequently, the state policy aimed at strengthening respect for, and usage of the Ukrainian language is a critically important component of Ukraine's national security strategy. This policy is embodied in the law “On Ensuring the

Functioning of the Ukrainian Language as the State Language” [6], adopted in 2019. Incidentally, a similarity can be drawn between this Ukrainian law and the French Toubon Law [18] (enacted by the French government in 1994 to curb the excessive Anglicization of the French language), particularly regarding the objective of *protecting the purity of the language from the intrusion of foreign, assimilating cultural borrowings.*

Linguistic Purism As Anti-Colonial Resistance. The assertion that the movement for *linguistic purity functions not as a “chauvinistic, bourgeois-nationalist caprice”* of particular interested parties, but rather as an *anti-colonial (anti-imperialist) resistance movement* against cultural and, crucially, national (or ethnic) assimilation, is articulated by *Rhianwen Daniel*, a scholar from the Philosophy Department at Cardiff University (Wales, Great Britain), in her work titled “*Standardization and vitality: The role of linguistic purism in preventing extinction.*” [23]

Her scholarly work is structured into seven sections, the last of which serves as the conclusion and the first as the introduction. In the initial section, she underscores that amidst the context of *digital globalization* and the proliferation of English as the international *lingua franca*, particularly on the Internet, the communicative abilities of non-native speakers in their own languages are progressively deteriorating. She further notes that *21 European languages* are currently facing “digital extinction.”

Therefore, *Rhianwen Daniel* emphasizes that the *standardization of language* must proceed in tandem with the development of *linguistic technologies* (ranging from proprietary electronic dictionaries and speech development applications to voice

AI assistants and search engines). This is presented as a logical conclusion, given that we are currently living in the *digital age*. She also cites the *Académie Française* (French Academy) as an illustrative example. Since its founding in 1635, the Academy has anchored a movement for *linguistic purity* within its language policy. Its primary objective has consistently been to oversee, regulate, authorize, and engage in approving word-forming work in support of French state-building. Crucially, throughout this work, the author actively employs the *Sapir-Whorf Hypothesis* [24, 25].

This hypothesis asserts that language either *completely determines or partially influences* the speaker's mode of thought, worldview, and general cognition. The author actively validates this hypothesis-theory by detailing research experiences with various *minority languages*, positing language as the *vessel or driver of culture*. The argument suggests that every national culture worldwide possesses its unique characteristics precisely due to its specific language, which acts as a distinctive treasury of words carrying unique concepts or sets of ideas. These concepts, in turn, sequentially forge the distinct cultural output of a nation or ethnic community. A prime example supporting this claim is the phenomenon of *untranslatability* (or *untranslatables*), which denotes instances where a word from a foreign language is either impossible to translate entirely or requires a cumbersome multi-word circumlocution to convey its meaning (a point also noted by Rhianwen Daniel in her work).

Komorebi (木漏れ日) is a Japanese term that refers to the scattered or dappled sunlight that filters through the leaves of trees.

Furthermore, the author addresses the

variance in the grammatical gender of nouns (masculine, feminine, neuter) *and their prevalence across the world's languages, a distinction that inherently shapes the way a speaker of a particular language apprehends an object or entity*. For instance, the word for "dog" in Ukrainian is assigned a gender ('he' or 'she') based on the animal's sex, whereas the English equivalent remains the neutral pronoun 'it'.

The author further illuminates a point regarding the *Pirahã tribe* in the Brazilian state of Amazonas, citing the research of linguist *Daniel Everett*, which reveals peculiar linguistic features that impose distinct "*cognitive constraints*" upon its speakers. These limitations include, for example, an inability to differentiate certain colors, quantify using numbers or units of measurement, or express actions that occurred in the more remote past.

These phenomena and their subsequent study invariably challenge the conventional assumption that *language functions solely as a mere instrument of communication*; instead, they posit that language directly influences the genesis of human thought and the apprehension of the ambient world. Consequently, an impoverished vocabulary, whether personal or inherent to the language itself necessarily yields an equally *circumscribed intellectual output* for the speaker.

The Natural Basis of Language Purity.

Concerning the movement advocating for *language purity*, Rianven recalls its genesis during the *Enlightenment and Renaissance*. The scholars of the Italian *Accademia della Crusca*, established in 1582, undertook the task of purging Latin of the numerous lexical borrowings accrued throughout the Middle Ages. This effort established a *definitive precedent* for the lexical, grammatical, and

syntactical renewal of language, serving as an influential model for the subsequent formation of Western European national languages from regional vernaculars. It warrants mention that languages have continuously evolved throughout the modern and contemporary periods, thus perpetuating the adoption of this original standardization paradigm.

It is by drawing upon these foundational tenets that she asserts the movement for language purity is an *organic*, rather than a reactionary or chauvinistic, phenomenon, fundamentally because it *safeguards the authenticity of the language that is constitutive of national culture*.

The Threat of Anglicisms and Institutional Silence. *Regrettably, Professor Yuriy Shevchuk* [19] (Columbia University, New York, USA), in his 2024 article “*The Untranslatability of Anglicisms and Russification: Why Are Ukraine’s Specialized Institutions Silent?*”, underscores that “*the unfettered stream of Anglicisms threatens to transform the Ukrainian language, in the very near future, into yet another variant of Surzhyk – this time, Ukrainian-English*”. He also draws attention to the *dearth of operational institutions* responsible for regulating linguistic norms and literary standards, specifically mentioning the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Orthography Commission. Nevertheless, despite these evident challenges, the *consistent implementation of language law remains the cornerstone for the continued development of Ukrainian and the reinforcement of Ukrainian statehood*.

Leading scholars and linguists. *Professor Roman Serbyn* [20] (Université du Québec, Montreal, Canada) observes that the Ukrainian language “*has found itself*

under a novel menace – that of English”, which, he posits, “*is channeled through the Russian sieve, essentially resulting in supplementary Russification*” [20].

Taras Bereza [21] a philologist, translator, and lexicographer—is a scholar actively engaged in academic and publicistic work dedicated to the issue of linguistic borrowing. He advocates for the *identification of authentic Ukrainian equivalents* for foreign terms, particularly within the technical, scientific, and business domains. He contends: “*People are unaware that the language is diminishing, that its vocabulary is contracting. Ukrainian is being relegated to a purely “domestic” register. It ceases to be the sophisticated language and become merely a means of mutual understanding between individuals. However, the communicative function is only its most rudimentary role.*”

Iryna Farion [22] – a Deputy of the VII Convocation of the Verkhovna Rada of Ukraine and a Doctor of Philology – made a significant contribution to contemporary Ukrainian linguistics with her work, “*Anglicisms and Anti-Anglicisms: 100 Word Histories in a Sociocontext*” [22]. This book systematically addresses the issue of the *excessive adoption of Anglicisms*, emphasizing the imperative to preserve linguistic distinctiveness. Farion advances intriguing perspectives, asserting that *the trajectory of borrowing is inherently unnatural to the Ukrainian language*. While most linguists advocate for the *judicious determination and deliberate adoption of foreign words*, rather than their outright prohibition, there is a preliminary need for scholars to contemplate and agree upon what constitutes a “*judicious determination*” and a “*natural order*”. Furthermore, she stresses the ultimate necessity of *destalinizing*

Ukrainian orthography. Consequently, the *Ministry of Language* is requisite to *reconcile these extant contradictions*.

The Establishment of a Ministry for Linguistic Purity. To preserve the purity of the Ukrainian language, a comprehensive approach is proposed, encompassing both governmental and civic measures. The defense of the language transcends mere linguistic concern, representing a *national imperative* that forms the foundation of *cultural and state identity*. To effectively counter the challenges associated with external linguistic influences and maintain Ukrainian's integrity, a multifaceted strategy involving both state and public initiatives is necessary.

Following the precedent set by France, where language policy is robustly supported by a range of institutions, Ukraine must establish analogous state bodies. The *Toubon Law (Loi Toubon)*, enacted on August 4, 1994, and named for its initiator, then-Minister of Culture Jacques Toubon [18], bears similarities to Ukraine's 2019 Language Law [6].

Such a proposed *Ministry of Language Purity* could operate under the patronage of the President or the Prime Minister, and would be vested with the authority to:

1. *Develop and implement legislative regulation* governing the use of loanwords, particularly within governmental affairs, educational curricula, and mass media.

2. *Achieve the complete destalinization of Ukrainian orthography* [20, 22].

Conclusions. The cumulative effect of centuries of Rossification, coupled with the *percolation of Anglicisms mediated through the Russian language*, poses a considerable threat to the evolution of modern Ukrainian. This pervasive process risks the language's *creolization* and the potential *erosion of*

its distinct identity. Notwithstanding the substantial lexical richness of the Ukrainian vocabulary, there exists an *urgent necessity for proactive measures* aimed at linguistic protection and norming.

The establishment of a specialized state ministry, such as a *Ministry for Language Purity* – modeled after the French system – is a pivotal step to ensuring the oversight of linguistic standards, the development of specialized terminology, and the preservation of Ukrainian's uniqueness amid global challenges. Furthermore, it is essential to *recover and republish dictionaries dating from the 1920's* from archives, universities, libraries, private collections, and even the Security Service of Ukraine (SBU). Ultimately, the defense of the language is not merely a linguistic pursuit but a *national priority* that underpins *cultural and state identity*.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.1 Stewart, C. *Creolization*. Routledge, 2016.
- 1.2. Bickerton, D. *Bastard Tongues*. Hill and Wang, 2008.
2. Пясецький, П. Я. Facebook. Англо Суржик. URL: <https://www.facebook.com/groups/396484080822034> (дата звернення: 07.02.2026).
3. Mehl, M.R., Vazire, S., Ramirez-Esparza, N., Slatcher, R.B., Pennebaker, J.W. Are Women Really More Talkative Than Men? *Science*. 2007. № 317 (5834). P. 82–82. URL: <https://doi.org/10.1126/science.1139940>
- 4.1. Дзюба, І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен, 1968. 263 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/256-dzyuba-i-internatsionalizm-chi-rusifikatsiya/> (дата звернення: 07.02.2026).
- 5.1. Philip Babcock Gove, Merriam-Webster. Webster's third new international dictionary of the English language: unabridged. Springfield, Mass., 2002.

5.2. Oxford English dictionary. Oxford, England.

5.3. Вільний тлумачний словник. Новітній онлайнний словник української мови (2013–2018). URL: <https://web.archive.org/web/20231229175220/https://sum.in.ua/vkazivnyk/vits> (дата звернення: 07.02.2026).

5.4. Словник української мови / ред. І. К. Білодід; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ, 1970–1980.

5.5. Онлайн-бібліотека найкорисніших словників української мови «Горох». URL: <https://goroh.pp.ua/> (дата звернення: 07.02.2026).

6.1. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019, № 2704-VIII: станом на 16.01.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 07.02.2026).

6.2. Драчук, С. 20 найбільших новацій Українського правопису 2019 року. *Радіо Свобода*. 2019. 29 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30025623.html> (дата звернення: 07.02.2026).

6.3. Кириченко, І. М. 70 років проросійському українському правопису. *Збруч*. 2016. 8 грудня. URL: <https://zbruc.eu/node/59718> (дата звернення: 07.02.2026).

7.1. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. / ред. Л. В. Македонов; Екатеринодарский отдел. Санкт-Петербург, 1905. URL: <https://www.prlib.ru/item/350961> (дата звернення: 07.02.2026).

7.2. Масенко, Л. Українське Азовське море: україномовний простір – запорука цілісності держави. *Радіо Свобода*. 2018. 9 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29480076.html> (дата звернення: 07.02.2026).

7.3. Попок, А. А. Далекосхідні поселення українців. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dalekoskhidni_poselennya (дата звернення: 07.02.2026).

7.4. Зелений клин – Закаїтщина українська. *Historical Rehab of Ukraine-Ruthenia*. 2015. 5 квітня. URL: <https://historyukrainian.blogspot.com/2015/04/blog-post.html> (дата звернення: 07.02.2026).

8.1. Хвильовий, М. Думки проти течії: памфлети. Харків, 1926. 123 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Khvylovyyi/Dumky_protu_techii_pamfleti/ (дата звернення: 07.02.2026).

8.2. Сталин, И. В. Сочинения. Москва, 1947. Т. 8. URL: <https://traumlibrary.ru/page/stalin-pss18-08.html> (дата звернення: 07.02.2026).

8.3. Лавріненко, Ю. Розстріляне відродження. Париж–Мюнхен, 1959. С. 396–397. URL: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/7991-rozstrilyane-vidrozhennya-antologiya-1917-1933/> (дата звернення: 07.02.2026).

9. Лавріненко, Ю. Розстріляне відродження. Париж–Мюнхен, 1959. 980 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/7991-rozstrilyane-vidrozhennya-antologiya-1917-1933/> (дата звернення: 07.02.2026).

10.1. Німчук, В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію. Російсько-українські словники. URL: <https://r2u.org.ua/node/270> (дата звернення: 07.02.2026).

10.2. Радіонов, В. Правопис: правда, домисли та безсоромна брехня. *Культурна референтура ОУН*. 2018. 16 жовтня. URL: <https://kroun.info/iz-pershih-vust/pravopis-pravda-domisli-ta-bezsoromna-brehnya/> (дата звернення: 07.02.2026).

10.3. Як у сталінські часи знищували український правопис. *Gazeta.ua*. 2017. 5 серпня. URL: https://gazeta.ua/articles/istoriya-movi/_ak-u-stalinski-chasi-znischuvai-ukrayinskij-pravopis/786653 (дата звернення: 07.02.2026).

10.4. Кириченко, І. М. 70 років проросійському українському правопису. *Збруч*. 2016. 8 грудня. URL: <https://zbruc.eu/node/59718> (дата звернення: 07.02.2026).

10.5. Фаріон, І. Чому і досі пишемо

- по-сталінському? (з нагоди 90-ліття правопописної конференції у Харкові). *Українська правда*. 2017. 26 травня. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/59284b53ce09b/#google_vignette (дата звернення: 07.02.2026).
- 10.6. Фаріон, І. Правопопис 20–30-х рр. XX ст. у політичних персонах. *Українська правда*. 2018. 5 вересня. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b90339de8dde/> (дата звернення: 07.02.2026).
11. Зінкевич, О., Воронин, О. Мартирологія українських церков. Торонто–Балтимор, 1987. Т. 1: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. 1207 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/8020-martirologiya-ukrayinskih-tserkov-t-ukrayinska-pravoslavna-tserkva-dokumentimateriali-hristiyanskiy-samvidav-ukrayini/> (дата звернення: 07.02.2026).
12. Сталин, И. В. Сочинения. Москва, 1947. Т. 5. URL: <https://books.yandex.ru/books/НбIАрCvd> (дата звернення: 07.02.2026).
- 13.1. Масенко, Л. Українське Азовське море: україномовний простір – запорука цілісності держави. *Радіо Свобода*. 2018. 9 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29480076.html> (дата звернення: 07.02.2026).
- 13.2. Білокінь, С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. 2-ге вид. Київ, 2017. 768 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi58/0042614.pdf> (дата звернення: 07.02.2026).
- 13.3. Шевельов, Ю. Триптих про призначення України. 2-ге вид. Харків, 2017. 96 с.
- 14.1. Shevelov, G. Y. Bilodid, Ivan. Internet Encyclopedia of Ukraine. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CB%5C1%5CBilodidIvan.htm> (дата звернення: 07.02.2026).
- 14.2. Гриценко, П. Ю. Русанівський Віталій Макарович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rusanivskyj_V_M (дата звернення: 07.02.2026).
- 14.3. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / ред. Л. Масенко. Київ, 2005. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Masenko_Larysa/Ukrainska_mova_u_XX_st_Istoria_linhvotsydu/ (дата звернення: 07.02.2026).
15. Латиш, Ю. Володимир Шербицький: людина та її епоха. Спільне. 2017. 10 серпня. URL: <https://commons.com.ua/uk/volodimir-sherbickij/> (дата звернення: 07.02.2026).
16. Коваленко, Н. Правда про війну від Дмитра Табачника: радянська історія замість української? *Радіо Свобода*. 2013. 9 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24980940.html> (дата звернення: 07.02.2026).
17. Мосорко, А. Зеленський підписав закон про застосування англійської мови в Україні. *Українська правда*. 2024. 26 червня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-zastosuvannya-anglijskoji-movi-v-ukrajini-302342/> (дата звернення: 07.02.2026).
- 18.1. Alphabet Linguistics. ‘Loi Toubon’ Understanding French Language Regulations > *Alphabet Linguistics*. 2017. URL: <https://www.alphabet-linguistics.com/loi-toubon-understanding-french-language-regulations/>
- 18.2. Mémoire du Sénat. La loi ‘Toubon’: quand la langue demeure une affaire d’État en France. 2019. URL: <https://archives.senat.fr/en-2025-le-senat-fete-ses-150-ans/la-loi-toubon-quand-la-langue-demeure-une-affaire-detat-en-france.html> (дата звернення: 07.02.2026).
- 18.3. Марусик, Т. Мовне законодавство і мовні відносини у Франції: погляд крізь віки–2. *ZN,UA*. 2011. 2 вересня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/movne_zakonodavstvo_i_movni_vidnosini_u_frantsiyi_poglyad_kriz_viki-2.html (дата звернення: 07.02.2026).
- 18.4. Belluzzi, M. Cultural Protection as a Rationale for Legislation: The French Language Law of 1994 and the European Trend Toward Integration in the Face of Increasing U.S. Influence. *Penn State international law review*. 1995. № 14 (1). P. 127–152.

19. Шевчук, Ю. Непереклад англіцизмів і зросійщення. Чому не чути профільних інституцій України? *Радіо Свобода*. 2024. 28 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-mova-anhlitsyzmy/32793406.html> (дата звернення: 07.02.2026).

20. Сербин, Р. «Шовкова» русифікація української діаспори. За яку спадщину? Київ, 2002. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/serbyn10.htm> (дата звернення: 07.02.2026).

21. Васьків, О. У битві за мову ми програємо двом монстрам – словникар. *Gazeta.ua*. 2020. 26 березня. URL: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_u-bitvi-zamovu-mi-prograyemo-dvom-monstram-slovnikar/957245 (дата звернення: 07.02.2026).

22.1. Фаріон, І., Помилуйко-Недашківська, Г., Бордовська, А. Англізми і протианглізми: 100 історій слів у соціокультурному контексті. Львів, 2023. URL: <https://svichado.com/anglizmi-i-protianglizmi> (дата звернення: 07.02.2026).

22.2. Фаріон, І. Рецензія на монографію «Англізми і протианглізми: 100 історій слів у соціокультурному контексті». *Українська правда*. 2024. 19 травня. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/6649edf57098f/> (дата звернення: 07.02.2026).

23. Daniel, R. Standardization and vitality. *Language problems & language planning*. 2023. № 47 (2). P. 182–207. URL: <https://doi.org/10.1075/lplp.00105.dan>

24. Edward Sapir. Language: an introduction to the study of speech. Editorial: Cambridge, 2014.

25. Whorf, B. L., Carroll, J. B., Levinson, S. C., Lee, P. Language, thought, and reality. Cambridge, Mass.; London, 2012.

REFERENCES

1.1. Stewart, C. (2016). *Creolization*. London: Routledge. [in Eng.]

1.2. Bickerton, D. (2008). *Bastard Tongues*. New York: Hill and Wang. [in Eng.]

2. Pyasetsky, P. Y. *Anglo Surzhyk, Facebook Group*. [online] Available at: <https://www.facebook.com/groups/396484080822034> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

3. Mehl, M.R., Vazire, S., Ramirez-Esparza, N., Slatcher, R.B. and Pennebaker, J.W. (2007) 'Are Women Really More Talkative Than Men?', *Science*, 317(5834), pp.82–82. [online] Available at: doi:10.1126/science.1139940 [in Eng.]

4.1. Dziuba, I. (1968). *Internationalism or Russification?* Munich. [online] Available at: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/256-dzyuba-i-internatsionalizm-chi-rusifikatsiya/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

5.1. Gove, P. B., Merriam-Webster, I. (2002). *Webster's Third New International Dictionary of the English Language: Unabridged*. Springfield, MA: Merriam-Webster. [in Eng.]

5.2. *Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. [in Eng.]

5.3. *Free Explanatory Dictionary. The Latest Online Dictionary of the Ukrainian Language*. (2013-2018). [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20231229175220/https://sum.in.ua/vkazivnyk/vits> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

5.4. Bilodid, I., ed. (1970-1980). *Ukrainian Language Dictionary*. Kyiv. [in Ukr.]

5.5. *Horokh Online Library of Ukrainian Dictionaries*. [online] Available at: <https://goroh.pp.ua/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

6.1. On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, Law No. 2704-VIII, 25 April. (2019). *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

6.2. Drachuk, S. (2019). 20 Biggest Innovations of the 2019 Ukrainian Orthography. June 29. [online] *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/30025623.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

6.3. Kyrychenko, I. (2016). 70 Years of Pro-Russian Ukrainian Orthography. December 8. [online] *Zbruc*. Available at: <https://zbruc.eu/node/59718> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

7.1. Makedonov, L., ed. (1905). Population of the Kuban Region According to the 1897 Census. St. Petersburg. [online] Available at:

<https://www.prlib.ru/item/350961> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Rus.]

7.2. Masenko, L. (2018). Ukrainian Azov Sea: Ukrainian-Language Space – Key to State Integrity. September 9. [online] *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29480076.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

7.3. Popok, A. (2004). Far Eastern Settlements of Ukrainians. *Encyclopedia of the History of Ukraine*, Vol. 2: H-D. Kyiv. [online] Available at: http://www.history.org.ua/?termin=Dalekoskhidni_poselennya [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

7.4. Green Wedge – Ukrainian Zakitaishchyna. (2015). *Historical Rehab of Ukraine-Ruthenia*, 5 April. [online] Available at: <https://historyukrainian.blogspot.com/2015/04/blog-post.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

8.1. Khvylovyi, M. (1926). *Thoughts Against the Current: Pamphlets*. Kharkiv. [online] Available at: https://chtyvo.org.ua/authors/Khvylovyi/Dumky_proty_techii_pamflety/ [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

8.2. Stalin, I. (1947). *Collected Works*, Vol. 8. Moscow. [online] Available at: <https://traumlibrary.ru/page/stalin-pss18-08.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Rus.]

8.3. Lavrinenko, Y. (1959). *Executed Renaissance*. Paris-Munich: Instytut Literacki. [online] Available at: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/7991-rozstrilyane-vidrodzhennya-antologiya-1917-1933/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

9. Lavrinenko, Yu. (1959). *Executed Renaissance*. Paris-Munich: Instytut Literacki. [online]. Available at: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/7991-rozstrilyane-vidrodzhennya-antologiya-1917-1933/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

10.1. Nimchuk, V. On Modern Ukrainian Explanatory Lexicography. *Russian-Ukrainian Dictionaries*. [online] Available at: <https://r2u.org.ua/node/270> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

10.2. Radionov, V. (2018). *Orthography: Truth, Conjecture, and Shameless Lies, Cultural Referentura of OUN. 16 October*. [online]

Available at: <https://kroun.info/iz-pershih-vust/pravopis-pravda-domisli-ta-bezSOROMNA-breHnya/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

10.3. How Ukrainian Orthography Was Destroyed in Stalin's Era. (2017). August 5. [online] *Gazeta.ua*. Available at: https://gazeta.ua/articles/istoriya-movi/_ak-u-stalinski-chasi-znischuvali-ukrayinskij-pravopis/786653 [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

10.4. Kyrychenko, I.M. (2016). 70 Years of Pro-Russian Ukrainian Orthography, December 8. [online] *Zbruc*. Available at: <https://zbruc.eu/node/59718> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

10.5. Farion, I. (2017). Why Do We Still Write Stalin-Era Orthography? May 26. [online] *Ukrainska Pravda*. Available at: https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/59284b53ce09b/#google_vignette [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

10.6. Farion, I. (2018). Orthography of the 1920-30s in Political Figures. September 9. [online] *Ukrayinska Pravda*. Available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b90339de8dde/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

11. Zinkevych, O., Voronin, O. (1987). *Martyrology of Ukrainian Churches*. Vol. 1. Toronto-Baltimore. Available at: <https://diasporiana.org.ua/religiya/8020-martirologiya-ukrayinskih-tserkov-t-ukrayinska-pravoslavna-tserkva-dokument-materiali-hristiyanskiy-samvidav-ukrayini/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

12. Stalin, I. (1947). *Collected Works*. Vol. 5. Moscow. Available at: <https://books.yandex.ru/books/HbIApCvd> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Rus.]

13.1. Masenko, L. (2018). Ukrainian Azov Sea: Ukrainian-Language Space – Key to State Integrity. September 9. [online] *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29480076.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

13.2. Bilokin, S. (2017). *Mass Terror as a Tool of State Governance in the USSR 1917-1941: A Source Study*, 2nd ed. Kyiv. [online] Available at: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/>

Inshi58/0042614.pdf [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

13.3. Shevelov, Yu. (2017). *Triptych on the Destiny of Ukraine*. 2nd ed. Kharkiv. ISBN 978-966-2562-43-9. [in Ukr.]

14.1. Shevelov, H. *Bilodid, Ivan Internet Encyclopedia of Ukraine*. Available at: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CB%5CI%5CBilodidIvan.htm> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Eng.]

14.2. Hrytsenko, P. *Rusanivsky, Vitalii Makarovych*. [online] Available at: http://www.history.org.ua/?termin=Rusanivskyj_V_M [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

14.3. Masenko, L., ed. (2005). *Ukrainian Language in the 20th Century: History of Linguocide*. Kyiv. [online] Available at: https://chtyvo.org.ua/authors/Masenko_Larysa/Ukrainska_mova_u_XX_st_Istoria_linhvotsydu/ [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

15. Latysh, Yu. (2017). *Volodymyr Shcherbytsky: The Man and His Era*. 10 August. [online] *Spilne*. Available at: <https://commons.com.ua/uk/volodimir-sherbickij/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

16. Kovalenko, N. (2013) The Truth About War from Dmytro Tabachnyk: Soviet History Instead of Ukrainian. May, 9. [online] *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/24980940.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

17. Mosorko, A. (2024). Zelenskyi Signed Law on Using English in Ukraine. June 26. [online] *Ukrainska Pravda*. Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-zastosuvannya-anglijskoji-movi-v-ukrajini-302342/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

18.1. “Loi Toubon”: Understanding French Language Regulations. (2017). [online] *Alphabet Linguistics*. Available at: <https://www.alphabet-linguistics.com/loi-toubon-understanding-french-language-regulations/> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Eng.]

18.2. “La loi “Toubon”: quand la langue demeure une affaire d’État en France. (2019) [online] *Mémoire du Sénat*. Available at:

<https://archives.senat.fr/en-2025-le-senat-fetes-ses-150-ans/la-loi-toubon-quand-la-langue-demeure-une-affaire-detat-en-france.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Fra.]

18.3. Marusyk, T. (2011). Language Legislation and Language Relations in France: A View Through the Centuries. September 2. [online] *ZN.ua*. Available at: https://zn.ua/ukr/internal/movne_zakonodavstvo_i_movni_vidnosini_u_frantsiyi_poglyad_kriz_viki-2.html [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

18.4. Belluzzi, M. (1995). Cultural Protection as a Rationale for Legislation: The French Language Law of 1994 and the European Trend Toward Integration in the Face of Increasing U.S. Influence. *Penn State International Law Review*, 14(1), pp.127–152. [in Eng.]

19. Shevchuk, Yu. (2024). Untranslated Anglicisms and Russification: Why Ukrainian Professional Institutions Remain Silent. January 28. [online] *Radio Svoboda*. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-mova-anhlitsyzmy/32793406.html> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

20. Serbin, R. (2002). “Silk” Russification of the Ukrainian Diaspora. For Which Heritage? Kyiv. Available at: <http://ukrlife.org/main/evshan/serbyn10.htm> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

21. Vaskiv, O. (2020). In the Battle for Language, We Lose to Two Monsters – Lexicographer. March 26. [online] *Gazeta.ua*. Available at: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_ubitvi-za-movu-mi-prograyemo-dvom-monstram-slovnikar/957245 [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

22.1. Farion, I., Pomylyuko-Nedashkivska, H., Bordovska, A. (2023). *Anglicisms and Anti-Anglicisms: 100 Word Stories in Social Context*. Lviv. ISBN 978-966-938-717-2. Available at: <https://svichado.com/anglizmi-i-proti-anglizmi> [Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

22.2. Farion, I. (2024). *Review of the Monograph “Anglicisms and Anti-Anglicisms: 100 Word Stories in Social Context.”* May, 19. [online] *Ukrainska Pravda*. Available at: <https://blogs.>

pravda.com.ua/authors/farion/6649edf57098f/
[Accessed 7 Feb. 2026]. [in Ukr.]

23. Daniel, R. (2023). Standardization and Vitality. *Language Problems & Language Planning*. No. 47(2), pp. 182–207. [online] Available at: doi:10.1075/lplp.00105.dan [in Eng.]

24. Sapir, E. (2014). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press. [in Eng.]

25. Whorf, B., Carroll, J., Levinson, S., Lee, P. (2012). *Language, Thought, and Reality*. Cambridge, MA; London. [in Eng.]

Резюме

РОСИФІКАЦІЯ ТА КРЕОЛІЗАЦІЯ: ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Петро Ярослав ПЯСЕЦЬКИЙ
orcid.org/0009-0000-1764-2921
магістр наук, науковець
email: piaseckyj@gmail.com

Олег РУДНИК
orcid.org/0009-0009-3978-5718
студент 3 курсу історичного факультету
КНУ імені Тараса Шевченка
email: olehrudnyk@knu.ua

Актуальність. Робота базується в основному на особистому науковому проєкті українського діаспорянина-науковця зі США П. Я. Пясецького. Саме проєкт «Англо Суржик», початий 9 лютого 2018 р. (є незавершеним досі), дав автору поштовх до написання цієї праці. Дослідження поширеності англіцизмів в українському повсякденному, науковому, культурному та професійному мовленні, ґрунтуючись на статтях українських ЗМІ, оприлюднених в Інтернеті, на цей час містить уже понад 2500 запозичень. Проєкт постійно оновлюється, тому не є друкованим. Автор почав застановлятися над питанням англіфікації української мови ще у віці 6 років (1949), коли приїхав до Нью-Йорка та почув українську англіфіковану мову з уст американських українців (першої та другої хвиль еміграції). Сам П. Пясецький прекрасно володіє англійською та має «тонке відчуття до нашої мови». З другого боку, Олег Рудник у дослідженні зосереджує увагу на русі за чистоту мови (linguistic purism), зокрема у змісті його історичної тяглості та відповідності суспільним потребам щодо сьогодишньої української дійсності, ґрунтуючись на доробках західних дослідників, таких як Едвард Сепір, Бенджамін Лі Ворф та Ріанвен Деніел. Ця праця також несе характер відозви до українських наукових кіл для стрімкішого порушення питання про захист української мови від явища креолізації в сучасних умовах глобалізаційного поступу.

Метою дослідження є аналіз історичних передумов та сучасних проявів мовно-

го викривлення, спричиненого росифікацією та напливом опосередкованих англїцизмів, щоб зрозуміти цей поступ.

Висновки. Вплив багатовікової росифікації, а також опосередкованих англїцизмів, що проникають через російську мову, є значною загрозою для розвитку сучасної української мови. Цей процес призводить до її креолїзації та можливої втрати самобутності. Попри значне лексичне багатство українського словника існує нагальна потреба в активних заходах для захисту та унормування мови. Створення спеціалізованого державного міністерства, такого як Міністерство чистоти державної мови, за прикладом Франції, є ключовим кроком для забезпечення контролю за мовними нормами, розвитку термінології та збереження унікальності української мови в умовах глобалїзаційних викликів. Є потреба віднайти в архївах, університетах, бібліотеках, особисто в громаді та Службі безпеки України (СБУ) словники з 1920-х років і перевидати їх. Захист мови – це не лише мовне, а й національне питання, що є основою культурної та державної тотожності.

Ключові слова: росифікація, росизми, англїцизми, англїзми, емпіричний аналіз, українська мова, мовна політика, мовознавство, суржик, креолїзація.

Отримано редакцією / Received: 13.02.26

Прорецензовано / Revised: 23.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИМВОЛІКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВИШИВКИ У ЗБІРЦІ БОГДАНА ТОМЕНЧУКА «ВИШИЙТЕ, МАМО, БРОНЕЖИЛЕТ»

Микола ВАСЬКІВ

orcid.org/ 0000-0003-3909-1213

доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: myvaskiv@ukr.net

Анотація. У статті йдеться про символічні образи-концепти української ментальності й культури в збірці Богдана Томенчука «Вишийте, мамо, бронезилет», серед яких виокремлено вишивку як синтез прадавніх традицій та сучасного її конотативного наповнення. Основна увага зосереджена на символіці вишивки, вишитих сорочок, рушників, закодованих у вишитих виробках етноментальних маркерів і рис, які постійно доповнюються, трансформуються відповідно до тих чи тих історично-культурних епох в національному минулому. У збірці Б. Томенчука нове конотативне наповнення вишивки отримує крізь призму російської війни проти України 2014–2023 років, символізуючи історичну тяглість української нації, її трислатітнє протистояння до російського варварства.

Ключові слова: символіка, традиція, трансформація, вишивка, рушник, російська війна проти України 2014–2026 рр., декоративно-ужиткові етнічні образи-знаки.

Постановка проблеми. Назва збірки Богдана Томенчука «Вишийте, мамо, бронезилет» та однойменна поезія із цієї збірки закономірно привели до теми та проблематики статті. Сама збірка постала як відтворення вражень, відчуттів, емоцій, думок, осмислень і переосмислень власного й суспільного буття в часи російської війни проти України 2014–2023 років (у 2023 році збірка була видана, а війна триває і досі). Хоча у сприйнятті Б. Томенчука ця війна почалася значно раніше, тому час від часу в збірці йдеться про три століття нищення московитами українців, їхньої культури й державності: «Цих тридцять днів і триста літ, / Погодься, Господи, що доста» [8, с. 182] (поезія написана 31 березня 2022-го, звідки й узялися «тридцять днів»); «Пустеля все та ж трьохсотлітня війна...» [8, с. 259]. Це число «триста»

згодом набуває нових конотацій, коли кожен рік сприймається як окрема трагедія, розруха, тощо: «Ми послали вам триста розрух?» [8, с. 27]. Тому до збірки ввійшли твори Б. Томенчука, написані не лише після лютого 2022 року, не лише після 2014 року, а й задовго до того, протягом також 1980 – 2013 років.

Назва збірки «Вишийте, мамо, бронезилет» неоднозначно вказує на те, що у війні українці постали на захист власної багатовікової ментальності й культури («Її потривожена пам'ять воскресло пішла на війну...» [8, с. 222]), серед яких виокремлюється чимало символів-концептів. Та саме на вишивці, закодованій у ній праминувшині, сучасному її перекодуванні Б. Томенчук акцентував увагу в назві збірки, що й спонукало вирізнити її серед концептуальних образів добірки.

Стан дослідження проблеми. Досі не зустрічалось наукових публікацій, у яких збірка «Вишийте, мамо, бронезилет» аналізувалась би крізь призму символіки вишивки, яка захована у віршах збірки. Проте ідея дослідження саме такого спрямування, зроджена назвою збірки, що називається, носилася в повітрі. Тому, не змовляючись і не знаючи про це попередньо, близькі, споріднені теми доповідей подали для участі в VI Міжнародній науково-практичній конференції «Україно моя вишивана: освітньо-виховний та етнокультурний потенціал української вишиванки» автор цієї статті (тема доповіді ідентична назві статті, яку ви читаете) та Ольга Деркачова («Pro patria: маркери національної ідентичності у поетичній збірці Богдана Томенчука “Вишийте, мамо, бронезилет”» [7]). Було би цікаво й важливо прочитати статтю О. Деркачової як наукове джерело для власної наукової публікації, однак зробити це вдасться, очевидно, пізніше, для порівняння результатів і висновків двох наукових праць.

Натомість українська вишивка має певні ґрунтовні (однак невичерпні) теоретичні дослідження, в яких ідеться про давність цього декоративно-ужиткового мистецтва, його теорію й історію, техніки, функціональний діапазон, регіональну специфіку тощо. Передусім це праці Л. Бебешко [2], З. Васиної [3], Р. Захарчук-Чугай [4], Т. Кари-Васильєвої [5], М. Чумарної [9] та ін. Важливою і новаторською для дослідження стала стаття В. Балущка й М. Олійник [1], в якій проаналізовано символіку української вишивки в широкому контексті візерунків світового народного декоративно-ужиткового мистецтва та її відтворення в фольклорі.

Виклад основного матеріалу. Вишивка займає важливе сакральносимволічне й утилітарно-побутове призначення серед інших видів ужитково-прикладного мистецтва в багатьох народів. Особливо вагомою вона є для українців. «Вишивка – класичний вид українського народного мистецтва, що розкриває невичерпне багатство творчих сил народу, вершини його мистецького хисту. Дивовижне багатство художньо-емоційних рішень української народної вишивки зумовлено тим, що вона широко виступає в різноманітних варіантах – як прикраса тканин одягового, побутового, інтер'єрно-обрядового призначення» [4, с. 5]. Це мистецтво супроводжує українців та їхніх предків протягом тисячоліть, хоча встановити конкретний період початку вишивальництва науковцям досі не вдалося.

Про давнину праукраїнської вишивки свідчать викопні археологічні артефакти: золота пектораль із Товстої Могили (IV ст. до н. е.), срібна ваза з кургану Чортотлик (IV ст. до н. е.), чаша з Гайманової Могили (IV ст. до н. е.), одяг знатної сарматки із Соколової Могили (I ст. до н. е.) [5, с. 10–13]. Можемо припускати, що вишивальна техніка була відома нашим предкам значно раніше, хоча підтверджень цього не маємо. Проте наведені археологічні предмети вказують на те, що вишивка побутовувала на українських теренах задовго до приходу сюди християнства й мала магічно-обрядове значення. «Вишивка в одязі мала заклинальну символіку, була оберегом. Вишитий узор набував магічної сили й виконувався в суворо визначених місцях: навколо шиї, на грудях, на подолі. Основна увага приділялась оздобленню рукава як шанування роботящих рук,

підкреслення їхньої сили і вправності. <...> В орнаментах улюбленими були різноманітні мотиви солярних знаків у вигляді чотири-, шести-, восьмипелюсткових розеток, які символізували небосхили, виражали ідею сонця. Адже побутування геометричного орнаменту доводить, що глибина народної пам'яті вимірюється тисячоліттями, і з плином часу символіка мотивів поступово втрачається, залишається тільки зовнішня форма, і орнамент стає прикрасою» [5, с. 13]. Нове наповнення мистецтво вишивання отримало після приходу християнства, паралельно прадавня язичницька символіка частково втрачалася, перетворюючи семантичні знаки, символи, образи в довершені прикраси.

Поступово створюються регіональні вишивальні техніки, поєднання барв, розміри вишитих частин комірів, манжет, подолів, рукавів одягу, рушників, обрусів, штор, церковних корошов та ін. «У кожному регіоні у вишивках склалися своя, відшліфована впродовж століть, єдність орнаменту й засобів його вираження, їхня колірна гама» [6, с. 8]. Кожні вишивальниці чи вишивальники уносили свої нові прийоми, узорі, іконічні зображення, текстове наповнення, намагаючись іти в ногу зі своїм часом. Але прадавня основа залишалася спільною, доносячи до все нових і нових поколінь на свідомому чи підсвідомому рівні сакральність і символіку, яку в неї вкладали предки. «Зношувались вишиті речі, але узорі з них повторювались, перефразовувались, видозмінювались. До узорів, вишитих матерями, бабусями, прабабусями, дівчата додавали нові мотиви, кольорові акценти, кожна робила це по-своєму. А всі разом вони створювали співзвучні своєму часові складні

орнаментальні композиції, в яких виявляються нашарування тем, образів і сюжетів різного історичного походження» [4, с. 5]. Так, мистецтво вишивання дійшло до наших днів, залишаючись протягом століть і досі дуже продуктивним серед українців, передусім – для жіноцтва.

Традиційно до посагу нареченої мали входити вишиті рушники, обруси, сорочки, подушки тощо; зараз ця традиція виглядає рудиментом, як і посаг загалом, проте й дотепер обрядовість передбачає присутність вишитих предметів. Так само офіційні зустрічі дорогих гостей, під час обрядів вимагають підносити хліб-сіль на вишитих рушниках. Повернення до християнських традицій призводять до того, що на хрещення дитину вдягають у вишиванку, так само у вишитому одязі діти йдуть до першого причастя. Процес національної самоідентифікації, національного самоствердження українців нерозривно пов'язаний із усе більшим вживанням вишитих речей в одязі, побуті та сакральних діях. Потужний відновлений культ вишивки в Україні закономірно призвів до того, що одним із офіційних державних свят став День вишиванки (третій четвер травня).

«Історією визначена особлива роль вишивки в духовному житті людини, створенні естетичного середовища у праці, відпочинку, святкуванні. Вишиті одяг, рушники, скатертини, завіси тощо, які організують інтер'єр житлових і ритуальних споруд, супроводжують свята, обряди, несуть в собі не тільки матеріально-практичну, а й духовно-естетичну функції. З давніх-давен і до сьогодні вишивка виступає як естетично-емоційне, духовне самовираження

народу, його морального етикету, як утвердження краси земного життя» [4, с. 8]. Особливою повагою, любов'ю і символічною наснаженістю серед українців користуються вишиті рушники й сорочки (блузки, плаття). «Рушники – це віддзеркалення культурної пам'яті народу, в їхніх узорах збереглися прадавні магічні знаки-образи “дерева життя”, “берегині”, символики червоного кольору, що знайшли своє подальше своєрідне осмислення та оновлення в сучасності» [5, с. 90]. Зрештою, те саме можемо сказати про вишитий одяг, який поєднав у собі традиційну сакральність, магічність із останніми тенденціями моди, став синтезом святково-повсякденного одягу, отримуючи щоразу нове символічно-алегоричне наповнення, зокрема й у витворах мистецтва, в тому числі – й у мистецтві слова.

Коли йдеться про художню літературу й вишивку, то майже кожен, хто навчався у середній школі, одразу назве хрестоматійні поезії «Пісня про рушник» А. Малишка й «Два кольори» Д. Павличка, які стали народними піснями. Насправді згадки, ремінісценції, алюзії на вишивку та її символіку ми можемо знайти у творах десятків, якщо не сотень українських письменників. І серед них закономірно буде назвати ім'я поета із Прикарпаття Богдана Томенчука, лауреата кількох літературних премій і державних нагород. Його збірку «Вишійте, мамо, бронезилет» було номіновано на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка за 2025 рік. Збірка дійшла до останнього туру голосування, але перемогти, на жаль, не змогла.

Власне про вишивку, вишивання, відповідні предмети одягу чи побуту в

збірці згадується нечасто, але від цього вони набувають ще більшого конотативного, символічного наснаження. Передусім ідеться про назву збірки й відповідну поезію, в яких поет зумів у нерозривному симбіозі поєднати військову доблесть, самовідданість, жертівність у захисті Батьківщини, родини, рідної мови, культури з українською вишивкою, в якій утілюються споконвічні етнічні першооснови: «Вишійте, мамо, бронезилет. / Чорним по чорному, мамо. / Білим по білому, мамо, сніги / Під закривавленим сонцем. <...> Вишійте, мамо, бронезилет, / Ніби празничну сорочку...» [8, с. 16]. Цей нерозривний зв'язок прадавньої, сакралізованої символіки із захистом усього найріднішого в жорстокій війні, аж до крові, до загибелі, отримує розвиток у збірці Б. Томенчука – чи то на рівні прямих стверджень, чи то на рівні латентних алюзій.

«Груди чомусь, наче бубни на сватанні, / Бинт закривавлений – ніби рушник... / Боже, не сватай...» [8, с. 245]; «Біль вишиваний кров'ю на всіх рушниках» [8, с. 315]. Вишитий бронезилет, новітній оберіг, не рятує бійця, і тепер кров на бинтах стає тією сакральною вишивкою, що має порятувати важкопораненого. Криваві бинти постають рушниками, що символізують святкову, урочисту подію – сватання, весілля, привітання дорогих гостей. Але війна надає сватанню найвищої сакралізації – робить заручинами з Богом, тобто Господь може забрати пораненого воїна до себе, а йому ж потрібно жити, продовжувати справу захисту Вітчизни («Боже, не сватай»).

Вишитий бронезилет асоціюється з вишитою сорочкою, яка за поширеністю

використання в повсякденні й на свята конкурує з рушником. У збірці Б. Томенчука за кількістю згадок може конкурувати із сорочкою й рушником ще один вишиваний предмет – обрус, не менш сакральний етнічний символ («Цей свячений обрус на столі <...>» [8, с. 78]), який так само нерозривно пов'язаний із долею України й українців, як і рушник: «Такі поношені обруси долі, / Як зморшки на спітнілому чолі...» [8, с. 254]. Обрус завжди асоціюється зі святковим застіллям, бенкетуванням. Відповідно до мотивів збірки «Вишійте, мамо, бронезилет» Б. Томенчук через конотативну насаженість обруса продовжує традиції кривавого, трагічного бенкетування, яке йде ще від «Слова о полку Ігоревім» та значно глибших пластів української історії та культури.

Таке бенкетування – це й найвеличніше свято захисту рідної землі, аж до саможертвної готовності померти за неї («І викладає доля на обрус / Фужери давні пити вина чести...» [8, с. 217]); це також вічна пам'ять про святість пролитої крові, незворотність втрати найкращих, про криваву минулу й сучасну історію України: «Розлилася кров, мов гранатовий фреш, / Обрусом твоєї Вітчизни» [8, с. 317].

Зрештою, вишивка нерозривно поєднується не лише з минулим, а й із майбутніми тріумфами чи трагедіями України, із самою Україною. Показова антитеза між росією й Україною в поезії «Пиймо, хлопці, до дна. Доля – хитра шинкарка...» в риторичному запитанні, яким завершується твір: «Чи насіє снігів мать-росія над нами, / Чи постеле до ніг Україна святі рушники?...» [8, с. 8]. Або загибель-забуття, або перемога. Або безмежна снігова, мертвотна пустеля,

яка асоціюється з Сибіром, або постелені до ніг мужніх переможців «святі рушники», де на сніжно-білому полотні яскравіють життєствердні кольори вишивки.

Вишивка у збірці Томенчука часто асоціюється з українською перемогою, звитягою, стає їхнім символом («Буде небо для нас шовком шите» [8, с. 156]). Щоправда, символом Вітчизни вона стає й у горі, у нещастях, коли поет розвиває маланюківські мотиви України-покритки, України – «розпусти на розпутті»: «Вітчизна – покритка / (Впізнали пелюшки за вишиттям)» [8, с. 113]. Трансцендентне, метафізичне сприйняття української вишивки у творах Б. Томенчука отримує також і конкретно-історичне наповнення через символіку традиційних для українських регіонів, передусім рідного для поета Прикарпаття, червоного й чорного кольорів (згадаймо Павличкові «Два кольори»).

Червона й чорна барви здавна поєднувалися в українській вишивці й колористиці, символізуючи нерозривну єдність-протистояння радості, кохання й туги, смутку, скорботи, а також крові та землі. Однак червоний і чорний – це й кольори армії УПА, глумачені передусім як уже згадувані символи крові, пролитої за рідну чорну землю, а отже, самовідданих борців за волю рідного краю («У чорно-червонім ішов чоловік / Світами по лінії спротиву...» [8, с. 91]). Симбіоз колористики, закодованої етнічної символіки із сучасною самовідданою боротьбою українців проти російської навали в збірці «Вишійте, мамо, бронезилет» отримує історичну закоріненість, стає невід'ємною ланкою багатовікової борні українців проти московсько-російських загарбників: «Шиті

чорно-червоною ниткою / Ще тримаємо стрій і покрій... / Старомодні такі... І з молитвою, / І поклонами в церкві старій...» [8, с. 89].

Символіка вишивки є невичерпно багатогранною і самодостатньою в поезії Б. Томенчука. Однак довшою повноти, впливу на читача вона набуває в системі інших етнічних символів-знаків, які ведуть свій родовід із глибини віків і залишаються продуктивними й досі в суспільній свідомості й культурі українців, отримавши нове наповнення. Це образи дохристиянських, язичницьких богів, які химерно поєднуються із Христом, Богом-Отцем («Ми постаємо зі сказань і містик, / Як дохристові за Христом боги...» [8, с. 254]), хаги, коліски, хліба («Цей муки заміс, цю кров'ю заливани дріжджі, / Ці пекельні вогні у від хліба ще теплий печі...», «Це невміння твоє поминальні пекти калачі...» [8, с. 290]), інших сакралізованих харчів і страв («Ковтком борщу в селянській мисці, / Дощем у пізньому саду, / Дитям у маминій колісці, / Застільним гуртом в коляду...» [8, с. 204]; «І на самім краєчку столу / Хлібина грубого помолу, / Окрайчик, чарка і сльоза...» [8, с. 293]; «Повсідались на куфайку / З хлібом, сіллю, часничком» [8, с. 298]; «Хліби випікай і ходи по воді... / Вечеря... Вино і оливи» [8, с. 309]). Значна частина цих образів є архетипами української ментальності й культури.

Особливе місце в поезіях збірки «Вишійте, мамо, бронезилет» відведено гідронімам, річкам, які постають стрижнем, віссю і кордонами українського національно-державного світу. Найчастіше згадується Дніпро як осереддя цього світу: «Болить мене десь між Дніпром і ребром...», «і болить на біду / Ребром і

Дніпром – Україна...» [8, с. 93]; «Не буде іншого Дніпра, / Й тебе, пропащої, не буде...» [8, с. 111] (алюзія на Шевченкове «Немає іншого Дніпра»); «Пропала Почайна, та є ще Дніпро...» [8, с. 131]; «Прісноводний Дніпро половіє від вилитих сліз» [8, с. 135]; «І хай Дніпром кудись відходять мертві води» [8, с. 168]; «І зліва, й справа по самий Дніпро?» [8, с. 198]; «Туманом Дніпровим огорнутий торс» [8, с. 296]. Сакральне місце Дніпра в українській самосвідомості підкреслюється його порівнянням зі святим для християн Йорданом, де першість беззаперечно віддається українській річці: «Сто тисяч Йорданів в одному Дніпрі» [8, с. 308].

Підкреслення державницького наповнення етнічних гідронімів-символів відбувається через поєднання Дніпра із Дністром як центрів двох нерозривних гілок українського народу: «Що за спадки в убогої неньки? / Гори-доли й Дністер із Дніпром» [8, с. 66]; «І Дністер, як щербатий шаблицько, / І Дніпро, як сталевий Йордань...» [8, с. 256]. Цю «гідронімічну» конотацію доповнює вже традиційне окреслення українських кордонів «від Сяну до Дону»: «Від Сяну болить аж до Дону» [8, с. 93]; «Від Сяну до Дону / Продиктуємо ворогу власний статут...» [8, с. 180]. Додавання інших річок, сакралізація ще не сакралізованих українцями гідронімів («Це наш аркан над Тисою і Россю. / Це наш гопак від Бугу до Дністра <...>» [8, с. 90]) розширює потугу й різноманітність українського національно-державного простору.

Фантомні болі й гордість за героїчне минуле відлунюють у реактуалізації за споконвічно українським і перед віками закріпленим у фольклорі

образом Дунаю: «За Дунай, за Дунай ще тієї зими», «За Дунаєм одні цвинтарі», «Над Дунаєм іде дитинча», «Плач кудись пропливає Дунаєм...», «Хоч би приснився, / Козаченьку, з-за того Дунаю...» [8, с. 216]. Гідронімічні маркери українського світу Б. Томенчук доповнює оронімами: «З-над Говерли й Тарасових круч» [8, с. 170]. Ці образи теж сакралізовані в українській національній пам'яті (хоча «Тарасовим кручам» усього трохи більше півтора сторіччя), й вони закономірно вкладаються в одну низку з вишивкою, наведеними раніше архетипними й неархетипними образами, гідронімами тощо.

Домінантна у Західній Україні техніка вишивання хрестиком у збірці Б. Томенчука «Вишийте, мамо, бронезилет» призводить (так і хочеться написати: закономірно призводить) до асоціативно-логічного взаємозв'язку вишивки й хреста, хрестика з усіма його можливими в контексті мотивів збірки конотаціями (акцентуація на подібності узорів із хрестами; перехрещена в герці зброя; хрест на могилі загиблого воїна; хрест як символ безмірно важкої долі, яку свідомо обирають вояки; хрест-розп'яття та ін.): «Полотнище, у хрестик розширте» [8, с. 139]; «... Не озирайся на свої хрести, / Як полотно печалю розширте» [8, с. 12]; «Розшиті в хрестик білені хатки» [8, с. 284]; «Ці списками вишивані хрести...» [8, с. 218].

До цього потрібно додати, що образ хреста, натільного хрестика є одним із найпоширеніших у збірці Б. Томенчука: «Ми хрест несли, він був один на всіх» [8, с. 196], «Те зло веде під Великодній хрест, / Щоб театральню цвяхували руки» [8, с. 198], «Болить мене, як розпинають віру / Й мою Вітчизну на однім

хресті...» [8, с. 199], «Хрестом завмерли втомлені ручиська» [8, с. 224], «І кожна зірка, як натільний хрестик» [8, с. 228], «Він їх такими із хреста любив?» [8, с. 233], «Немічна суть нагородних хрестів...» [8, с. 245], «Там, де поклали і душу, і тіло, / Повиростали з барвінків хрести...» [8, с. 248]. Як бачимо, тут повторюються наведені абзацом вище конотації цього образу, доповнюються новими, уже без текстових асоціацій із вишивкою, але в загальній системі символіки збірки «Вишийте, мамо, бронезилет» вони незримо й нерозривно теж злютовуються із прадавніми й сучасними кодами української вишивки.

Й ось тут підходимо до того, що в поезії Б. Томенчука важливий не просто кожен образ-концепт сам по собі, а в нерозривному комплексі таких образів, коли їхнє поєднання творить цілий окремий світ українського буття, що поєднує споконвічне з теперішнім і цим визначає майбутнє, бо передбачає й окреслює в основі його позачасову незмінність. Так постає, наприклад, із самовідданої любові й борні ідилічний «лубок», як його називає автор: «Нам так потрібна однолюбів / Несконтрактвана любов... / Ота, де мама коло фіртки / Така наївна, як лубок, / Де з нею прядженої нитки / Світи моталися в клубок... <...> А тут, на татовім домарстві, / Де справжні й триєдині ми... / ... Де ми самі собі предтечі, / Й часи такі, як в Бога – до. / Де Бог на хату, як на плечі, / Поклав лелечине гніздо...» [8, с. 277]. Отой «лубок» є не завжди усвідомлюваним ідеалом українського мирного, гармонійного, повноцінного буття.

Поєднання язичницької та християнської символіки, української архетипіки різних рівнів неодноразово

породжує у «Вишийте, мамо, бронезилет» такі концентровані ідилічні картини-світи в душі «Садка вишневого коло хати...»: «Корови поприходили із паші, / Дійниці задзвонили молоком, / І світ такий, як шепіт в «Отчєнаші» / Дєсь там помежи хлібом і гріхом...» [8, с. 306]; «Усе таке, що тільки не наврочте» [8, с. 307]. Ось ще один такий приклад: «Тут минали Великодні, Трійці, Покрови і Спаси, / Тут церковця була мало не від самого Різдва...», «А назавтра? Назавтра... Назавтра була Україна, / Та, котрої до нині з окопів нема...» [8, с. 279]. І ще один: «Дівчата, ніби перші спасівки. / І так багато саду серед саду. / Ще більше, ніж ріки серед ріки...», «І спориші – у куряві років, / Схилився колос – буде, люди, мливо...», «Усе саме себе собою хвалить, / Добро світам відлунює добром, / А за далеким бродом хтось рибалить... / Здається, то апостоли з Петром...» [8, с. 311].

Закономірно для збірки акцентовано на тому, що така ідилія-ідеал, досконало гармонійний світ первинної та перетвореної українцями природи вистражданий, виборений тими, хто пожертвував собою, як і Мєсія на хрєсті. «За тих, кого любив... Калік і убєнних, / І за мою до них гвалтовану любов <...> Вони – оці поля, ці ріки і дерева... / Осяжність цих небєс і неосяжність душ, / Ця висота глибин і ці прозорі мрева, / І все, що є отут з усюд і доокруж...» [8, с. 274]. За цей ідилічний світ боролися й жертвували собою протягом тисячоліть, він вартий того, аби так само йшли в бій і навіть на смерть українські воїни в наш час, в роки російської навали на Україну, яка з перервами триває протягом століть.

Висновки. Вишивка на предметах

одягу, декоративно-ужиткового мистецтва супроводжувала предків сучасних українців від прадавніх часів, щонайменше – від IV ст. до н. е. Вона виконувала функції оберегів, магічних заклинань, прикрас тощо. У вишитих узорах було закодовано солярні символи, життєствєрдні символи неперервності буття, «дєрева життя», родової та особистої генеалогії, родючості землі та тваринного світу (людини теж), єднання чоловічого й жіночого начала, яке дає нове життя, кохання, краси, материнства, достатку та ін. Із часом ця символіка трансформується, отримує нове наповнення, в основі своїй залишаючись незмінною. Щоправда, часто вона забувається, втрачається, залишаючись латентно лише у фольклорних творах, в підсвідомості, проте залишається дуже популярною в побуті та у святковому одязі (передусім це сорочки), в обрядових предметах (переважно – рушниках).

До вишивки, вишитих предметів як до потужних символів української ментальності, духовної єдності, тягlostі етнічного буття закономірно зверталися творці фольклорних і художньо-літературних творів, насамперед ліричних. Особливої наснаженості символіка вишивки отримує у збірці Б. Томенчука «Вишийте, мамо, бронезилет» (2023), на що вказує вже її назва. Основні мотиви збірки – відтворення багатостолітньої війни України проти московсько-російської агресії як боротьби добра з уселєнським злом, яка найбільшого загострення набуває протягом 2014–2023 років, мужності й незламності українських воїнів, за якими стоять рідна культура, мова, християнство й дохристиянські вірування; формування системи споконвічних і сучасних основ, які були і

стануть знову чинниками нашої неми-
нучої перемоги.

До таких чинників належить і симво-
ліка вишивки, яка відтворює українську
ментальність і культуру, життєстверд-
ність і неперервність національного
буття, передає їх крізь тисячоліття від
давніх предків до сучасників, наснажує
на захист свого гармонійного світу й
на боротьбу з ворогом. Прямих чи ла-
тентних згадок вишивки, вишитих узо-
рів, предметів у збірці не так багато, але
вони стають одними з доміантних об-
разів-концептів. Вишивка на бронези-
леті в символічному значенні стає біль-
шим оберегом українського воїна, ніж
самі броньовані плити, вона закарбовує,
як і кров на перебинтованих грудях, що
нагадує червоний узор, нерозривну єд-
ність солдата з усім тим, що він захищає,
заради чого жертвує своїм здоров'ям і
життям.

Позачасова трансцендентність ви-
шивки в українському бутті, червоної і
чорної барв як доміантних у західно-
українській вишивальницькій колорис-
тиці доповнюється конкретно-історич-
ною символікою червоно-чорного стягу
армії УПА, утверджуючи тяглість бо-
ротьби, незламності й мужності воїнів-
упівців і їхніх теперішніх спадкоємців.

Традиційна для Західної України
техніка вишивання хрестиком зроджує
дуже часті асоціації між вишивкою та
хрестом як символом добровільно об-
раної важкої долі воїна-захисника,
розп'яття, схрещеної в герці зброї, за-
браних смертю побратимів і рідних, а
також натільним хрестиком. Вишиті
хрестики-хрести у збірці Б. Томенчука
символізують усвідомлену жертвовність
українських воїнів та їхній нерозривний
зв'язок із батьками, передусім матір'ю,

рідним домом, неповторною природою,
культурою, вірою, нацією і державою.

Вагомість вишивки, закодованих
у ній духовних цінностей у збірці «Ви-
шийте, мамо, бронезилет» увиразню-
ється та зростає через їхній міцний
зв'язок із іншими символами-концеп-
тами, які втілюють у собі неповторний
і гармонійний світ українського буття
(сакралізовані страви, пантеон язич-
ницьких богів і його симбіоз із христи-
янською символікою, святами, храмами,
гідроніми та ін.) і набувають значення
архетипів для цього буття. Та важливо,
що кожен із окреслених символів, ваго-
мий сам по собі, за принципом контра-
пункту набуває суттєво потужнішого
значення, впливу на читача в системно-
му поєднанні з іншими, спорідненими.
Б. Томенчук час від часу творить концен-
трований, на кілька версів, гармонійно-
ідилічний світ минулого, сучасного й
майбутнього повсякденно-сакралізова-
ного буття українців, що становить їхню
сутність і заради якого жодна жертва не
буде надмірною. Належне місце в такій
системі концептуальних символів отри-
мує вишивка, вишиті предмети, й лише
у цій системі вона отримує повноцінне
звучання, справляє найбільше вражен-
ня на читачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балущок, В., Олійник, М. Семантика
традиційної вишивки на одязі українців у
фольклорі: сучасний погляд. *Матеріали до
української етнології*. 2024. № 23 (26). С. 85–
96.
2. Бебешко, Л. Українська вишиванка:
мальовничі узорі, мотиви, схеми крою. Хар-
ків, 2023. 128 с.
3. Васіна, З. Еволюція українського
вбрання. *Сторінки історії*. Харків, 2021.
560 с.

4. Захарчук-Чугай, Р. В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. Київ, 1988. 190 с.

5. Кара-Васильєва, Т., Заволокіна, А. Українська народна вишивка. Київ, 1996. 96 с.

6. Кара-Васильєва, Т., Чорноморець, А. Українська вишивка. Київ, 2002. 160 с.

7. Програма освітньо-мистецького форуму «Вишиванка: освіта, мистецтво, традиції, ідентичність». URL: https://fileview.ukr.net/?url=https%3A%2F%2Fmail.ukr.net%2Fapi%2Fpublic%2Ffile_view%2Flist%3Ftoken%3D28CvENFguBdHqF05qRat15tg5pYpm56Yz0tPtyvv87vGMoeJ4XV2VZxbhUE_KPJx0jmWEgJ1cVBAzb-5BNmsRpUjAtaEonepVYAS%3AP9thVCw5rKLGoUWd%26r%3D1751799572504&default_mode=view&lang=ru&mlid=0#start=0

8. Томенчук, Б. Вишийте, мамо, бронжилет: поезія. Брустури, 2024. 328 с.

9. Чумарна, М. Код української вишивки. Львів, 2008. 192 с.

REFERENCES

1. Balushok, V., Oliynyk, M. (2024). Semantics of Traditional Embroidery on Ukrainian Clothing in Folklore: a Modern View. *Materials for Ukrainian Ethnology*. No. 23 (26), pp. 85–96. [in Ukr.]

2. Bebeshko, L. (2023). *Ukrainian*

Embroidery: Picturesque Patterns, Motifs, Cut Patterns. Kharkiv, 128 p. [in Ukr.]

3. Vasina, Z. (2021). *The Evolution of Ukrainian Clothing. Pages of History*. Kharkiv, 560 p. [in Ukr.]

4. Zakharchuk-Chuhai, R. (1988). *Ukrainian Folk Embroidery. Western Regions of the Ukrainian SSR*. Kyiv, 190 p. [in Ukr.]

5. Kara-Vasyliieva, T., Zavolokina, A. (1996). *Ukrainian Folk Embroidery*. Kyiv, 96 p. [in Ukr.]

6. Kara-Vasyliieva, T., Chornomorets, A. (2022). *Ukrainian Embroidery*. Kyiv, 160 p. [in Ukr.]

7. *The Educational and Artistic Forum Program “Vyshyvanka: Education, Art, Traditions, Identity”*. [online] Available at: https://fileview.ukr.net/?url=https%3A%2F%2Fmail.ukr.net%2Fapi%2Fpublic%2Ffile_view%2Flist%3Ftoken%3D28CvENFguBdHqF05qRat15tg5pYpm56Yz0tPtyvv87vGMoeJ4XV2VZxbhUE_KPJx0jmWEgJ1cVBAzb-5BNmsRpUjAtaEonepVYAS%3AP9thVCw5rKLGoUWd%26r%3D1751799572504&default_mode=view&lang=ru&mlid=0#start=0 [in Ukr.]

8. Tomenchuk, B. (2024). *Embroider, Mother, a Bulletproof Vest: Poetry*. Brustury, Dyskursus, 328 p. [in Ukr.]

9. Chumarna, M. (2008). *Ukrainian Embroidery Code*. Lviv, 192 p. [in Ukr.]

Summary

TRANSFORMATION OF THE SYMBOLISM OF UKRAINIAN EMBROIDERY IN THE COLLECTION OF BOHDAN TOMENCHUK "EMBROIDER, MOTHER, A BULLETPROOF VEST"

Mykola VASKIV

orcid.org/ 0000-0003-3909-1213

Doctor of Philology, Professor, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: myvaskiv@ukr.net

Relevance of the research. In the collection of B. Tomenchuk, embroidery receives a new connotative content through the prism of the Russia-Ukraine war, symbolizing the historical continuity of the Ukrainian nation, its three-century-long confrontation

with Russian barbarism. The collection was emerged as a reproduction of impressions, feelings, emotions, thoughts, interpretations and reinterpretations of one's own and social existence during the Russian war against Ukraine in 2014–2023 (it was published in 2023, and the war is still ongoing). The title of the collection “Embroider, Mom, a Bulletproof Vest” ambiguously indicates that in the war, Ukrainians stood up to defend their own centuries-old mentality and culture, among which many symbols-concepts stand out. It was precisely on the embroidery, the past encoded in it, its modern recoding that B. Tomenchuk focused attention in the title of the collection, which prompted him to distinguish it among the conceptual images of the selection

The **purpose** is to consider the transformation of the symbolism of Ukrainian embroidery in Bohdan Tomenchuk's collection “Embroider, Mom, a Bulletproof Vest”.

Conclusions. The symbolism of embroidery receives special energy in B. Tomenchuk's collection “Embroider, Mom, a Bulletproof Vest” (2023), as its name already indicates. The main motives of the collection are the reproduction of the centuries-old war of Ukraine against Muscovite-Russian aggression as a struggle of good against universal evil, which acquires the greatest aggravation during 2014–2023, the courage and indomitability of Ukrainian soldiers. Embroidery on a body armor in a symbolic meaning becomes a greater talisman of a Ukrainian soldier than the armored plates themselves. The timeless transcendence of embroidery in Ukrainian existence, of red and black colors as dominant in Western Ukrainian embroidery coloristics, is complemented by the concrete-historical symbolism of the red-black banner of the UPA army, affirming the continuity of the struggle. The traditional technique of cross-stitch embroidery for Western Ukraine gives rise to very frequent associations between embroidery and the cross as a symbol of the voluntarily chosen difficult fate of a warrior-defender. B. Tomenchuk from time to time creates a concentrated, in a few verses, harmoniously idyllic world of the past, present and future of the everyday-sacralized existence of Ukrainians, which constitutes their essence and for the sake of which no sacrifice will be excessive. Embroidery, embroidered objects receive their due place in such a system of conceptual symbols, and only in this system does it receive a full-fledged sound, making the greatest impression on readers.

Keywords: symbolism, tradition, transformation, embroidery, rushnyk, Russian war against Ukraine 2014–2026, decorative-applied ethnic images-signs.

Отримано редакцією / Received: 10.02.26

Прорецензовано / Revised: 24.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ОРГАНІЗОВАНІ УКРАЇНЦІ В НОВОМУ СВІТІ: ІСТОРІЯ СВІТОВОГО УКРАЇНСТВА НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ

Віталій КРУКОВСЬКИЙ

orcid.org/0000-0001-9069-1498

доктор філософії з історії та археології,

незалежний дослідник

email: vit40x40@gmail.com

Анотація. Проаналізовано роль та діяльність Конгресу українців Канади з метою збереження національної культури, мови і літератури, традицій і звичаїв за межами історичної батьківщини в умовах бездержавності та підтримки української нації і війська у боротьбі з російськими окупантами в контексті української історії та проблеми вивчення історії світового українства від міжвоєнного періоду до сьогодення. Доведено, що КУК здійснює найважливішу історичну місію щодо підтримки української державності та лобіює інтереси української нації в Канаді.

Ключові слова: канадське українство, Конгрес українців Канади, Друга світова війна, українська діаспора, світове українство, закордонне українство, російсько-українська війна, боротьба за незалежність України.

Постановка проблеми. Конгрес українців Канади нині посідає одне з провідних місць у громадському та політичному житті української діаспори в Північній Америці. Маючи політичні контакти з федеральним урядом та урядом України, розвиваючи власну розгалужену організаційну структуру та набуваючи практичного досвіду, він лобіює інтереси українців.

На сьогодні у вітчизняній і зарубіжній історіографії існує декілька досліджень, присвячених діяльності Конгресу [2; 8]. Проте ці роботи виконувалися понад десять років тому на обмеженій джерельній базі (тоді не були доступні оцифровані документи з канадських архівів, а також не пройшли процедуру розсекречення документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України). Нині така можливість з'явилася, і автор скористався нею. Отож

висвітлюється діяльність Конгресу всебічно, глибоко.

Мета статті – простеження і аналіз ролі та діяльності Конгресу українців Канади з метою збереження національної культури, мови і літератури, традицій і звичаїв за межами історичної батьківщини в умовах бездержавності та підтримки української нації і війська у боротьбі з російськими окупантами в контексті української історії та проблеми вивчення історії світового українства від міжвоєнного періоду до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Створення Комітету українців Канади збіглося з початком Другої світової війни восени 1939 року [7, с. 142]. 4 лютого 1940 року засновник і президент щойно заснованого Репрезентаційного Комітету українців Канади Василь Кушнір заявив у пресі: «В Канаді ми жили старим краєм. Це були наша радість і смуток. Це

ми вліпляли в молодь нашу і не прогайнували ні одного моменту. Прийшов час нашого іспиту в Канаді, коли ми маємо доказати, що ми здібні тут бути воедино і сотворити один провід» [3, с. 65]. Внаслідок успішних перемовин 6–7 листопада 1940 року головні націонал-патріотичні представницькі організації канадського українства інтегрувалися у єдиний Комітет українців Канади з багатогранними функціями [14, с. 250]. Він допоміг українцям-військовослужбовцям Збройних сил Канади під час Другої світової війни, створював окремі інформаційні видання та загальне Українське інформаційне бюро, підтримував діяльність Осередку української культури і освіти, Українського документального центру при Державному архіві Канади, Канадського національного колективу козацьких вершників і танцюристів.

Найважливішими були воєнні клопоти [47, р. 99–100]. На першому засіданні Екзекутиви КУК у Вінніпегу 3 грудня 1940 року цей напрямок визнаний пріоритетом [47, р. 108]. Крім звернень до української громади із закликом до призову в лави Збройних сил Канади та надання військових позик, Провід став гуртувати навколо себе всі її «лояльні елементи» [46, р. 100]. Відтак сорокатисячний молодий контингент канадського українства поповнив лави збройних сил країни [44, р. 199]. Для збереження високого морального духу Комітет, зокрема, сприяв створенню Союзу українських канадійських вояків 7 січня 1943 року [47, р. 113–113b].

Після Другої світової війни КУК став масовою та впливовою організацією з розгалуженою структурою, яка згуртувала всі свої складові організації для піднесення вищого престижу українського

імені в Канаді [3, с. 140]. Провід української громади Канади продовжував створювати децентралізовану мережу місцевих осередків та провінційних рад. Низовим осередкам надавалася самостійність. У кожній місцевості Канади, де проживала певна кількість українців, вільним вибором із представників осередків діаспорних організацій формувалася відділ КУК [25, с. 67–70].

25 березня 1944 року Громадський комітет Українського Національного Об'єднання створив Осередок української культури та освіти, який об'єднав у собі архів, бібліотеку, музей, мистецьку галерею, видавництво і навчальний заклад. Його завдання полягало в сприянні розвитку української культури та освіти, досягнення конструктивної співпраці українців з представниками інших етнічних груп Канади й Сполучених Штатів Америки [15, с. 66]. Протягом перших десяти років було зібрано колекції книжок, документів, рукописів, художніх творів, часописів, картин, різьби, вишивок та цінні колекції архівних документів і речей. У приміщенні Осередку помістилися архів, бібліотека, музей, галерея, лекторій та видавництво. Архів надбав найбільшу в Канаді колекцію українознавчих документів – понад дві тисячі артефактів, пов'язаних з різними періодами української історії, діяльністю державних установ Української і Західноукраїнської Народних Республік, Українського Національного Об'єднання, Організації Українських Націоналістів, Комітету українців Канади, Світового об'єднання українських політичних в'язнів, Товариства опіки над українськими переселенцями святого Рафаїла. Зосередилися тут літературні, публіцистичні, наукові рукописи,

листи, партитури та клавіри талановитих співвітчизників. Багаті бібліотечні фонди: 40 000 книг, 10 000 періодичних видань та понад 400 інших політичних, наукових, духовних, літературних та мистецьких часописів з Австралії, Канади, США, країн Латинської Америки і Європи. З 1953 року при Осередку діє Відділ рідкісних праць і документів. У будинку розміщені мистецька галерея та Вищі освітні курси, що готують вчителів, науковців, інженерів, митців, громадських діячів і загалом активістів української діаспори [5, с. 75–78].

Водночас КУК приділив багато уваги інформації з української історії, що подавалася у канадській пресі [9, с. 27–28]. Налагоджувалася співпраця між його Централєю та Канадською телерадіомовною корпорацією, поліпшилося висвітлення життя канадського українства [26, с. 152–153]. 11 жовтня 1987 року за участю Централі КУК в Оттаві відкрито Українське інформаційне бюро, що стало рупором офіційної політики, підтримувало зв'язки з федеральним урядом [43, с. 47–48]. Провід канадського українства багато в чому забезпечував розвиток діаспорного шкільництва та вищої освіти [17, арк. 101]. Відкривалися недільні школи, а у місцях скупчення емігрантів засновувалися середньошкільні курси українознавства. Науково-методична робота Рідних Шкіл спрямовувалася на удосконалення фахової майстерності педагогічних кадрів [16, с. 232]. Протягом 1950-х років Централія та місцеві відділи КУК поповнювали бібліотеки університетів і середніх шкіл підручниками, добирали педагогічні кадри для літніх українознавчих університетських курсів [26, с. 46]. Для вивчення української мови у державних середніх загальноосвітніх

школах 1972 року були підготовлені тексти, фільми і звукозаписи. Завдяки проведеним заходам 1974 року в україномовних канадських класах навчалося 17 000–18 000 учнів [19, с. 35–36]. Кульмінацією розвитку української освіти і науки стала Перша всеканадська конференція університетських студій українознавства під патронатом Централі КУК та федерального уряду Канади 6 квітня 1974 року [45, р. 46]. За закликом її учасників 1 липня 1976 року при Альбертському університеті в Едмонтоні засновано один з добре обладнаних науково-дослідних центрів українознавства не тільки Канади, а й усього світу – Канадський Інститут Українських Студій, який, до речі, донині надає допомогу українській спільноті, зокрема через Методичний кабінет української мови [16, с. 232]. Крайовий Центр українських шкільних рад та підручникова комісія КУК централізували україномовне шкільництво та скоординували його розвиток. Станом на червень 1977 року в 114 Рідних Школах навчалося 7 233 українських учні [40, арк. 37–37 зв.]. 10 жовтня 1983 року за рішенням XIV Конгресу створена Всеканадська шкільна рада, що очолила україномовне шкільництво. Опрацьовувала шкільні програми, видавала підручники і монографії, проводила щорічні олімпіади з української мови і літератури в провінціях та організовувала вчительські курси, заохочуючи до цього українську громаду [42, с. 254–256].

Культурно-освітня рада КУК постійно дбала про створення українських відділів Національної бібліотеки та архіву Канади. Будувалися Українська центральна бібліотека і музей, Центр документації при КУК. Друкуються

англомовні та україномовні твори про Україну. Президія КУК та її Культурно-освітня рада підтримують зв'язки з 125 університетами, науковими інституціями та бібліотеками у 18 країнах вільного світу. Українська вільна академія наук щорічно видає «Україніку Канадіану» [26, с. 141].

З метою збереження української культури та популяризації творчості українських митців створюються культурні фундації. Так, у Вінніпегу зародилася Фундація імені Олександра та Тетяни Кошиців, що мала за мету видавати збірки творів поетів-класиків. Інші – імені Юрія Клена та Леоніда Мосендза у Торонто – також займаються подібним. 1962 року оформилася Фундація імені Вільяма Волла – на честь першого канадського сенатора українського походження. Праці з історії української громади оприлюднювали Українсько-Канадська Дослідна Фундація у Торонто та Фундація Союзу українців-самостійників. 1967 року заснувалася Фундація імені Данила Лобая, яка заповзялася досліджувати життєдіяльність українського робітничого руху в Канаді. А 1971 року утворена «Рідна школа» імені Василя Сарчука, що виступила референтом при Комітеті українців Канади. Наступного року – Фундація імені Юліана Стечишина, яка матеріально сприяла дослідникам історії канадського українства. До них пізніше приєдналися Стипендійний фонд імені отця Петра Даркевича та фундація «Прометей» імені Стефанії Швед і Степана Онищука [14, с. 403]. У квітні 1972 року Державна бібліотека Канади в Оттаві у співпраці з КУК постановила «розбудувати повноцінну українську книгозбірню в рамках цієї репрезентативної державної бібліотеки

в Оттаві». Провід закликав українських видавців і власників вартісних українських літературних творів долучитися «до співпраці в здійсненні цього проекту» [6, с. 156–157]. 29 вересня 1972 року Централь Комітету українців Канади та Державний архів Канади підписали угоду про «зібрання і збереження документів КУК та використання їх для майбутніх дослідів історії українців Канади і їх вкладу в розбудову країни». Відповідно створено Український документаційний центр при Державному архіві Канади, який поповнювався «документами всіх інших українських організацій, установ, парафій і навіть поодиноких українських родин» [41, арк. 213 зв.].

За підтримки Комітету створено Канадський національний колектив козацьких вершників і танцюристів [4, с. 125]. 1986 року при Альбертській та Манітобській провінційних радах КУК запрацювали Ради українського мистецтва, куди увійшли очільники творчих ансамблів, оркестрів, хорів і музеїв, що засвідчували добровільними внесками відповідальність за розвиток українського мистецтва [43, с. 186–188].

Діаспорні націонал-патріоти систематично здійснювали тиск на міжнародні організації, уряди, засоби масової інформації та громадськість держав колективного Заходу з метою домогтися звільнення ув'язнених українських інтелектуалів і дотримання Радянським Союзом Загальної декларації Організації Об'єднаних Націй з прав людини, де передбачалося в свою чергу право нації на самовизначення, на що ті посилалися в постійній боротьбі за право України на державну незалежність [18, с. 305–306]. Мовна політика в Українській РСР та переслідування інакодумців в

СРСР завжди перебували в центрі уваги КУК [1, с. 36]. 9 лютого 1950 року делегати III Конгресу українців Канади у Вінніпегу закликали українську громаду активно протидіяти радянській пропаганді та допомагати українському національно-визвольному рухові [39, с. 191]. Оголосили «настановлений проти волі українського народу советський уряд України» таким, що «не репрезентує українського народу і не має від українського народу мандату виступати в його імені», та закликали діаспору надавати Українській Повстанській Армії «повну моральну і матеріальну поміч» [31, с. 105–107]. А 7 липня 1962 року делегати VII Конгресу українців Канади у Вінніпегу постановили підтримати боротьбу українського народу за свободу і незалежність та «захищати надалі його право до вільного життя, зокрема, право вибрати у вільних виборах свій уряд, право на всі демократичні свободи і необмежені можливості здійснювати національні і вселюдські ідеали» [30, с. 125].

Закордонне українство – це важливий елемент зовнішньополітичних зусиль для підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України. Їхні громади допомагають Україні та українцям, які проживають в Україні, протистояти нападу РФ через урядові, а також неурядові громадські об'єднання, що діють у країнах їхнього проживання. Згідно з даними Міністерства закордонних справ України українське зарубіжжя представлено 577 організаціями у 58 країнах світу, які співпрацюють із закордонними дипломатичними установами України. У Європі працюють понад 360 громадських осередків зарубіжного і світового українства, у США – понад 60, а в Канаді – понад 1 000. Громадяни

України, які отримують дозвіл на працевлаштування у країнах Європи, США та Канади, користуються переважно такими ж правами щодо захисту своїх інтересів, як і громадяни цих країн, завдяки тому, що діаспора своєю активною діяльністю вже давно «завоювала» прихильність до України, а також активній роботі МЗС України та українських посольств у країнах Європи та Північної Америки [20, с. 237–238]. З огляду на велику кількість українських дітей, які прибули разом з батьками, рятуючись від агресії РФ, українські посольства приділяють особливу увагу забезпеченню їхніх освітніх потреб та співпраці з закордонними українцями. Школи приймають на навчання дітей тимчасово переміщених осіб з України, створюються окремі класи для різних вікових категорій українських дітей [20, с. 240].

Своєчасна реакція української діаспори, синхронна до дій української влади на міжнародній арені, спричинилася до засудження 2 березня 2014 року країнами Великої сімки порушення РФ суверенітету та територіальної цілісності України, а також призупинення підготовки саміту Великої вісімки у Сочі в червні того ж року. З цього й почалася міжнародна реакція на дії РФ, що згодом призвело до запровадження багаторівневих санкцій проти неї [13, с. 329].

Загалом найбільший внесок у підтримку України в умовах російської агресії робить канадське і північноамериканське українство, яке створило низку організацій, що займаються збором та передачею в Україну коштів, гуманітарної та військової допомоги, створенням і підтримкою неурядових міжнародних благодійних фондів. На найвищому рівні цю діяльність координує Світовий

Конгрес Українців та його складові організації-засновниці, зокрема Злучений Український Американський Допомоговий Комітет і Суспільна Служба Українців Канади [21, с. 208–209]. Одержувачами допомоги є державні військові та медичні установи України, зокрема Міністерство оборони, Генеральний штаб Збройних сил, Державна прикордонна служба, шпиталі, а також добровольчі батальйони, волонтерські організації в Україні, переселенці з окупованих територій, окремі сім'ї (наприклад, загиблих та поранених в зоні Антитерористичної операції і Операції об'єднаних сил) чи особи (учасники бойових дій) [28, с. 144].

Українська діаспора самостійно та через уряди країн весь час працювала з країнами-членами НАТО для надання Україні військово-технічної допомоги та фінансового і політичного тиску на Росію [29, с. 74]. Принципову позицію канадських і закордонних українців, якої вони дотримуються дотепер, ще 28 серпня 2014 року зартикулював тодішній президент СКУ українсько-канадський юрист Євген Чолій: «Тільки негайне втручання всіма можливими способами з боку міжнародного співтовариства може зупинити зухвалу загрозу миру і стабільності в Європі з боку Росії» [27, с. 48].

За сприяння Конгресу українців Канади і Канадсько-Української фундації діаспорні патріоти-добровольці на чолі з Христиною Валер із КУФ на початку квітня 2014 року відвідали Україну для пошуку шляхів найбільш ефективного використання канадських ресурсів для медичної допомоги українцям. Враженнями свого дводенного візиту до Донецька група поділилася на зустрічі 9 квітня 2014 року з віцепрем'єр-міністром

України Олександром Сичем і міністром охорони здоров'я України Олегом Мусяєм, на ній були визначені питання практичного співробітництва в сфері охорони здоров'я між СКУ і Україною. СКУ разом із КУФ надавав допомогу мобільним бригадам Червоного Хреста, які працювали у Донецьку, а Донецький обласний травматологічний центр отримав від них у подарунок апарат штучної вентиляції легенів [22, с. 638–639].

З 2014 року традиційним став благодійний марафон «Діти Торонто – дітям-сиротам в Україні», організований Міжнародною Організацією Українських Громад «Четверта хвиля» разом з «Help Us – Help The Children», Шкільною радою Торонтського відділу КУК. Лише за чотири години марафону, який проводився 2017 року, вдалося зібрати приблизно 2,5 тонни одягу для дітей, які втратили батьків під час бойових дій у зоні АТО [22, с. 644–645]. Комітет «Євромайдан-Канада» як складова частина відділу КУК в Торонто спрямував 1 300 000 доларів в Україну [12, с. 317–318]. 11 грудня 2015 року на зібранні відділом КУК в Торонто і Комітетом «Євромайдан-Канада» кошти було закуплено та привезено до Львова в реабілітаційний центр «Джерело» понад 100 інвалідних візків і медичні засоби для поранених солдатів-фронтовиків і дітей з особливими потребами. Як відзначила консул Канади в Україні Оксана Винницька, «те, що таке обладнання отримав Львів – не випадковість. Пересування, зокрема і для неповносправних, – дуже важлива частина нашого життя. Ми передали такі пересувні засоби, які широко використовують у всьому світі» [12, с. 318].

За оцінкою голови Київського представництва Конгресу українців Канади

Олени Кошарної, загальний обсяг допомоги, зібраний для України мільйонним канадським українством за 2015 рік, складає від 10 до 15 мільйонів доларів [12, с. 320].

Канадські українці прагнуть допомогти Україні, вважають це своїм обов'язком, а війну РФ проти України – своєю війною. Тому роблять те, що їм під силу – від виготовлення технічних засобів для фронту до особистої участі у військових діях на боці України. А найпоширенішим способом підтримки батьківщини, як і сто років тому, залишається фінансова. Крім традиційних зборів пожертв і матеріальної допомоги, проводиться низка благодійних акцій: внесок на допомогу ЗСУ замість подарунка на день народження чи Різдво, пожертви у 100 доларів на спальні мішки для українських солдатів тощо [27, с. 255–256].

У жовтні 2019 року завдяки проекту Ліги українок Канади «Ангели-охоронителі України» в Україні розпочато пілотний проект з нейрореабілітації на базі Клеванського шпиталю ветеранів війни в Рівненській області, де реабілітуються пацієнти з серйозними черепно-мозковими та мінно-вибуховими травмами голови [27, с. 257].

Канадська громадська організація «Армія SOS», заснована за сприяння Конгресу українців Канади влітку 2014 року, за менш ніж пів року збрала на допомогу українським захисникам понад мільйон доларів. А фонд канадських українців «Приятелі ЗСУ» у 2014–2022 роках передав на потреби добровольчих та армійських підрозділів на фронті різноманітну допомогу на десятки мільйонів гривень [27, с. 255].

29 вересня – 2 жовтня 2016 року в

місті Реджайна провінції Саскачеван відбувся XXV з'їзд Конгресу українців Канади, в якому взяли участь понад 250 делегатів. Його тодішній президент Павло Грод окреслив пріоритетні завдання для проводу на наступні три роки: продовження і розширення підтримки процесу реформ в Україні та зміцнення спроможності України захистити себе від війни та російської агресії; створення благодійного фонду для забезпечення довгострокового фінансового успіху і стійкості багатьох важливих програм КУК; розширення бази його членства і зміцнення чинних складових організацій; зміцнення конструктивних відносин з урядом Канади і виборними посадовими особами [13, с. 333].

Відділи Союзу Українок Канади ініціювали проекти: «Купіть шаль зігріти солдата», «Особисті приналежності для солдатів», «Прийняти солдата» [22, с. 643–644]. Конгрес українців Канади і Канадсько-Українська фундація започаткували Фонд «Захисники України». У червні 2018 року суму 100 000 доларів з його кошторису було спрямовано на реабілітацію поранених українських захисників [22, с. 642]. 2021 року КУК і КУФ створили Комітет гуманітарного порятунку для підтримки України у разі російського вторгнення з метою «формалізації погодженого підходу до швидкого й ефективного надання гуманітарної допомоги тим, хто її потребує в Україні, та реагування на будь-яку подальшу агресію Росії... <...> ...Комітет працюватиме із канадсько-українською громадою по всій Канаді, аби знизити дублювання зусиль, підвищити ефективність» [20, с. 242–243]. Цей крок виявився надзвичайно далекоглядним і правильним, провід канадського українства і його

складові організації передбачили гірший варіант розвитку подій на Сході України.

Збереження української державності, етнокультурного простору, етнічної культури та ідентичності стало більш насущним завданням. Українські громади за кордоном взяли на себе інформаційну, дипломатичну, фінансову, гуманітарну, військову, культурну та соціальну роботу. Діаспора всіляко підтримує біженців та переселенців, надає фінансову підтримку через міжнародні та гуманітарні програми й фонди, сприяє надходженню військової, медичної та гуманітарної допомоги в Україну, обмежує інформаційний терор у медіа- та кіберпросторі, презентує, відстоює та поширює українські культурні цінності, налагоджує і підтримує дипломатичні зв'язки у світі. Діють центри соціально-гуманітарної допомоги як від волонтерів, так і від міжнародних благодійних організацій [20, с. 243].

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року українці за кордоном частіше проводять різні акції на підтримку Батьківщини, чим пришвидшують ухвалення важливих політичних рішень на міжнародному рівні та консолідацію усього світового українства. Щотижня відбуваються 2–4 маніфестації у різних містах за кордоном, на яких збираються благодійні пожертви [20, с. 239].

8 березня 2022 року понад 10 000 мешканців Торонто, серед них канадські українці, взяли участь у мітингу на знак підтримки та солідарності з Україною. Учасники акції вимагали зупинити Путіна та забезпечити безпольотну зону у небі над Україною [36].

У квітні 2022 року відділ Конгресу українців Канади в Торонто створив

комітет допомоги українцям, які тікають від війни до Канади, що лобював на всіх рівнях влади надання фінансової підтримки Україні та тим, хто шукає притулку. Керівник відділу Петро Штурин розповів: «Волонтери кожного дня годинами тримали стійку в аеропорту, де вони вітали новоприбулих і надавали їм допомогу та підтримку. Були відкриті два великі магазини «Український Канадський Парашут». Тут новоприбулі могли отримати одяг та інші необхідні речі. При комітеті був житловий підкомітет, транспортна група, підкомітет з питань обслуговування та комунікаційна група, які працювали над наданням допомоги новоприбулим» [11].

27 квітня 2022 року Палата громад федерального парламенту Канади ухвалила постанову про визнання російських військових злочинів в Україні геноцидом. За словами президентки КУК Олександри Хичій, цей важливий крок став яскравим свідченням того факту, що «канадський народ підтримує народ України» [35].

Торонтський відділ Конгресу українців Канади наполегливіше працював для підтримки України в боротьбі з відкритою російською агресією. Підбиваючи підсумки праці за 2022 рік, його керівник Петро Штурин повідомив: «Ми організували 15 масових мітингів на підтримку України та найбільший з них – у березні – мав понад 20 тис.[яч] людей, які маршували центром Торонто. Було проведено десятки інтерв'ю з теле- та радіостанціями, щоб донести до канадців українську точку зору на повномасштабне російське вторгнення. Ми працювали з мером Джоном Торі над встановленням знаку на вулиці St. (Saint. – В. К.) Clair Ave.[nue] East перед російським

консульством, назвавши її Площею Вільної України. Понад 80 тис.[яч] доларів було зібрано на допомогу українським фронтовикам». До того у серпні відділ провів наймасштабніше в історії Торонто святкування Дня Незалежності України, яке відвідали понад 20 000 осіб, а також організував урочисті церемонії вшанування пам'яті жертв Голодомору наприкінці листопада [11].

23 листопада 2022 року в присутності генерального консула України в Едмонтоні Олександра Данилейка відбулася прем'єра патріотичної вистави «Котигорошко» у виконанні діаспорної дитячої театральної студії «Джерело». Українські дипломати повідомляли про цей захід: «Діти не лише чудово грають, а ще й активно допомагають Україні. Разом з членами Організації Українок Канади ім.[ені] Ольги Басараб (Едмонтон) ліплять вареники, печуть печиво, а зароблені кошти 1000 дол.[арів] передали на закупівлю ліків для малят в Україні, позбавлених піклування, а 400 дол.[арів] на допомогу ЗСУ!» [34].

16 березня 2023 року в столиці Альберти Едмонтоні, до 209-го дня народження Великого Кобзаря місцевий відділ КУК і Українське музичне товариство організували концерт «Свою Україну любіть», під час якого на допомогу ЗСУ зібрали 4 500 доларів [33].

11 квітня 2023 року делегація Конгресу українців Канади на чолі з президенткою Олександрою Хичій у супроводі президента Світового конгресу українців Павла Грода зустрілася з прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем і віцепрем'єр-міністром Канади Христею Фріленд. Голова уряду України подякував КУК за потужну підтримку України, укріплення

коаліції друзів України в усьому світі. «Ми представили підтримку України з боку українсько-канадської та світової діаспори, допомогу #UniteWithUkraine українським захисникам на передовій, зусилля #EnergizeUkraine у відбудові та адвокаційні зусилля СКУ. Об'єднавшись, ми виграємо війну і відбудуємо Україну кращою!» – наголосив Павло Грод під час зустрічі [24].

У січні 2024 року Торонтський відділ КУК пожертвував 10 000 доларів на 20 FPV-дронів для ЗСУ в рамках кампанії Світового конгресу українців і громадської ініціативи «Saint Javelin» – «Птахи Санти» [37].

А комітет «Stand with Ukraine» при місцевому відділі КУК в Торонто на чолі з Маркіяном Швецем протягом 2022–2024 років зібрав 163 000 канадських доларів під час різних демонстрацій. У суботу, 24 лютого 2024 року, у другу річницю повномасштабного вторгнення РФ, українська громада Торонто чисельністю 20 000 осіб зібралася в центрі міста перед мерією, щоб набратися сил для продовження боротьби проти окупанта [38].

25 квітня 2024 року Олександра Хичій закликала федеральний уряд Канади суттєво посилити військову допомогу Україні, навівши приклад тодішніх президента США і прем'єр-міністра Британії в інтересах національної безпеки цих країн, що виділили відповідно 60 000 000 000 доларів і 500 000 000 фунтів стерлінгів. У квітні Канада оприлюднила проект державного бюджету, яким передбачено приблизно 1 200 000 000 доларів США на військову допомогу Україні. Також цього року Канада надала Україні 137 200 000 євро позик на відбудову й приблизно 2 000 000 000 доларів

пільгових кредитних коштів на підтримку функціонування Української держави [32]. 17 жовтня Україна отримала від уряду Канади допомогу обсягом 400 мільйонів канадських доларів, які, за повідомленням тодішньої віцепрем'єр-міністра Канади Христі Фріленд, пішли «на підтримку відважних чоловіків і жінок, які протистоять військовій машині Путіна» [23].

19 листопада 2024 року з нагоди тисячного дня повномасштабного етапу російсько-української війни президентка Конгресу українців Канади Олександра Хичій від імені канадського українства закликала міжнародну спільноту надалі продовжувати військову і економічну підтримку України, відзначивши, що «українці воюють заради захисту не лише власної свободи, а й усєї Європи». За менш ніж три роки Канада надала Україні різноманітну фінансову, гуманітарну, військову та іншу допомогу на понад 15 000 000 000 доларів США [10].

Висновки. Канадське українство та його провід у вигляді Конгресу українців Канади і його складових організацій здійснюють найважливішу історичну місію щодо підтримки української державності, збереження культури, традицій і звичаїв шляхом налагодження та розвитку власного розгалуженого шкільництва, системи закладів вищої освіти, мережі науково-дослідницьких інституцій, благодійно-громадських фондаций, культурно-просвітницьких товариств і громадських організацій, засобів масової інформації – власної україномовної періодичної преси, телебачення і радіомовлення – та любляють інтереси української нації в Канаді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан, О. Г. Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр. *Магістеріум. Історичні студії*. 2007. Вип. 28. С. 30–37.
2. Балицька, Ю. О. *Суспільно-політична діяльність Конгресу українців Канади*: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. 213 с.
3. Баран, О. *Праця для церкви і народу: життя і діяльність о. д-ра Василя Кушніра*. Вінніпег, 1995. 215 с.
4. Бодруг, А. Феномен козацтва як націєзберігаючий чинник культури української діаспори Канади (середина ХХ – початок ХХІ ст.). *Чорноморська минувшина*. 2017. Вип. 12. С. 119–132.
5. Бодруг, А. Соціокультурна місія канадського Центру української культури та освіти «Осередок» (друга чверть ХХ – початок ХХІ ст.). *Чорноморська минувшина*. 2020. Вип. 15. С. 71–80.
6. Войценко, О. *Літопис українського життя в Канаді*. Т. 8: У змаганні за нову Канаду: початки офіційної двомовності й багатокультурності 1970–1979. Едмонтон, 1992. 594 с.
7. Герус, О. В. Консолідація української суспільності в Канаді. *Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії*. Вінніпег, 1994. С. 115–152.
8. Гладун, Ю. П. *Громадсько-політична діяльність українців Канади (1945–1991 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 205 с.
9. Дев'ятий конгрес українців Канади: 11–14 жовтня 1968. Вінніпег, Манітоба, 1968. 183 с.
10. Конгрес українців Канади закликав світ продовжувати підтримку України. *Укрінформ*. 19.11.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3929029-kongres-ukrainciv-kanadi-zaklikav-svit-prodovzuvati-pidtrimku-ukraini.html>
11. Конгрес українців Канади у Торонто відвітував про свою діяльність у 2022

році. *Укрінформ*. 06.01.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3647659-kongres-ukrainciv-kanadi-u-toronto-vidzvituvav-pro-svou-dialnist-u-2022-roci.html>

12. Краснодемська, І. Волонтерська діяльність української діаспори в умовах російської агресії 2014–2016 рр. *Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки* / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.), І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний та ін.; НДІ українознавства. Київ, 2018. С. 310–325.

13. Краснодемська, І. Політична складова діяльності зарубіжних українців у російсько-українському конфлікті 2014–2016 рр. *Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки* / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.), І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний та ін.; НДІ українознавства. Київ, 2018. С. 326–339.

14. Марунчак, М. Г. *Історія українців Канади*. Вінніпег, 1991. Т. 2. 512 с.

15. Матяш, І. Б. Архівна та рукописна україніка в Канаді. *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 37–82.

16. Машкова, І. Освітня діяльність української діаспори в Канаді: історико-педагогічний аспект. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 230–233.

17. Машкова, І. М. *Розвиток українознавчої освіти в двомовних та «рідних» школах Канади (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01* / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих ім. Івана Зязюна НАПН України. Київ, 2019. 383 арк.

18. Недужко, Ю. В. Діяльність української діаспори країн Заходу щодо відновлення державної незалежності України в середині 40-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї: наукове видання; спецвипуск*. Київ, 2009. С. 302–311.

19. Одинадцятий конгрес українців Канади: 11–14 жовтня 1974. Вінніпег, Манітоба, 1974. 247 с.

20. Отрошко, Л. Закордонне українство

країн Європи та Північної Америки у протистоянні збройній агресії Російської Федерації супроти України. *Українознавство*. 2022. № 4. С. 230–246.

21. Отрошко, Л. Г. Взаємини західної української діаспори з Україною: періодизація, освітні, наукові та міжнародні зв'язки. *Українознавство*. 2023. № 4. С. 195–216.

22. Попп, Р. Гуманітарні ініціативи Всесвітнього Конгресу Українців у допомозі Україні (2014–2021 рр.). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, 2022. P. 637–645.

23. Представники Конгресу українців Канади зустрілися з Христею Фріланд. *Укрінформ*. 22.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3918920-predstavniki-kongresu-ukrainciv-kanadi-zustrilisa-z-hristeu-friland.html>

24. Провід Світового конгресу українців зустрівся з прем'єр-міністром Шмигалем. *Укрінформ*. 12.04.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3694777-provid-svitovogo-kongresu-ukrainciv-zustrivsa-z-premerministrom-smigalem.html>

25. Протокол, доповіді, резолюції і ін. конференції Ширшої Ради комітету українців Канади: 3–4 грудня 1947 р. Вінніпег, Манітоба, 1947. 84 с.

26. П'ятий і шостий Все-Канадійські конгреси українців Канади: 5–7 липня 1956, 9–12 липня 1959. Вінніпег, Манітоба, 1959. 239 с.

27. Сухобокова, О. «Допомагати Україні – це особиста і сімейна справа Канади»: канадська підтримка України на початку російської збройної агресії (2014–2015 рр.). *Polityka zagraniczna państw w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*. Olsztyn–Lwów, 2021. Т. 1. S. 246–260.

28. Сухобокова, О. О. Волонтерська допомога Україні від української діаспори США і Канади під час проведення АТО. *Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної

конференції. 17–18 квітня 2015 року. Харків, 2015. С. 143–147.

29. Сухобокова, О. О. Українська діаспора як чинник підтримки України США і Канадою в умовах російської агресії у 2014 р. *Історико-політичні студії. Серія Історичні науки*: зб. наук. пр. Київ, 2015. № 1. С. 69–75.

30. Сьомий конгрес українців Канади: 5–7 липня 1962. Вінніпег, Манітоба, 1962. 158 с.

31. Третій Все-Канадський конгрес українців Канади: 7–9 лютого 1950. Вінніпег, 1950. 158 с.

32. У діаспорі закликали Канаду збільшити військову підтримку України. *Укрінформ*. 26.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3856864-u-diaspori-zaklikali-kanadu-zbilsiti-vijskovu-pidtrimku-ukraini.html>

33. У Канаді відбувся шевченківський концерт, на якому зібрали кошти для ЗСУ. *Укрінформ*. 16.03.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3683078-u-kanadi-vidbuvsya-sevcenkivskij-koncert-na-akomu-zibrali-kosti-dla-zsu.html>

34. У Канаді відбулася вистава у виконанні діаспорської Дитячої театральної студії «Джерело». *Укрінформ*. 23.12.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3639647-u-kanadi-vidbulasa-vistava-u-vikonanni-diasporskoj-ditacoj-teatralnoj-studii-dzerelo.html>

35. У Канаді діаспора привітала рішення Палати громад про визнання дій росії в Україні геноцидом. *Укрінформ*. 28.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3469495-u-kanadi-diaspora-privitalarisenna-palati-gromad-pro-viznanna-dii-rosiiv-ukraini-genocidom.html>

36. У Торонто відбувся багатотисячний мітинг на підтримку України. *Укрінформ*. 08.03.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3423771-u-toronto-vidbuvsya-bagatotisacnij-miting-na-pidtrimku-ukraini.html>

37. У Торонто діаспора пожертвувала 10 тис. дол. на дрони для ЗСУ. *Укрінформ*.

25.01.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3818203-u-toronto-diaspora-pozertvuvala-10-tis-dol-na-droni-dla-zsu.html>

38. У Торонто тисячі людей провели мітинг на підтримку України. *Укрінформ*. 26.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3832392-u-toronto-tisaciludej-poveli-miting-na-pidtrimku-ukraini.html>

39. *Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960*: довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України; [О. В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара та ін.; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ, 2005. 612, [1] с.

40. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991)». Оп. 1. Спр. 1422 «Листування УНДС у Канаді з редакціями української преси, дирекціями радіопрограм, КУК та іншими про підготовку проведення Всеукраїнської маніфестації захисту прав України; фінансування видання книги «Симон Петлюра». Укр. та англ. мовами». 28 січня – 31 грудня 1977. 99 арк.

41. ЦДАВОВУ. Ф. 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991)». Оп. 1. Спр. 1457 «Документи про роботу та фінансову діяльність КУК (резолюції, протоколи, бюлетені Українського інформаційного бюро) з № 1 по № 3, листування». 5 січня 1971 р. – 30 листопада 1972 р. 232 арк.

42. Чотирнадцятий конгрес українців Канади: 7, 8, 9 і 10 жовтня 1983. Вінніпег, 1983. 278 с.

43. Шістнадцятий конгрес українців Канади: 6, 7, 8 і 9 жовтня 1989. Вінніпег; Манітоба, 1989. 351 с.

44. Gerus, O. W. *The Ukrainian Canadian Committee. A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada*. Toronto, 1982. P. 195–214.

45. Kondra, P. A. *A review of half a century of Community Leadership*. Ukrainian Canadian Congress. VIII. Winnipeg, 1993. 102 p.

46. Piniuta, H. *The Organizational Life of*

Ukrainian Canadians; with Special Reference to the Ukrainian Canadian Committee. Sandy Lake, Manitoba, 1952. 137 p.

47. Veryha, W. *The Ukrainian Canadian Committee: Its Origin and War Activity*. Toronto, Ottawa, 1967. 160 p.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2007). The Language Question in the Ukrainian National-Cultural Movement in the Second Half of the 1960s. *Magisterium. Historical Studies*, Issue 28, pp. 30-37. [in Ukr.]
2. Balitska, Yu. (2009). *Socio-Political Activities of the Ukrainian Canadian Congress*. [A thesis for Candidate of Political Sciences, specialty 23.00.02]. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi. 213 p. [in Ukr.]
3. Baran, O. (1995) *Work for the Church and People – Life and Work of Dr. Vasyl Kushnir*. Winnipeg, 215 p. [in Ukr.]
4. Bodruh, A. (2017). Cossacks Phenomenon as the Nation Preserving Factor of Culture of the Ukrainian Diaspora of Canada (Middle of 20th – Beginning of 21st Century). *Chornomorska mynuvshyna*, Issue 12, pp. 119–132. [in Ukr.]
5. Bodruh, A. (2020). Socio-Cultural Mission of the Canadian Ukrainian Cultural and Educational Center “Oseredok” (Second Quarter of 20th – Beginning of 21st Century). *Chornomorska mynuvshyna*, Issue 15, pp. 71–80. [in Ukr.]
6. Voitsenko, O. (1992) *Chronicle of Ukrainian Life in Canada*. Vol. 8: In the Struggle for a New Canada: The Beginnings of Official Bilingualism and Multiculturalism, 1970–1979. Edmonton, 594 pp. [in Ukr.]
7. Herus, O. (1994) Consolidation of Ukrainian Community in Canada. *The Ukrainian Experience in Canada: Reflections*. Winnipeg, pp. 115–152. [in Ukr.]
8. Hladun, Y. (2012) *Social and Political Activities of Ukrainians in Canada (1945-1991)*. [A thesis for Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.01]. Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv. 205 p. [in Ukr.]
9. *Ninth Congress of Ukrainian Canadians*: October 11-14, 1968. (1968). Winnipeg, Manitoba. 183 p. [in Ukr.]
10. The Ukrainian Canadian Congress Calls on the World to Continue Supporting Ukraine. November, 19, 2024. [online]. *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3929029-kongres-ukrainciv-kanadi-zaklikav-svit-prodovzuvati-pidtrimku-ukraini.html> [Accessed 20 Nov. 2024]. [in Ukr.]
11. The Ukrainian Canadian Congress in Toronto Reported on its Activities in 2022. 6 January, 2023. [online]. *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3647659-kongres-ukrainciv-kanadi-utoronto-vidzvituval-pro-svou-dialnist-u-2022-roc.html> [Accessed 07 Jan. 2024]. [in Ukr.]
12. Krasnodemska, I. (2018). Volunteer Activities of the Ukrainian Diaspora in the Conditions of Russian Aggression 2014–2016. *Russian Aggression against Ukraine: Truth and Fiction, Causes and Consequences*. Kyiv, pp. 310-325. [in Ukr.]
13. Krasnodemska, I. (2018). The Political Component of the Activities of Foreign Ukrainians in the Russian-Ukrainian Conflict 2014–2016. *Russian Aggression against Ukraine: Truth and Fiction, Causes and Consequences*. Kyiv, pp. 326–339. [in Ukr.]
14. Marunchak, M. (1991). *The Ukrainian Canadians: A History*. Winnipeg. Vol. 2, 512 p. [in Ukr.]
15. Matiash, I. (2007). Archival and Manuscript Ukrainica in Canada. *Ukrainian Archaeographic Yearbook*. Kyiv, Issue 12, pp. 37-82. [in Ukr.]
16. Mashkova, I. (2014). Educational Activities of the Ukrainian Diaspora in Canada: Historical and Pedagogical Aspects. *Ukrainoznavchyi almanah* (Ukrainian Studies Almanac), Issue 17, pp. 230-233. [in Ukr.]
17. Mashkova, I. (2019). *The Development of Ukrainian Studies Education in Bilingual and "Native" Schools in Canada (Last Quarter of the 20th Century – Early 21st Century)*. [A thesis

- for Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01]. Ivan Ziuzun Institute of Pedagogical Education and Adult Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv, 383 pp. [in Ukr.]
18. Neduzhko, Yu. (2009). Activities of the Ukrainian Diaspora in Western Countries for the Restoration of Ukraine's State Independence in the Mid-1940s to Early 1990s. *Contemporary Ukrainian Politics: Politicians and Political Scientists on the Subject*: Scientific Publication; special edition. Kyiv, pp. 302-311. [in Ukr.]
19. *Eleventh Congress of Ukrainian Canadians: 11-14 October 1974*. (1974). Winnipeg, Manitoba, 247 p. [in Ukr.]
20. Otrusko, L. (2022). Ukrainians in Countries of Europe and North America Opposing armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4, pp. 230-246. [in Ukr.]
21. Otrushko, L. (2023). Western Ukrainian Diaspora and Ukraine: Periodization, Educational, Scientific and International Relations. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 4, pp. 195-216. [in Ukr.]
22. Popp, R. (2022). Humanitarian Initiatives of the World Congress of Ukrainians in aid to Ukraine (2014–2021). *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects*: A Scientific Monograph. Riga, pp. 637-645. [in Ukr.]
23. Representatives of the Ukrainian Canadian Congress Met with Chrystia Freeland. October 22, 2024. [online]. *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3918920-predstavniki-kongresu-ukrainciv-kanadi-zustrilisa-z-hristeu-friland.html> [23 Oct. 2024]. [in Ukr.]
24. Leaders of the World Congress of Ukrainians Met with Prime Minister Shmyhal [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3694777-provid-svitovogo-kongresu-ukrainciv-zustrivsa-z-premerministrom-smigalem.html> [12 Apr. 2023]. [in Ukr.]
25. *Minutes, Reports, Resolutions, etc. of the Conference of the General Council of the Ukrainian Canadian Committee: 3-4 December 1947*. (1947). Winnipeg, Manitoba, 84 p. [in Ukr.]
26. *Fifth and Sixth Ukrainian Canadian Congresses: 5-7 July 1956, 9-12 July 1959*. (1959). Winnipeg, Manitoba, 239 p. [in Ukr.]
27. Sukhobokova, O. (2021). “Helping Ukraine is a Personal and Family Matter for Canada”: Canadian Support for Ukraine at the Beginning of Russian Armed Aggression (2014–2015). *Foreign Policy of States in the Theory and Practice of International Relations*. Vol. 1. Olsztyn–Lviv, pp. 246–260. [in Ukr.]
28. Sukhobokova, O. (2015). Voluntary Aid to Ukraine from the Ukrainian Diaspora in the USA and Canada during the Anti-Terrorist Operation. *Volunteer Movement: History, Modernity, Prospects*: Materials of the International Scientific and Practical Conference, April 17-18, 2015. Kharkiv, pp. 143–147. [in Ukr.]
29. Sukhobokova, O. (2015). The Ukrainian Diaspora as a Factor in the Support of Ukraine by the USA and Canada in the Conditions of Russian Aggression in 2014. *Historical and Political Studies. Series Historical Sciences*: Collections of Scientific Works. Kyiv, No. 1, pp. 69–75. [in Ukr.]
30. *Seventh Congress of Ukrainian Canadians: 5–7 July 1962*. (1962). Winnipeg, Manitoba, 158 pp. [in Ukr.]
31. *Third All-Canadian Congress of Ukrainians in Canada, Winnipeg, 7–9 February 1950*. (1950). Winnipeg: Published by the Ukrainian Canadian Committee. 158 p.: ill. [in Ukr.]
32. The Diaspora Called on Canada to Increase Military Support for Ukraine. April 26, 2024. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3856864-u-diaspori-zaklikali-kanadu-zbilsiti-vijskovu-pidtrimku-ukraini.html> [Accessed 27 Apr. 2024]. [in Ukr.]
33. A Shevchenko Concert was Held in Canada to Raise Funds for the Armed Forces of

Ukraine. March 16, 2023. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3683078-u-kanadi-vidbuvsasavcenkivskij-koncert-na-akomu-zibrali-kostidla-zsu.html> [in Ukr.]

34. *A Performance by the Diaspora Children's Theatre Studio "Dzherelo" Took Place in Canada*. December 23, 2022. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3639647-u-kanadi-vidbulasa-vistava-u-vikonanni-diasporskoiditacoi-teatralnoi-studii-dzerelo.html> [Accessed 24 Dec. 2022]. [in Ukr.]

35. In Canada, the Diaspora Welcomed the House of Commons Decision to Recognise Russia's Actions in Ukraine as Genocide. May 22, 2022. [online]. *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3469495-u-kanadi-diaspora-privitala-risenna-palati-gromad-pro-viznanna-dii-rosii-v-ukrainigenocidom.html> [Accessed 22 May 2022]. [in Ukr.]

36. A Rally in Support of Ukraine Attended by Thousands Took Place in Toronto. March 8, 2022. [online]. *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3423771-u-toronto-vidbuvsabagatotisacnij-miting-napidtrimku-ukraini.html> [Accessed 9 March 2022]. [in Ukr.]

37. In Toronto, the Diaspora Donated \$10,000 for Drones for the Armed Forces of Ukraine. January 25, 2024. [online]. *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3818203-u-toronto-diasporapozertvuvala-10-tis-dol-na-droni-dla-zsu.html> [Accessed 26 Jan. 2024]. [in Ukr.]

38. Thousands of People Held a Rally in Toronto in Support of Ukraine. February 26, 2024. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3832392-u-toronto-tisaci-ludej-poveli-miting-napidtrimku-ukraini.html> [Accessed 29 Feb. 2024]. [in Ukr.]

39. Androshchuk, O., Bazhan, O., Basara, H., et al. (2005). *Ukraine: Chronicle of the 20th Century. Years 1946-1960*: Reference edition. National Academy of Sciences of Ukraine,

Institute of History of Ukraine. Kyiv, 612, [1] p. [in Ukr.]

40. *Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies* (hereinafter referred to as CSAPAU), Fund No. 5235 "Government of the Ukrainian People's Republic in Exile (1920-1991)", Description No. 1, Case No. 1422 "Correspondence of the UNDL in Canada with the Editors of the Ukrainian Press, Radio Programme Directors, the UCC and Others on the Preparation of the All-Ukrainian Demonstration in Defence of Ukraine's Rights; Financing the Publication of the Book "Simon Petliura". In Ukrainian and English," 28 January – 31 December 1977, 99 sheets. [in Ukr.]

41. CSAPAU, Fund No. 5235 "Government of the Ukrainian People's Republic in exile (1920-1991)", Description No. 1, Case No. 1457 "Documents on the Work and Financial Activities of the UCC (Resolutions, Minutes, Bulletins of the Ukrainian Information Bureau) from No. 1 to No. 3, Correspondence", 5 January 1971 – 30 November 1972, 232 sheets. [in Ukr.]

42. *Fourteenth Congress of Ukrainian Canadians: 7, 8, 9 and 10 October 1983*. (1983). Winnipeg, 278 p. [in Ukr.]

43. *Sixteenth Congress of Ukrainian Canadians: Winnipeg, Manitoba. 6, 7, 8 and 9 October 1989*. (1989). Winnipeg; Manitoba. 351 p. [in Ukr.]

44. Gerus, O. (1982). *The Ukrainian Canadian Committee. A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada*. Toronto, pp. 195-214. [in Eng.]

45. Kondra, P. A. (1993). *A Review of Half a Century of Community Leadership*. Winnipeg: Ukrainian Canadian Congress. VIII, 102 p. [in Eng.]

46. Piniuta, H. (1952). *The Organizational Life of Ukrainian Canadians*; with Special Reference to the Ukrainian Canadian Committee. Sandy Lake, Manitoba. 137 p. [in Eng.]

47. Veryha, W. (1967). *The Ukrainian Canadian Committee: Its Origin and War Activity*. Toronto, Ottawa, XXI + 160 pp. [in Eng.]

Summary

**ORGANISED UKRAINIANS IN THE NEW WORLD:
THE HISTORY OF WORLDWIDE UKRAINIANHOOD AS EXEMPLIFIED
BY THE UKRAINIAN CANADIAN CONGRESS'S ACTIVITIES**

Vitalii KRUKOVSKYI

orcid.org/0000-0001-9069-1498

Doctor of Philosophy in History and Archaeology,

independent researcher

email: vit40x40@gmail.com

The relevance of the research. The Ukrainian Canadian Congress currently occupies one of the leading positions in the public and political life of the Ukrainian diaspora in North America. Having political contacts with the federal government and the government of Ukraine, developing its own extensive organisational structure and gaining practical experience, it lobbies for the interests of Ukrainians. Today, there are several studies devoted to the activities of the Congress in domestic and foreign historiography. However, these works were carried out more than ten years ago on a limited source base (at that time, digitised documents from Canadian archives were not available, and documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine had not been declassified). Now that this opportunity has arisen, the author has taken advantage of it and provides a comprehensive and in-depth coverage of the Congress's activities.

The **purpose** of this article is to trace and analyse the role and activities of the Ukrainian Canadian Congress in preserving national culture, language, literature, traditions and customs outside the historical homeland in conditions of statelessness, and in supporting the Ukrainian nation and army in their struggle against Russian occupiers in the context of Ukrainian history and the problem of studying the history of the entire Worldwide Ukrainianhood from the interwar period to the present day.

Conclusions. Canadian Ukrainianhood and their leadership in the form of the Ukrainian Canadian Congress and its constituent organisations are carrying out a vital historical mission to support Ukrainian statehood and preserve culture, traditions and customs by establishing and developing their own extensive school system, higher education system, a network of research institutions, charitable and community foundations, cultural and educational societies and community organisations, and the media – its own Ukrainian-language periodicals, television and radio broadcasting – and lobbying for the interests of the Ukrainian nation in Canada.

Keywords: Canadian Ukrainianhood, the Ukrainian Canadian Congress, Second World War, Ukrainian diaspora, Worldwide Ukrainianhood, Foreign Ukrainianhood, Russian-Ukrainian war, struggle for Ukrainian independence.

Отримано редакцією / Received: 23.01.26

Прорецензовано / Revised: 11.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

УКРАЇНЦІ ЗА КОРДОНОМ: ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ¹

Віра ДОДОНОВА

orcid.org/0000-0002-4282-5495

доктор філософських наук, професор,

професор кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів та природокористування

email: dodonovav@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено виявленню новацій в ідентифікаційних повсякденних практиках українців, що з'явилися внаслідок адаптації до іншого соціального середовища та вимушеної міжкультурної комунікації. Проаналізовано результати фокусованого інтерв'ю з 35 українськими переселенцями в Німеччині, Італії, Великій Британії, Франції, Чехії, Польщі, Нідерландах, Словаччині, США. Зроблено висновок, що українська ідентичність за кордоном формується навколо мови, культури, традицій, родинних цінностей і бажання гідно презентувати свою країну.

Ключові слова: соціальні практики, повсякденність, Європа, Україна, міжкультурна комунікація, переселенці, ідентичність, цінності.

Постановка проблеми. Для з'ясування магістрального напрямку цивілізаційної ідентичності, який має лежати в площині визначення Україною свого місця в сучасному глобалізованому світі, не можна нехтувати міжкультурною комунікацією України та країн Східної і Центральної Європи. Справжня міжкультурна комунікація дає можливість виявити спільні ціннісні установки, світоглядні позиції, традиції. Спільними в цьому контексті є такі значущі для європейців цінності, як ідея єдності людства, повага прав та життя кожної людини, свобода, терпимість, справедливість, солідарність, турбота про навколишнє середовище тощо. Це сприяє збільшенню простору справедливості й зменшенню нерівності, а також утвердженню ідеалів взаєморозуміння,

терпимості й солідарності між усіма цивілізаціями, народами та культурами.

Культурне розмаїття українського суспільства спонукає кожного індивіда до конструктивної взаємодії, формування в собі позитивного ставлення до представників інших етносів, до розвитку знань про культури, що його оточують. Міжкультурна комунікація має справу з розумінням та порозумінням, що означає розуміти чуже і водночас бути зрозумілим для інших.

У сучасному глобалізованому світі міжкультурна комунікація та міжкультурна чутливість стають важливими навичками для успішної комунікації і співпраці, в чому могли на власному досвіді переконатися мільйони українців, які вимушені були покинути батьківщину внаслідок російської агресії.

¹ Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи «Міжкультурна комунікація в соціальних практиках як фактор формування цивілізаційної ідентичності українців у повоєнний період» (№ держреєстрації 0124U001461).

За даними Міністерства економіки, з початку 2025 року до країн Європи виїхали понад 100 тис. українців, а від початку війни – 6,9 млн. наших громадян. За період з 2022 по 2024 р., за даними Державної прикордонної служби України, понад 3 млн. українців виїхали й досі не повернулися. За інформацією Агентства ООН у справах біженців, станом на 17 квітня 2025 року у світі налічується 6,918 млн. громадян України зі статусом біженця. З цієї кількості 6,358 млн. перебувають у європейських країнах, а ще 560 тис. – за межами Європи. Наразі спостерігається незначний відтік людей з України порівняно з періодом до 2024 року [11]. Українці, інтегруючись у життя інших країн, демонструють власну міжкультурну чутливість, роблячи свій внесок у толерантне співіснування різних держав.

Для українських переселенців життєво необхідними стали нові соціальні практики, що передбачають здатність розпізнавати й адекватно реагувати на культурні відмінності, поважати традиції, цінності та спосіб життя представників різних етносів. Розвивати цю чутливість – значить вчитися слухати й чути співрозмовника, ставитися до його культурного контексту без упереджень і стереотипів. Міжкультурна комунікація та міжкультурна чутливість допомагають уникати непорозумінь, запобігати конфліктам і будувати довірливі стосунки між країнами. Міжкультурна комунікація розширює світогляд, сприяє гнучкості й толерантності у спілкуванні. Розвиваючи чутливість до інших культур, українська спільнота краще розуміє навколишній світ, глибше усвідомлює власну культурну ідентичність – її унікальність, багатство й цінність.

Аналіз досліджень та публікацій.

В своєму емпіричному дослідженні ми будемо спиратися на праці таких класиків соціології, як П. Бергер, П. Бурдьє, М. Вебер, Г. Гарфінкель, Н. Еліас, Е. Гіденс, І. Гофман, Т. Лукман, Г. Райл, А. Реквіц [21], М. Полані [20], Т. Парсонс, П. Штомпка [28], А. Шюц та ін. Повсякденне життя особистості в них подавалось як процес, що розгортається у звичайних загальновідомих ситуаціях на базі самоочевидних очікувань. Концептуалізації поняття соціальних практик розроблялися в межах структуралістського конструктивізму П. Бурдьє, структурації Е. Гіденса, етнометодології Г. Гарфінкеля та ін. В українському гуманітарному просторі проблема соціальних практик порушувалася Н. Баліч [4], І. Губеладзе, Я. Зоською, Н. Коваліско, О. Кочубейник, К. Настоящою [19], Г. Носовою [22], Б. Поповим [22], Т. Титаренко, В. Тарасенко, В. Фадеєвим [22], В. Філіпчук [23], К. Черемних, С. Яремчук та ін. Вони розглядали типології соціальних практик залежно від тематики і спрямованості дослідження. Зокрема, ідентифікаційні практики, тобто соціальні практики, спрямовані на ствердження власної ідентичності, досліджувалися В. Артюхом [1], А. Астаф'євим [2], А. Бадан [3], Т. Бевз [5], Г. Богданович [6], І. Ващинською [8], І. Вільчинською [9], Н. Глебовою [10], О. Дедуш [12], Л. Джаббаровою [13], В. Додоновою [15], О. Зорич [5], А. Зуйковською [5], В. Крисаченком [17], Л. Хашиєвою [25], Л. Чорною [26], В. Шеховцовою-Буряновою [27] та ін.

Методологія дослідження. Для вивчення міжкультурної комунікації, міжкультурної чутливості та цивілізаційної ідентичності громадян України скористуємося теорією соціальних практик,

яка розроблялась названими вище дослідниками. Насамперед варто зазначити множинний характер використання цієї категорії, що є результатом переходу від моністичного розуміння практики до плюралістичного розуміння соціальних практик. Як зазначає М. Бойченко, «в українській філософії більшою мірою вже подолано марксистську спадщину просвітницького тлумачення практики як єдино можливої і єдино правильної практики – практики всесвітньо-історичного процесу, який полягає в суспільному матеріальному виробництві, у якому задіяні всі і все» [7, с. 118]. Таке подолання пов'язано з тим, що кінці 70-х років ХХ століття змінюється світоглядна парадигма в суспільних науках: моністичне розуміння реальності змінюється плюралістичним баченням світу. Саме такий підхід уможливив усвідомлення багатоманіття соціальних практик і аналіз кожної з них [24].

Соціальні практики сьогодні розуміються як засоби освоєння і перетворення світу «соціального» завдяки системі дій і взаємодій. На думку Н. Баліч, «у сучасних джерелах феномен соціальних практик описують як: 1) сукупність прийнятих у культурі (традиційних) способів діяльності або дію «за звичкою», дотримання правила, поведінку, що має ритуальний характер; 2) форму соціальної активності, процес-діяльність, що має перетворювальний соціальний характер; 3) функцію-діяльність, спрямовану на буття позитивного соціального досвіду й реальної дії в суспільстві; 4) конкретні соціальні інститути (технології реалізації)» [4, с. 70].

Залежно від суб'єкта виокремлюють три рівні соціальних практик, а саме: 1) соціальні практики індивідів

в повсякденній діяльності, 2) соціальні практики груп і спільнот, 3) соціальні практики інститутів і організацій. Так, першим рівнем соціальних практик є рутинні акти практичних дій індивідів у повсякденному житті. На перший план тут висувуються міжособистісні стосунки в певних соціальних спільнотах, суб'єктами практик стають окремі індивіди. Другий і третій рівні пов'язані з функціонуванням соціальних груп та соціальних інститутів. На цих рівнях варто говорити про соціальні практики як системи стійких, масовидних дій, що уможливаються завдяки взаємоорієнтованій рольовій поведінці акторів, які забезпечують функціонування відповідних соціальних інститутів [14].

Зрозуміло, що соціальні практики не є чимось застиглим, вони динамічні: індивід протягом життя може використовувати як формальні, так і неформальні соціальні практики в межах одного інституту, соціальних статусів і ролей.

Виходячи з теорії соціальних практик, нами проведено інтерв'ювання українців, які виїхали за кордон у зв'язку з російсько-українською війною. Було опитано 35 респондентів із різних країн Європи (Німеччини, Італії, Великої Британії, Франції, Чехії, Польщі, Нідерландів, Словаччини), а також зі США. В ході інтерв'ю ми намагалися визначити роль міжкультурної комунікації в соціальних практиках для становлення цивілізаційної ідентичності українців під час війни.

При цьому були сформувані такі робочі гіпотези:

1. Завдяки міжкультурній комунікації, яка реалізується в сучасних соціальних практиках, можна сформувані цивілізаційну ідентичність громадян України в повоєнний період

2. Міжкультурна комунікація формує нові соціальні практики ідентифікації українців.

3. Війна формує нові соціальні практики українців.

4. Війна в Україні формує нове ставлення до української культурної і політичної спадщини.

5. Діалог громадянських суспільств європейських країн з українським суспільством змінить та реконструює соціальні інститути українського суспільства.

6. Під впливом війни та міжкультурної комунікації може відбутися кардинальна переоцінка цінностей українців.

Проведене опитування демонструє рівень впливу європейських соціальних практик на соціальні практики, що запроваджені в Україні. Детальному аналізу зібраної під час фокусованого інтерв'ю інформації планується присвятити серію статей, присвячених різним соціальним практикам українців, збагачених міжкультурною комунікацією.

Метою статті є виявлення новацій в ідентифікаційних повсякденних практиках українців, що з'явилися внаслідок адаптації до іншого соціального середовища та вимушеної міжкультурної комунікації.

Виклад основного матеріалу. Однією з проблем, що постала перед українськими переселенцями за кордоном, є проблема збереження своєї національної ідентичності. Опинившись в іншомовному, багатонаціональному, полікультурному середовищі кожна людина мала переглянути для себе власну ієрархію ідентичностей. В ході інтерв'ю дослідники намагалися з'ясувати: які саме соціальні практики зумовлюють ідентичність українців? Які практики самоідентифікації за кордоном респонденти обрали для себе: мову, одяг, рекламу культурних здобутків українців? Які практики ідентичності місцевих жителів вони вважають актуальними для українців?

Таблиця 1.

Повсякденні практики культивування української ідентичності

Що працює добре	Що працює погано
Мова та спілкування	Мова та комунікація
<i>Спілкування українською мовою в усіх сферах життя.</i>	<i>Спілкування російською між собою на публіці.</i>
Символіка та стиль	Символіка та стиль
<i>Сучасна символіка: вишиванки у повсякденному житті, браслети, наліпки, сучасний патріотичний дизайн</i>	<i>Нав'язування та надмірність: агресивна агітація; одяг, як основний ідентифікатор (викликає зворотну реакцію)</i>
Культура та мистецтво	Культура та мистецтво
<i>Сучасний формат: популяризація української музики, кіно, сучасного дизайну та мистецтва.</i>	<i>Незрозуміла класика: спроби рекламувати класичних письменників як основний продукт (це важко для сприйняття).</i>
Поведінка та цінності	Поведінка та цінності
<i>Ввічливість та освіченість: ламання стереотипів через високий рівень культури.</i>	<i>Недипломатичність та неправда: приховування проблем (наприклад, корупції); нещирість.</i>

Інформаційна політика	Інформаційна політика
<i>Відкритість та правда: бути відкритим – чесно говорити про війну та її наслідки</i>	<i>Ігнорування складних тем, створення ілюзії ідеального життя</i>
Суспільна свідомість	
<i>Відповідальність бути законослухняним, проявляти екологічну свідомість</i>	
Інтерактивність	
<i>Залучення: розповідати іноземцям про традиції та історію в цікавій формі, залучати до досвіду</i>	

Природно, що для переважної більшості українців за кордоном найважливішим маркером своєї ідентичності попри все є мова (Табл. 1). Спілкування українською в повсякденному житті, розповіді про українську культуру, історію і традиції – все це стає природною потребою наших громадян за кордоном, що й допомагає їм залишатися пов'язаними з Батьківщиною навіть на відстані. Не менш важливу роль відіграє і символіка: одяг із гербом або прапором, браслети й аксесуари в національних кольорах, використання вишиванок на свята. Зазначимо, що дехто визнає: лише війна спонукала їх свідомо використовувати українську мову в житті. Переважна більшість українців підкреслює, що розуміє свою відповідальність у побудові позитивного образу своєї країни. Чемна й гідна поведінка в повсякденному житті, дотримання законів, повага до прав інших – усе це допомагає долати стереотипи й руйнувати упередження про «некультурність» українців.

Так, респондентка, яка проживає в Іспанії (Кастельон де Ла Плана, жін., 37 років, за кордоном 7 місяців), говорить про злам стереотипів щодо українців: «Я не звикла до агітацій

та несення символіки перед собою, але своїми вчинками не роблю злу репутацію своїй країні. В мене завжди правильно запаркована машина, де видно прапор та номери України, при відвідуванні різних заходів, веду себе як чемна та освічена людина. При заповненні документів українців вважають неосвіченими та некультурними людьми, тому ламаємо стереотипи про нас, показуємо освіченість, культурність, знання мов, що навіть жінка з трьома дітьми має вищу освіту, а не 9 класів, як очікували тут».

У країнах переселення українці прагнуть розповідати про свою культуру, відкриваючи правду про війну та власний народ. Хоча поширення інформації про класичних українських митців викликає труднощі, музика, сучасний дизайн і культурні події української діаспори привертають значно більше уваги й видаються більш зрозумілими.

Респондентка з Іспанії (жін., артистка, освіта вища) підкреслює, що «відкривати Європі правду про суть війни – важко своїм завданням як українки. Одяг не працює – зворотна реакція вже на третьому році війни, реклама культурних здобутків? Поширювати інформацію

про українських письменників в Іспанії – справа безнадійна, це треба було робити сторіччя тому. Але музика й сучасний дизайн – норм. Бути ввічливим, уважним до особливостей оточуючих. Розповсюдження досягнень української культури вважаю абсолютно правильним кроком для подолання стереотипів щодо спрощеності української культури».

Респондентка з Німеччини (Мюнхен, жін., 30 років, освіта вища інженерна, за кордоном 1,5 року) наголошує на «шануванні національних героїв, історичної пам'яті, родинних цінностей. Важливим є культурний обмін і популяризація мистецтва. Популяризація українських традицій серед іноземців, розповсюдження інформації про культуру та історію України».

Респондентка з Німеччини (Вольгаст, жін., 27 років, за кордоном з квітня 2022 року) вказує: «Найпоширеніші все ж таки мова, символіка (синьо-жовті браслети, стрічки, тату, наліпки на авто). Я особисто, працюючи барменом, одягаю футболки / худі з прапором або гербом України. Також часто ношу браслет з гербом. Цього вистачає, щоб німці розуміли, що я саме українка».

Наступна респондентка, так само з Німеччини (жін., 38 років), зазначає: «Ідентичність українців – це прийняття традицій, культури, мови, політичних поглядів, а також цінностей спільноти. Щодо практик ідентичності – це спілкування українською мовою та дотримання вищезазначених пунктів».

Респондент з Польщі (Краків, чол., 20 років, за кордоном 2 роки) зауважує: «Соціальні практики, що повинні зумовлювати ідентичність українців, такі: виховання національної свідомості,

активна участь у політичному житті, участь у громадянському житті своєї територіальної спільноти, допомога вразливим верствам суспільства, підтримка ініціатив розвитку національної культури та ін. З іншими українцями, яких багато в Кракові, спілкуюся винятково українською. Часто вдягаю вишиванку. Беру участь у національно-патріотичному житті української громади. Всіляко підкреслюю свою належність до великого українського народу. Для поляків характерні патріотизм, повага до національної історії та культури, турбота про історичні пам'ятки, зокрема в Кракові. Захист своєї історичної пам'яті. Цього недостатньо в українців».

Респондентка з Німеччини (Мюнхен, жін., 20 років, вчителька англійської мови, за кордоном 3 роки) відзначає: «Ідентичність українців формують такі практики, як збереження та популяризація мови, традиційні святкування, волонтерство, патріотизм, взаємодопомога. Я використовую українську мову, популяризую українську культуру серед знайомих, підтримую українських виробників та ношу вишиванку на свята».

Респондент з Німеччини (Мюнхен, чол., 20 років, здобуває юридичну освіту, за кордоном 3 роки) наголошує: «Ідентичність українців базується на мові, культурі, історичній пам'яті. Я розмовляю українською мовою, беру участь у культурних подіях української діаспори. Практики ідентичності місцевих жителів, які вважаю актуальними для українців: організованість, повага до закону, екологічна свідомість, культура толерантності».

Наступна респондентка з Німеччини (Мюнхен, жін., 34 роки, за освітою

маркетолог, за кордоном 1 рік) говорить: «Для мене важливими практиками, що формують мою українську ідентичність, є мова та традиції. Тут, у Німеччині, я активно підтримую українську мову, особливо у спілкуванні з іншими українцями та під час участі в культурних заходах. Одяг і символіка також є частиною моєї ідентичності: я часто ношу українську вишиванку на свята й намагаюся популяризувати українську культуру через соціальні мережі. Що стосується місцевої ідентичності в Німеччині, я помітила, що тут велика увага приділяється повазі до особистості, національних і культурних відмінностей. Люди часто акцентують на вивченні мови та інтеграції, що вважається важливим для збереження ідентичності при житті в іншій країні».

Ще одна респондентка з Німеччини (Мюльхайм-на-Рурі, жін., 58 років, освіта вища, за кордоном 3 роки), відповідаючи на запитання про практики, що зумовлюють ідентичність українців, зазначає: «Родинні відносини, підприємництво». Про практики ідентифікації українців за кордоном відмічає таке: «За кордоном – це мова, культура, хочеться більше розповісти про Україну. Подобається в німцях їх повага до себе, до своїх цінностей, і разом з цим – мультикультурність, повага до інших. Українці позбавляються зараз свого комплексу меншовартості – і це прекрасно. Треба не боятися публічно говорити про свої недоліки, про корупцію. Бо тільки тоді можна щось змінити на краще».

Респондентка з Німеччини (Мюнхен, жін., 55 років, освіта вища юридична, за кордоном 3 роки) стверджує: «Для мене важливими практиками, що формують мою українську ідентичність, є мова та

традиції. Тут, у Німеччині, я активно підтримую українську мову, особливо у спілкуванні з іншими українцями та під час участі в культурних заходах. Одяг і символіка також є частиною моєї ідентичності: я часто ношу українську вишиванку на свята і намагаюся популяризувати українську культуру через соціальні мережі. Щодо місцевої ідентичності в Німеччині я помітила, що тут велика увага приділяється повазі до особистості, національних і культурних відмінностей. Люди часто акцентують на вивченні мови та інтеграції, що вважається важливим для збереження ідентичності при житті в іншій країні».

Респондент з Великої Британії (Лондон, чол., 35 років, освіта вища біологічна, за кордоном 1,5 року) вважає: «Мій досвід показує, що найкращий спосіб ідентифікації себе за кордоном – це передусім мова, але крім того, різноманітні засоби культурної ідентичності: музика, символіка, відвідування масових зібрань українців за кордоном. У моєму випадку, музика стала способом спілкування і ознайомлення іноземців з українською культурою та історією».

Респондентка з Італії (Мачерата, жін., 21 рік, за кордоном 1 рік) виокремлює важливі елементи, що формують ідентичність: «Громадянська активність, волонтерство, історія, мова, традиції та культура. На свята я вдягаю вишиванки, повісила український прапор на стіні, збираюся на українські демонстрації за для розмов українською. Культ сім'ї (сімейні зібрання, повага до старших, спадковість традицій), поважне ставлення до своїх міст (відновлення старовинних будівель та інтеграція їх у сучасний простір)».

Інша респондентка з Італії (жін.,

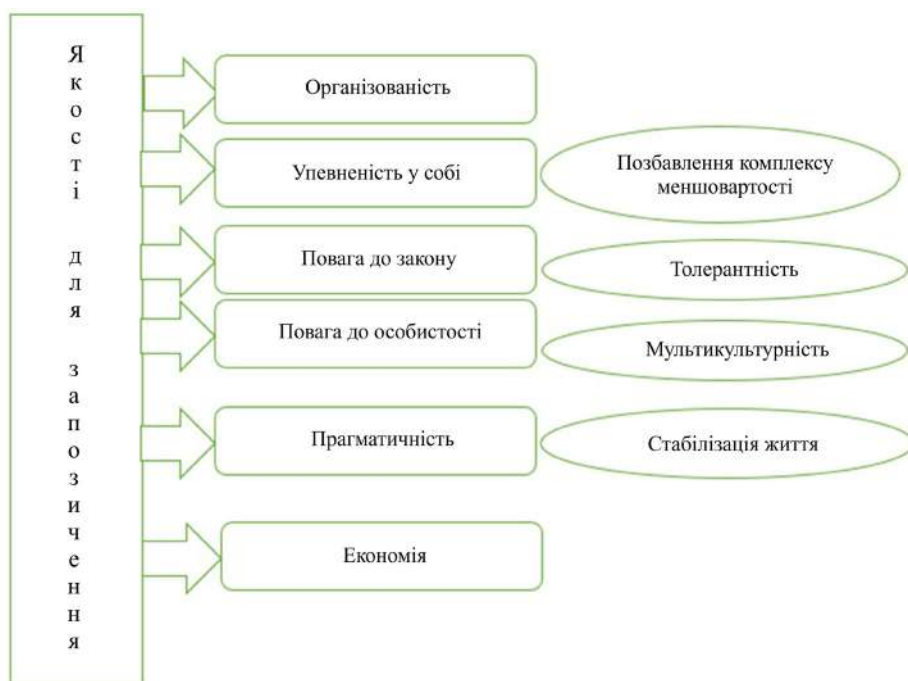
50 років, за кордоном з 1999 року) нато-мість зауважує: «На жаль, почала заново вивчати українську мову тільки після повномасштабного вторгнення в Україну в 22 році. Ніяких практик ідентичності за кордоном, хіба що постійно нагадую своїм знайомим, що в мене в країні йде війна».

Порівнюючи себе з європейцями (Табл. 2), українці цінують

прагматичність, економію, толерантність і порядок, якими славляться німці й представники інших народів ЄС. Багато хто зазначає, що ці риси варто переймати й розвивати в Україні для її подальшої стабілізації. Разом з тим українці пишуться своєю єдністю, волелюбністю, прагненням до демократії і справедливості – цінностями, що об'єднують їх із європейськими партнерами.

Таблиця 2.

Властивості європейців, що бажають запозичити українці

Загалом війна і міграційний досвід глибоко вплинули на українців, змусивши багатьох переосмислити власні цінності. У цій зміні відчутний процес поступового позбавлення комплексу меншовартості: українці дедалі більше цінують свою мову й традиції, відкрито говорять про проблеми і одночасно готові вчитися в інших народів.

Резюмуючи сказане вище, зазначимо,

що, живучи за кордоном, неможливо уникнути певних викликів та різноманітних проблем. Основним викликом українській ідентичності стає те, що українці за кордоном спілкуються переважно російською мовою, а це свідчить про непослідовність практик і негативно впливає на збереження української ідентичності. До того ж у європейців, без участі росіян, існує стереотип про

українців як неосвічених чи некультурних людей (зокрема, під час заповнення документів, на роботі тощо), який доводиться долати власною поведінкою та досягненнями. Ще одним викликом для українців за кордоном стає відсутність на державному рівні стратегії

просування української культури, адже рекламування творів українських письменників та здобутків української історії не дає очікуваних результатів, а популяризація культурних надбань потребує сучасних підходів.

Діаграма 1
Компоненти, що формують українську ідентичність

Пояснення до Діаграми 1:

- **мова (28%)** – найважливіший маркер ідентичності, що об'єднує українців в єдину культурну спільноту;
- **культура та традиції (25%)** – вишиванки, святкування, народні звичаї та кухня;
- **символіка (20%)** – видимі прояви належності: прапори, браслети, наліпки, вишиванки;
- **історична пам'ять (12%)** – спільна історія, національні герої, пам'ять про події;
- **взаємодопомога (10%)** – волонтерство та підтримка один одного, особливо в складні часи;
- **політичні погляди (5%)** – єдність щодо європейського вибору та захисту державності.

Наведені цифри наочно демонструють, що українська ідентичність за кордоном – це комплекс активних дій, де мова, культура та повсякденна ввічлива поведінка є набагато ефективнішими інструментами, ніж агресивна символіка.

З огляду на все сказане вище можна стверджувати, що сучасна українська ідентичність будується не на агресивній пропаганді, а на живому спілкуванні, впровадженні символіки у повсякденність, сучасних культурних продуктах, високій особистій культурі та щирості, навіть у розмові на найскладніші теми.

Висновки. Аналіз відповідей респондентів на запитання фокусованого інтерв'ю дає підстави стверджувати, що українська ідентичність за кордоном формується навколо мови, культури,

традицій, родинних цінностей і бажання презентувати свою країну гідно. Більшість опитаних підкреслює важливість власної поведінки й культурної інтеграції без втрати своєї національної ідентичності. Спільними з європейським середовищем цінностями вони вважають толерантність, повагу до прав людини, законослухняність, взаємопідтримку, високий рівень культури.

Виходячи з результатів інтерв'ю, доцільно говорити про соціальну дифузю цінностей, соціальних навичок, що відбувається під час комунікування і проживання за кордоном. Така соціальна дифузія пояснюється кількома чинниками:

– по-перше, адаптацією до нової культури. Українці, переїжджаючи до інших країн, вчаться розуміти місцеві цінності, традиції і мову, намагаються пристосуватися до культурного середовища, водночас зберігаючи свою ідентичність;

– по-друге, толерантністю і відкритістю. Взаємодія з людьми різного походження розвиває повагу до відмінностей, готовність сприймати їх без упреджень;

– по-третє, обміном культурним досвідом.

Враховуючи складнощі перебування українців за межами України, нашій державі слід створити національну програму збереження української ідентичності за кордоном, яка б включала і боротьбу зі стереотипами, і вивчення української мови серед дітей, що виїхали з України, і рекламування здобутків української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх, В. Національна ідентичність та місце історії в її структурі. *Людознавчі*

студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного інституту ім. І. Франка. Дрогобич, 2002. Вип. 6. С. 14–23.

2. Астаф'єв, А. Національна ідентичність у сучасному світі. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / за ред. В. Крисаченка. Київ, 2004. С. 225–230.

3. Бадан, А. Трансформація української ідентичності в умовах глобалізації. *Філософські обрії*. Полтава, 2004. № 12. С. 112–124.

4. Баліч, Н. Соціальні практики та їхня роль у сучасному суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 4. С. 69–78.

5. Бевз, Т. А., Зорич, О. О., Зуйковська, А. А. та ін. *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*: монографія. Київ, 2014. 296 с.

6. Богданович, Г. О. Трансформація української ідентичності як чинник формування нової політичної нації. *Українознавство*. 2024. № 3 (92). С. 44–56. URL: [https://doi.org/10.17721/2413-7065.3\(92\).2024.312865](https://doi.org/10.17721/2413-7065.3(92).2024.312865)

7. Бойченко, М. І. Множинність філософських практик Григорія Сковороди у сучасному прочитанні. *Філософська думка*. 2023. № 2. С. 117–131. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.02.117>

8. Ващинська, І. Особливості постмодерних підходів до вивчення ідентичності. *Humanities & Social Sciences 2009 (HSS-2009)*. Львів, 2009. С. 242–243.

9. Вільчинська, І. *Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді*: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. 20 с.

10. Глебова, Н. Соціальна, національна, етнічна ідентичність: вітчизняний досвід. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія Соціологія*. Миколаїв, 2012. № 201. Вип. 189. С. 119–122.

11. Дані Міністерства економіки України. URL: t.me/uawarinfographics

12. Дедуш, О. Ідеологія та національна

ідентичність: етнологічний аспект. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. № 53. С. 140–144.

13. Джаббарова, Л. В. Теоретичний аналіз досліджень особистісної та соціальної ідентичності студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2016. Вип. 3 (1). С. 34–38.

14. Додонова, В. І., Додонов, Д. Р. Зміст і структура соціальних практик. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2024. Т. 12. № 1. С. 126–140. URL: [https://doi.org/10.31548/hspedagog15\(1\).2024.126](https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.126)

15. Додонова, В. І. Зміни національної ідентичності українців під час війни. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2024. Т. 12. № 3. С. 66–77. URL: <https://doi.org/10.31548/hspedagog/3.2024.66>

16. Єгупов, М. В. *Ідентичність як атрибут людини і суспільства*: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2015. 20 с.

17. Крисаченко, В. С. Українська ідентичність: онтологічні підстави та сутнісні риси. *Вісник Науково-дослідного інституту українознавства*. 2023. Вип. 1 (1). С. 6–21. URL: [https://doi.org/10.30840/2786-8818.1\(1\).2023.291947](https://doi.org/10.30840/2786-8818.1(1).2023.291947)

18. Михайлишина, Д., Самойлюк, М., Томіліна, М. *Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути?* Фінальний звіт. Київ, 2023. 120 с.

19. Настояща, К. В. *Трансформація повсякденних практик в сучасному суспільстві*: дис. ... доктора соціології: 054 / КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2024. 541 с.

20. Polanyi, M. *Personal Knowledge. Towards Post-Critical Philosophy*. The University of Chicago Press, 1974. 428 p.

21. Reckwitz, A. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*. 2002. No 5 (2). P. 243–263. URL: <https://doi.org/10.1177/1368431022225432>

22. Фадеєв, В. Б., Попов, Б. В., Нельга, О. В. та ін. *Соціальні практики в глобальному вимірі*. Київ, 2009. 292 с.

23. Філіпчук, В. Європейська ідентичність: методологічні підходи тлумачення та особливості змістовного наповнення. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 3. С. 386–395.

24. *Філософські виміри сучасної соціальної реальності*: монографія / за ред. О. В. Андрієнко, В. І. Додонової. Донецьк, 2013. С. 4–11, 35–49.

25. Хашиєва, Л. В. Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. № 1. С. 276–283.

26. Чорна, Л. Г. Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2012. Вип. 13. С. 108–118.

27. Шеховцова-Бурянова, В. А. *Українська ідентичність в контексті соціокультурних трансформацій сьогодення*: дис. ... доктора філософії: 033 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2024. 211 с.

28. Штомпка, Пйотр. *Соціологія. Аналіз суспільства*. Львів, 2020. 800 с.

REFERENCES

1. Artyukh, V. (2002). National Identity and the Place of History in Its Structure: Collection. *Humanistic Studies: Collection of Scientific Papers of the I. Franko State Pedagogical Institute in Drohobych*. Issue 6, pp. 14–23. [in Ukr.]

2. Astafiev, A. (2004). National Identity in the Modern World. *Ukrainian Political Nation: Genesis, State, Prospects*. Kyiv, pp. 225–230. [in Ukr.]

3. Badan, A. (2004). Transformation of Ukrainian Identity in the Conditions of Globalization. *Filosofski obriri* (Philosophical Horizons), No. 12, pp. 112–124. [in Ukr.]

4. Balich, N. (2013). Social Practices and Their Role in Modern Society. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), No. 4. S.69–78. [in Ukr.]

5. Bezv, T., Zorych, O., Zuikovska, A., et al.

- (2014). *Political Mechanisms of Civil Identity Formation in Modern Ukrainian Society: A Monograph*. Kyiv, 296 p. [in Ukr.]
6. Bohdanovych, H. (2024). Transformation of Ukrainian Identity as a Factor in the Formation of a New Political Nation. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, No. 3 (92), pp. 44-56. [online] Available at: [https://doi.org/10.17721/2413-7065.3\(92\).2024.312865](https://doi.org/10.17721/2413-7065.3(92).2024.312865) [in Ukr.]
7. Boichenko, M. (2023). Multiplicity of Philosophical Practices of Hryhoriy Skovoroda in Modern Reading. *Filosofska dumka (Philosophical Thought)*, No. 2, pp. 117-131. [in Ukr.]
8. Vashchynska, I. (2009). Features of Postmodern Approaches to the Study of Identity. *Humanities & Social Sciences 2009 (HSS-2009)*. Lviv, pp. 242-243. [in Ukr.]
9. Vilchynska, I. (2002). *Ethnic and National Identity of Modern Ukrainian Youth*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in Political Sciences, specialty 23.00.05]. NAS of Ukraine; Institute of State and Law named after V. M. Koretskyi. Kyiv, 20 p. [in Ukr.]
10. Hlebova, N. (2012). Social, National, Ethnic Identity: Domestic Experience. *Scientific Works of the Black Sea State University named after Petro Mohyla. Series Sociology*. No. 201, Issue 189, pp. 119-122. [in Ukr.]
11. *Data from the Ministry of Economy of Ukraine*. (2026). [online]. Available at: t.me/uawarinographics [Accessed 8 Feb. 2026]. [in Ukr.]
12. Diedush, O. (2017). Ideology and National Identity: Ethnological Aspect. *Ethnic History of the Peoples of Europe*. No. 53, pp. 140-144. [in Ukr.]
13. Dzhabbarova, L. (2016). Theoretical Analysis of Studies of Personal and Social Identity of Student Youth. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya Psykholohichni nauky (Kherson State University Herald. Psychological Sciences Series)*, Issue 3(1), pp. 34-38. [in Ukr.]
14. Dodonova, V., Dodonov, D. (2024). Content and Structure of Social Practices. *Humanities Studios: Pedagogy, Psychology, Philosophy*. Vol. 12(1), No. 3, pp. 126-140. [online] Available at: [https://doi.org/10.31548/hspedagog15\(1\).2024.126-140](https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.126-140). [in Ukr.]
15. Dodonova, V. (2024). Changes in the National Identity of Ukrainians during the War. *Humanitarni studii: pedahohika, psykholohiia, filozofiiia (Humanities Studios: Pedagogy, Psychology, Philosophy)*, Vol. 12(3), pp. 66-77. <https://doi.org/10.31548/hspedagog/3.2024.66>. [in Ukr.]
16. Yehupov, M. (2015). *Identity as an Attribute of a Person and Society*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in Philosophical Sciences, specialty 09.00.03]. Kiev, 20 p. [in Ukr.]
17. Krysachenko, V. (2023). Ukrainian Identity: Ontological Grounds and Essential Features. *Visnyk Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva (Bulletin of the Research Institute of Ukrainian Studies)*, Vol. 1(1), pp. 6-21. [online] Available at: DOI: [10.30840/2786-8818.1\(1\).2023.291947](https://doi.org/10.30840/2786-8818.1(1).2023.291947). [in Ukr.]
18. Mykhailyshyna, D., Samoilyuk, M., Tomilina, M. (2023). *Refugees from Ukraine: Who are they, How Many of them and How to Return them?* Final Report. Kyiv, Center for Economic Strategy. 120 p. [in Ukr.]
19. Nastoiashcha, K. (2024). *Transformation of Everyday Practices in Modern Society*. [A thesis for Doctor of Sciences degree in Sociology, specialty 054]. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 541 p. [in Ukr.]
20. Polanyi, M. (1974). *Personal Knowledge. Towards Post-Critical Philosophy*. The University of Chicago Press. 428 p. [in Eng.]
21. Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*. No. 5(2), pp. 243-263. [online] Available at: DOI: <https://doi.org/10.1177/13684310222225432> [in Eng.]
22. Fadiev, V., Popov, B., Nelha, O., et al. (2009). *Social Practices in a Global Dimension*. Kyiv, 292 p. [in Ukr.]
23. Filipchuk, V. (2013). *European Identity: Methodological Approaches to Interpretation and Features of Content*. *Theory*

and Practice of Public Administration. Vol. 3, pp. 386–395 [in Ukr.]

24. Andrienko, O., Dodonova, V., eds. (2013). *Philosophical Dimensions of Modern Social Reality: A Monograph*. Donetsk, pp. 4–11, 35–49. [in Ukr.]

25. Khashieva, L. (2014). Multiple Identity: Realities of Globalized Society. *Actual Problems of Public Administration*. No. 1, pp. 276–283. [in Ukr.]

26. Chorna, L. (2012). Personal Identity: from Group to Individuality (Methodological Analysis). *Problemy politychnoi psykholohii ta*

yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy (Problems of Political Psychology and its Role in Becoming a Citizen of the Ukrainian State), No. 13, pp. 108–118. [in Ukr.]

27. Shekhovtsova-Burianova, V. (2024). *Ukrainian Identity in the Context of Sociocultural Transformations of the Present*. [A thesis for Doctor of Sciences degree in Philosophy, specialty 033]. National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv. 211 p. [in Ukr.]

28. Sztompka Piotr (2020). *Sociology. Analysis of Society*. Lviv, 800 p. [in Ukr.]

Summary

UKRAINIANS ABROAD: IDENTIFICATION PRACTICES OF UKRAINIAN MIGRANTS

Vira DODONOVA

orcid.org/0000-0002-4282-5495

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,

Professor of the Department of Philosophy and International Communication,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

email: dodonovav@nubip.edu.ua

The relevance of the research. The cultural diversity of Ukrainian society encourages each individual to interact constructively, to form a positive attitude toward representatives of other ethnic groups, and to develop knowledge about the surrounding cultures. Cross-cultural communication involves grasping the essence of understanding another individual while simultaneously ensuring that one is comprehended by them. In today's globalized world, cross-cultural communication and cross-cultural sensitivity are becoming important skills for successful communication and cooperation, as millions of Ukrainians who were forced to leave their homeland as a result of Russian aggression could see from their own experience. By integrating into the life of other countries, Ukrainians demonstrate their own cross-cultural sensitivity, making their contribution to the tolerant coexistence of different states.

The **purpose** of the study is to identify innovations in the identification of everyday practices of Ukrainians developed as a result of adaptation to a different social environment and forced cross-cultural communication.

Conclusions. The analysis of respondents' answers to the questions from a focused interview suggests that Ukrainian identity abroad is formed around the language, culture, traditions, family values and the desire to present their country with dignity. The majority of respondents emphasize the importance of their own behaviour and cultural integration without losing their national identity. The respondents believe that tolerance, respect for

human rights, law-abidingness, mutual support, and a high level of culture are common values in the European environment. Based on the results of the interview, it is advisable to talk about the social diffusion of values and social skills that occurs during communication and living abroad. This "social diffusion" is explained by several factors:

- first, by adapting to a new culture. When moving to other countries, Ukrainians learn to understand local values, traditions and language and try to adapt to the cultural environment while preserving their identity;
- second, tolerance and openness. Interaction with people of different backgrounds develops respect for differences and a willingness to accept them without prejudice
- third, the exchange of cultural experience.

Taking into account the difficulties of Ukrainians staying outside Ukraine, our state should create a national program for preserving Ukrainian identity abroad, which would include combating stereotypes, learning the Ukrainian language among children who have left Ukraine, and advertising the achievements of Ukrainian culture.

Keywords: social practices, everyday life, Europe, Ukraine, intercultural communication, migrants, identity, values.

Отримано редакцією / Received: 06.02.26

Прорецензовано / Revised: 17.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ВПЛИВ ХРИСТІЯНСТВА НА ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК РУСІ-УКРАЇНИ В VI–X СТ.

Валерій ОЛЕКСІЙЧУК

orcid.org/0009-0004-3817-6594

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: valerii.oleksiichuk@gmail.com

Анотація. Досліджується вплив християнства на духовну культуру та політику Русі-України в VI–X ст. У цей час активізуються державо- та націєтворчі процеси на теренах давньої України, вона стає активним учасником міжнародної політики. Розглядаються взаємини Русі-України з Візантією, де християнство було державною релігією. Особливу увагу звернено на вибір віри елітою держави.

Ключові слова: Русь-Україна, VI–X ст., християнізація, князь Бравлин, князь Аскольд, князь Дір, княгиня Ольга.

Постановка проблеми. Друга половина I тис. н. е. для української історії прикметна помітними етнополітичними зрушеннями. Зокрема, відбувається об'єднання численних праукраїнських спільнот та локальних князівств в єдину державу Русь зі столицею у Києві. На Русь пильну увагу звертала Візантія – тодішній європейський лідер. Зокрема, імператор Маврикій (582–612) у своєму трактаті «Тактика і стратегія» зазначав: «Племена слов'ян і антів подібні своїм способом життя, своїми звичками, своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином не можна прихилити до рабства або покори; вони хоробрі, переважно у своїй землі, і витривалі, легко витримують спеку, холод, дощ, голизу, нестачу в їжі» [10, с. 298]. Водночас на північночорноморському геополітичному просторі постійно відбувалися змагання між різними претендентами на усталення свого впливу, з'являлися також нові загрози від воюючих східних степових орд [13; 14]. В таких умовах владна еліта Русі вишукувала різноманітні шляхи і засоби для ефективної протидії подібним намірам,

серед яких першорядне місце займало опертя на організований спротив, спільні духовні орієнтири та національні цінності. В цьому контексті імплементація християнства в суспільну свідомість і державне будівництво сприймалась як ефективний механізм консолідації нації, зміцнення державної безпеки та утвердження Русі на європейському просторі як одного з геополітичних лідерів.

Актуальність. Християнізація Русі-України є знаковим цивілізаційним вибором наших предків. На цій темі постійно маніпулюють і викривляють істину різноманітні апологети «руського мира», просуваючи ідеологічно заангажовані спекулятивні наративи про «спільну колиску» «братніх» народів, про витоки московського релігійного фанатизму з київської землі тощо. Тим часом неупереджений об'єктивний аналіз взаємодії культур давньої України та Візантії засвідчує самодостатність національної ментальності та її збагачення шляхом сприйняття цінностей християнського образу світу [8; 22]. Ретельний аналіз джерел та модерних досліджень

з означеної тематики сприятиме більш глибокому розумінню формування духовно-практичної парадигми буття українського народу.

Метою дослідження є аналіз християнських впливів на Русь-Україну в VI–X ст., включно до прийняття хрещення князем Володимиром Великим. Особливу увагу звернено на вибір віри елітою держави, зокрема князями Бравлином, Аскольдом, Діром і княгинєю Ольгою.

Огляд досліджень та публікацій. Християнізацію Русі-України та трансформацію суспільної свідомості в державі досліджували Д. Абрамович, О. Білецький, М. Возняк, М. Грушевський, Я. Ісаєвич, М. Костомаров, І. Крип'якевич, М. Максимович, І. Огієнко, В. Перетц, Н. Полонська-Василенко, К. Студинський, Н. Сумцов, Ф. Тітов, І. Франко, Д. Чижевський та ін. Ретельні студії означеної проблематики здійснили такі сучасні дослідники, як В. Горський, І. Жиленко, В. Ідзьо, В. Нічик, Л. Пилявець, М. Попович, Д. Степовик, Ю. Терещенко, Л. Филипович, В. Ятченко, які істотно поглибили розуміння взаємовпливів культури та християнства в давній Русі [14; 17–19; 21; 23].

Виклад основного матеріалу. Знаковою віхою в історії Русі-України є хрещення великого князя Володимира та киян, прийняття християнства державною релігією. Ця подія, на думку багатьох дослідників, відбулася без особливих збурень та протистоянь, що викликало певне нерозуміння щодо подібної мирної зміни традиційного світогляду на монотеїстичне. Відповідь на це питання полягає в тому, що вказаний перехід здійснювався на добре підготовленому ґрунті – до князя Володимира

на Русі християнська культура вже була досить поширеною, а добірна частина національної еліти на собі носила благодать хрещення [2; 3].

«Літопис Руський» докладно викладає як хрещення князя Володимира, так і його передумови. Під роком 945, наприклад, йдеться про перемовини між князем Ігорем та імператором Романом щодо укладання миру, і в договорі між сторонами містяться їхні обітниця своїм богам – Христу («вседержителю») і Перуну. Причому із самого тексту зрозуміло, що із країни Руської є і ті, які прийняли хрещення, і ті, хто є прихильником старої віри [11, с. 26]. А в 955 р. сталася інша знаменна подія: «Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар з розуму її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти еси цесарствувати в городу сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка есмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні – то я не охрещуся». І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом]» [11, с. 35]. І назвали її у хрещенні Оленою, а за цесаря вийти заміж вона відмовилася, оскільки стала його хрещеною донькою: «І сказав цесар: «Перехитрила ти мене еси, Ольго» [11, с. 36].

Наразі цей період християнізації Русі досліджений недостатньо мірою. Це спричинилося насамперед через брак достовірних автентичних джерел, а також виключну заідеологізованість цієї проблематики апологетами «русского мира» та їхніми послідовниками. Але зазначена тема завжди була однією з наскрізних для українських і багатьох зарубіжних істориків. М. Костомаров, зокрема,

зауважував, що християнство на Русь заходило із Візантії: в середині IX ст., після невдалого походу на Царград, коли був знищений їхній флот, русичі прийняли християнство. Та вдома вони знову опинилися посеред язичників, що, однак, не припинило поступ християнства: «Багато з русичів служили на службі у візантійських імператорів в Греції, приймали там християнство і заносили його в свою батьківщину. В другій половині X століття київська княгиня Ольга прийняла св. хрещення» [9, с. 199].

Пильну увагу до означеного періоду української історії звертав академік М. Грушевський. Торкаючись хрещення Аскольда і Діра, вчений зазначає: «Аскольда поховано на Угорським. Очевидно – він жив в тім княжій дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел[икий]... Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещення частини Русі по тім поході, при умові: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 850 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство. Тим зовсім природно об'ясняють факти, що Повість [Нестора Літописця] звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставлено церкву» [6, с. 408].

Академік М. Попович охарактеризував складність цієї проблематики наступним чином: «Коли була встановлена в Русі єпископська кафедра, невідомо. Це могло бути ще до Володимирового хрещення, про яке, до речі, маємо тільки літописні відомості і не маємо жодних згадок у Константинопольських матеріалах. Хрещення приймали київські князі ще до захоплення Києва Олегом.

Так чи інакше, в Києві була митрополія, кількість єпископій в Русі – понад десять» [16, с. 81]. Тим часом, наприклад, щодо часів княгині Ольги є прекрасний опис відвідин нею самого Константинополя, залишений імператором Костянтином Багрянородним.

Сучасний релігієзнавець Д. Степовик у своєму ґрунтовному дослідженні феномену Києво-Печерської лаври також зазначає: «Київська Русь-Україна не мала такого досвіду діяльності Церкви, як країни католицького Заходу і православного Сходу. Усе треба було починати спочатку. Ревність у вірі була великою, але її необхідно було оформити як моральний закон, який поважають і виконують усі» [20, с. 17]. Це слушна думка, але, безперечно, і Русь мала власний досвід розбудови Церкви до Володимира, і цей досвід ліг нарізним каменем в зроблене ним одержавлення християнства.

Етнополітичний розвиток Русі. В VI ст. на теренах давньої України відбуваються знакові етнополітичні зрушення. Наприкінці 30-х років VI ст. відзначаються особливо успішні спільні дії антів і склавинів проти Візантії часів правління імператора Юстиніана I (527–565). Підсумком протистояння між сторонами і пошуку порозуміння між ними став укладений в 545 р. договір про мир між Антією та Константинополем.

Натомість практично у той самий час до Танаїсу (Дону) – тодішнього кордону між Європою та Азією – просунулись авари. У 557 р. під проводом хана Баяна вони вриваються у східноєвропейські степи, підкорюючи місцевих кочовиків, а в 558 р. авари завдають поразки антам. Намагаючись полагодити відносини з агресивними азійцями, в 560 р. до

аварів відправляється посольство антів на чолі з Мезамиром. Але за наказом кагана посла підступно вбивають. Відтоді, практично до початку VII ст., тривала боротьба між антами і аварами з важкими втратами для обох сторін.

Прикметно, що в середині VI ст. у східних джерелах вперше згадуються руси («народ рос») [10, с. 331–354]. Це плем'я в Приазов'ї має свою державу під назвою «Артанія», вони досить войовничі й змушують кавказькі спільноти оборонятися від них. Так, в 626 р. дружини склавинів і росів-русів разом з аварсько-перськими військами брали участь в облозі Константинополя. В 643 р. роси-руси фігурують у військових подіях на Кавказі. А в 773 р. флотилія росів-русів разом з візантійським флотом діє на Дунаї проти болгар. Наприкінці VIII – на початку IX ст. відбувається похід князя Бравлина на Кримську Готію. В 20-х роках IX ст. військо русів здійснює похід на північноанатолійські володіння Візантії.

Централізація влади в київській державі істотно посилилася з приходом на княжий стіл династії Рюриковичів. У 879 р. упокоївся Рюрик, князь Новгородський. Його син Олег у 882 р. вбиває князя Аскольда і стає князем у Києві (правив до 912 р.). В 907 р. здійснює похід на Константинополь і укладає мирний договір Русі та Візантії. На 912–945 рр. припадає правління князя Ігоря. В 944 р. укладається договір князя Ігоря з греками, а в 945–960 рр. правила княгиня Ольга, в хрещенні Олена. Потім київській стіл в 957–972 рр. обіймав її син – князь Святослав, який на прохання матері охреститися відповів відмовою. Втім з Візантією він продовжує налагоджувати взаємовигідні відносини і в 971 р. укладає черговий договір.

Поширення християнства. В VI ст. відома діяльність скіфських владик. Так, єпископ Малої Скіфії Петерн (519–530) уславився як завзятий борець проти монофізитів, однієї з течій християнства, основою віровчення якої є догма про єдину (божественну) природу Ісуса Христа, а не подвійну – божественну і людську. Ця течія християнства була започаткована у V ст. Константинопольським архимандритом Євтихієм. Активно виступаючи проти несторіанства, що принижувало божественність Христа, монофізити утверджували лише божественну, а не подвійну (боголюдськість) його єдність. Участь скіфських ієрархів у цьому протистоянні свідчить про їхнє помітне місце в тодішньому християнстві. А останнім з відомих, за офіційними документами, єпископів Малої Скіфії був Валентиніан (550–553).

До християнства поступово прилучається дедалі більше північночорноморських народів. Так, за свідченням Захарії Ритор, в 535 р. з'являється переклад Святого Письма мовою гунів [10, с. 443–444]. В 576 р. тюрки та утигури захоплюють Боспор Кіммерійський, а в 619 (621–?) р. верхівка оногурів («союз десяти племен» кубанських гунів-булгар) на чолі з ханом Орханом (575/576–630), засновником Великої Булгарії в першій половині VII ст., приймає чин хрещення у Константинополі. Очевидно, цю подію слід сприймати як політичний крок у пошуках надійного союзника у протистоянні з аварами і, ширше, Татарським каганатом.

Слід мати на увазі, що в Тавриді християнство поширювалось в різних державах і квазідержавих русичів, готів, греків та ін. У VIII ст. у Криму засновується низка православних монастирів

на території сучасних Інкермана, Бахчисарая, Чилтер-Коба, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен та ін. З приєднанням у 832 р. Херсонеса до Візантійської імперії християнство і на цих теренах стає державною релігією. Як наслідок, на початку X ст. у Криму вже існують п'ять єпархій: Херсонська, Боспорська, Готська, Сугдейська і Фульська. А наприкінці VIII ст. в третьому списку єпархій Константинопольського патріархату вперше згадується єпархія Таматарха (Таврійська Русь з центром у Тмуторокані). В середині X ст. у списку православних єпархій, укладених за часів василевса Костянтина Багрянородного, під 60-м номером значиться «Русь».

Слід зауважити, що, крім Візантії, помітну активність у справі поширення християнства на Русі проявляла і Священна Римська імперія, своєрідна германська спадкоємиця Риму. В 956 р. за вказівкою імператора Оттона I створюється місіонерська єпископія для Русі. І вже у 961–962 рр. при дворі княгині Ольги перебував католицький місіонер Адальберт Трірський (Магдебурзький). За правління князя Ярополка I Святославича (972–978/80) до Києва в 977 р. прибуло імперське посольство з метою схилити його до християнства західної традиції [10, с. 537–541].

Хрещення князя Бравлина. Херсонес Таврійський завжди був головною контактною зоною двох культур – давньоукраїнської та грецької. Про їхні набутки, відповідно до «Паннонської легенди», свідчить «Житіє Кирила», в якому оповідається про зимівлю в 860–861 рр. Кирила Філософа в Корсуні (Херсонесі): там він бачив Євангеліє і Псалтир, писані «руськими письмени» [10, с. 544–546].

На рівні князівської влади таїнство хрещення сталося наприкінці VIII – на початку IX ст. з напівлегендарною по статтю давньої України князем Бравлином. Про його діяння відомо з двох агіографічних «Житій Стефана Сурозького», подвижника віри VIII ст. Гнаний недругами, майбутній святий зупиняється в Сурожі (нині Судак), де бере активну участь у розбудові Сурозької єпархії. В «Житіях» докладно описано похід князя Бравлина на чолі руської рати й чудесне навернення його та всієї дружини до християнства. На початку літописець оповідає про успішний похід, збагачення воїнів та наступну кару Божу за розбій у храмі: «Мало років минуло після смерті святого, коли прийшла велика рать руська з Новгорода – князь Бравлин з великою потугою охопив терени від Корсуня і до Корча і з численною силою прийшов до Сурожа. 10 днів люто билися між собою, і через 10 днів увірвався Бравлин, силою порушивши залізні ворота, й увійшов у город і запіхвив свій меч. І увійшов він у церкву, у святу Софію і розтרוщив двері й побачив гроб святого. А на гробі царське покривало і перлини, і золото, і дорогоцінне каміння, і золоте кадило, і посуду золотого багато, – і все це пограбували. І в той же час розболівся [князь] і лице його обернулось назад і запінилося. І заволав: «Це великий святий чоловік, який тут, і вдарив мене по лиці й обернулося лице моє назад» [5, с. 17]. Згаданий в «Житіях» Новгород, очевидно, центр Тавриди, який у Візантії в грецькому написанні позначався як «Неаполь Скіфський».

І тут сталося диво: надійшло провітління на зверхника, і наказав князь повернути все награвоване, і не тільки

тут, але й в інших містах і храмах. Особливі дари слід покласти на гробі Стефановім. І відгукнувся на це святий Стефан: «Якщо не охрестися в моїй церкві, [то] не повернешся і не вийдеш звідсіля. І заволав князь, мовлячи: “Нехай прийдуть попи і хрестять мене, коли встану і лице моє обернеться, то охрещуся”. І прийшли попи, і Філарет архієпископ, і сотворили молитву над князем. І хрестили його в ім’я Отця і Сина і Святого Духа. І обернулося лице його назад. І охрестилися його бояри всі, але шия його ще боліла. І кажуть попи князю: “Обіцяй Богові, що всіх бранців, яких полонив від Корсуня до Корча, і чоловіків, і жінок, і дітей, вели повернути всіх”. Тоді князь повелів всім своїм усіх відпустити й кожен пішов самохіттю. І тиждень не виходив з церкви, приносячи дар великий святому Стефану; й від’їхав, пошанувавши і град, і людей, і попів...” [5, с. 18].

Хрещення Аскольда і Діра. В середині IX ст. культурні й торговельні зв’язки Русі з християнською Візантією та мусульманським Сходом істотно посилюються. Це часи правління у Києві князя Діра (Дари) та успадкування його влади князем Аскольдом. У 860 р. руське військо під проводом Аскольда і Діра вирушає до Константинополя. Тривала облога змусила патріарха Фотія обнести навколо стін міста Ризу Пресвятої Богородиці. Потому протистояння було завершено і між князем Аскольдом та імператором Михаїлом III була підписана мирна угода. Літописці вважають це «першим хрещенням Русі», коли втаємничилися до благості сам князь та його близьке оточення. Історик І. Крип’якевич зазначає: «Християнство поширювалося на Україні задовго перед Володимиром Великим. Вже коло 860 р.

мали немовби охреститися князі Аскольд і Дир, що ходили великим походом на Царгород. Українське населення не противилося християнській вірі: «Коли хто хотів хреститися, не боронили йому, а тільки глузували». Вже за Ігоря 944 р. стояла в Києві церква св. Іллі, й частина княжої дружини була християнська. Ігорева жінка Ольга також прийняла християнство, але не могла приєднати до нової віри сина Святослава: «Моя дружина буде сміятися з цього», – відповідав молодий князь» [8, с. 66].

Дійсно, близько 865 р. між Руссю та Візантією відбулося укладання мирної угоди. На закріплення нових дружніх стосунків імператор Михаїл та патріарх Фотій відправляють до Києва архієрея і шістьох єпископів. За численними переказами, відбувається хрещення князя і охочих киян. У столичному місті Києві будують першу церкву на честь святого пророка Іллі.

Таким чином, активне поширення християнства на українських землях у часи правління Аскольда і Діра засвідчив також Вселенський патріарх Фотій (помер у 891 р.). Владика був добре знаний як письменник та дидактик, полишивши по собі уславлені «Казання» та «Послання» до християн. Патріарх Фотію радіє із хрещення болгар і особливо втішений тим, що до цього схилився і колишній супротивник Візантії – Русь: «І не тільки сей нарід [Болгарский] змінив давнійшу безбожність на віру в Христа, але й той нарід, про якого так часто казано, той, що переважає всіх щодо сувороти вдачі й охоти до убивання, себто звана Русь, що опановавши околних і з того загордувавши, підняла була руки на державу Ромейську. Тепер і вони перемінили елиньску [себто язическу] і безбожну

віру, в якій пробували ранійше, на чисте і непокривджене служенє Христу і радо вступили поміж [наших] підвладних і приятелів намість недавнього грабування й великої відваги супроти нас. І так розпалило їх жаданє віри і запал (кличе Павел: Слава Богу во вікі!), що прийняли єпископа і пастиря і вдали ся надзвичайно ревню і пильно до служеня Ісусу Христу» [5, с. 34].

Очевидно, що в «Посланні» йдеться про похід Русі на Константинополь в 865 р., оскільки сам документ датується наступним, 866, роком. Патріарх узагальнює все поганське/язичницьке одним терміном – «еллінське», тим самим пориваючи з античним багатобожжям. А контекст згадок щодо поширення християнства на Русі дає можливість зрозуміти, що ці явища не поодинокі, а звичні. Патріарх також підтверджує пастирську місію візантійських пастирів до Києва і їхнє там благовіщення серед громади.

Надзвичайно важливою пам'яткою для з'ясування обставин хрещення Аскольда і Діра є трактат Костянтина Багрянородного «Оповіданні історичнім про життя і діла славного імператора Василя» (скорочено «Василь Македонин»), в якому мовиться про візантійську місію архієпископа від патріарха Ігнатія до Києва і наступне хрещення киян. Ця праця присвячена життю та діяльності діда Костянтина Багрянородного імператора Василя I Македонина (867–886), який був ревним християнином і дбав за його поширення. На той час у Візантії вважали Русь вже християнською країною і діяли на її благо, спонукаючи прийняти хрещення і її зверхників – князів Аскольда і Діра: «І народ росів, войовничий та найбезбожніший, за посередництвом

щедрих дарунків золота й срібла і шовкових строїв він [імператор Василь I Македонин] схилив до перетрактацій і, уклавши з ними мирну угоду, переконав зробитися учасниками божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа, який дістав рукопокладення від патріарха Ігнатія» [2, с. 50]. І далі оповідач зазначає, що «архієпископ був зустрінутий прихильно, а місцевий володар закликав підданих слухатися владику. Потому прибулець розповів про деякі чудеса Спасителя нашого й Бога та повідомив їм історію деяких чудес, на що руси засумнівалися і побажали бачити щось подібне на свої очі із самим Євангелієм». І далі в трактаті мовиться: «І кинута була в піч з вогнем книга святого Євангелія. По збігу ж достатнього часу, коли піч згасла, вийнятий був свиток, що не постраждав і не ушкодився, і не зазнав від вогню ніякої шкоди, так що навіть китиці на кінцях мотузки, яка його зв'язувала, не потерпіли ані не змінилися ніскільки. Побачивши це і будучи враженими величчю чуда, варвари без вагань почали хреститися...» [2, с. 51].

Хрещення князів Аскольда і Діра, очевидно, відображало нову тенденцію ідейно-світоглядної переорієнтації всієї Русі, яка прагнула обійняти гідне місце в колі провідних тогочасних держав. У IX ст. Русь вже була добре знана в цивілізованому світі. Про це, зокрема, докладно оповідає Ібн-Хордадбег, арабський урядовець при дворі каліфа у Багдаді. За своїм становищем чиновник мав збирати різні географічні відомості про торговельних партнерів. Свої спостереження Ібн-Хордадбег виклав у праці «Книга доріг і держав», яку почав створювати в 846 і завершив близько 880 р.

На ту пору Київ був сталим партнером Багдада, а для зручності використовували шлях через Ітиль (Волгу), Джурджану (Каспійське море) і далі караванами на захід. У самому описі є прикметна згадка про віру купців руських: «П о д о р о ж к у п ц і в р у с к и х. Руси, що належать до народу славянського, з найдалеких країв Саклаба [Славянщини] ідуть до моря Румського [Чорного] і продають там футра бобрів і чорних лисиць, а также мечи; цар Рума бере десятину з їх краму. А то їздять Танаїдом, рікою Славян, переходять через Камлідж [Ітиль-Астрахань], столицю Хозарів, і там володар края бере з їх десятину. Звідти плавають човнами по морю Джурджана [Каспійське] і ідуть до того пункту берега, який мають на меті. Іноди вони возять свій крам на спині верблюдів [з міста Джурджана] до Багдаду; [евнухи славянські бувають у їх тут за товмачів. Вони вдають з себе християн і платять для того податок поголовний]» [5, с. 20]. М. Грушевський, коментуючи останню згадку, зауважує, що в часи «походів Русь знайомилася з християнством; то було звичайне явище». І цілком можливо, що для християн імператор Візантії (цар Руму) застосовував пільгове митне оподаткування, що могло слугувати додатковим стимулом для русів приймати нову віру.

Хрещення княгині Ольги. Аналіз численних історичних джерел та досліджень дає можливість зробити аргументований висновок про хрещення княгині Ольги та її подвижницьку діяльність щодо християнізації Русі-України. Проблемні питання постають із деталізацією цього процесу: коли і де відбувалося хрещення – у Києві чи Константинополі, скільки відвідин Константинополя здійснила княгиня, які

обіцянки пропонувала імператору тощо.

Досить поширеною є думка про дві поїздки княгині Ольги до Константинополя: в 944 р. – для укладання договору і в 954 р. – з метою хрещення. М. Брайчевський вважає також, що було два візити, але в 946 та 957 рр. [3, с. 13]. Втім існує також точка зору, що княгиня Ольга відвідала Константинополь в 957 р., зустрічалася з імператором та його родиною, прийняла там обряд хрещення і ніколи цього не приховувала [14; 17; 21].

Надзвичайно цінними і змістовними щодо християнізації Русі є трактати візантійського імператора Костянтина Багрянородного. «Василевс ромейв» Костянтин VII (913–959) для свого спадкоємця імператора Романа II (959–963) підготував у 948–952 рр. унікальний твір «Про управління імперією». В ньому є безцінна інформація і про тодішню Русь-Україну: звичаї, військо, правління, Дніпрові пороги тощо. Унікальними також є описи відвідин Константинополя княгинею Ольгою – «Ельги, княгині руської» – і можливе прийняття нею там християнства.

Всі подробиці візиту княгині Ольги та її пошту до столиці Візантії описав сам імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Про церемонії візантійського двору». Порівнюючи з аналогічними ремарками щодо візитів інших можновладців, можна дійти висновку, що ця подія навіть для імператорського двору була непересічною, а тому заслуговувала особливої уваги. Понад те, спостерігалась пошана приймаючої сторони не лише до глави, але й всього складу посольства, поважання господарями їхнього статусу загалом та кожного зокрема. Особиста участь імператора та імператриці у всіх процесуальних діях

свідчить про виключне значення цієї події і для самої Візантії. Пояснення цьому полягає в тому, що імператор вишукував потужного союзника по той бік Понту і глава цієї держави йшла йому назустріч у цьому питанні. А сама логістика церемоній візантійського двору говорить про те, що нова союзниця на цей час вже була і одновірною з імператором, тобто християнкою. В трактаті, до речі, про церемонії щодо «Ельги Русинки» – княгині Ольги так і записано: «Иньше приняте» [5, с. 61–62].

Прийом «Ельги, княгині рускої» (архонтеси) відбувався 9 вересня 955 (7– ?) р. Княгиня була із своячками княжого роду і знатнішими служницями, а за ними вступили послы і агенти князів руських. Здійснивши необхідні символічні дії, разом з усіма присутніми зустріли імператора та імператрицю. Подальші події виглядали наступним чином: «Тоді препозит і дверники ввели княгиню, вона йшла впереді, а за нею, як сказано, її своячки – княгині і значніші служниці. Препозит запитав її в імени імператриці, і вона вийшла й сіла в салі трофеїв. Імператриця ж, вставши з трону, перейшла через лавсіак і трипетон в кенургій і відпочивала. А імператор сів з августою і порфирородними своїми дітьми, і покликано княгиню з салі кенургія; імператор сказав її сісти, і вона казала імператору, що мала. Того ж дня був парадний обід в тій же Юстиніановій салі: імператриця сіла на згаданім троні з невісткою, а княгиня стояла з боку, коли ж начальник столу ввів звичайним способом княгинь, і вони уклонились, княгиня, трохи ухиливши чоло, сіла тамже де стояла, по чину, за стіл імператорский з зостами» [5, с. 68].

Таким чином, високою владною

рукою засвідчено дві зустрічі в один і той самий день зверхників двох держав – Русі та Візантії. На першій з них відбулися ділові перемовини княгині Ольги та імператора Костянтина VII, а на другій відбувалася урочиста трапеза, на якій, поза сумнівом, крім суто гастрономічних смаків, продовжувалося налагодження добросусідських відносин між двома країнами.

Водночас знаний історик М. Брайчевський наполягає на двох візитах княгині Ольги до Константинополя – в 946 і 957 рр. Причому друге відвідування володарка здійснювала вже християнкою, про що переконливо свідчить та обставина, що в поїзді її супроводжував «папос» Григорій, тобто «піп» (батюшка) [3, с. 13, 15]. Подібної думки про хрещення до візиту в Константинополь дотримується і західний історик І. Ортинський: «Правдоподібно в Києві 955 року» [12, с. 23]. На користь такого висновку свідчить і та обставина, що тодішня київська еліта завдяки подвижництву князів Аскольда і Діра значною мірою вже була християнізованою.

Особливо слід зважати і на особисті риси княгині Ольги, яка стратегічно ввірено діяла в умовах кризи відносин з деревлянами після вбивства ними князя Ігоря. Історик християнства І. Ортинський підкреслює: «Коли князь Ігор гине в битві проти деревлян, Ольга перебирає правління державою. Вона стане прототипом пізніших українських жінок, які у відсутності чоловіків керували державою» [12, с. 23]. А тому для вдалих перемовин із Константинополем княгиня Ольга, очевидно, вважала за потрібне використовувати всі необхідні важелі впливу, включаючи і особисте пошанування християнських цінностей.

Попри фактологічні труднощі з реконструкцією прийняття княгинєю Ольгою хрещення в суспільній свідомості Русі панувала парадигма про цю подію як істинну і про виключне її значення для всього народу Русі. Зокрема, своєрідну похвалу християнству та його київським подвижникам проголосив не визначений остаточно автор княжої доби, значною мірою ідентифікований як пещерський чернець-любомудр Яків Мних. Про зміст його твору свідчить вже сама назва: «Пам'ять і похвала руському князеві Володимирові, як охрестився Володимир і дітей своїх охрестив і всю землю Руську від кінця й до кінця, і як охрестилася Володимирова бабуня Ольга раніше Володимира» [7, с. 354–362]. Оповідаючи про чесноти князя Володимира, Яків Мних вказує на княгиню Ольгу, з якої онук брав приклад: «Домагався спасіння й дослухався бабуні своєї Ольги, що до Царграду пішла, і прийняла святе хрещення й пожила добре перед Богом, усіма добрими справами прикрасилася й спочила з миром у Христі Ісусі і в благій вірі. Те все, що чув князь Володимир про бабцю свою Ольгу, наречену у святому хрещенні Оленою, тому й життю слідував святої цариці Олени, блаженної Великої княгині Ольги. Те чув князь Володимир, й розпалювалось Святим Духом серце його, жадаючи святого хрещення».

Яків Мних далі деталізує не лише чесноти княгині Ольги, але й розповідає про саме таїнство прийняття нею хрещення. І сталося це не в Києві, а в Константинополі: «Та ж бо блаженна княгиня руська Ольга, по смерті мужа свого Ігоря, князя руського, посвячена була Божою благодаттю і в серці сприйняла Божу благодать... Піднявшись, пішла у землю Грецьку, у Царград, де царі

християнські й християнство утвердилось. І коли прийшла, просила хрещення й, прийнявши святе хрещення, повернулася на землю Руську, в дім свій і до людей своїх з радістю великою, освітлена духом і тілом й несла знамення Чесного Хреста. І потім требища бісівські потрощила і почала жити для Ісуса Христа. Злюбила Бога усім серцем й усією душею і пішла слідом за Господом Богом. ...Почила у благій вірі, скінчила життя своє з миром для Христа Ісуса, Господа нашого. І Бог уславив тіло своєї Олени, її ж ім'ям у хрещенні нарекли – блаженна княгиня Ольга. І є у труні тіло її чесне й неушкоджене й до сьогодні... Труна та мала стоїть у церкві святої Богородиці. А ту церкву кам'яну збудував блаженний князь Володимир на честь святої Богородиці».

Отже, сталося це після смерті її чоловіка – князя Ігоря за її власною волею і натхненням. А повернувшись додому, можливості своєї влади і нової віри застосувала для того, щоб подолати посеред киян старі звичаї та язичницькі забобони. Автор називає конкретну дату упокоїння княгині Ольги – 11 липня 969 р. – і зазначає, що «це сталося через 15 літ після її хрещення в Царграді». Таким чином, дізнаємося, що ця знаменна подія відбулася в 954 р.

Креативна місія християнства. Політичні, економічні, культурні взаємини з Візантією істотно вплинули на розвиток Русі-України. В цьому істотну роль відіграло візантійське законодавство як організуючий та консолідуючий регулятор імперії. Основи його були закладені т. зв. Кодифікацією імператора Юстиніана, а зріла форма відома як Еклога, створена в першій половині VIII ст. (видана в 726 р.) за часів правління імператора Лева III Ісавра.

Концентром державного законодавства була його корелятивна відповідність нормам християнської моралі. Християнські норми були вихідними для регулювання сімейно-шлюбних відносин, істотно впливали на права власності, включно з людьми (рабство), успадкування, договори купівлі-продажу, оренду земель та споруд тощо. Свої особливості мало і кримінальне право, зокрема злочини проти державної влади/імператора, зрада віри, сектанство, традиційні культу, посягання на власність, здоров'я та життя інших людей. Зазіхання на владу, державний лад, установлені норми співжиття тощо розглядалися також крізь домінанту християнських цінностей і підлягали жорсткому осуду. Не полишили без уваги і вимоги до неупередженості самих представників Феміди: «В «Екклозі» відображені також спроби зміцнити централізацію: у вступі законодавець заявив про свій намір ввести для судів суворо визначену оплату з тим, щоб вони не брали хабарів у населення» [1, с. 183].

Визнання християнства державною релігією в Римі й Константинополі, лідерство цих імперій в Європі та на Близькому Сході стали відчутним стимулом для переорієнтації інших держав і народів на нову ідеологію. В 327 р. цар Міріан III зробив християнство державною релігією Іверії (Грузії), в IV–V ст. до християнства прилучилися ірландці, в VI ст. – германські племена, а в IX–XI ст. християнство утвердилося в переважній більшості держав Центральної, Північної та Східної Європи, включно з Руссю-Україною.

Важливою спонукою для християнізації Русі стала та обставина, що це було вигідно насамперед владним елітам обох

держав – і Візантії, і Русі. Візантія протягом століть зазнавала постійних навал з боку слов'янських народів. Причому це чинили насамперед їхні балканські сусіди, тобто болгари, серби, хорвати, словенці та інші південні слов'яни. І їхні військові успіхи дали змогу розширити ареал розселення цих народів майже до самого Геллеспонту (Мармурового моря) та Боспору. Але так само регулярно чинили свій тиск на Візантію і давні автотони України, насамперед анти і руси. Тим часом соціально-політична організація цих нападників носила відносно децентралізований характер, а, на думку тодішніх істориків (Прокопій Кесарійський), їхні воєнно-феодальні дружини являли собою «безлад і беззаконня».

У таких умовах для візантійських імператорів вельми бажаним і прагматичним був намір бачити на чолі сусідніх держав-племен зверхників-одновірців. Це істотно полегшувало б особисті контакти та зв'язки, давало можливість знаходити спільну мову у суперечках, апелюючи до вищих духовно-практичних цінностей та особистих інтересів вождів. Історик В. Балух наголошує: «Одним із засобів візантійської політики стає християнізація Русі. Візантія, безумовно, розраховувала, що за релігійним пощастить поширити і політичний вплив. Уява про право імператора володіти всією «ойкуменою»... складала невід'ємну рису політичного світогляду візантійських державних мужів, дипломатів і філософів» [1, с. 259]. Цю доктрину, до речі, згодом разом з ортодоксальним християнством взяла собі на озброєння імперська московія у вигляді ідеології «русского мира».

Для вождів і старійшин слов'янських народів навернення до християнства

кардинально змінювало їхній соціально-політичний статус. Попри ієрархічність існуючих страт соціуму, в якому вожді досягали найвищої влади, вони все одно залишались в номінації «один з нас». Тим часом в християнській доктрині зверхнику належало зовсім інше місце – «один над нами». В давній Русі термін «князь» використовувався в декількох смислах: 1) для означення вищої посадової особи, засновника роду, вождя-повелителя, 2) для іменування нареченого, а також 3) культової постаті. Як зазначає В. Войтович, «у давнину князь – головний жрець, священна особа, що справляє жертвоприношення, віща людина, наділена надприродними здібностями, представник вищих сил» [4, с. 230]. Але, навіть якщо врахувати симфонію всіх іпостасей поняття «князь», смислове його наповнення і практичне втілення не йде ні в яке порівняння з якостями і повноваженнями імператора в християнстві.

В цій духовно-практичній системі світу володар (василевс, цар, хан) є посланцем Бога і втіленням його волі й могутності: «Цар був священною особою при житті, бо то була своерідна жертва, яка сполучала землю і небо, світ земний і світ небесний, жертва, призначена божеству, що мала людський вигляд. Жертва мала бути найдосконаліша. Вважалося, що цар не вмирає, а просто переходить до потойбічного світу, де служить тому ж богу» [4, с. 575]. Богообраність правителя в християнстві дарувала йому суперважливі супутні атрибути: влада не від народу, а від Бога, підзвітність не спільноті, а вищій силі, безгрішність та непогрішимість, володіння абсолютною істиною, потенційне безсмертя тощо. Таким чином, між зверхником і народом створювався якісний бар'єр іншості,

вищого та нижчого, між яким абсолютно однозначно були розподілені права і обов'язки: для правителя – розпоряджатися, давати накази і вимагати безумовної покори від підлеглих, для спільноти – виконувати вказівки і не піддавати сумніву їхню можливу нечинність чи навіть безглуздість або злочинність. В перспективі цілком імовірним ставав варіант абсолютної монархії, що робило його пошукачів повністю безпринципними у набутті такого статусу.

Висновки. В VI–X ст. відбувається консолідація праукраїнських спільнот в єдину державу Русь, яка вишукує можливості утвердити в Європі свою самобутність та незалежність. В непростих відносинах з провідними європейськими лідерами, зокрема Візантією та Священною Римською імперією, відбувається не лише протистояння, але й взаємообмін матеріальними та культурними цінностями. Серед цих надбань особливе місце займає християнство – нова парадигма світобудови й соціальної організації держав.

У середньовічній Європі християнство асоціювалось із світоглядними переконаннями і політичними успіхами. В провідних державах (Візантія, Священна Римська імперія) християнство набуло статусу державної релігії, що істотно визначало повноваження і функції органів влади. Імператор очолював управлінський і виконавчий апарат, його рішення і волевиявлення були остаточними та не підлягали оскарженню, оскільки виступали як прояв божественної волі. Подібна система централізованого управління виявилася ефективною для консолідації населення навколо спільного центру, посилення політичної, економічної, культурної ваги країни в міжнародному

просторі. Внаслідок цього означена модель розбудови держави стала привабливою для інших країн Європи.

На Русі християнських впливів зазнали насамперед активні верстви населення: владна еліта, військові, купці, а також мешканці прикордонних територій. Існує переконлива джерельна база (хроніки, літописи, агіографії), яка засвідчує прийняття християнства князями Бравлином, Аскольдом, Діром та княгинею Ольгою. В Києві, княжих містах та Причорномор'ї розбудовувалась церковна інфраструктура, засновувались єпархії, храми, монастирі та скити, здійснювався переклад Святого Письма місцевими мовами, включно з давньоруською.

Християнізація Русі-України відбувалася у взаємовимірному і взаємовигідному контенті: з одного боку, потреба зміцнити конструктивні міжнародні зв'язки та свій вплив у світі, з іншого – знайти ефективний інструментарій об'єднання в єдиний державний організм давньоукраїнську спільноту племен і народів. Парадигма правителя в християнській картині світу надавала йому практично необмежені повноваження володарювати і правити. Непересічне значення мав і особистий князівський інтерес, а саме легітимація власної присутності серед кола головних зверхників Європи. Останнє створювало повноважні можливості відстоювати національні інтереси та утверджувати Русь як незалежну державу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух, В. О. *Візантиністика*: курс лекцій. Чернівці, 2006. 606 с.
2. Брайчевський, М. Ю. *Утвердження християнства на Русі*. Київ, 1988. 259 с.
3. Брайчевский, М. Ю. Ольга и Константинополь. *Южная Русь и Византия*: сб. науч. тр. Киев, 1991. С. 12–20.
4. Войтович, В. *Українська міфологія*. Київ, 2002. 664 с.
5. Грушевський, М. *Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка*. Львів, 1895. 123 с.
6. Грушевський, М. С. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 1. 736 с.
7. *Історія релігії в Україні*: у 10 т. Т. I. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. Київ, 1996. 384 с.
8. *Історія української культури*. Т. 1. 1/ Мітологія, 2/ Побут, 3/Письменство / за заг. ред. І. Крип'якевича. 2-ге вид. Вінніпег – Канада, 1964. 480 с.
9. Костомаров, Н. И. *Исторические произведения. Автобиография* / сост. и истор.-биогр. очерк В. А. Замлинского. Киев, 1989. 736 с.
10. Крисаченко, В. С. *Християнство на теренах давньої України: від Апостола Андрія до Князя Володимира*. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. Київ, 2012. 650 с.
11. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. XVI+591 с.
12. Оргинський, І. СДВ. *Хрищення, хрест та харизма України*. Рим-Мюнхен-Фрайбург, 1988. 198 с.
13. Панас, К. *Історія Української Церкви*. Львів, 1991. 160 с.
14. Панчук, І. *Історія України очима іноземців: довід.-хрестоматія*. Тернопіль, 2009. 303 с.
15. Плохій, С. *Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності* / пер. з англ. Романа Ключка. Харків, 2016. 496 с.
16. Попович, М. В. *Нарис історії культури України*. Київ, 1998. 728 с.
17. Прицак, О. *Походження Русі. Стараодавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)* / відп. ред. О. Мишанич. Інститут

сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Київ, 1997. Т. I. 1080 с.

18. *Світ про Україну та українців / упоряд.* В. Кирилич. Київ, 2016. 452 с.

19. Січинський, В. *Чужинці про Україну*. Львів, 1991. 93 с.

20. Степовик, Д. *Історія Києво-Печерської Лаври*. Київ, 2001. 559 с.

21. Терещенко, Ю. І. *Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.*: навч. посіб. для студентів вищих навч. закл. Київ, 1996. 496 с.

22. *Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор.* С. В. Ульяновська. Київ, 1993. 592 с.

23. Ятченко, В. Ф. *Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби*. Київ, 1988. 200 с.

REFERENCES

1. Balukh, V. (2006). *Byzantine Studies: Lecture Course*. Chernivtsi, 606 p. [in Ukr.]

2. Braichevskiy, M. (1988). *The Establishment of Christianity in Russia*. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Institute of Archaeology. Kyiv, 259 p. [in Ukr.]

3. Braichevskiy, M. (1991). Olga and Constantinople. *Southern Rus' and Byzantium: Collection of Scientific Works*. Kyiv, pp. 12-20. [in Rus.]

4. Voitovych, V. (2002). *Ukrainian Mythology*. Kyiv, 664 p. [in Ukr.]

5. Hrushevskiy, M. (1895). *Excavations from the Sources to the History of Ukraine-Rus. To the Half of the 11th Century*. Lviv, 123 p. [in Ukr.]

6. Hrushevskiy, M. (1991). *History of Ukraine-Rus*: In 11 Vols., 12 Books. Kyiv, T. 1. 736 p. [in Ukr.]

7. Lobovyk, B., ed. (1996). *History of Religion in Ukraine*: in 10 Vols. Vol. I. Pre-Christian Beliefs; Adoption of Christianity. Kyiv, 384 p. [in Ukr.]

8. Krypyakevych, I., ed. (1964). *History of Ukrainian Culture*. Volume 1. 1/Mythology, 2/Life, 3/Literature. 2nd ed. Winnipeg – Canada, 480 p. [in Ukr.]

9. Kostomarov, N. (1989). *Historical Works. Autobiography*. Kyiv, 736 p. [in Ukr., in Rus.]

10. Krysachenko, V. (2012). *Christianity in the Land of Ancient Ukraine: from the Apostle Andrew to Prince Volodymyr*. 2nd ed., suppl. and rev. Kyiv, 650 p. [in Ukr.]

11. Myshanych, O., ed. (1989). *Rus' Chronicles*. Kyiv, XVI+591 p. [in Ukr.]

12. Ortynskiy, I. SDV. (1988). *Baptism, the Cross and the Charism of Ukraine*. Rome-Munich-Freiburg, 198 p. [in Ukr.]

13. Panas, K. (1991). *History of the Ukrainian Church*. Lviv, 160 p. [in Ukr.]

14. Panchuk, I. (2009). *History of Ukraine through the Eyes of Foreigners: Reference-Chrestomathy*. Ternopil: Mandrivets, 303 p. [in Ukr.]

15. Plokhii, C. (2016). *The Gate of Europe: the History of Ukraine from the Scythian Wars to Independence*. Kharkiv, 496 p. [in Ukr.]

16. Popovych, M. (1998). *An Essay on the History of Culture of Ukraine*. Kyiv, 728 p. [in Ukr.]

17. Pritsak, O. (1997). *The Origin of Rus. Ancient Scandinavian Sources (Except Icelandic Sagas)*. Institute of Oriental Studies named after A. Krymskiy of the National Academy of Sciences of Ukraine. T. I. Kyiv, 1080 p. [in Ukr.]

18. Kyrylych, V., comp. (2016). *The World about Ukraine and Ukrainians*. Kyiv, 452 p. [in Ukr.]

19. Sichynskiy, V. (1991). *Foreigners about Ukraine*. Lviv, 93 p. [in Ukr.]

20. Stepovyk, D. (2001). *History of the Kyiv-Pechersk Lavra*. Kyiv, 559 p. [in Ukr.]

21. Tereshchenko, Yu. (1996). *Ukraine and the European World: A History Outline from the Formation of the Old Kyiv State to the End of the 16th Century: A Textbook for Students of Higher Education*. Kyiv, 496 p. [in Ukr.]

22. Dziuba, I., ed. (1993). *Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytrii Antonovych*. Kyiv, 592 p. [in Ukr.]

23. Yatchenko, V. (1988). *On the Development of the Spirituality of the Ukrainian Ethnic Group in the Pre-Christian Era*. Kyiv, 200 p. [in Ukr.]

Summary

THE INFLUENCE OF CHRISTIANITY ON THE POLITICAL AND CULTURAL DEVELOPMENT OF RUS-UKRAINE IN THE 6TH-10TH CENTURIES

Valerii OLEKSIICHUK

orcid.org/0009-0004-3817-6594

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: valerii.oleksiichuk@gmail.com

The relevance of the research. Our ancestors made a significant civilisational choice by Christianising Rus-Ukraine. This topic is constantly manipulated and distorted by various apologists of the “Russian world” who promote ideologically biased speculative narratives about the “common cradle” of “brotherly” peoples, about the origins of Moscow's religious fanaticism in the Kyiv region, and so on. Meanwhile, an unbiased, objective analysis of the interaction between the cultures of ancient Ukraine and Byzantium attests to the self-sufficiency of the national mentality and its enrichment through the acceptance of Christian values. A thorough analysis of sources and modern research on this topic will contribute to a deeper understanding of the formation of the spiritual and practical paradigm of the Ukrainian people.

The **purpose** of the study is to analyse Christian influences on Rus-Ukraine in the 6th–10th centuries, including the adoption of Christianity by Prince Volodymyr the Great.

Conclusions. In the 6th–10th centuries, Proto-Ukrainian communities consolidated into a single state Rus, which sought opportunities to assert its identity and independence in Europe. In complicated relations with leading European leaders, in particular Byzantium and the Holy Roman Empire, there was not only confrontation but also an exchange of material and cultural values. Among these achievements, Christianity occupies a special place – a new paradigm of the world order and social organisation of states. The Christianization of Rus-Ukraine took place in a mutually beneficial context: on the one hand, there was a need to strengthen constructive international ties and influence in the world and, on the other, to find effective tools for uniting the ancient Ukrainian community of tribes and peoples into a single state. The paradigm of the ruler in the Christian worldview gave him virtually unlimited powers to rule and govern. The personal interest of the prince was also of great importance, namely, the legitimisation of his own presence among the circle of the main rulers of Europe. The latter created powerful opportunities to defend national interests and establish Rus as an independent state.

Keywords: Rus-Ukraine, 6th-10th centuries, Christianization, Prince Bravlyn, Prince Askold, Prince Dir, Princess Olga.

Отримано редакцією/ Received: 14.01.26

Прорецензовано / Revised: 04.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

УРОКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Олексій МАСЛАК

orcid.org/ 0009-0001-1183-5164

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: maslak4alex@gmail.com

Анотація. На основі праць українських і зарубіжних дослідників розглянуто передумови укладення союзу між Гетьманщиною та Московським царством, умови та наслідки «Березневих статей», а також трансформацію українсько-московських відносин від протекторату до повної анексії. Особливу увагу приділено деконструкції імперських міфів про «возз'єднання» та осмисленню Переяславської угоди в контексті сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: Переяславська угода, «Березневі статті», українська державність, історіографія, українознавство, російсько-українська війна, імперські міфи, національна пам'ять.

Постановка проблеми. Переяславська угода 1654 р. є однією з найдискусійніших подій української історії, яка протягом століть зазнавала суперечливих інтерпретацій та стала джерелом численних історичних міфів [27]. Цей акт союзу між Гетьманщиною Богдана Хмельницького та Московським царством багаторазово використовувався у політичних цілях – як з боку імперської, так і радянської влади, а в ХХІ ст. став інформаційною зброєю у гібридній війні Росії проти України. Особливого значення ця тема набула після початку повномасштабного вторгнення РФ 2022 р., коли Кремль намагався ідеологічно обґрунтувати агресію, посилаючись на нібито «історичну єдність» українців і росіян та «спільну державність, що бере початок з Переяслава».

Саме тому переосмислення Переяславської угоди сьогодні є не лише академічним завданням, а й питанням національної безпеки, історичної пам'яті та культурної ідентичності. Аналіз цієї події з позицій українознавства дає змогу не лише деконструвати імперські

наративи, але й відновити національну перспективу в трактуванні ключових моментів української історії. На відміну від радянського підходу, що виходив з тези про «вічне братерство» [7], українознавчий аналіз зосереджується на державницьких інтересах, прагненні до автономії, дипломатичних маневрах та правових засадах взаємин між Гетьманщиною і Московією [23; 36]. Цей підхід дає можливість розглянути угоду 1654 р. не як «возз'єднання», а як спробу укласти військово-політичний союз, який невдовзі був грубо порушений з боку царської влади.

У фокусі дослідження перебувають три головні аспекти: 1) огляд розвитку історіографії Переяслава в українській радянській, західній та діаспорній традиціях; 2) розкриття політичного значення, умов та наслідків угоди для української державності; 3) формулювання ключових уроків цієї події для сьогодення, зокрема у контексті сучасної боротьби за незалежність.

У статті виконуються такі завдання: проаналізувати головні концепції

трактування Переяславської угоди в історичній науці, зокрема в працях М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького, М. Брайчевського, Дж. Басараба, С. Плохія та інших;

– дослідити політичні передумови, механізм укладення, умови та текст «Березневих статей» як офіційного оформлення домовленостей між Гетьманщиною і Московією;

– з'ясувати, яким чином укладена угода вплинула на подальшу долю української автономії у складі Російської держави;

– сформулювати уроки цієї історичної події для сучасної України з точки зору збереження суверенітету, боротьби з імперськими наративами та утвердження історичної правди.

Наукова новизна дослідження полягає в цілісному переосмисленні Переяславської угоди через призму українознавчого підходу, який ставить у центр аналізу інтереси українського народу, легітимність його прагнення до незалежності та принцип історичної суб'єктності. У статті використовуються актуальні публікації Українського інституту національної пам'яті, новітні праці західних істориків та джерела XVII ст., зокрема козацькі літописи, тексти присяг і договорів [1], що збереглися в архівних збірках.

Таким чином, обрана тема є надзвичайно актуальною як у науковому, так і в суспільному вимірі. В умовах гібридної війни, коли Росія намагається знову нав'язати Україні свою версію спільного минулого, переоцінка Переяславської угоди з українських позицій є не лише правом, але й обов'язком кожного, хто прагне захистити історичну правду й

утвердити майбутнє України як незалежної держави.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження Переяславської угоди 1654 р. у вітчизняній та зарубіжній науковій традиції склали багатовимірний масив праць, що охоплюють джерелознавчі, юридичні, політичні та ідеологічні підходи. У вітчизняній історіографії ключове місце посіли праці, які поєднують ретельний аналіз письмових джерел із державницьким підходом до інтерпретації подій XVII ст. Так, професійне прочитання «Березневих статей» та інших джерел дало можливість встановити юридичну природу укладених домовленостей і показати, що їхнє первісне значення суттєво відрізнялося від пізніших імперських наративів. Ця лінія досліджень простежується в монографічних виданнях і джерельних матеріалах [6; 4], що систематично оприлюднюють документи доби та дають правовий коментар ключовим статтям договору.

Окрему групу становлять праці, які фокусуються на історіографії, як і чому змінювалося значення Переяслава в масовій і науковій пам'яті. Дослідження українських істориків XX–XXI ст. (зразкові студії наукової еміграції та сучасні наукові збірники) системно розвінчують міфологеми про «воз'єднання» та показують механізми їхньої конструкції в імперській і радянській пропаганді. Дослідники підкреслюють: політизоване трактування 1654 р. не витримує джерельної перевірки й служило насамперед ідеологічним завданням легітимації імперської політики. Ці праці створили підґрунтя для сучасних українознавчих інтерпретацій, що спрямовані на повернення події до її реальної політико-правової логіки.

Юридично-правовий аспект угоди, тобто питання правового статусу Гетьманщини у 1654 р., став предметом детальної професійної дискусії [16; 38; 26]. Дослідження, які аналізують тексти статей, царські грамоти та акти гетьманської адміністрації, демонструють, що «Березневі статті» мали ознаки протекторату з елементами внутрішньої автономії, а не повноцінної інкорпорації. Водночас джерельна база (відсутність оригіналу певних текстів, наявність численних пізніших переписів і різночитань) ускладнює однозначні правові висновки і залишає поле для дискусії, особливо щодо інтерпретації повноважень московських посадовців в Україні після 1654 р. [5].

Значну увагу сучасні автори приділяють і проблемам меморіалізації та політики пам'яті. Дослідження зі сфери пам'яткознавства та політики пам'яті показують, як символи (монументи, урочистості, навчальні програми) були та лишаються ареною ідеологічної боротьби. Аналітичні матеріали і приклади демонтажу пам'яток і символічних акцій [24] свідчать про те, що питання тлумачення Переяслава має безпосередній зв'язок із сучасною безпековою політикою: деколонізація історичної пам'яті розглядається як елемент інформаційної оборони держави.

Щодо зарубіжної історіографії: праці діаспорних і західних істориків забезпечили системний огляд версій тлумачення 1654 р. і стали каталізатором перегляду радянської версії подій. Західні студії найчастіше підкреслюють складність міжнародно-правових наслідків угоди й вказують на різницю в очікуваннях сторін: українська верхівка прагнула військової допомоги і збереження

внутрішньої автономії, тоді як московська політична традиція бачила в угоді можливість розширення власної юрисдикції [35]. Ця двосторонність сприйняття стала ключовим фактором подальшого переходу від протекторату до фактичної ліквідації гетьманської автономії.

Отже, сучасний корпус джерел і публікацій дає можливість сформулювати три центральні висновки: 1) Переяслав 1654 р. за своїм політико-правовим змістом був актом союзних домовленостей із елементами протекторату, а не класичною інкорпорацією; 2) міф про «возз'єднання», посилений у XIX–XX ст., має політичне походження і не відбиває повністю джерельної картини; 3) осмислення цих фактів сьогодні має пряму політичну вагу – як елемент протидії зовнішній пропаганді та зміцнення національної пам'яті. Таким чином, подальші дослідження мають рухатися двома паралельними напрямками: глибше джерелознавство (вибіркове фокусування на текстах «Березневих статей», дипломатичних листах, літописах) та інтердисциплінарна робота з політикою пам'яті й безпековою комунікацією.

Метою дослідження є комплексний аналіз Переяславської угоди 1654 р. у контексті її історіографічних інтерпретацій, ідейно-політичного змісту та довгострокових наслідків для української державності з особливим акцентом на деконструкції імперських міфів та формулюванні уроків, актуальних для України в умовах сучасної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Формування української історіографії Переяславської угоди розпочалося в межах національного відродження XIX ст., коли

провідні діячі інтелігенції зосередили увагу на ключових моментах українського державотворення. Попри складні політичні умови – цензурні обмеження, русифікаційний тиск і заборони українського друкованого слова – історики прагнули виявити логіку історичного поступу України. Постать Богдана Хмельницького, Військо Запорозьке і події 1654 р. почали трактуватися не лише як факти минулого, а й як символи національного вибору, що заслуговують на глибоке аналітичне і політичне переосмислення.

Одним із перших українських істориків, хто намагався осмислити Переяславську угоду в контексті української історичної традиції, був М. Костомаров. У своїх працях середини XIX ст. («Богдан Хмельницький», «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» [2]) він приділяв значну увагу Хмельниччині як моменту національного пробудження. М. Костомаров трактував союз із Московією як вимушений крок, але схильний був до ідеалізації релігійної спільності, вбачаючи в Переяславі радше духовний, а не політичний акт.

Цілісну концепцію Переяславської угоди сформулював М. Грушевський. У IX томі «Історії України-Руси» (1928) він піддав нищівній критиці офіційну концепцію «воз'єднання», яку пропугували російські імперські історики [10]. М. Грушевський наголошував, що гетьман Хмельницький прагнув не підданства, а військового союзу, спрямованого на збереження автономії Війська Запорозького. Аналізуючи умови «Березневих статей» він робив акцент на правовому статусі домовленостей, що гарантували широкі політичні права

української сторони. Історик зазначав: «Народ український ішов до Москви не як раб, а як політична сила, що шукає захисту, але не зречення себе» [3].

Д. Дорошенко у своїх «Нарисах з історії України» (1932) значно деталізував картину подій 1654 р., зосереджуючись на внутрішній неоднорідності сприйняття угоди серед козацтва, старшини та міщанства. Він наголошував, що народна відмова присягати московському цареві, яка набула масового характеру, свідчить про низький рівень довіри до майбутнього союзу. На його думку, угода була не консенсусним вибором, а результатом політичного тиску й відчаю.

Зовсім інший підхід до аналізу Переяслава запропонував В. Липинський. У праці «Україна на переломі. 1657–1659» він розглядав події 1654 р. як кризу української політичної еліти [18]. На його переконання, укладення угоди з Московією було результатом глибокої внутрішньої дезорганізації й безсилля національної аристократії, яка не змогла сформувати власну модель державності. В. Липинський трактував Переяслав як вимушений, але фатальний вибір, що зумовив руйнацію перспектив українського незалежного розвитку [17].

Особливе місце в українській історіографії посідає постать О. Оглоблина [21]. Його праці 1950–1960-х рр. заклали основи нової концепції трактування Переяславської угоди в еміграційній науці. Він відкидав офіційний радянський наратив про «добровільне приєднання», стверджуючи, що Гетьманщина уклала угоду з Московією виключно як рівноправний суб'єкт міжнародного права. Особливу увагу О. Оглоблин звертав на зникнення оригінального тексту угоди, що, на його думку, свідчило про спробу

фальсифікації умов договору вже на ранньому етапі московською стороною.

Варто також згадати І. Крип'якевича, який у середині ХХ ст. у своїх курсах лекцій і наукових розвідках наголошував на тому, що союз із Москвою втратив свою актуальність невдовзі після укладення, а порушення угоди з боку царя було очевидним уже за кілька років. Він вважав Переяслав радше етапом у довгому шляху до втрати автономії, а не її початком.

Таким чином, українська історіографія ХІХ – першої половини ХХ ст. сформувала чіткий національний дискурс навколо Переяславської угоди. Її ключові риси можна звести до таких позицій:

- критика імперської та російсько-центричної моделі інтерпретації;
- юридичне тлумачення угоди як політичного договору між двома суб'єктами;
- підкреслення вимушеності й неоднозначності присяги;
- наголошення на політичній автономії й правовій непорушності домовленостей;
- виявлення ознак одностороннього порушення умов з боку Московії.

Цей національний підхід до вивчення Переяслава заклав підґрунтя для пізніших досліджень, зокрема західної та діаспорної історіографії, і відкрив простір для глибшого розуміння дипломатичної, правової й ідейної суті союзу 1654 р.

У зарубіжній (емігрантській та західній) історіографії Переяславська угода 1654 р. трактується цілком інакше, ніж у радянській концепції «возз'єднання». Українські еміграційні історики наголошували на міфологізації цього акта в імперській та радянській традиції. І. Лисяк-Рудницький називав Переяслав

поворотним пунктом історії України, Польщі й Росії, але підкреслював, що сама угода не означала остаточної втрати української державності [32]. Після 1654 р. козацька держава зберегла широку автономію, і Богдан Хмельницький фактично продовжував діяти як самостійний правитель протягом решти життя. І. Лисяк-Рудницький і його колеги-емігранти зосереджувалися на розвінчанні «переяславського міфу» – пізнішої імперської легенди про «віковичне возз'єднання». Вони доводили, що Переяславська угода не була добровільним об'єднанням «братніх народів» чи «возз'єднанням» України з Росією, як стверджувала офіційна радянська історіографія. Насправді підписання договору з Москвою було зумовлене конкретними воєнно-політичними обставинами і розрахунком козацької старшини, а не прагненням українців «возз'єднатися» з росіянами. Як підкреслював І. Лисяк-Рудницький, угода носила характер воєнно-політичного союзу, подібного до інших союзів Війська Запорозького з Річчю Посполитою чи Османською імперією, і не передбачала інкорпорації України до Московської держави. В діаспорній історіографії Переяслав розглядається радше як вимушений крок Хмельницького для уникнення війни на два фронти та забезпечення протекції сильного союзника у війні з Польщею, ніж як свідоме відмова від суверенітету. Еміграційні історики наголошували також, що культ «возз'єднання» був створений пізніше – вже після ліквідації козацької автономії – з метою виправдання імперського панування. Імперська та радянська історіографія звеличувала Б. Хмельницького як «возз'єднувача», тоді як у національній

традиції (від Т. Шевченка) його рішення таврувалося як накладання на Україну московського «ярма». Діаспорні дослідники підкреслювали, що ні славослів'я, ні однобічне очорнення не відображають реальної суті подій 1654 р. і належать до сфери історичного міфу.

На основі доробку діаспори поступово сформувалася і західна (англомовна) історіографічна традиція щодо Переяславської угоди. Важливу роль відіграла праця канадського історика українського походження Дж. Басараба «*Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*» (1982), що дала всебічний огляд дискусій навколо угоди. Він та інші дослідники на Заході підтримали висновок, що Переяслав 1654 р. був не «возз'єднанням», а швидше тимчасовим військово-політичним союзом, укладеним на умовах протекторату царя над Гетьманщиною. Праці західних істориків українського походження – О. Субтельного та П.- Р. Маґочія – загалом підтримують такий підхід [12]. Вони розглядають Переяслав як переломний момент, що відкрив епоху тривалого російського впливу на українські землі, хоча Гетьманат тоді зберігав значну внутрішню автономію. С. Плохій навіть назвав події 1654 р. «Переяславською незгодою», наголошуючи, що жодна зі сторін не сприймала угоду як етнічне возз'єднання [25]. На його думку, козаки розглядали союз із царем як протекторат із гарантією збереження автономії, тоді як Москва трактувала присягу як початок повної інкорпорації України до свого складу. З огляду на такі розбіжності очікувань і взаємне непорозуміння він підкреслює символічність «незгоди» 1654 р. Загалом сучасна англомовна історіографія поділяє висновки діаспори: Переяслав оцінюється не як «об'єднання

братніх народів», а як прагматичний союз, що згодом призвів до тривалої залежності України від Москви.

Центральноєвропейська (польська й німецька) історіографія сформувала своє бачення Переяславської угоди, виходячи з власного історичного досвіду. Польські історики трактують Переяслав 1654 р. як національну катастрофу для Речі Посполитої [40]. Нерідко угоду називають початком занепаду держави або навіть «першим поділом» Польщі, адже під владу Московії відійшли Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Така втрата серйозно послабила Річ Посполиту і передвіщала її майбутні розділи. Деякі польські автори характеризують рішення Хмельницького як зраду короля, хоча визнають, що гетьман був поставлений у безвихідь тривалою війною та небажанням Варшави йти на компроміс із козаками. Загалом наслідки 1654 р. у польській історіографії оцінюються суто негативно – як величезна поразка, що позбавила Річ Посполиту статусу великої потуги.

У німецькомовній історіографії дослідники загалом підтримують західні інтерпретації. Швейцарський історик А. Каппелер підкреслює, що переговори в Переяславі висвітили прірву між політичною культурою козацької старшини та Московського царства. На його думку, для козаків угода була військово-політичним договором про протекцію із збереженням автономії, тоді як для Москви – першим кроком до повної інтеграції України до складу царства. Німецькі історики також відзначають геополітичний наслідок: Переяслав став рубежем, після якого Річ Посполита втратила позицію великої держави, а Московія отримала плацдарм для імперської експансії.

Отже, незалежно від національної школи, закордонні історики визнають доленосне значення Переяславської угоди для української державності. Це був поворотний момент, що визначив подальший історичний шлях України і породив тривалі дискусії та різні інтерпретації цього драматичного епізоду.

Переяславська угода 1654 р. укладалася на тлі національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Українська Гетьманщина, очолювана Б. Хмельницьким, воювала проти шляхетської Польщі й шукала військово-політичних союзників. Гетьман вів перемовини одразу з кількома державами (Кримським ханством, Османською імперією, Молдовою тощо), проте неодноразові зради кримських татар і ненадійність інших партнерів стимулювали його до зближення з Москвою [14]. Наприкінці 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення про включення України до складу Московської держави і 23 жовтня (2 листопада) 1653 р. Московія оголосила війну Речі Посполитій. Для переговорів до України 9 (19) жовтня 1653 р. вирушило велике посольство під керівництвом боярина В. Бутурліна. У січні 1654 р. відбулося відоме Переяславське коло – генеральна військова рада гетьмана й старшини. З'їзд проходив у місті Переяславі (6/16 – 8/18 січня 1654 р.) і зібрав представників козацької старшини (Київського, Чернігівського, Брацлавського полків) та мешканців міста (селян і більшість духівництва не було представлено.) На початку Ради гетьман Хмельницький зажадав, щоб послы царя першими принесли присягу від імені свого володаря, що мало символічно закріпити збереження прав України. Посол Бутурлін категорично відмовився скласти присягу,

зазначивши, що «царское слово переменно не бывает» – мовляв, віроломним воно бути не може. Після довготривалої наради, враховуючи цю відповідь, гетьман і старшини витлумачили «царське слово» як еквівалент присяги і самі присягнули на вірність московському царю. Однак внаслідок цих подій значна частина українського війська та громад відмовилася визнавати московського царя навіть після такого символічного кроку. Зокрема, Уманський і Брацлавський полки під проводом полковників І. Богунна та І. Сірка не прийняли присяги. Проти союзу з Москвою рішуче виступило православне духовенство під проводом митрополита Сильвестра Косова (що свідчить про різке відчуження частини громади від московського союзу) [22]. Полковник І. Богун жорстко охарактеризував московську владу як «найогидніше рабство», попереджаючи, що «приєднатися до такого народу – це гірше, як скочити живим у вогонь». Висновок цих подій – укладення політичного союзу двох держав – підтверджується в документах та літописах. Ці описові звіти, зокрема козацькі літописи Самовидця і Граб'янки, висвітлюють Переяславську раду як процес погодження взаємних інтересів сторін [19; 20].

Фактичною основою домовленостей, досягнутих у Переяславі, стали так звані «Березневі статті» 1654 р. – комплекс із 11 статей, затверджених 21 березня 1654 р. царськими грамотами. Ці статті формально оформлювали союзні відносини між Українською Гетьманщиною і Московською державою після Переяславської ради. За їхніми умовами Гетьманщина визнавала протекторат московського царя над Україною, але водночас зберігала значну частину своєї

внутрішньої автономії. Україна залишала свої військово-адміністративні органи під проводом виборного гетьмана, а місцеві звичаєві права й звичаєве право мали діяти без обмежень – заборонялося втручання московських воєвод і чинів у внутрішні справи України. Умовою збереження автономії було те, що визначна українська залога – реєстрове козацьке військо – обмежувалося 60 тис. осіб. Дозволялося вести зовнішню політику лише за згодою московського уряду, при цьому заборонялися будь-які переговори чи союзи з Річчю Посполитою та Османською імперією. У сфері фінансів частину податків, що збиралися українськими урядниками, мали передавати до Москви, а решту скеровувати на місцеві потреби. Важливо зазначити, що фактичного підписання єдиного договору 1654 р. не було: Переяславська рада породила лише односторонню присягу гетьмана зі старшиною, а «письмовий проект» міждержавного договору (так звані «Просительні статті») піддавався значним змінам уже в Москві. Зрештою, видано царські грамоти, «Березневі статті», які фіксували узгоджені 11 пунктів. Першоджерело «угоди 1654 р.» до нашого часу не збереглося. Як зауважують дослідники, оригінал документа 1654 р. «пропав» у московських архівах, а власне «Березневих статей», підписаних Б. Хмельницьким, досі не знайдено. Тому вивчення змісту угоди спирається на царські грамоти, переписки та пізніші переписування статей. Ідеологічно Б. Хмельницький бачив у цих умовах союз із Москвою як спосіб зберегти існуючу державність за нових союзницьких зобов'язань. Він наполягав на тому, щоб цар гарантовано зберіг усі права й вольності Гетьманщини. Сам

факт вимоги присяги від імені царя свідчить, що Б. Хмельницький розцінював угоду як рівноправну домовленість, а не примусове приєднання. З іншого боку, Москва трактувала «Березневі статті» як акт прийняття України під свою зверхність. Проте для української сторони, як відображено у багатьох сучасних джерелах, насамперед козацьких літописах, угода 1654 р. залишалася військово-політичним союзом (протекторатом) зі збереженням автономії.

Наслідки Переяславської угоди виявилися трагічними для української державності. Уже в жовтні 1656 р., лише за два з половиною роки після подій у Переяславі, московський уряд в порушення домовленостей уклав із Польщею Віленське перемир'я (іноді зване Віденським), щоб разом з поляками виступити проти Швеції. Це визнання московсько-польського союзу стало грубою зрадою українських інтересів. Реакцією Хмельницького було укладення союзу зі Швецією та її союзниками проти Польщі (1653–1657), однак після смерті гетьмана у 1657 р. ситуація вийшла з-під контролю. Новим витком залежності став перехід України під фактичне панування Москви після «Переяславських статей» 1659 р. Новообраний гетьман Юрій Хмельницький 17 жовтня 1659 р. уклав із царським урядом так звані «Переяславські статті», які означали остаточне розірвання Гадяцької унії з Польщею та суттєво звужували автономію Гетьманщини [29]. Згодом московський уряд змусив гетьмана І. Брюховецького підписати у грудні 1665 р. «Московські статті», що ще більше обмежили права Гетьманщини – українські міста були передані під безпосередню владу царя, заборонялося вести самостійну

зовнішню політику, а вільні вибори гетьмана відбувалися лише з дозволу царя та за присутності московських послів. Остаточно умови 1654 р. були порушені Андрусівським перемир'ям 1667 р. 30 січня (9 лютого) 1667 р. між Москвою та Річчю Посполитою було підписано сепаратний мир, який розділив Українську державу вздовж Дніпра – Лівобережна Гетьманщина підпала під владу Московії, а Правобережжя залишилося у складі Польщі. Українські представники на перемовини не були запрошені, а укладений договір формально скасував усі зобов'язання Москви за Переяславською угодою і «Березневими статтями» 1654 р. Протягом другої половини XVII ст. автономія Гетьманщини поступово звужувалася: після «Глухівських статей» 1669 р. і «Коломацьких статей» 1687 р. (які дещо пом'якшили наслідки Андрусівщини) остаточно затверджувалося закріпачення селян і обмеження гетьманських прав. Таким чином, нові угоди й перемир'я змінили союз 1654 р. на форми суворої залежності. У першій половині XVIII ст. під тиском московської влади остаточно ліквідували центральні державні інституції Гетьманщини. Так, 10 листопада 1764 р. указом імператриці Катерини II останній гетьман України К. Розумовський був позбавлений посади, а в Україні була відновлена діяльність Малоросійської колегії на чолі з новим генерал-губернатором Рум'янцевим. Згодом Катерина II знищила Запорізьку Січ (1775) і остаточно скасувала будь-яку залишкову автономію гетьманської України. У 1783 р. імператриця запровадила кріпацтво на українських землях, остаточно інтегрувавши їх у склад Російської імперії. Висновок процесів 1654–1783 рр. один:

первинна мета збереження козацької державності була знівельована, а Україна перетворилася на колонію Російської імперії. Ці події суттєво вплинули на долю української державності – союзи й угоди 1654–1659 рр. фактично заклали підґрунтя для подальшого обмеження автономії Гетьманщини й її остаточної ліквідації наприкінці XVIII ст.

У сучасній українській історіографії Переяславська угода 1654 р. розглядається насамперед як військово-політичний союз між Українським гетьманом та Московським царством, а не «возз'єднання двох братніх народів», як пропагував радянський дискурс. Ще М. Грушевський у своїй фундаментальній «Історії України-Руси» наголошував, що 1654 р. Україна не входила до складу Московії, а укладала союз на умовах автономії. Цю позицію розвинули сучасні дослідники: наприклад, літописний переказ угоди не містить ознак суцільного включення Гетьманщини до Росії. Натомість фактом Переяславської угоди було укладення військової допомоги гетьману Б. Хмельницькому з боку Москви проти Речі Посполитої. Як показано у працях сучасних істориків, від самого початку між козацькою державою та Московією існували суттєві політичні та ідеологічні відмінності. Ці обставини свідчать про те, що союз 1654 р. не був «возз'єднанням» двох рівноцінних держав, а радше тимчасовим договором, який мав захистити Україну від зовнішньої загрози і зберегти її внутрішню автономію. Проте вже в другій половині XX ст. радянська історіографія докорінно переосмислила Переяслав як «найбільше благо», «віковічне прагнення» українців об'єднатися з «братнім російським народом». Вперше цей ідеологічний міф

був систематизований у 1954 р. з нагоди трьохсотріччя Переяславської ради: у масових пропагандистських тезах подію подали як «возз'єднання» України з Росією та запоруку «заможного життя» за рахунок союзу з Москвою. Суттєвою компонентою радянського міфу стала постать Б. Хмельницького: замість героя національно-визвольної боротьби він почав утискатися у російські рамки «засновника дружби» із Москвою. Паралельно вигадки радянських істориків доповнювала ідея спільного коріння українців і росіян у «Київській Русі», що слугувало виправданням утворення Союзу РСР як виконання цілої низки «вікових об'єднувальних прагнень». Отже, радянська ідеологія трактувала Переяслав не як втрату державності, а як природне злиття «двох братніх народів» [31].

Після відновлення незалежності України в академічних колах та політиці пам'яті Переяславська угода піддалася критичному аналізу, і російські наративи дедалі активніше сприймалися як пропагандистські. З 2000-х років і особливо після анексії Криму та початку повномасштабної російсько-української війни ці радянські міфи отримали відновлення у кремлівських наративах. У пропаганді сучасної Росії Переяславська угода виступає як нібито «історична законність» претензій на українські землі: її подають як доконаний факт «єдності» російського і українського народів та «поділу» УРСР СРСР у 1922 р. – як буцімто повернення «помилки минулого». Українські науковці підкреслюють, що ці тези не відображають історичної правди: фактично Переяслав 1654 р. був укладений у нерівних умовах і лише накладав на Москву зобов'язання захищати козацьку державу, а не означав передачу

суверенітету. Наприклад, «Березневі статті» 1654 р. формально гарантували Гетьманщині широку внутрішню автономію і навіть податкові пільги, але вже незабаром ці домовленості не були ратифіковані козацькими органами, а сама Московія почала поступово втручатися у внутрішнє життя Гетьманщини.

Критичний історичний аналіз Переяславської угоди є важливою складовою політики пам'яті та національної безпеки України [11; 34]. З одного боку, він дає змогу відтворити справжню картину подій і спростувати імперські вигадки, з другого – служить засобом контрпропаганди. Так, експерти Українського інституту національної пам'яті підкреслюють, що закладений у радянську ідеологію міф про «возз'єднання» пов'язаний з руйнуванням історичної пам'яті українців про власну державність [33]. Вони зазначають, що у СРСР цей міф супроводжувався нівелюванням національно-визвольних традицій доби Б. Хмельницького та Української революції 1917–1921 рр., тавруванням української державницької спадщини як «буржуазно-націоналістичної» [8; 28]. Нині ж ретрансляція міфів про «столітнє братерство» слугує інформаційною зброєю РФ: вона формує у громадян України хибне уявлення про «історичну бездержавність» українців і виправдовує анексії та окупації як «відновлення справедливості». Ухвалення Верховною Радою законів про демонтаж радянської символіки (зокрема, архітектурних «символів дружби народів») саме на підґрунті цих викритих істориками ідеологем стало проявом державної політики пам'яті. Експерти відзначають, що, наприклад, київська Арка дружби народів, яка відображала міф про «возз'єднання», навіть

після перейменування в Арку Свободи українського народу продовжує трансливати колишні російські наративи та «становить загрозу національній безпеці» України.

Досвід союзу 1654 р. містить важливі уроки для сучасного українського державотворення [30]. По-перше, він демонструє найвищу цінність власного суверенітету та незалежності: навіть укладення військового союзу не мало повністю підривати українську автономію. Як показують результати подальшої історії, поступова втрата самоврядування за наслідками Переяслава призвела до остаточного приєднання більшої частини України до Московії. Це вказує на необхідність обачності у виборі союзників і зближенні з іншими державами: союз із сильнішим партнером може у довгостроковій перспективі обернутися втратою незалежності. По-друге, події 1654 р. засвідчили важливість єдності еліт і широких верств населення під час зовнішніх викликів. Те, що «Березневі статті» не були підтверджені Генеральною радою та не всі верстви українського суспільства сприйняли угоду одноставно, сприяло посиленню московського впливу – уроком має стати цілісність і консолідація нації перед загрозою. І, нарешті, історичний досвід вчить вірити власним інтересам і навіть у скрутні часи шукати дипломатичних альтернатив: адже в 1654 р. Україна сама ініціювала перемовини з Москвою, імовірно, вважаючи їх найменшим злом у війні з Річчю Посполитою [37]. Цей приклад нагадує про потребу збереження глибокого аналізу наслідків будь-якого міжнародного союзу для національних інтересів. Сучасна Україна загалом визнає, що справжня державницька традиція

ґрунтується на історичній правді [13]. У цьому контексті формулюється необхідність протистояти Переяславському міфу власним наративом – фактажним, науково обґрунтованим і враховуючим українознавчі підходи. Національна ідея не потребує легітимації через міфічне «єднання з Росією»; натомість історики, державні інституції (Український інститут національної пам'яті) і політики (Президент В. Зеленський та інші чинні керівники країни) підкреслюють необхідність утвердження незалежного українського погляду на минуле. Визнання Переяславської угоди частиною української історії – але не підставою «возз'єднання» – допомагає відновити цілісність історичної пам'яті і зміцнює національну ідентичність. Таким чином, заснований на реальних історичних матеріалах наратив про Переяслав 1654 р. стає одним із засобів боротьби з імперськими стереотипами та формування стійкої політики пам'яті, що сприяє безпеці й суверенітету України.

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження встановлено, що історіографічний аналіз та українознавчий підхід дали можливість глибоко осмислити значення Переяславської угоди 1654 р. для української державності. З'ясовано трансформацію поглядів на цей історичний акт та оцінено його ідейно-політичні наслідки для Гетьманщини. Проаналізовано широкий комплекс джерел і наукових праць, що висвітлюють різні етапи російської та української історіографії. Це дало змогу простежити, як змінювалися офіційні й наукові інтерпретації Переяславської угоди в різні історичні епохи.

Історіографічний аналіз показав, що погляди на цю угоду зазнали суттєвої

еволюції: від імперських міфів про «возз'єднання» українських земель з Московією до сучасного трактування її як військового союзу, що фактично призвів до колонізації Гетьманщини. Визначено, що ідейно-політичний зміст Переяславської угоди полягав у встановленні над Гетьманщиною московського протекторату.

Надалі відбувалося поступове обмеження автономії гетьманату: московська влада вводила своїх посадовців, змінювала управлінські структури й дедалі жорсткіше контролювала українські справи, що фактично означало початок колонізації. У результаті права гетьмана звузилися, а згодом Гетьманщина була повністю поглинута Російською імперією. Українознавчий аналіз дав можливість виявити, що внутрішня слабкість козацької держави – передусім розбрат серед старшини, політична нестабільність та економічні труднощі – у поєднанні з посиленням зовнішнім тиском з боку сусідів визначили поразку української державності після Переяслава [15; 39]. Економічні негаразди і чвари всередині еліт послаблювали здатність чинити опір, а суперечливі інтереси різних груп сприяли зміцненню московського впливу [9]. Водночас національна ідея не загинула: вона вижила та була відроджена в наступні періоди зусиллями інтелектуалів і діячів національного руху.

Зроблені висновки мають важливе сучасне значення. Історична пам'ять про Переяславську угоду спонукає Україну до обережності у зовнішній політиці, консолідації національних еліт та критичного переосмислення усталених історичних наративів. Такі уроки особливо промовисті у контексті повномасштабної війни РФ проти України, що

триває з 2022 р.: цей жорсткий конфлікт слід розглядати як кульмінацію давнього історичного протистояння, корені якого сягають імперських міфів, що починаються з Переяслава. Таким чином, осмислення уроків Переяслава вимагає від сучасної України рішучості, єдності та пильності щодо зовнішніх загроз. Ці важливі уроки закарбовані в національній пам'яті й мають попередити наступні покоління. Історичний досвід, безсумнівно, доводить: Україна більше не стане молодшим братом чужої імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акти Гетьманщини (1648–1659)*: зб. / упоряд. Брехуненко В. А. Київ, 2010. Т. 5. 840 с.
2. Антонович, В. Б., Петровський, М. М. *Нариси історії України* / за ред. Терещенка Ю. І. Київ, 2008. 512 с.
3. «Березневі статті» 1654 року. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ф. І. Спр. 1654/2. Арк. 1–12.
4. Брехуненко, В. А. *Джерела з історії Переяславської ради 1654 р.*: у 4 т. Київ, 2008. Т. 1. 480 с.
5. Брехуненко, В. А. *Джерела з історії Переяславської ради 1654 р.*: у 4 т. Київ, 2009–2011. Т. 2–4.
6. Брехуненко, В. А. *Переяславська Рада 1654 року: міфи та реальність*. Київ, 2003. 320 с.
7. *Возз'єднання України з Росією: документи і матеріали* / пер. з рос. Ковальчука М. І. Київ, 1954. Т. 1. 420 с.
8. В'ятрович, В. М. Національна свідомість та державність у творах І. Лисяка-Рудницького. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 45–67.
9. Горелов, М. П. *Цивілізаційний крах чи політична поразка?: економічні передумови ліквідації Гетьманщини*. Київ, 2018. 280 с.
10. Грушевський, М. С. *Історія України-Руси*. Київ, 1997. Т. 9, кн. 2. 780 с.
11. Грушевський, М. С. *Переяславська*

- умова України з Москвою 1654 р. Київ, 2009. 160 с.
12. *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)* / упоряд. Крип'якевич І. П., Бутич І.; відп. ред. Шевченко Ф. П. Київ, 1961. 738 с.
 13. Довженко, О. *Історичні есе: Нація, держава, ідея*. Київ, 2018. 280 с.
 14. Каппель, Є. *Хмельницький і Москва: політичні стратегії 1648–1654*. Львів, 2016. 288 с.
 15. Кияшко, Я. В. *Козацька еліта: соціальна динаміка та політична культура (середина XVII ст.)*. *Наукові записки НТШ*. 2020. Т. 35. С. 112–145.
 16. Колесса, О. М. *Козацька держава: адміністративний устрій та правовий статус (1648–1782)*. Київ, 2018. 432 с.
 17. Липинський, В. *Поразка на Переяславі: політичні наслідки 1654 року*. Харків, 2015. 224 с.
 18. Липинський, В. *Україна на переломі. 1657–1659*. Київ, 2020. 416 с.
 19. *Літопис Самійла Величка* / ред. Щербак В. О. Київ, 2012. Т. 1. 720 с.
 20. Мірчук, О. І. *Літописні нариси з історії Гетьманщини*. Дніпро, 2017. 368 с.
 21. Оглоблин, О. *До питання про юридичну природу Переяславської угоди 1654 року*. Нью-Йорк, 1960. 150 с.
 22. Огієнко, І. І. *Історія Русів: українська державність у церковній історіографії*. Київ, 2015. 320 с.
 23. Орлюк, Б. П. *Гетьманська Україна та Російська держава: правові аспекти відносин (1654–1783)*. Одеса, 2019. 304 с.
 24. *Переяславська рада 1654 р. у національній пам'яті: колективна монографія* / ред. кол. В. М. Горда та ін. Київ, 2021. 456 с.
 25. Плохій, С. М. *Україна: Історія*. Київ, 2018. 568 с.
 26. Прус, В. І., Курас, Д. О. *Правовий статус Гетьманщини після 1654 року: теорія та практика*. Харків, 2021. 192 с.
 27. *Російські історичні міфи: деконструкція: збірник статей / упоряд. Л. В. Білоус*. Дніпро, 2019. 144 с.
 28. Середников, С. В. *Ідея державності в українській політичній думці від Хмельницького до Мазепи*. Харків, 2017. 256 с.
 29. Сисоєв, Р. *Московсько-українська війна 1658–1659 рр.: від протекторату до окупації*. Харків, 2021. 320 с.
 30. Степико, М. Т., Власюк, О. О. *Історичні уроки Переяславської угоди для сучасної України. Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 28. С. 89–104.
 31. *Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією: тези доповідей і матеріали / Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС)*. Київ, 1954.
 32. Третьякевич, І. П. *Нариси з історії України XVII–XVIII ст. Історія української державності: у 5 т.* Київ, 2014. Т. 2. С. 150–240.
 33. *Український інститут національної пам'яті. Онлайн-публікації з історії державотворення*. URL: <https://uinp.gov.ua/publikatsiyi> (дата звернення: 15.08.2025).
 34. Федорук, Я. О. *Українсько-московська угода 1654 р.: джерела та інтерпретації*. Львів, 2014. 278 с.
 35. *Хроніка Боплана: свідчення про Україну XVII ст.* / пер. з франц. Шевченко І. М. Київ, 2019. 256 с.
 36. Шевчук, В. О. *Правова історія України: від козацької держави до незалежності*. Київ, 2019. 400 с.
 37. Швець, С. К. *Переяславська рада: міжнародний контекст та альтернативи. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2016. № 1/2. С. 78–99.
 38. Шумлянський, П. В. *Переяславська угода 1654 р.: правовий аналіз*. Львів, 2017. 180 с.
 39. Яковенко, Н. *Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ, 2020. 640 с.
 40. Konopczyński, W. *Dzieje Polski powożytnej*. Warszawa, 2003. Т. 2. 670 s.

REFERENCES

1. Brekhunenko, V., comp. (2010). *Acts of the Hetmanate (1648–1659): Collection*. Kyiv, Vol. 5, 840 p. [in Ukr.]

2. Antonovych, V., Petrovskiy, M. (2008). *Essays on the History of Ukraine*. Kyiv, 512 p. [in Ukr.]
3. "March Articles" of 1654. *National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky*. Fund I, Case 1654/2, pp. 1–12. [in Ukr.]
4. Brekhunenko, V. (2008). *Sources on the History of the Pereiaslav Council of 1654*: in 4 Vols. Kyiv, Vol. 1, 480 p. [in Ukr.]
5. Brekhunenko, V. (2009-2011). *Sources on the History of the Pereiaslav Council of 1654*: in 4 Vols. Kyiv, Vols. 2–4. [in Ukr.]
6. Brekhunenko, V. (2003). *The Pereiaslav Council of 1654: Myths and Reality*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 320 p. [in Ukr.]
7. *Reunification of Ukraine with Russia: Documents and Materials*. (1954). Kyiv, Vol. 1. 420 p. [in Ukr.]
8. Viatrovych, V. (2017). National Consciousness and Statehood in the Works of I. Lysiak-Rudnytskyi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 3. pp. 45–67. [in Ukr.]
9. Horelov, M. (2018). *Civilizational Collapse or Political Defeat?: Economic Preconditions for the Liquidation of the Hetmanate*. Kyiv, 280 p. [in Ukr.]
10. Hrushevskiy, M. (1997). *History of Ukraine-Rus*. Kyiv, Vol. 9, Book 2, 780 p. [in Ukr.]
11. Hrushevskiy, M. (2009). *The Pereiaslav Agreement of Ukraine with Moscow in 1654*. Kyiv, 160 p. [in Ukr.]
12. Shevchenko, F., ed., Krypiakevych, I., Butych, I., comp. (1961). *Documents of Bohdan Khmelnytsky (1648–1657)*. Kyiv, 738 p. [in Ukr.]
13. Dovzhenko, O. (2018). *Historical Essays: Nation, State, Idea*. Kyiv, 280 p. [in Ukr.]
14. Kappel, E. (2016). *Khmelnytsky and Moscow: Political Strategies 1648–1654*. Lviv, 288 p. [in Ukr.]
15. Kyiashko, Ya. (2020). Cossack Elite: Social Dynamics and Political Culture (Mid-17th Century). *Naukovi zapysky NTSh* (Scientific Notes of the Shevchenko Scientific Society), Vol. 35. Lviv, pp. 112–145. [in Ukr.]
16. Kolessa, O. (2018). *Cossack State: Administrative System and Legal Status (1648–1782)*. Kyiv, 432 p. [in Ukr.]
17. Lypynskiy, V. (2015). *Defeat at Pereiaslav: Political Consequences of 1654*. Kharkiv, 224 p. [in Ukr.]
18. Lypynskiy, V. (2020). *Ukraine at the Turning Point, 1657–1659*. Kyiv, 416 p. [in Ukr.]
19. Shcherbak, V., ed. (2012). *Chronicle of Samiylo Velychko*. Kyiv, 2012. Vol., 1, 720 p. [in Ukr.]
20. Mirchuk O. I. (2017). *Chronicle Essays on the History of the Hetmanate*. Dnipro, 368 p. [in Ukr.]
21. Ohloblin, O. (1960). *On the Legal Nature of the Pereiaslav Agreement of 1654*. New York, 150 p. [in Ukr.]
22. Ohienko, I. (2015). *History of the Rus': Ukrainian Statehood in Ecclesiastical Historiography*. Kyiv, 320 p. [in Ukr.]
23. Orliuk, B. (2019). *Hetman Ukraine and the Russian State: Legal Aspects of Relations (1654–1783)*. Odesa, 304 p. [in Ukr.]
24. Horda, V., ed., et al. (2021). *The Pereiaslav Council of 1654 in National Memory: Collective Monograph*. Kyiv, 456 p. [in Ukr.]
25. Plokhii, S. (2018). *Ukraine: History*. Kyiv, 568 p. [in Ukr.]
26. Prus, V., Kuras, D. (2021). *Legal Status of the Hetmanate after 1654: Theory and Practice*. Kharkiv, 192 p. [in Ukr.]
27. Bilous, L. (2019). *Russian Historical Myths: Deconstruction: Collection of Articles*. Dnipro, 144 p. [in Ukr.]
28. Serednykov, S. (2017). *The Idea of Statehood in Ukrainian Political Thought from Khmelnytsky to Mazepa*. Kharkiv, 256 p. [in Ukr.]
29. Sysoiev, R. (2021). *Moscow-Ukrainian War 1658–1659: From Protectorate to Occupation*. Kharkiv, 320 p. [in Ukr.]
30. Stepiko, M., Vlasiuk, O. (2022). Historical Lessons of the Pereiaslav Agreement for Modern Ukraine. *Ukrainian Studies Almanac*, Issue 28, pp. 89–104. [in Ukr.]
31. *Theses on the 300th Anniversary of the Reunification of Ukraine with Russia: Theses*

- and Materials. (1954). Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CC CPSU). Kyiv. [in Rus.]
32. Tretiakovich, I. (2014). Essays on the History of Ukraine XVII–XVIII Centuries. *History of Ukrainian Statehood*: in 5 Vols. Vol. 2. Kyiv, pp. 150–240. [in Ukr.]
33. Ukrainian Institute of National Memory. *Online Publications on the History of State Formation*. [online] Available at: <https://uinp.gov.ua/publikatsiyi> [Accessed: 15 Aug. 2025]. [in Ukr.]
34. Fedoruk Ya. (2014). *Ukrainian-Russian Agreement of 1654: Sources and Interpretations*. Lviv, 278 p. [in Ukr.]
35. *Boplan Chronicle: Testimonies about Ukraine in the 17th Century*. 2019. Kyiv: Tempora, 256 p. [in Ukr.]
36. Shevchuk V. (2019). *Legal History of Ukraine: From the Cossack State to Independence*. Kyiv, 400 p. [in Ukr.]
37. Shvets S. (2016). Pereiaslav Council: International Context and Alternatives. *From the Archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*. No. 1/2, pp. 78–99. [in Ukr.]
38. Shumlianskyi P. (2017). *Pereiaslav Agreement of 1654: Legal Analysis*. Lviv, 180 p. [in Ukr.]
39. Yakovenko N. (2020). *Parallel World: Studies on the History of Ideas and Notions in Ukraine XVI–XVII Centuries*. Kyiv, 640 p. [in Ukr.]
40. Konopczyński W. (2003). *History of Modern Poland*. Warsaw: Instytut Wydawniczy PAX, Vol. 2, 670 p. [in Pol.]

Summary

LESSONS OF THE PEREIASLAV AGREEMENT FOR UKRAINIAN STATEHOOD: HISTORIOGRAPHY AND UKRAINIAN STUDIES ANALYSIS

Oleksii MASLAK

orcid.org/0009-0001-1183-5164

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: maslak4alex@gmail.com

The relevance of the research. The importance of the stated problem lies in the fact that the understanding of the Pereiaslav Agreement of 1654 in the context of Ukrainian studies makes it possible not only to clarify the real political and legal status of the Hetmanate in its relations with the Muscovite Tsardom but also to actualize the lessons of the past for preserving modern Ukrainian statehood. Imperial and Soviet interpretations presented Pereiaslav as a “reunification”, while the Ukrainian studies approach emphasizes the protectorate nature of the agreement, which was soon blatantly violated. Under the current conditions of the Russia–Ukraine war, the critical reinterpretation of this event is an essential component of information security, national memory, and the identity of the Ukrainian people.

Purpose of the study – to carry out a historiographical and ideological-political analysis of the Pereiaslav Agreement of 1654 through the prism of Ukrainian studies, focusing on the deconstruction of imperial myths and the identification of its lessons for the present.

Conclusions. Pereiaslav Agreement was of the nature of a military-political alliance with elements of a protectorate and not a “reunification”, as propagated for decades in

imperial and Soviet history. Cossack state entered into relations with Moscow as a subject of international law, seeking to secure protection in the war with Poland, but instead became the victim of systemic violations of agreements and gradual incorporation. It has been proven that the historical experience of 1654 serves as a warning: even a partial loss of sovereign rights inevitably leads to the complete loss of independence. The key factors in preserving statehood are the unity of the political nation, the presence of its own army, and the ability to resist external influences. The history of Pereiaslav convincingly demonstrates that the disunity of elites, the lack of a unified strategic vision, and dependence on external allies weaken the state and make it vulnerable to imperial encroachments. It is emphasized that in the conditions of the modern Russia–Ukraine war, the lessons of the 17th century retain exceptional significance: the struggle takes place not only on the battlefield but also in the sphere of historical memory and the information space. Countering Russian historical myths and falsifications, the critical analysis of sources, and the restoration of a national perspective in interpreting Pereiaslav are necessary conditions for defending historical truth and consolidating the independence of modern Ukraine. Thus, the Pereiaslav Agreement should be regarded not as a symbol of the “unity of peoples” but as a historical lesson about the disastrous consequences of compromises with one’s own sovereignty.

Keywords: Pereiaslav Agreement, March Articles, Ukrainian statehood, historiography, Ukrainian studies, Russian–Ukrainian war, imperial myths, national memory.

Отримано редакцією / Received: 03.12.25

Прорецензовано / Revised: 19.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ПРОФЕСІЙНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ КИЇВСЬКИХ МЕДИКІВ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ КОНТЕКСТІ

Богдан ХАЄЦЬКИЙ

orcid.org/0009-0003-7567-275X

аспірант НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: bkhaietskyi@gmail.com

Анотація. Проаналізовано професійну, громадську та культурно-освітню діяльність родини Черняхівських. З'ясовано її внесок у розвиток української науки, культури та державницьких ідей. Наголошено, що родина Черняхівських є унікальним прикладом самовідданого служіння Україні.

Ключові слова: родина Черняхівських, медична наука, Київський університет Святого Володимира, Українська революція 1917–1921 років, національна ідентичність

Постановка проблеми. Історія української національної ідентичності, науки та культури нерозривно пов'язана з постатями, які не лише працювали у своїй професійній сфері, а й присвячували життя утвердженню ідеї української державності. Однією з таких визначних родин були Черняхівські, чия діяльність на межі ХІХ–ХХ століть стала важливим чинником у розбудові українського культурного та наукового простору.

Новизна і важливість дослідження обумовлені комплексною постановкою проблеми: з одного боку – розгляд усіх сфер діяльності представників родини Черняхівських, а з другого – з'ясування їхнього цілісного внеску у формування національно свідомої інтелігенції та її ролі в українознавчому русі. Це завдання є актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору: сучасна Україна, яка переживає виклики війни та культурного спротиву, потребує усвідомлення історичних прикладів відданості національній ідеї та збереження інтелектуальної спадщини, що формує підвалини сьогодення.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що науковці, як правило, вивчали різні аспекти життя та діяльності окремих постатей визначної родини Черняхівських – Євгена Черняхівського, Олександра Черняхівського, його дружини Людмили Старицької-Черняхівської та їхньої доньки Вероніки. Діяльність братів Черняхівських та їхній доробок досліджувалися переважно в медичній сфері та знайшли відображення в загальних працях з історії й розвитку медичної науки, біографічних чи енциклопедичних довідниках.

Меншою мірою у працях істориків і літературознавців родина Черняхівських поставала в контексті культурного відродження, революційних та громадських рухів початку ХХ століття, трагічних наслідків сталінських репресій для української інтелігенції. Водночас комплексне дослідження родини Черняхівських як явища, що поєднало медичну, наукову та культурно-громадську діяльність в єдиному українознавчому контексті, поки що відсутнє. Невирішеними залишаються питання взаємовпливу цих

сфер, ролі родинного середовища у формуванні національно свідомої молоді та значення їхнього спадку для сучасного розуміння української ідентичності.

Мета статті – проаналізувати професійну, громадську та культурно-освітню діяльність родини Черняхівських, з'ясувати її цілісний внесок у розвиток української науки, культури та державницьких ідей. У цьому контексті виявилася необхідність простежити, як праця в галузі медицини (освітньо-науковій та практичній сфері) київських медиків Черняхівських поєднувалася з їхньою активною участю в культурних і громадських процесах.

Виклад основного матеріалу. Історія родини Черняхівських не лише віддзеркалює розвиток української інтелігенції початку ХХ століття, а й уособлює боротьбу за право українського народу на власну історію, мову, культуру і державність. Основна діяльність Черняхівських відбувалася в часи буремних революційних подій, які не могли не вплинути на формування їхніх поглядів та життєвих позицій. З початком Української революції медики та інші фахівці своєї справи намагалися в міру можливостей щось робити для України, жертвуючи особистим часом, коштами.

Видатний український хірург Євген Григорович Черняхівський (1873–1938) народився у селі Мазепинці Васильківського повіту Київської губернії в родині священника Григорія Івановича та Олександри Петрівни Черняхівських. Випускник Київського університету Святого Володимира Є. Черняхівський заснував українську наукову школу хірургії, а у 1904 р. провів першу в Києві операцію із зашивання рани серця.

У часи Першої світової війни

Є. Черняхівський служив у Київському військовому госпіталі. З відкриттям у серпні 1918 р. Українського народного університету в Києві група медиків на чолі з Черняхівським практично з нуля створили в ньому медичний факультет, де Євген Григорович очолив кафедру клінічної хірургії.

З реорганізацією медичного факультету університету в Київський медичний інститут у 1920 р. Є. Черняхівський став його першим ректором і завідувачем кафедри загальної хірургії. Упродовж 1920–1921 років Є. Черняхівський був секретарем першого в Україні Київського хірургічного товариства, заступником голови медичної секції при ВУАН. Прикметно, що Є. Черняхівський першим в історії України почав викладати хірургію українською мовою.

Старший брат Є. Черняхівського, Олександр Григорович Черняхівський (1869–1939), також був знаменитим медиком, його внесок у розвиток української медицини, зокрема гістології, не має аналогів. Свою освіту він розпочав у Києві, де закінчив Третю гімназію, а згодом – Київський університет Святого Володимира (1893). Ще під час навчання брав активну участь у культурно-освітньому житті міста – був членом літературного гуртка «Плеяда», що об'єднував українську інтелігенцію та сприяв формуванню світогляду.

У 1918 р. О. Черняхівський отримав звання професора Київського університету, що стало визнанням його наукових досягнень і педагогічної діяльності. Він активно долучався до організаційних процесів у науковій спільноті: виступив ініціатором створення медичної секції Українського наукового товариства у Києві, створив перше в Україні

Товариство лікарів-українців, яке очолив після реорганізації його у Всеукраїнську спілку лікарів-українців; також був обраний дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Як один із авторів «Російсько-українського словника» (Київ, 1920), першого «Латино-українського анатомічного словника» і активний розробник української медичної термінології зробив значний внесок у стандартизацію наукової мови в галузі медицини [1, с. 10].

Коли розпочалася робота над створенням Української академії наук, О. Черняхівський став одним із перших медиків, залучених до її діяльності. На основі лікарської секції Українського наукового товариства він організував медичну секцію Академії та очолив її, закладаючи фундамент для розвитку української медичної науки. Природничий відділ, до якого належала ця секція, функціонував у структурі Інституту української наукової мови історико-філологічного відділу ВУАН під керівництвом академіка А. Кримського. Він складався з дев'яти секцій: ботанічної, геологічної, географічної, зоологічної, математичної, медичної, метеорологічної, фізичної та хімічної. З 1923 р. О. Черняхівський очолював медичну комісію Інституту української наукової мови, продовжуючи роботу над розвитком термінології та систематизацією знань у медичній сфері.

Аналіз родини Черняхівських в українознавчому контексті неможливий без розгляду діяльності дружини О. Черняхівського Людмили Старицької-Черняхівської та їхньої дочки Вероніки, що залишили глибокий слід в українській культурі та суспільному житті. Батько Л. Старицької-Черняхівської,

знаний письменник і громадський діяч Михайло Старицький, та мати, акторка й активна громадська діячка Софія Лисенко, створили атмосферу, в якій любов до рідного слова, мистецтва і національної ідеї була невід'ємною складовою повсякденності. Сама письменниця пізніше згадувала свої ранні роки словами, що стали майже маніфестом її покоління: «Наше покоління – виключне покоління: ми були першими українськими дітьми. Не тими дітьми, що виростають у селі, в рідній сфері стихійними українцями, – ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями із сповитку». Ця думка виразно окреслює не лише її власний досвід, а й шлях цілого культурного середовища, що зароджувалося на межі XIX і XX століть [3, с. 811].

Справжнє формування її літературної індивідуальності відбулося у 1888–1893 роках, коли вона приєдналася до відомого київського літературного гуртка «Плеяда». У цьому середовищі зосередилися ті, хто прагнув оживити українське слово, надати йому сучасних форм і змістів, протистояти русифікаційній політиці імперської влади. Участь у «Плеяді» відкрила для Людмили можливість долучитися до інтелектуальних ідей того часу та знайти однодумців, що розділяли її світоглядні переконання.

Період Першої світової війни став випробуванням для багатьох діячів культури, і Старицька-Черняхівська не залишилася осторонь. Вона активно працювала в Київському комітеті допомоги українцям-утікачам, які тікали від воєнних лихоліть, а також стала сестрою милосердя у шпиталі, де опікувалася пораненими. Її діяльність у цей час

свідчить про глибоку емпатію та готовність діяти не лише словом, але й конкретними справами. Під час війни вона відвідала на засланні М. Грушевського, що ще раз підтверджує її залученість до громадського руху і підтримку провідників українського національного відродження [4, с. 160].

Після Лютневої революції 1917 р. український рух отримав новий імпульс, і Старицька-Черняхівська стала активною учасницею цього процесу. У квітні 1917 р. її обрано до Української Центральної Ради – органу, який закладав підвалини відродженої української державності. У травні того ж року вона брала участь у створенні товариства «Український національний театр» і увійшла до його президії, працюючи над організацією української сцени як важливого елементу культурного та національного самоствердження.

У наступні роки її громадська діяльність лише посилювалася. 22 жовтня 1918 р. як представниця Міністерства освіти вона виступила на урочистому відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету, що стало знаковим моментом у розвитку української вищої освіти. Уже наступного, 1919, року письменниця разом із однодумцями стала співзасновницею Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському, де обійняла посаду заступниці голови. Її діяльність у цій організації відображала прагнення українських жінок не лише підтримувати культурні й соціальні ініціативи, але й активно впливати на процеси державотворення.

Протягом 1920-х років Л. Старицька-Черняхівська працювала у Всеукраїнській академії наук, що свідчить про

її включеність у науково-культурне середовище того часу. Вона підтримувала контакти з провідними діячами інтелігенції, брала участь у розвитку академічних ініціатив, працювала над власними літературними і громадськими проектами [4, с. 161].

Проте політична атмосфера в країні змінювалася, і хвиля репресій не оминула діячів української культури. 14 січня 1930 р. Л. Старицьку-Черняхівську заарештували, звинувативши в участі у вигаданій справі «Спілки визволення України» – масштабної кампанії радянської влади, спрямованої на придушення українського національного руху. Її допитували у харківській в'язниці на Холодній Горі, піддаючи психологічному та фізичному тиску. Ця сторінка життя письменниці стала трагічним символом долі цілого покоління української інтелігенції, яке зазнало переслідувань, ув'язнень і знищення в роки сталінського терору.

Життя Л. Старицької-Черняхівської є прикладом надзвичайної сили характеру і відданості національній справі. Вона поєднувала у собі письменницю, громадську діячку, організаторку культурних і соціальних ініціатив, жінку, яка не боялася брати відповідальність у складні часи. Її шлях – це віддзеркалення боротьби української інтелігенції за право народу бути почутим, мати свою мову, культуру і державу.

Вероніка Черняхівська – донька О. Черняхівського та Л. Старицької-Черняхівської – зростала в атмосфері, де поєднувалися медичні традиції родини Черняхівських і культурно-громадська місія роду Старицьких. У дитячі роки Вероніка мала нагоду спілкуватися з дідом і бачити на власні очі постаті, які

формували українську культуру й науку: Миколу Лисенка, Лесю Українку, Михайла Грушевського, Бориса Грінченка, Володимира Самійленка, Михайла Коцюбинського, Івана Франка. Ці зустрічі залишили глибокий слід у її пам'яті й стали духовним підґрунтям для формування особистості, вихованої в національно свідомому середовищі [2].

Отримавши ґрунтовну домашню освіту, вона навчалася в Другій українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, яку закінчила 1 червня 1918 р. із золотою медаллю. Її успішність була не лише показником особистої наполегливості, а й свідченням високого рівня навчального закладу, який підтримувала українська громада. У 17 років вона пережила своє перше велике почуття – 25 квітня 1917 р., у день народження, зустріла молодого офіцера Костя (Коку) Велігорського. Коротке й світле кохання завершилося трагедією: наприкінці року він вирушив на фронт і загинув, залишивши лише кілька листів із освідченням.

Прагнучи продовжити освіту, Вероніка вступила до Київського інституту народного господарства, де здобула фах інженера-економіста, одночасно відвідуючи курси іноземних мов. Це свідчило про її прагнення до європейського рівня освіченості, яке підтримували батьки, що вбачали в культурі та знаннях шлях для розвитку українського суспільства. Її діяльність у Наркоматі охорони здоров'я на посаді референтки-перекладачки стала прямим відображенням сімейної медичної традиції: вона супроводжувала батька у відрядженнях до Німеччини, працювала над перекладами й брала участь у міжнародних контактах, що було важливим у процесі інтеграції

української науки й медицини у світовий контекст.

Однак 1920–1930-ті роки стали випробуванням для всієї родини Черняхівських. Осінь 1929 р. принесла перший удар: Вероніку заарештували у справі «Спілки визволення України». Хоча через кілька місяців її звільнили, це не означало завершення переслідувань – натомість арештували її батька й матір. Родина, що присвятила своє життя служінню медичній науці, культурі й розвитку української державності, стала жертвою тоталітарного режиму [2].

Другий арешт, 8 січня 1938 р., став для Вероніки фатальним. Тепер її звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини. У Лук'янівській в'язниці вона зазнала нелюдських тортур. Сучасники розповідали, що жорстокість слідчих була настільки страшною, що молода жінка не витримала й зазнала психічного зриву. 22 вересня 1938 р. радянський «суд» виніс вирок – розстріл, який було виконано того ж дня.

Родині повідомили неправду – ніби Вероніку заслали до Сибіру. Її мати, Л. Старицька-Черняхівська, роками шукала доньку у віддалених таборах, та ці пошуки були марними. Повернувшись до Києва, вона застала смертельно хворого чоловіка і зруйноване життя [5].

Доля В. Черняхівської є не лише особистою трагедією, а й символом знищення цілого покоління української інтелігенції, серед якої родина Черняхівських займала особливе місце. Її біографія демонструє, як тісно поєднувалися медична та наукова діяльність батька, культурно-громадська місія матері й виховання доньки в українознавчому дусі. Життя Вероніки, обірване сталінським терором, підкреслює, наскільки цінним

і водночас крихким був внесок родини Черняхівських у формування української національної ідентичності, науки й культури.

Висновки. Отже, діяльність родини Черняхівських розкриває багатогранні аспекти українознавчого контексту того часу, демонструючи перехід від розрізнених патріотичних почуттів до системної розбудови національної ідентичності та державності. Насамперед вони були яскравим прикладом формування національно свідомої інтелігенції, яка, на відміну від попередніх поколінь, не обмежувалася лише етнографічним інтересом до України. Черняхівські поєднували високий професіоналізм у своїй медичній галузі з глибокою національною ідентичністю та чітким прагненням до української державності. Їхній дім був не просто місцем проживання, а осередком, де формувалися ідеї, обговорювалися стратегії та консолідувалися сили українського руху. Ця інтелігенція розуміла, що без власної держави, мови та культури українська нація не зможе повноцінно розвиватися.

Родина Черняхівських є унікальним прикладом самовідданого служіння Україні. Їхня професійна діяльність у галузі медицини нерозривно перепліталася з активною громадською та українознавчою роботою, спрямованою на розвиток української науки, культури та державності. Вони були не лише лікарями і науковцями, а й патріотами, які своїм життям і діяльністю засвідчили незламність українського духу та прагнення до свободи. Вивчення їхньої спадщини є надзвичайно важливим для розуміння історії українського національного відродження та формування сучасної української ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віленський, В. Олександр Черняхівський: терновий вінець замість лаврового вінка. *День*. 2013. № 107–108. С. 10.

2. Ольга Гураль. «В душі людини я бачу вічність...»: трагічна доля Вероніки Черняхівської. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1139-olha-hural-v-dushi-liudyny-ia-bachu-vichnist-trahichna-dolia-veroniky-cheraniakhivskoi> (дата звернення: 01.08.2025).

3. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження М. С. Грушевського (Київ, 27–28 червня 2024 р.). *Тези доповідей*. Київ, 2024. С. 56. URL: https://ndiu.knu.ua/images/2024/tezy_24.pdf

4. Пазюра, Н. В. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2012. Т. 9: Прил. С. 811.

5. Верстюк, В., Осташко, Т. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна. *Діячі Української Центральної Ради*: біографічний довідник. Київ, 1998. С. 160–162.

6. Короленко, В. В. Черняхівський Олександр Григорович. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ, 2025. URL: <https://esu.com.ua/article-889445> (дата звернення: 01.08.2025).

REFERENCES

1. Vilenskyi, V. (2013). Oleksandr Chernyakhivskiy: a Crown of Thorns instead of a Laurel Wreath. *Den*. No. 107–108, 10 p. [in Ukr.]

2. Olga Hural. "In the Human Soul I See Eternity...": the Tragic Fate of Veronika Cherniakhivska. [online] Available: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1139-olha-hural-v-dushi-liudyny-ia-bachu-vichnist-trahichna-dolia-veroniky-cheraniakhivskoi> [Accessed 01 Aug. 2025]. [in Ukr.]

3. Proceedings of the International

- Academic Conference Dedicated to the 150th Anniversary of the Birth of M. S. Hrushevskyi (Kyiv, 27–28 June 2024). *Abstracts of Papers*. Kyiv, 56 p. URL: https://ndiu.knu.ua/images/2024/tezy_24.pdf [in Ukr.]
4. Paziura, N. (2012). Starytska-Cherniakhivska, Liudmyla Mykhailivna. *Encyclopaedia of the History of Ukraine*: in 10 Vols. Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. Kyiv, Vol. 9: App. 811 p. [in Ukr.]
5. Verstiuk, V., Ostashko, T. (1998). Starytska-Cherniakhivska Liudmyla Mykhailivna. *Figures of the Ukrainian Central Rada: A Biographical Handbook*. Kyiv, 1998. pp. 160–162. [in Ukr.]
6. Korolenko, V. (2025). Oleksandr Hryhorovych Cherniakhivskyi. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*. NAS of Ukraine, Shevchenko Scientific Society. Kyiv. [online] Available at: <https://esu.com.ua/article-889445> [Accessed 01 Aug. 2025]. [in Ukr.]

Summary

PROFESSIONAL AND PUBLIC ACTIVITIES OF THE KYIV MEDICAL FAMILY CHERNIAKHIVSKY IN THE UKRAINIAN STUDIES CONTEXT

Bohdan KHAIETSKYI

orcid.org/0009-0003-7567-275X

postgraduate student of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: bkhaietskyi@gmail.com

The relevance of the research. The history of Ukrainian national identity, science and culture is inextricably connected to figures who not only worked in their professional field, but also devoted their lives to the promotion of the Ukrainian statehood idea. One of such prominent families was the Cherniakhivsky family, whose activities at the turn of the 19th–20th centuries became an important factor in the development of the Ukrainian cultural and scientific space. The importance of the study is due to the complex formulation of the problem: on the one hand, consideration of all spheres of activity of representatives of the Cherniakhivsky family, and on the other, clarification of their integral contribution to the formation of a nationally conscious intelligentsia and its role in the Ukrainian studies movement. This task is relevant from both a scientific and practical perspectives: modern Ukraine, facing the challenges of war and cultural resistance, needs to be aware of historical examples of commitment to the national idea and the preservation of the intellectual heritage that forms the foundations of the present.

The **purpose** of the article is to analyze the professional, public, cultural, and educational activities of the Cherniakhivsky family to clarify its integral contribution to the development of Ukrainian science, culture, and state ideas.

Conclusions. The activities of the Cherniakhivsky family reveal the multifaceted aspects of the Ukrainian studies context of that time, demonstrating the transition from disparate patriotic feelings to the systematic development of national identity and statehood. First of all, they were a vivid example of the formation of a nationally conscious intelligentsia. The Cherniakhivsky family is a unique example of selfless service to Ukraine. Their professional activities in the field of medicine were inextricably intertwined with active

public and Ukrainian studies work aimed at the development of Ukrainian science, culture and statehood. They were not only doctors and scientists, but also patriots who, through their lives and activities, showed the Ukrainian spirit and the desire for freedom. The study of their heritage is critical for understanding the history of the Ukrainian national revival and the formation of modern Ukrainian identity.

Keywords: Cherniakhivsky family, medical science, St. Volodymyr's University of Kyiv, Ukrainian Revolution of 1917–1921, national identity.

Отримано редакцією / Received: 18.11.25

Прорецензовано / Revised: 05.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

УДК 930.25:94(477)"1921/1934"
DOI: 10.17721/2413-7065.1(98).2026.356140

ISSN(print) 2413-7065
ISSN(online) 2413-7103

У ПОШУКАХ АРХІВУ НЕСТОРА МАХНА¹

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор, директор
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
email: roman.dodonov@knu.ua

Тарас КОНОНЕНКО

orcid.org/0000-0003-0660-1707

доктор філософських наук,
завідувач кафедри історії філософії філософського факультету
КНУ імені Тараса Шевченка
email: Taras_Kononenko@knu.ua

Анотація. Статтю присвячено викладенню обставин передачі в Україну документів архівної колекції Нестора Івановича Махна – лідера селянського руху на Півдні України, командира Повстанської армії, відомого діяча анархізму. Основу колекції складають рукописи, чернетки статей, листи періоду еміграції. Архів було передано в Україну через Посольство у Франції Жаком Харламовим, сином Василя Харламова, близького друга Нестора Махна. Наразі «паризький архів» Н. Махна зберігається в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка..

Ключові слова: Нестор Махно, еміграція, архів, українознавство.

Постановка проблеми. У майже 35-річній історії Науково-дослідного інституту українознавства відомі як злети, так і падіння. Залежно від політичного курсу держави Інститут, створений на філологічному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка, пережив декілька перепрофілювань, реструктуризацій та переїздів, під час яких гостро поставало питання збереження тієї українознавчої спадщини, що накопичувалась внаслідок дослідницької роботи його колективу. Найвний офіційний архів НДІУ, фондоутворення якого не охоплювало значного масиву наукової документації, не вирішував зазначеної проблеми. Номенклатура його фондів не враховувала, наприклад, цінних

для історії джерел, переданих в Інститут представниками української діаспори. Ці фрагменти нашої культурної спадщини заслуговують на увагу дослідників та публікації, але ще до того вони мають пройти необхідні процедури первинної обробки, впорядкування та каталогізації.

Деякі з документів, згадка про передачу яких міститься у виданнях НДІУ, доводиться розшукувати. Так, зокрема, в бібліотеці Інституту зберігається переданий з Канади книжковий фонд Лідії та Теодосія Онуферків. При цьому є згадки про рукописну складову вказаного фонду, місцезнаходження та склад якої наразі невідомі. Те ж саме стосувалося так званого «паризького архіву» Нестора

¹ Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи «Створення цифрового архіву українознавчих студій» (№ держреєстрації 0124U001461).

Махна, що начебто був переданий до НДІУ.

Існують різні версії місцезнаходження цієї рукописної спадщини з архіву родини Онуферків. Від початку своєї діяльності як науково-освітнього закладу Інститут мав розгалужену мережу академічних зв'язків з представниками української діаспори зарубіжжя. Попри активну участь у налагодженні українознавчих студій в Україні часу проголошення Незалежності слід враховувати й особливі обставини в цій діяльності шановних представників інституцій діаспори і приватних осіб. Це – проблема зміни поколінь діаспорян в різних теренах світу. Багато з них накопичили значний архівний, книжковий, рукописний матеріал, які вони мали намір передавати на Батьківщину з метою впорядкування, наукової систематизації і впровадження в освітній обіг. Водночас існувала реальна проблема передачі цих фондів на відповідальність молодшого покоління у своїх родинях чи інституціям, у яких вони працювали. Варто наголосити, що передача власних зібрань, навіть у несистематизованому вигляді, мала непересічне значення для зміни світоглядної матриці українського суспільства, повертала матеріали і джерела, які сприяли об'єктивному висвітленню історії України, її витоків, діячів, історичного процесу.

Вочевидь, що такі надходження мали розпорошення, не були одночасними і цілісними. Від певних шановних осіб вони надходили за можливості. Часом, надіславши певну частину дарчих матеріалів, даруватель певний час перебував у колі власних життєвих турбот і клопотів. Отже, надходження анонсованих матеріалів не завжди мало заздалегідь

формалізований характер у часі й подіях. Припустимо, що, надіславши книжкові фонди з власної бібліотеки, інші зразки творчої спадщини могли і взагалі не бути переданими чи передані іншим установам та іншими каналами.

Друга обставина, яка зумовлює завдання систематичного укладання українознавчого архіву діяльності Інституту українознавства, заснованого проф. Петром Кононенком, є власна інституційна історія – велична і водночас драматична, суголосна величній і драматичній історії незалежної України. Перманентні намагання руйнації цієї націєтворчої інституції впродовж всього часу існування мали неабиякий вплив на збереження і утримання набутих наукової, освітньої і суспільно значущої діяльності. Чого варті лише нескінченні реорганізації з умовою розбудови майнового і академічного комплексу практично з підвалин! Попри цю обставину віддані українознавству науковці й працівники докладали максимальних зусиль щодо запобігання втраті інституційних фондів.

Отже, пошук цієї документації є одним із завдань діяльності Наукового архіву НДІ українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, започаткованого розпорядженням директора Інституту № 9 від 29.05.2025, та виконавців науково-дослідної роботи «Створення цифрового архіву українознавчих студій», розпочатої в січні 2026 року.

Аналіз досліджень і публікацій. Про Нестора Івановича Махна, лідера повстанського анархістського руху на Півдні України в 1918–1921 роках, написано чимало. Достатньо згадати дисертаційне дослідження Т. Мармазової [13]

чи оглядову статтю В. Щербатюка [27], спеціально присвячені історіографії махновського руху. Після тривалого періоду забуття, викривлень і фальсифікацій реальних подій в радянській літературі постать Н. Махна стала предметом численних досліджень, починаючи з 1990-х років, коли спостерігалася справжня хвиля публікацій на цю тему. На особливу увагу заслуговують праці П. Аршинова [1], А. Белаша та В. Белаша [2], В. Верстюка [5–7], В. Волковинського [8–9], О. Зеленька [11], В. Горака [13], В. Жилинського [14] та ін. З різних аспектів махновського руху захищені дисертації О. Атоян, М. Боровика [4], В. Михайлюти [19], В. Савченко [23], Ю. Федоровського [24], В. Чопа [26] та ін.

Окрему групу джерел складають збірки документів, підготовлених співробітниками центральних та місцевих, зокрема Дніпропетровського та Запорізького, архівів [20–22]. Фундаментальною працею є збірка документів і матеріалів «Нестор Махно. Селянський рух на Україні. 1918–1921», опублікована російськими історіографами в 2006 році. Незважаючи на великий обсяг (понад тисячу сторінок), наявність довідкового апарату, необхідних посилань та опису архівних джерел, у виданні відчувається певний брак документів, створених безпосередньо Н. Махном. Цей недолік штучно компенсується наведенням спогадів більшовицького командарма В. Антонова-Овсієнка, білогвардійського офіцера А. Бипецького та інших непрямих суб'єктивних свідчень. Більшість документів має відверто заангажований характер, оскільки вони готувалися для проведення в 1920-х роках в РСФСР заочного суду над Н. Махном. У додатках до збірки серед копій газет, агітаційних

листівок і розписок зустрічаємо декілька «автографів» Н. Махна [22, с. 1007–1008], що також вказує на дефіцит більш ґрунтовних документів.

За цих умов особливого значення набувають свідчення самого Н. Махна, опубліковані ним в 20–30-ті роки, тобто в період еміграції [14–18], а також ще не оприлюднені документи з особового архіву видатного анархіста. Введення в науковий обіг «паризького архіву» Н. Махна не лише збагатить джерелознавчу базу вивчення махновського руху, але й відповідатиме останній волі хранителів цього архіву.

Тому **метою** статті є висвітлення долі «паризького архіву» Нестора Махна в Україні: обставин передачі, зберігання та оприлюднення.

Виклад основного матеріалу. Восени 2025 року до НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка надійшов пакет документів, що розпочинався з листа Людмили Чучко з Гуляйполя, яка після окупації цього міста переїхала до м. Дніпра. Наведемо його зміст зі збереженням авторської стилістики.

«Шановний пане Олександрє.

У 2009 році родич мого чоловіка пан Жак Харламов, що є громадянином Франції, передав архів Н. Махна і особистий архів його батька Василя Харламова, який був близьким соратником Н. Махна, до України. Єдиною умовою передачі архіву було його публікація, і доступ всіх бажаних, чи зацікавлених у дослідженні неопублікованих в Україні матеріалів.

Не буду займати час перераховування і кількості наших звернень до різних інстанцій після того, як ми дізнались з листування Віктора Харламова з Жакком Харламовим про зникнення архіву. Наші звернення увінчалися передачею

невідомих осіб «фрагментів», невідомо якого об'єму архіву Н. Махна до Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича КНУ.

Враховуючи важливість цього архіву, в світі досліджень нашої історії, її визвольної боротьби і історичної постаті Н. Махна просимо Вас взяти цю справу під особистий контроль і сприяти доступу до архіву засвідчитись у його цілісності мене: Чучко Людмила – представницю родини Харламових, що проживають в Україні,

С. Звілінського – історика, голову ГО «Гуляйпільські старожитності», члена Запорізького наукового товариства Як. Новицького.

З повагою та надією, Чучко Людмила, жінка ветерана війни, мати бійця 108 бригади, 98 батальйона АЗОВ-Дніпро. 6.11.2025 р.»

У Додатках до листа наводиться звернення мешканця Гуляйполя Віктора Васильовича Харламова до голови Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького Сергія Білівненка: «Перебуваючи в листуванні зі своїм дядьком, громадянином Франції, Жаком Харламовим, мені стало відомо про передачу ним родинного архіву гілки родини Харламових разом з паризьким архівом Н. Махна до України. Батько Жака Харламова Василь Антонович (уродженець м. Гуляйполе), близький друг та соратник Н. Махна як періоду громадянської війни, так і часів еміграції, по смерті останнього став хранителем архіву відомого анархіста. В 2009 р. мій дядько Жак Харламов, розуміючи історичну важливість документів архіву, через посольство України у Франції передав їх до інституту Українознавства за умови публікації в Україні. Однак, документи так і не були опубліковані, а їх

місцезнаходження наразі лишається невідоме. Хвилювання з даного приводу висловлює і сам Жак Харламов. Прошу Вас, за можливістю, з'ясувати ситуацію, що склалася, аби цінні документи не були втрачені та стали доступні широкому загалу для ознайомлення». Це звернення датоване 24 вересня 2017 року.

В свою чергу голова Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького Сергій Миколайович Білівненко зробив запит до Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, на що отримав таку відповідь:

«Шановний Сергію Миколайовичу!

Відповідаючи на Ваш лист від 22.11.2017 щодо інформації про місцезнаходження архіву Н. Махна, Науково-дослідний інститут українознавства (далі Інститут) повідомляємо наступне. Інститут розпочав свою роботу на базі ліквідованого Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (далі – ННДІУВІ) 21 листопада 2014 р. і, відповідно до законодавства, є новою юридичною особою. У зв'язку зі зміною керівництва ННДІУВІ та наукових підрозділів під час реорганізації у 2011 р. та ліквідації у 2014 р. інформацією про місцезнаходження архіву Н. Махна не володіємо. Юридичних документів, які засвідчували б, що на баланс ННДІУВІ громадянином Франції паном Жаком Харламовим були передані матеріали з архіву Н. Махна, в Інституті немає. Відповідно в Інституті архів Н. Махна не зберігається. Розуміючи та поділяючи занепокоєння Жака та Віктора Харламових, рекомендуємо звернутись до осіб, безпосередньо причетних до цього питання, а саме директора ННДІУВІ Петра Кононенка та заступника директора з наукової роботи Тараса Кононенка.

Останній працює завідувачем кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (більш детальну інформацію можна знайти за посиланням <http://philosophy.univ.kiev.ua/ua/article/68>). Принагідно хочемо зазначити, що українознавча спільнота Інституту зацікавлена у введенні в науковий обіг нових архівних матеріалів з нашої історії.

З повагою, директор Б. М. Галайко. 20.11.2017 р.»

За порадою Б.М. Галайка Сергій Миколайович Білівненко написав до Тараса Петровича Кононенка:

«Шановний Тарасе Петровичу!

Минулого року до Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького звернувся громадянин України Харламов Віктор Васильович з проханням допомогти в можливості ознайомитися з документальними матеріалами, що стосуються історії його французької гілки родинного дерева. Мова йде про матеріали, що були передані Науково-дослідному інституту українознавства громадянином Франції паном Жаком Харламовим, дядьком В. В. Харламова. Дані матеріали, разом з «паризьким архівом» Н. Махна, були передані інституту через посольство України у Франції в 2009 р., за умови його публікації в Україні. З того часу на сайті інституту (електронна версія журналу Українознавство за 2009 р. № 2) було розміщено повідомлення про підготовку до публікації означених матеріалів за Вашим підписом, в період займання вами посади заступника голови інституту. Однак, наскільки нам відомо, справа не була закінчена. Наразі ні у прямих родичів родини Харламових, ні в широкого загалу українських науковців немає можливості ознайомитися з унікальними

матеріалами переданого Жаком Харламовим архіву. В листопаді 2017 року ми звернулися з запитом до нинішнього голови Науково-дослідного інституту українознавства, який повідомив, що інформацією про місцезнаходження переданого архіву Н. Махна інститут не володіє. Крім того, жодних юридичних документів, які б засвідчували передачу на баланс ННДІУВІ громадянином Франції – паном Жаком Харламовим матеріалів з архіву Н. Махна, в інституті немає. Сам Жак Харламов – людина похилого віку, у листуванні з українською ріднею висловлює глибоке занепокоєння ситуацією, що склалася. Враховуючи особливу значимість документів для відтворення історії півдня України, вивчення якої саме і є головним напрямком діяльності наукового товариства ім. Я. Новицького, звертаємося до Вас з проханням роз'яснити ситуацію, що склалася, а також надати інформацію про нинішнє місцезнаходження архіву та можливість роботи з ним як родичів родини Харламових, так і істориків.

З повагою, голова Правління ЗНТ С. М. Білівненко, 29 січня 2018 р.».

Повідомлення, про яке йдеться в наведеному листі, дійсно було підписано Т. Кононенком і Н. Івашиною [12]. На той час (2009 рік) керівництво НДІУ встановило гарні контакти з колами української діаспори у Франції, про що представниця Інституту в Парижі Наталія Івашина регулярно повідомляла в своїх публікаціях у журналі «Українознавство», висвітлюючи діяльність українців у Франції та роль Інституту в укріпленні французько-української дружби. На масштаби співробітництва між НДІУ та українською громадою Франції вказує красномовний факт про

перемовини з українським істориком, громадським і політичним діячем, дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка, провідним україністом Франції А. Жуковським (який чимало зробив для облаштування Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі) щодо передачі Україні для філії Інституту багатоповерхового будинку в центрі французької столиці. І хоча цей проект не був завершений, оскільки передбачав належні рішення уряду України, рівень довіри і впевненість у перспективах співпраці доволі красномовні. Посол України у Франції того часу Ю.А. Сергєєв, який всебічно опікувався взаєминами в межах проектів «народної дипломатії», повідомив директора НДІУ про бажання хранителів «паризького архіву» повернути його до України та передав електронний диск з фотокопіями рукописів Нестора Махна.

Усвідомлюючи цінність цих документів, Петро Кононенко зв'язався з Жаком Харламовим і висловив готовність прийняти архів Н. Махна. Жак Харламов дбайливо зберігав всі папери, що були пов'язані з ім'ям Махна та свого батька Василя Харламова. Василь Антонович Харламов під час громадянської війни служив писарчуком Повстанської армії, в еміграції залишався другом і однодумцем Нестора Івановича, зберігав його архів. При загадкових обставинах Василь Харламов загинув у 1964 році. Його син Жак, який народився вже у Франції, перейняв від батька естафету зберігання документів Н. Махна, а також передав волю хранителів повернути «паризький архів» в Україну за умов його публікації «без скорочень та купюр» у відкритому доступі для дослідників і всіх бажаючих.

У листі-подяці до Жака Харламова від 26 березня 2009 року Петро Кононенко писав: *«Дирекція Інституту українознавства засвідчує Вам свою повагу і вдячність за Ваше рішення передати до України для публікації матеріали з архіву Нестора Івановича Махна. Ми високо цінуємо ту роль, яку відіграли Ви особисто і Ваш батько Василь Харламов в збереженні рукописів однієї з неординарних постатей українських визвольних змагань минулого століття. Про життя і діяльність Махна написано багато, опубліковані (в переважній більшості у Франції та США) його переписка, статті та звернення. Практично всі передані Вами матеріали це чернетки листів, статей і звернень Нестора Івановича, які були опубліковані ще при його житті або відразу після його кончини. Але це на Заході. В Україні дослідженням феномену Махна і Махновищини займається невелика група дослідників і тому широкому загалу багато що ще невідомо. Завдання, яке ставить перед собою Інститут, надрукувати всі без купюр рукописи в журналі «Українознавство» нашого Інституту, а також розмістити їх в доступному через інтернет для будь-якого дослідника електронному архіві Інституту. Ми Вас знайомитимемо з усіма публікаціями, надсилаючи їх поштою або через радника-посланника Посольства України в Парижі Віктора Войтовича з його люб'язної згоди.*

З щирою повагою та побажаннями довгих і благих літ у доброму здоров'ї, академік Петро Кононенко, директор Інституту українознавства».

У 2008 чи 2009 році Жак Харламов передав архів Н. Махна до українського посольства в Парижі, де вони й зберігалися під особистим контролем Посла

Ю. А. Сергеева. Важливо зазначити, що ця передача не супроводжувалась фіксацією кількості, тим більше змістовним переліком документів. З одного боку, це вказувало на високий рівень довіри між обома сторонами, а з іншого – породило пізніше певні підозри в тому, чи дійшов до України архів у повному складі? Так чи інакше, але ми не маємо акту прийому-передачі з детальним описом початково переданих рукописів.

Науковці НДІУ жодних оригінальних паперів у 2009 році так і не побачили, маючи справу з електронними копіями, як пізніше з'ясувалося, лише фрагмента «паризького архіву». В очікуванні матеріалів в Інституті були проведені підготовчі заходи щодо майбутньої роботи з джерелами – визначені перспективні дослідники з досвідом архівної справи, фахівці-історики відповідного періоду в історії України, підготовлені засоби цифровізації та поширення на електронних ресурсах НДІУ тощо. Згідно з намірами передачі матеріалів істориками Інституту були здійснені первинна обробка, впорядкування і класифікація електронних

копій. Однак без наявності у розпорядженні науковців оригінальних джерел оприлюднення матеріалів лише на основі цифрових копій не мало б наукової цінності. Тобто вагомість співпраці полягала у тому, щоб здійснити первинне впорядкування, систематизацію, наукове архівування і впровадження в освітню галузь саме оригінальних джерел з сукупності того, що мало бути передано Інституту з родинного архіву Харламових. Точка відліку в каталогізації розрізаних матеріалів передбачалася від часу отримання цих джерел спеціалізованим підрозділом державної наукової інституції – бібліотекою НДІУ.

Принагідно зазначимо, що репутація НДІУ на той час була відзначена Указом Президента України про надання Інституту статусу національного саме у 2009 р. з перетворенням його у Національний науково-дослідний інститут українознавства:

«Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Науково-дослідного інституту українознавства, його вагомий внесок у

Зустріч Жака Харламова (в центрі) під час передачі архіву (Джерело: [25]).

розвиток національної освіти і науки, постановляю:

надати Науково-дослідному інституту українознавства статус національного і надалі іменувати його – Національний науково-дослідний інститут українознавства.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО 7 серпня 2009 року»².

Як згодом розповідав Тарас Кононенко, занадто оптимістичний тон згаданої С. Білівненком публікації в журналі «Українознавство» про передачу «махновського архіву» можна пояснити тим, що «ми думали, що так буде завжди», але після «відносно щасливого» 2009 р. прийшов «чорний для Інституту 2010 рік». Міністерство освіти і науки України на чолі з нині заочно засудженим за державну зраду Д. Табачником розпочало гоніння як на самого Петра Кононенка, так і на тих співробітників НДІУ, які його підтримували. Безперервні спроби підпорядкувати діяльність Інституту і спрямувати її у потрібне політичне річище увінчалось його реорганізацією в «Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії» (!) у січні 2011 р. після невдалих спроб усунення керівництва одразу від часу перебування Д. Табачника на посаді з 2010 р. Врешті, результатом стало призначення на посаду ставленика міністра А. Чайковського, якого впроваджували в керівні органи Інституту з початку реорганізації, остаточне усунення П. П. Кононенка з посади директора Інституту в 2013 р. та неукладення Міністерством контракту з обраним трудовим колективом на цю посаду Тарасом Петровичем ще у червні

2010 р. Чи міг тоді хтось передбачити, що знищення напрямку діяльності Інституту, який опікувався утвердженням української ідентичності в Україні та у міжнародному просторі, відновленням об'єктивної історії України, утвердженням націєтворчої мети українознавства, вже було закладено в людиноненавистницькі плани путінської кліки, які почали втілюватися з захоплення Криму в 2014 р. та розгортанням повномасштабної війни у 2022 р.?

Відтермінування повернення паперового варіанту «паризького архіву», а надто – його публікації, пояснювалось певною мірою і безпековими міркуваннями, і зміною керівництва Інституту. Лише ті, хто пережив хаос реорганізацій, руйнацію керованості, взаємовиключність повноважень дирекції і комісій з реорганізації, можуть оцінювати вагу ризиків, коли йдеться про джерела національного надбання. Ще й руйнацію з мотивів українофобської політики – знищення усіма засобами носіїв української ідентичності та її джерел. Доленосною була та обставина, що представник дипломатичного корпусу та член його родини продовжували виконувати свої професійні обов'язки за межами України, чим забезпечилося збереження у цілісності матеріалів з «паризького архіву». Коли ж влітку 2018-го Юрій Сергєєв, на той час – вже професор Єльського університету, мав нагоду перебувати в Києві та визнав доцільним гідно завершити проект, Тарас Кононенко, з яким він контактував, вже не працював в Інституті українознавства. Він був завідувачем кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету

² URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6012009-9304>

імені Тараса Шевченка. Ця обставина вочевидь і стала визначальною для прийняття рішення передати архів не в Інститут українознавства, а в більш надійні руки бібліотекарів КНУ імені Тараса Шевченка – державного закладу, який має всі повноваження і засоби з реалізації плану: прийняття, впорядкування і архівування, історичні дослідження, впровадження в освітню галузь.

Урочиста процедура передачі архіву, який складався з 4 тек з паперовими джерелами, в університетську Наукову бібліотеку імені М. Максимовича відбулася 13 липня 2018 року. На фото, наведеному на офіційному сайті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (URL: <https://knu.ua/news/9768>), можна побачити учасників цієї події: ректора Леоніда Губерського, професора Юрія Сергеева, декана історичного факультету Івана Патриляка, завідувача кафедри історії філософії Тараса Кононенка та директора Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Олега Сербіна. «Унікальні документи з архіву

українського політичного та військового діяча, – йшлося у повідомленні, – тривалий час зберігалися у товариша й сподвижника Нестора Махна, парижанина Василя Харламова, а згодом перейшли в розпорядження його нащадкам. Ініціатором передачі цих матеріалів виступив Жак Харламов, який прагнув, щоб документи потрапили в академічне середовище й були належним чином систематизовані, вивчені й оприлюднені саме в Україні. Леонід Губерський висловив свою повагу всім учасникам переговорного процесу, зусилля яких посприяли поверненню історичної спадщини видатного українця на терени нашої держави. Юрій Сергеев засвідчив, що документи було передано в повному обсязі, без вилучень і купюр. Цей аспект був тим більше важливим, оскільки перемовини щодо передачі в Україну фрагментів архіву Нестора Івановича тривали досить довго. Під час завершальної зустрічі в Університеті присутні обговорили подальшу роботу з належного архівування, вивчення та збереження унікальних документів,

Ректор КНУ імені Тараса Шевченка Леонід Губерський (ліворуч) приймає «паризький архів» до університетської бібліотеки, 13 липня 2018 р. (Джерело: [25]).

що надійшли в розпорядження наукової спільноти Університету».

На жаль, під час передачі знов не було зафіксовано повного і детально-го переліку всіх документів. Ймовірно, їхні первинна обробка та опис вимагали часу. Протягом 2019–2021 років з архівом працював Дмитро Лукін, історик за фахом, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки імені М. Максимовича. «В мене немає інформації про попередню історію та дослідження цих паперів, – зазначав він у попередній записці, – але робитиму обережні висновки судячи з супутніх «провенієнцій». Наскільки я зрозумів, цей архів пов'язаний або прямо походить від нащадків Василя Харламова, друга і побратима Нестора Махна. Вірогідно, до нього потрапила значна частина особистих паперів померлого. Ступінь їхнього залучення до наукового обігу мені невідома. З тих джерел, публікацій, онлайн-майданчиків, до яких дотягнувся, інформації про це не знайшов. Але щонайменше папери перебирали, копіювали, сканували попередні власники».

Дмитром Лукіним розпочато процес оцифрування, який незабаром було призупинено, оскільки широкоформатний спеціалізований сканер бібліотеки вичерпав свій ресурс і вийшов з ладу, а сам співробітник з першого дня повномасштабного вторгнення перебуває в лавах ЗСУ.

Здавалося б, після повідомлення на сайті Університету інформації про передачу «паризького архіву» для оцифрування та наукового опрацювання хвилювання про його збереженість мали б зникнути, але, ймовірно, ця новина не була своєчасно доведена до Жака Харламова і (псевдо)детектив продовжував розвиватися за канонами жанру. Пошуки

«вкрадених документів» тривали. В Додатках до листа Людмили Чучко наводиться відповідь заступника міністра з питань європейської інтеграції О. Зеркаль від 10.09.2018 р. (тобто через два місяці після передачі архіву до Наукової бібліотеки імені М. Максимовича) голові Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровичу:

«Шановний Володимире Михайловичу!

У зв'язку із зверненням Українського інституту національної пам'яті за вищевказаним номером щодо ситуації, яка склалася з «паризьким архівом» Нестора Махна, в межах компетенції Міністерства закордонних справ України, повідомляємо про таке. В архіві Посольства України в Франції за 2009 рік знайдено лист №61215/19-840-448 від 21.04.2009 (копія додається), адресований Жаку Харламову, якому передається лист подяки (з перекладом на французьку мову) від тодішнього директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України П. Кононенка. Водночас підтверджені передачі паризького архіву Н. Махна каналами МЗС в Україну в архівах Посольства виявлено не було. Разом з тим, на думку МЗС України, копії листів директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України П. Кононенка (від 26.03.2009 р. та Посольства України у Франції (№ 61215/19-840-448 від 21.04.2009 р. до пана Жака Харламова) свідчать про те, що архів Нестора Махна надійшов та опрацьовувався зазначеним Інститутом українознавства. У цьому зв'язку вбачається за доцільне продовжити пошуки архіву Н. Махна у Науково-дослідному інституті українознавства Міністерства освіти і науки України, у тому числі, у

разі необхідності, із залученням правоохоронних органів».

14 липня 2019 року С. Білівненко звернувся до ректора КНУ імені Тараса Шевченка Леоніда Васильовича Губерського:

«Шановний Леоніде Васильовичу!

В 2016 р. до Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького звернувся громадянин України Харламов Віктор Васильович з проханням допомогти в пошуку документальних матеріалів з «паризького архіву» Нестора Махна... В липні 2018 року на офіційному сайті КНУ ім. Шевченка з'явилась інформація про передачу архіву представникам університету, що в подальшому був переданий Науковій бібліотеці імені Михайла Максимовича КНУ. Сам Жак Харламов, людина похилого віку, у листуванні з українською ріднею, висловлює глибоке занепокоєння ситуацією, що склалася. Обіцяну йому публікацію переданого архіву та широкий доступ до нього до сих пір не було реалізовано. Варто наголосити на тому факті, що місце перебування архіву майже 9 років не було відоме, як не були відомі і особи, що відповідали за його зберігання протягом даного періоду. Також немає жодних документів (описів, актів прийому-передачі), що засвідчували б цілісність та збереженість архіву. Дані обставини викликають занепокоєння в його повній збереженості. Ті ж самі питання має і Жак Харламов, який в переписці з ріднею висловлює бажання перевірити наявність всіх переданих ним матеріалів архіву».

Оскільки автор листа не отримав відповіді, занепокоєна історична спільнота знов підняла тематику «паризького архіву». Франк Сисин, директор Центру українських історичних досліджень

імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій, згадував, як у 2020 році історик Володимир Чоп із «Запорізької політехніки» і Юрій Кравець узгодили з директором бібліотеки Олегом Сербіним доступ до архіву та допомогу з його каталогізацією. Однак пандемія COVID-19 перешкодила реалізації цих планів.

Новий директор Українського інституту національної пам'яті Олександр Алфьоров звернувся в 2025 році до Володимира Бугрова, ректора КНУ імені Тараса Шевченка, до складу якого внаслідок чергової реорганізації увійшов НДІ українознавства: *«На адресу Українського інституту національної пам'яті звернулася Чучко Людмила щодо факту передачі у 2009 році громадянином Франції Жаком Харламовим особистого архіву Нестора Махна та Василя Харламова до України. Відповідно до інформації заявниці, документи були передані до Інституту українознавства, який на той момент був підвідомчою установою Міністерства освіти та науки України. Разом з тим змушені констатувати, що наразі місцеперебування зазначеного архіву є невідомим, документи не є опублікованими для широкого загалу. Враховуючи вищезазначене, просимо вжити відповідні заходи щодо пошуку та оприлюднення зазначеного архіву».*

У відповіді проректорки з наукової роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка проф. Ганни Толстанової підтверджувалось збереження архіву в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича, а також повідомлялось про відновлення роботи з архівом у 2025 році. Директор НДІ українознавства проф. Роман Додонов зв'язався телефоном з пані

Людмилою Чучко, представницею родини Харламових в Україні, подякував їй за привертання уваги наукової спільноти до теми «паризького архіву» Н. Махна, завірив у його наявності, а також просив передати цю інформацію пану Жаку Харламову. Пані Людмила разом з головою ГО «Гуляйпільські старожитності» С. Звілінським висловили бажання відвідати Київ та особисто переконуються в збереженості архіву та його доступності для дослідників.

Такий візит відбувся 26 березня 2026 року. У зустрічі в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича взяли участь ректор КНУ імені Тараса Шевченка Володимир Бугров; директорка бібліотеки Марина Женченко; директор НДІ українознавства Роман Додонов; завідувач кафедри історії філософії Тарас Кононенко; представниця родини Харламових, що проживають в Україні, Людмила Чучко, голова ГО «Гуляйпільські старожитності» Сергій Звілінський; співробітники Українського інституту

національної пам'яті, кандидати історичних наук Віталій Бака та Іван Стичинський. Співробітники Бібліотеки імені М. Максимовича підготували виставку документів архіву, гості мали можливість ознайомитися з оригінальними документами Н. Махна, переконатися в їхній наявності, дізнатися про умови зберігання. Зокрема, пані Людмила знайшла серед документів щоденник дружини Нестора Івановича Галини, про передачу якого повідомляв їй Жак Харламов. За результатами зустрічі було прийнято рішення прискорити публікацію кольорових цифрових копій документів архівної колекції Н. Махна так, щоб вже до кінця цього, 2026, року дослідники й усі зацікавлені особи мали відкритий доступ до вказаних матеріалів.

Висновки. Загалом можна погодитись з висновком В. Щербатюка, що «махновський повстанський рух – явище в історії України, яке стало надбанням всесвітньої історії. Проте аналіз стану наукової розробки махновського

Представниця родини Харламових в Україні Людмила Чучко (ліворуч) і директорка Наукової бібліотеки імені М. Максимовича проф. Марина Женченко (в центрі) оглядають виставку «паризького архіву», 26.03.2026 р. (Джерело: <https://surl.li/qntdnt>).

руху дозволяє говорити про нього як про ще недостатньо вивчену проблему в українській історіографії» [28, с. 61]. Ліквідувати «білі плями» в історії махновського руху допоможе «паризький архів» Н. Махна, переданий українськими дипломатами до України.

Гостросюжетна історія з пошуком вказаних документів зумовлена тим, що попередні домовленості про передачу і приймання, місце зберігання архівної колекції в Науково-дослідному інституті українознавства МОН України були порушені через обставини політичного й організаційного характеру. Передчасна публікація про передачу документів до Інституту викликала занепокоєння громадських активістів долею «махновського архіву». І поки останній протягом 9 років знаходився у дипломатів, в Україні лунали емоційні звинувачення на адресу керівництва НДІУ в «розкраданні», «знищенні» історичних документів. Вони не припинилися навіть після 2018 року, коли «паризький архів» Н. Махна потрапив до України. Наразі він зберігається в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка в повному обсязі та в такому самому стані збереженості, як на момент передачі. НДІУ набуває свого належного представництва в структурі Київського національного університету імені Тараса Шевченка як науковий підрозділ. Наукова бібліотека імені М. Максимовича стала потужним співвиконавцем проекту зі збереження національних надбань України, започаткованого ННДІУ МОН України ще у 2009 р. Всі складові зійшлися. Залишилось виконати лише останню умову хранителів архіву – опублікувати його.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аршинов, П. История махновского движения (1918–1921). Берлин, 1921.
2. Белаш, А., Белаш, В. Дороги Махно: исторические повествования. Киев, 1993. 592 с.
3. Бережинский, В. Г. Последние годы жизни атамана Н. И. Махно. Киев, 2000. 39 с.
4. Боровик, М. А. Анархистський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 228 с.
5. Верстюк, В. Комбриг Нестор Махно. Київ, 1990.
6. Верстюк, В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1992.
7. Верстюк, В. Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою. *Минуле України. Відновлені сторінки*. Київ, 1991.
8. Волковинський, В. Нестор Махно: легенда і реальність. Київ, 1994.
9. Волковинський, В. М. Н. Махно – звисті стежки політичного авантюриста. *Український історичний журнал*. 1989. № 7, 9–11; 1990. № 2, 4–9, 12.
10. Голованов, В. Я. Тачанки с юга: художественное исследование махновского движения. Запорожье, 1997.
11. Зеленьак, О. М. Інтерпретація образу Нестора Махна у радянській літературі 20-х років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 241–246.
12. Кононенко Т., Івашина Н. Підготовка до публікації паризьких рукописів Нестора Махна. *Українознавство*. 2009. № 2. С. 282–283.
13. Мармазова, Т. І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2003. 218 с.
14. Махно, Н. И. Воспоминания. Париж, б/р.
15. Махно, Н. И. Махновщина и ее вчерашние союзники – большевики: Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина». Париж, 1928.

16. Махно, Н. И. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918). Кн. 2. Париж, 1936.

17. Махно, Н. И. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Кн. 1. Париж, 1929.

18. Махно, Н. И. Украинская революция (июль – декабрь 1918). Кн. 3. Париж, 1937.

19. Михайлюта, В. П. Образ Нестора Махна в творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01. Запоріжжя, 1999. 20 с.

20. Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: сб. документов и материалов / Д. Ю. Борисов (сост.); Государственный архив Днепропетровской области. Днепропетровск, 1993. 79 с.

21. Нестор Иванович Махно. Воспоминания. Материалы и документы. Киев, 1991.

22. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: документы и материалы. Москва, 2006. 1000 с.

23. Савченко, В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. Одесса, 1990. 205 с.

24. Федоровський, Ю. Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 180 с.

25. Фрагменти архіву Нестора Махна передано КНУ. Центр комунікацій КНУ, 13.07.2018. URL: <https://knu.ua/news/9768>.

26. Чоп, В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 289 с.

27. Щербатюк, В. М. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 49–65.

REFERENCES

1. Arshinov, P. (1921). *History of the Makhnovist Movement (1918–1921)*. Berlin. [in Rus.]

2. Belash, A., Belash, V. *Makhno's Roads: Historical Stories*. Kyiv, 1993. 592 p. [in Ukr.]

3. Berezhynskiy, V. (2000). *The Last Years of Ataman N. I. Makhno*. Kiev, 2000. 39 p. [in Rus.]

4. Borovik, M. (2002). *Anarchist Movement in Ukraine (1917–1921)*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01]. Kiev, 228 p. [in Ukr.]

5. Verstiuk, V. (1990). *Brigadier General Nestor Makhno*. Kiev. [in Ukr.]

6. Verstiuk, V. (1992). *Makhnovshchyna: Peasant Rebellion in Ukraine (1918–1921)*. Kyiv. [in Ukr.]

7. Verstiuk, V. (1991). The First Union of N. Makhno with the Soviet Power. *The Past of Ukraine. Restored Pages*. Kyiv, 1991. [in Ukr.]

8. Volkovynskiy, V. (1994). *Nestor Makhno: Legend and Reality*. Kyiv. [in Ukr.]

9. Volkovynskiy, V. (1989, 1990). N. Makhno - the Famous Paths of a Political Adventurer. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 7, 9–11; No. 2, 4–9, 12. [in Ukr.]

10. Golovanov, V. (1997). *Tachanki from the South: An Artistic Study of the Makhnovist Movement*. Zaporozhye, 1997. [in Rus.]

11. Zeleniak, O. (2014). Interpretation of the Image of Nestor Makhno in Soviet Literature of the 1920s. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. (Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University), Issue 41, pp. 241–246. [in Ukr.]

12. Kononenko, T., Ivashyna, N. (2009). Preparation for the Ppublication of the Parisian Manuscripts of Nestor Makhno. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2, pp. 282–283. [in Ukr.]

13. Marmazova, T. (2003). *Historiography of the Insurgent Movement in Ukraine Led by N. I. Makhno (1918–1921)*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.06]. Donetsk, 218 p. [in Ukr.]

14. Makhno, N. *Memories*. Paris, b/r. [in Rus.]

15. Makhno, N. (1928). *Makhnovshchyna and its Yesterday's Allies – the Bolsheviks: Response*

- to M. Kubanin's Book "Makhnovshchyna". Paris. [in Rus.]
16. Makhno, N. (1936). *Under the Blows of the Counter-Revolution (April - June 1918)*. Book 2. Paris. [in Rus.]
17. Makhno, N. (1929). *The Russian Revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1918)*. Book 1. Paris. [in Rus.]
18. Makhno, N. (1937). *Ukrainian Revolution (July - December 1918)*. Book 3. Paris.
19. Mykhailiuta, V. (1999). *Image of Nestor Makhno in the Works of Ukrainian Writers. Scientific Credibility and Artistic Conjecture: Author's*. [A thesis for Candidate of Sciences in Philology, specialty 10.01.01]. Zaporizhzhia, 20 p. [in Ukr.]
20. Borisov, D., comp. (1993). *N. Makhno and the Makhno Movement. From the History of the Insurgent Movement in Ekaterinoslav Province: Collection of Documents and Materials; State Archive of the Dnipropetrovsk Region*. Dnipropetrovsk, 79 p. [in Ukr.]
21. *Nestor Ivanovich Makhno. Memories Materials and Documents*. Kyiv, 1991. [in Rus.]
22. *Nestor Makhno. Peasant Movement in Ukraine. 1918–1921: Documents and Materials*. (2006). Moscow, 1000 p. [in Rus.]
23. Savchenko, V. (1990). *Politics of the Soviet State in Relation to the Anarchist Movement in Ukraine in 1917–1921*. [A thesis for Candidate of Sciences in History]. Odessa, 205 p. [in Rus.]
24. Fedorovskyi, Yu. (2000). *Insurgent Movement in Donbas and Makhno*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01]. Donetsk, 180 p. [in Ukr.]
25. *Fragments of the Archive of Nestor Makhno Transferred to the KNU. KNU Communications Center*. 13 July 2018. [online] Available at: <https://knu.ua/news/9768>. [in Ukr.]
26. Chop, V. (2000). *The Makhno movement in Ukraine 1917–1921: Problems of Ideology, Social and Military System*. [A thesis for Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.01]. Zaporizhzhia, 289 p. [in Ukr.]
27. Shcherbatiuk, V. (2010). *The Insurgent Movement Led by Nestor Makhno in Modern Domestic Historiography. Science. Religion. Society*. No. 2, pp. 49–65. [in Ukr.]

Summary

IN SEARCH OF NESTOR MAKHNO'S ARCHIVE

Roman DODONOV

orcid.org/0000-0003-1598-499X

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Director of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: roman.dodonov@knu.ua

Taras KONONENKO

orcid.org/0000-0003-0660-1707

Doctor of Philosophical Sciences, Head of Department of History of Philosophy,

Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: Taras_Kononenko@knu.ua

Relevance of the research. The heritage of world history is the Peasant Insurgent Movement of 1917–1921, associated with the name of Nestor Makhno. The anarchist orientation of the movement as a “third force”, which did not recognize either the dictatorship of the proletariat or Ukrainian statehood, led to a general misunderstanding

of its essence. After the defeat of the Insurgent Army by the Bolsheviks and the flight of its leader abroad, the Soviet authorities made efforts to distort and falsify historical reality, preparing a trial in absentia against N. Makhno. After the collapse of the USSR, numerous publications about the Makhnovshchyna appeared, the authors of which tried to restore historical justice. Under these conditions, the role of the source base is growing, since original documents of that era are scarce. The "Paris archive" of N.I. Makhno, transferred by ukrainian diplomats to Ukraine, will help eliminate this defect.

The **purpose** of the article is to highlight the fate of Nestor Makhno's "Paris archive" in Ukraine: the circumstances of its transfer, storage and publication.

Conclusions. The detective story of the search for the specified documents by the historical community is due to the fact that the previous agreements on the storage location of the archival collection at the Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine were violated due to political and organizational circumstances. The premature publication in the journal "Ukrainian Studies" regarding the transfer of the archive to the Institute caused concern among public activists about the fate of N. Makhno's documents. And while they were stored in France, in Ukraine emotional accusations were heard against the leadership of the Research Institute of Ukrainian Studies of "theft" and "destruction" of historical documents. They did not stop even after 2018, when N. Makhno's "Paris archive" actually got to Ukraine. Currently, it is stored in the M. Maksymovych Scientific Library of the Taras Shevchenko National University of Kyiv in its entirety and in the same state of preservation as at the time of transfer. All that remains is to fulfill the last condition of the archive's keepers – to publish it.

Keywords: Nestor Makhno, emigration, archive, Ukrainian studies.

Отримано редакцією/ Received: 13.02.26

Прорецензовано / Revised: 24.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

СВІТ 80-Х ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ОДНІЄЇ БІОГРАФІЇ (ДО 90-РІЧЧЯ БОРИСА МИКОЛАЙОВИЧА МОЗОЛЕВСЬКОГО)¹

Надія ГАВРИЛЮК

orcid.org/0000-0002-2369-5701

доктор історичних наук, заступник директора з наукових питань

НДІ українознавства КНУ ім. Тараса Шевченка

email: gavrylyuk_na@ukr.net

Анотація. У процесі роботи над оцифруванням архівної спадщини Науково-дослідного інституту українознавства виникла ідея розширити межі деяких розділів Наукового архіву НДІ українознавства, а саме особових фондів провідних українознавців, використовуючи біографії видатних українських гуманітаріїв (державних діячів, науковців, істориків, археологів, митців, літераторів), які долучилися до боротьби за українську незалежність та ідентичність. До таких діячів української культури належить відомий археолог і поет Б. М. Мозолевський, 90-річчя від дня народження якого відзначалося 4 лютого 2026 року. Деяким невідомим сторінкам його біографії присвячена ця публікація.

Ключові слова: цифровий архів, біографія, археологія, поет, Пектораль, особові фонди.

Постановка проблеми. Потреба у системному впорядкуванні, збереженні та оцифруванні архівної спадщини Науково-дослідного інституту українознавства, що майже 35 років здійснював фундаментальні та прикладні дослідження, назривала десятиріччями. Великий обсяг надрукованих наукових статей, монографій, двох наукових журналів з українознавства не дає можливості у повному обсязі показати напрацювання у царині українознавства – комплексної науки, що відображає майже усі галузі гуманітарного напрямку. За межами «відкритої науки» залишаються неопубліковані рукописи, епістолярії, польові щоденники та експедиційні звіти комплексних українознавчих експедицій, повні тексти дисертацій, у тому числі незахищених, чернеток навчальних програм з українознавства та інших матеріалів.

Зокрема, велику цінність становлять

особові архіви провідних українознавців, пов'язаних із діяльністю Інституту, а також тих науковців, які, працюючи за своїми науковими уподобаннями, формували основу сучасного українознавства.

Україна завжди була землею, що виховувала для світу талановитих людей: державних діячів, митців, літераторів, науковців. Однією з таких особистостей був археолог і поет Борис Миколайович Мозолевський, 90-річчя від дня народження якого відзначалося 4 лютого 2026 р.

Поштовхом для написання цієї статті та публікації саме у журналі «Українознавство» став не лише 90-річний ювілей Б. Мозолевського, але і його свідоме ставлення до української минувшини, української культури, української мови. Наведемо пасаж із післямови В. Мозолевської до останньої, посмертної, збірки

¹ Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи «Створення цифрового архіву українознавчих студій» (№ держреєстрації 0124U001461).

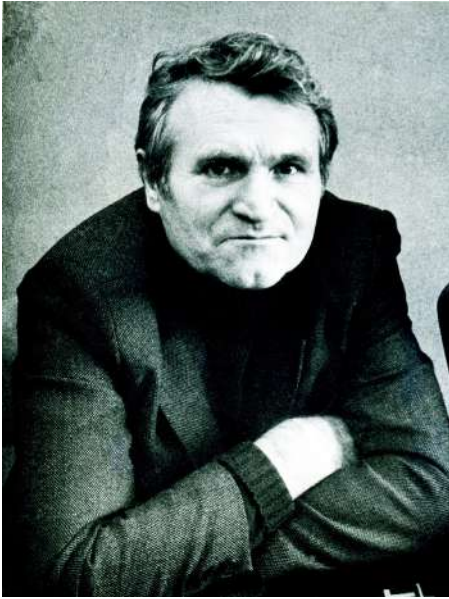

Фото 1. Портрет Б. М. Мозолєвського (з власного фотоархіву С. Поліна).

поезій Бориса Миколайовича: «Готуючись до захисту дисертації, він звертається до членів вченої ради: «Правилами ВАК право захищати дисертацію мовою тієї чи іншої республіки надається тільки спеціальним рішенням вченої ради на прохання дисертанта. Але я вважаю принизливим для людської гідності у себе на батьківщині просити будь-кого дозволу говорити рідною мовою...» [9, с. 531]. Як безпосередня учасниця тих подій авторка може підтвердити, що такої позиції дотримувався Борис Миколайович, виголошуючи свою доповідь українською мовою на передзахисті дисертації у відділі раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Є. Черненко, який на той час був завідувачем відділу, перевів ці розмови «у кулуари» і, можливо, врятував Бориса Миколайовича від важких наслідків.

Адже захищатися українською в радянській інституції початку 80-х означало кинути виклик системі. Принаймні стенограма захисту дисертації Б. Мозолєвського (Науковий архів ІА НАНУ, Дисертаційний фонд, № 45) відтворена російською мовою. Не підтверджує україномовного захисту й Л. Вакуленко, яка тоді була секретарем спеціалізованої вченої ради. Блискучий захист Б. Мозолєвського за темою «Товста Могила» відбувся російською [7] 17 лютого 1981 року² (Фото 2), а от чи не перша в Україні наукова монографія з археології, художньо оформлена учасником експедиції професійним художником Г. Ковпаненком, видана українською мовою [15], як і більшість наступних книг Бориса Миколайовича, що ввійшли у скарбницю наукової літератури України. Однак у цій статті йдеться не лише про цей випадок, а й про деякі невідомі сторінки біографії Бориса Миколайовича Мозолєвського.

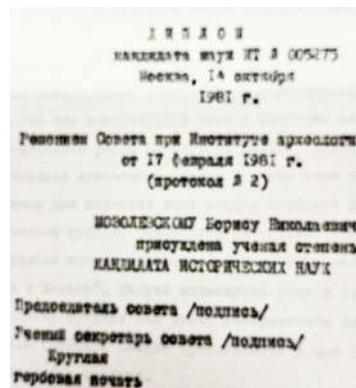

Фото 2. Копія диплома про присудження ступеня кандидата історичних наук Мозолєвському Б. М. 17 березня 1981 р. (Науковий архів Інституту археології НАН України).

² У довідкових статтях Вікіпедії дата захисту кандидатської дисертації Б. М. Мозолєвського наводиться по-різному – і 1980, і 1979 рік.

Мета статті – відобразити через біографію непересічної особистості Б. М. Мозолєвського ті моменти історії України 80-х років минулого століття, яку зараз прийнято згадувати поспіхом, без належної поваги до людей, які її створювали.

Виклад основного матеріалу. У 50–60 роки минулого століття в Україні існувала єдина у світі «школа скіфології» – школа Олексія Івановича Тереножкіна та Варвари Андріївни Іллінської, гордістю якої стали 13 дослідників – докторів та кандидатів наук. Це було перше покоління яскравих особистостей, на фоні яких Борис Миколайович виділявся своїми науковими, поетичними та людським талантами.

Спогади завжди супроводжуються особистим ставленням до людини, про яку згадуєш. Щоб уникнути цього, авторка намагається опиратися не лише на наукові роботи та вірші Бориса Миколайовича, але й на архівний матеріал, який зберігається у науковому та адміністративному архівах Інституту археології НАН України, і тільки іноді звертатися до особистих спогадів про Б. Мозолєвського, поруч з яким працювала у відділі археології раннього залізного віку з 1974 року.

Оскільки у характері Бориса Миколайовича дивно переплелися таланти вченого-археолога і видатного українського поета, ми супроводжуватимемо його біографію не лише найцікавішими положеннями з неї та наукових робіт, але й цитатам з поезій. Це буде неважко, бо найзначніші події життя Бориса Миколайовича відображалися у його віршах, що добре видно з автобіографії «Шлях до себе» [9, с. 5–15], надрукованій після його смерті.

Але ж історія – як пам'ять людини, тому і фіксує вона насамперед світлі моменти, а неприємні ми «забуваємо». Однак вони були навіть у житті людини, яка відкрила Пектораль, захистила кандидатську дисертацію, вдало і плідно керувала однією з найскладніших степових новобудовних експедицій, дуже демократично і справедливо керувала відділом археології раннього залізного віку Інституту археології (з 1986 р. і до кінця життя), була талановитим поетом, а головне – Українцем:

*Краю мій, краю, крицею краєний!
Не в Україні – вже на Україні!
А на окраденій тій на Україні
Не українці – стерті букранії* [9, с. 37].

І ще:

*Світла моя батьківщино!
Спасибі, що ти в мене є.
Мальви сухими очима
Дивляться в серце моє* [9, с. 217].

Борис Мозолєвський народився 4 лютого 1936 р. у с. Миколаївка Веселинівського району Миколаївської області. «Я належу до того покоління, серця якого ще у пуп'янках переїхало оте страшне колесо однієї з найстрашніших війн, покоління, якому не довелося знати своїх батьків» [9, с. 5]. Його з сестрами ставила на ноги мати Домна Олексіївна Мозолєвська:

*Мама завше чогось із сльозами
На світанку будила мене.
Чого плакали – не казали.
Може, снилось щось страшне.*

Він рано почав працювати. У важкі часи після війни Україна відбудовувалася руками жінок і дітей, які швидко подорослішали:

*Наш колгосп називався «Трактор»,
А були в нім одні жінки.
Він стояв понад сивим трактом
Із Одеси аж у віки.*

*Повоєнної долі діти,
Не побігали ми по росі.
І печалитись, і радіти
Довелось нам з народом усім.*

*Десь уже після другого класу
Брав щоліта я батіжка
Та й шов з побратимами разом
То до жатки, то до плужка.*

«Трактор» [9, с. 210].

У 15 років, після закінчення семирічки, Борис вступає до Одеської спецшколи Військово-повітряних сил, потім до Військово-морського авіаційного училища у Єйську, яке було розформоване у 1956 р. (перше велике скорочення збройних сил країни):

*Хлоп'ята безвусі,
Хитнувши звід небес.
Ми в світ великий рушили
Із школи ВПС.*

«Полковники» [9, с. 233].

Про цей період свого життя Борис Миколайович пише: «Як пишалися ми своїм призначенням, якими дорослими відчували себе! І – понад усе вірили своїм золотим наставникам – учорашнім переможцям». Однак реалії були жорсткими. У двадцять років повела його доля «на завод, в кочегари, щоб збагнути, чим живе мій народ» [9, с. 5–6].

Працюючи кочегаром, Б. Мозолевський у 1958 р. вступає на заочне навчання до історико-філософського факультету Київського університету, який закінчив у 1964 р. У цей же час з'являється: «Фридрих Энгельс! Какими тропами поднимались мы к безднам, срываясь вниз, чтоб однажды открылось, что был утопией Марксом выстраданный коммунизм...». «У страшні роки переслідування будь-якої живої думки подібні переконання вважалися карним

злочином. А ми, з дитинства націлені на служіння народові, вперто несли їх у люди, – викладали у залах і на майданах, поширювали у списках і на магнітофонних стрічках. Наслідки відомі» [9, с. 7].

Збагнувши основні тенденції філософії поточного буття, питання соціальної несправедливості привели Поета до науки, що «вивчає першовитоки людства – історії – та її найглибшої ланки – археології» [9, с. 8].

З 1962 р., з першої археологічної експедиції і розкопок Трахтемирівського городища, Борис потрапляє у невідоме для себе, спокійне, сприятливе для роботи і творчості, середовище експедиції, керованої Галиною Тихонівною Ковпаненко. Це видно з його творів того часу:

*І злітали в небо над вітрами
Золоті лелеки на зорі.
Місяць серпень через ліс і трави
Йшов по трахтемирівській горі.*

[9, с. 297].

Така, майже сімейна, обстановка царює і в подальшій, очолюваній Борисом Миколайовичем Мозолевським з 1969 по 1992 р. Орджонікідзівській експедиції. «14 сооруженіе» на Базавлуку – база цієї експедиції – було для всіх степових археологічних експедицій острівцем стабільності, місцем, де завжди можна знайти прихисток, пораду, наукову консультацію. Авторка цієї статті одного разу змушена була прибути до цієї бази у напівзламаному експедиційному «Уралі» о другій годині ночі. Тільки авторитет Б. Мозолевського допоміг вирішити нашу проблему – ремонт автотранспорту (у той час списані армійські машини передавалися до автобази АН і ставали експедиційними). Авторитет Бориса Миколайовича у місцевої влади був колосальним:

Від свавілля і нищості, від хули і ганьби,
Від майданів задимлених і людей у цивільнім,
Я тікав під ваш захист, Базавлуцькі горби,
Де бував я по-справжньому і щасливим, і вільним.

Посадивши ліси на вас – справжнє диво земне,
Тут Кузьмін прихистив мене попри гнів апарату,
Добрый, щирий мій Вернер зустрічав тут мене
Як найкращого друга, як молодшого брата.

«Базавлуцькі горби» [9, с. 345].

Для нашого романтичного покоління першочерговими є такі поняття, як дружба, взаємодопомога (експедиції часом потрапляють на декілька місяців у незвичайні для їхніх учасників і керівників регіони), тому мати людську, наукову, методичну, побутову підтримку від старших колег дуже важливо.

Переломним моментом у житті Б. Мозолевського було відкриття у кургані Товста Могила. Повністю розкопаний поховальний комплекс скіфського царського кургану складався з пограбованого чоловічого поховання і непограбованого бокового жіночого поховання з дитиною у повному вбранні, оздобленому золотими бляшками та прикрасами, поховань слуг, коней у повному обладунку, прикрашеному срібними «крилатими» бляхами, нахрапниками, іншими деталями, похованнями «конюхів», «охоронців» [15, с. 75–92].

Унікальною знахідкою була золота Пектораль (Фото 3), виявлена разом із залізним мечем у піхвах, прикрашених

Фото 3. Пектораль з кургану Товста Могила (фото Д. Клочка).

золотими пластинами зі сценами боротьби звірів, залишками батога, обгорнутого золотою стрічкою та сагайдака, заповненого залишками стріл, знайдена у короткому дромосі, що сполучав поховальну камеру з вхідною ямою, під глиняним завалом склепіння та стін споруди [15, с. 54]. Саме завал врятував знахідки від грабіжників основного чоловічого поховання.

Отже, відкриття здійснилося 21 червня 1971 р. під час досліджень центрального царського поховання у скіфському кургані Товста Могила поблизу м. Покров Дніпропетровської області. Керівник експедиції – позаштатний співробітник Інституту археології НАН України, заступник начальника експедиції, на той час кандидат історичних наук Є. Черненко запропонував назвати прикрасу пектораллю за аналогією до нагрудних прикрас іранських воїнів. Вага Пекторалі з Товстої могили – 1148 г, діаметр – 30,6 см, зроблена вона із золота 958 проби. Каркас виробу створюють чотири витих джути, зігнутих до кругової

форми. Ці круги були розміщені на одній вертикальній осі таким чином, що верхні дуги чотирьох кілець змикаються. Утворені між кільцями три сегменти використані для створення трьох композицій, які символізують уявлення скіфів про структуру світу. Верхній світ – земля – із зображенням тварин та людей, зайнятих повсякденною працею, другий – небесний – з птахами та прекрасними рослинами, третій світ – підземне царство – з вічною боротьбою та стражданнями. При виготовленні Пекторалі було використано 160 деталей, кожна з яких створена окремо, що являли собою мініатюрні мистецькі вироби, поєднані відповідно до задуманої композиції. Також застосовувалися різні техніки: лиття з втратою воскової моделі (фігурки людей і тварин першого ярусу), чеканка, гравірування (фігурки звірів третього ярусу), філігрань, паяння, інкрустація кольоровими емалями (квіти та фігурки птахів у другому ярусі). Про Пектораль:

Нижні руки мене піднімають із глини і тліну.

При мені тільки меч мій та іще золота пектораль, –

Що розкажуть вони цим прийдешнім новим поколінням?

Я не стану пояснювати, –

Склад за складом нехай прочитають самі,

Як ішли ми крізь ніч до своєї найвищої істини –

По нарузі і злиднях, по війні, по чумі – Але душі нетлінні

Над світом проносили чистими.

«Голос на світанку» [10, с. 126].

Крім цих натхненних знахідкою слів, Борис Миколайович проводить наукове дослідження кургану Товста Могила [15]. Він вперше дав науково

обґрунтовану оцінку знахідок та самого кургану, визначивши його як царський. Більшість його висновків мають оцінку «вперше». Так, ще під час розкопок вперше, крім дослідження самого поховання, було проведено ретельне вивчення насипу кургану, досліджено рів діаметром 62 м, який цей поховальний комплекс оточував, відокремлюючи світ мертвих від світу живих. Вперше спеціалістом-палеозоологом В. Бібіковою проведено дослідження кісток тварин, що були знайдені у залишках тризни і у рові кургану (виявлено тварини, що розводилися та м'ясо яких споживалося скіфами-кочовиками). Відомим українським антропологом С. Круц здійснено ретельне вивчення антропології з кургану. Вперше в археології (глибина вхідної ями і поховань до 15 м від сучасної поверхні) було застосовано кріплення поховання бригадою шахтарів ГОКа під керівництвом гірського майстра В. Степанова. В експедиції постійно працював професійний художник та фотограф Г. Ковпаненко. Такі методики дослідження курганів надалі стали обов'язковими.

Кожна знахідка була ретельно вивчена, якісно представлена, підібрані аналогії, продатована, висловлені припущення щодо використання у житті царя та його родини й оточення. Звісно, найбільше уваги приділено Пекторалі. Борис Миколайович слушно пов'язав композицію зображень на ній з принципами античного мистецтва [15, с. 54]. З того часу вважається, що Пектораль виготовлена античним майстром із столиці Боспорського царства Пантікапея. Майстерня могла функціонувати у період його розквіту, що збігся з могутністю Скіфії у IV ст. до н. е. Він також вперше зробив висновок щодо використання

таких виробів правителями Скіфії під час ритуальних, культових дійств. На сьогодні існує багато гіпотез про шляхи надходження Пекторалі у Степову Скіфію. Борис Миколайович зробив припущення, що цей витвір мистецтва міг бути виготовлений на замовлення з врахуванням вподобань скіфського царя і йому подарований. Таким чином, відкриття Товстої Могили та знахідка Пекторалі стали знаковою подією для всієї України та надалі у житті Б. Мозолевського. Він стає молодшим науковим співробітником Інституту археології АН України, очолює Орджонікідзевську експедицію, готує монографію за результатами розкопок, що вийшла друком у 1979 р., готується до захисту кандидатської дисертації з короткою назвою «Товста Могила», що відбувся у 1981 р.

Однак почалися важкі 80–90-ті роки «перебудови», за яку «колишні» чіплялися як за останнє. Спалах масової зацікавленості давньою історією України не міг перекреслити прихованих від широкого загалу негативних процесів у професійних колах істориків, інтриг і переслідувань. У Б. Мозолевського в ті роки з'являються гіркі строфи:

*Люблю тебе, веселий мій народе,
За відданість роботі і борні.
За вдачу заповзяту і за вроду.
За слово влучне і дзвінки пісні!*

*Ми другу люльку віддамо й кресало.
Як пити – то пити, битися – то бити.
Але щоб у сусіда товще сало –
Оце вже зась! Ходім його топить.*

«Смерть Івана Сірка» [9, с. 28].

Борис Миколайович з його загостреним почуттям справедливості відчуває це на власній персоні. Так, під час підготовки трьохтомного видання «Давня

історія України» з редакції другого тому зникає його ім'я [4]. У той період поняття «демократія» кожним розумілося по-різному. У відділах пропонувалося обговорити зміст відповідного розділу через розгляд різних варіантів. У відділі раннього залізного віку подається два варіанти змісту: один – В. Мурзіна, другий – Б. Мозолевського та Н. Гаврилюк. Останні працювали над підготовкою докторських дисертацій. Під час голосування переміг перший проект, але при написанні плану-проспекту розділу з раннього залізного віку була використана структура розділу і текст, що «не пройшов», і основний автор, все ще завідувач відділу, не був включений до редакції.

Однак Борису Миколайовичу вдалося відновити справедливість та зібрати колектив для написання великого узагальнюючого тому у багатотомному виданні «Історія української культури» [5], в якому показана роль степовиків у формуванні культури населення нашої країни з найдавніших часів. На відміну від попереднього видання тексти цього тому постійно обговорювалися, іноді у запеклих дискусіях (Фото 4).

У 1985 р. Б. Мозолевський підготував та подав до відділу заявку на докторську дисертацію за темою «Етнічна та соціальна інтерпретація курганів скіфської знаті Степової Скіфії VII–III ст. до н. е.». Ще під час написання монографії у 1979 р. він звернув увагу на соціальний статус похованих у курганах знатних скіфів і виокремив шість соціальних прошарків похованих у степових курганах. Усі матеріали Товстої Могили характеризувалися на фоні знахідок у похованнях степової скіфської знаті.

Фото 4. Обговорення майбутніх текстів «Давньої історії культури» (учасники: Н. Гаврилюк, Г. Ковпаненко, Н. Шевченко, Б. Мозолевський).

Тобто основа докторської дисертації була продумана автором заздалегідь. На засідання відділу подано розгорнутий план роботи з такими важливими для історії розділами: 1. Історіографія питання. 2. Джерела (письмові та археологічні). 3. Етнічна історія Скіфії за письмовими джерелами та археологічним

матеріалом. 4. Станова характеристика скіфського суспільства та історія розвитку Скіфії. Ніхто не сумнівався, що тема забезпечена джерелами у повному обсязі і якісна узагальнююча робота буде виконана, як говорив Борис Миколайович, «на рівні вищих партитур», заявку підтримали (Фото 5).

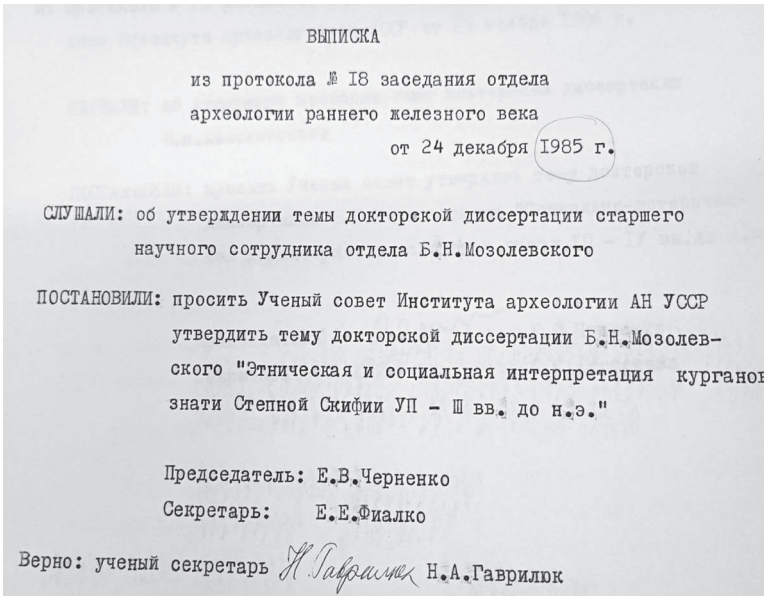

Фото 5. Витяг з протоколу № 18 засідання відділу археології раннього залізного віку від 24 грудня 1985 р. (Адміністративний архів Інституту археології НАН України).

Відчуваючи неоднозначне ставлення до факту потенційного захисту своєї докторської дисертації, Б. Мозолевський звертається до Б. Шрамка з проханням ознайомитися з планом-проспектом дисертації та деякими вже написаними розділами (Фото 6). Згода була отримана, і ми мали б нову ґрунтовну роботу з давньої історії. Готуючи докторську дисертацію, Б. Мозолевський звертається до матеріалів Мелітопольського кургану, розкопаного у 1954 р. О. Тереножкіним.

Тут варто нагадати, що новобудовні, насамперед у зонах будівництва меліоративних споруд, експедиції передбачали

великі обсяги польових археологічних досліджень. Учасники, а тим паче керівники таких експедицій по 5–7 місяців, а іноді й весь рік (розкопки Бердянського кургану) знаходились «у полі». На підготовку звіту та опрацювання нових матеріалів залишалося дуже мало часу. Оскільки фахівців в експедиціях завжди не вистачало, а пам'яток у зонах меліорації було багато, методики досліджень курганів, поселень городищ розроблялися та опановувалися буквально «з-під ножа бульдозера». Матеріали здавалися спочатку (до 70-х років) у Фонди Інституту археології, а потім (у 80–90-х) уже у

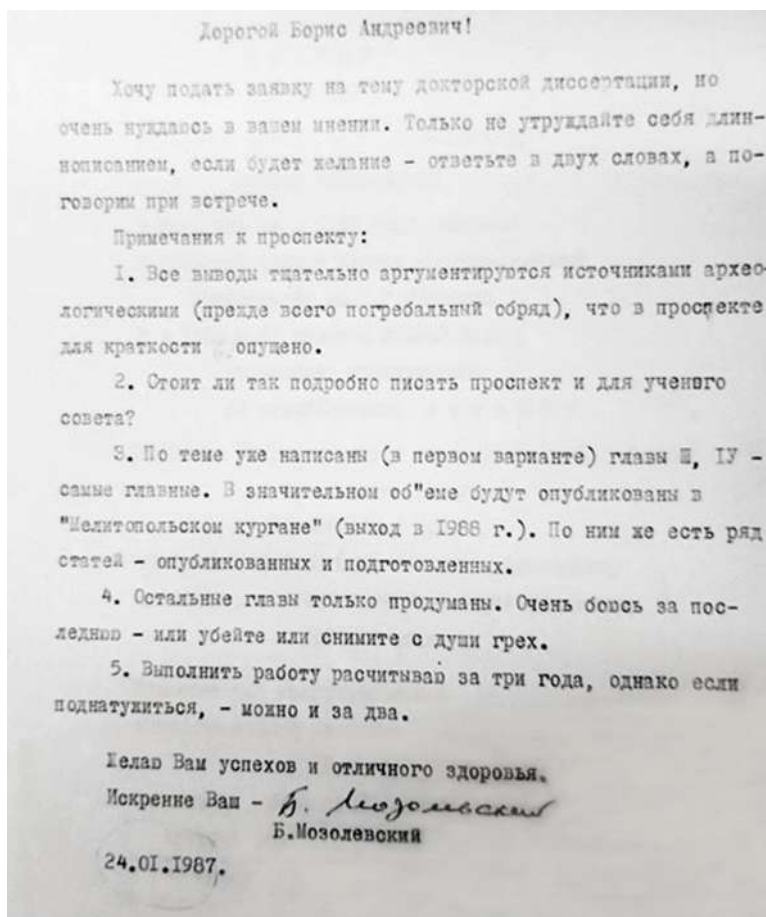

Фото 6. Лист Б. Мозолевського до Б. Шрамка від 24.01.1987 р.

місцеві обласні музеї. Належним чином оформлений звіт величезного обсягу з польовими кресленнями та безліччю фотографій надходив через Польовий комітет до Наукового архіву Інституту археології. За ці роки співробітники новобудовних експедицій отримували величезний досвід у багатьох сферах археологічної науки, але реалізувати його, якщо вони продовжували їздити в експедиції, часу не вистачало.

Так сталося із розкопками Мелітопольського кургану, результати яких О. Тереножкін не встиг оприлюднити. Б. Мозолевський бере на себе благородну, але дуже важку місію – довести до публікації матеріали вчителя.

*За усе, що тут прочитано,
Що пізнав без каяття,
Я вклоняюсь Вам, учителю,
Через все своє життя.*

«Учителю» [9, с. 349].

Три роки пішли на ретельне опрацювання та збір матеріалів. Золоті вироби з кургану та прикраси були передані до «Золотої скарбниці» у Києві – нині Музею історичних скарбів – відділу Національного історичного музею України, який тоді створювався. Інші знахідки передано до Мелітопольського краєзнавчого музею. Опрацювання звіту, підбір аналогій, вивчення літератури, а Борис Миколайович робив це дуже сумлінно, забрали багато сил і часу. Результатом стала монографія «Мелітопольський курган» О. Тереножкіна і Б. Мозолевського, яка вийшла у 1988 р. [18, с. 217], а час було втрачено.

Таким чином, на прикладі опрацювання матеріалів Мелітопольського кургану саме Борис Миколайович започаткував дуже шляхетний, але складний напрям у сучасній українській

археології – публікації польових матеріалів дослідників, які відійшли у вічність, колегами, які працювали в їхніх експедиціях, ставлячи померлих у спів-автори. Яскравий приклад із сучасної української археології – серія блискучих наукових робіт за матеріалами Б. Мозолевського та інших колег, які здійснив С. Полін [1; 8].

Але роботу над докторською дисертацією Борис Миколайович відклав. У 1989 р. Б. Мозолевський був обраний і працював до 1993 р. керівником відділу археології раннього залізного віку (Фото 7), що не тільки забиало багато часу, але й активізувало його недругів. Він продовжує керувати експедицією. Бере на себе дослідження Чортомлицького курганного поля, якому загрожувало тотальне знищення у зв'язку з розширенням видобутку марганцю Орджонікідзевським ГОКом. Борис Миколайович починає з досліджень малих курганів та плям. Перші результати вивчення Чортомлицького курганного поля оперативно друкуються [6, с. 63–74]. І це зрозуміло, оскільки саме розорваним курганам у першу чергу загрожуює зникнення [2, с. 14–15; 3, с. 22–27].

Однак з Києва надходить немотивоване розпорядження начальнику Орджонікідзевської експедиції передати керівництво В. Мурзіну, який отримав підтримку та фінансування з Німеччини. Була створена перша в Україні спільна українсько-німецька експедиція під його керівництвом з української сторони, Ренатою Ролле – з німецької. Замість вибору нового об'єкта дослідження – кургану у степовій зоні Північного Причорномор'я – дирекцією Інституту разом із «вигодоодержувачами» було прийнято рішення використати вже

існуючу базу експедиції та дослідження відомої пам'ятки – кургану Чортомлик.

Для Бориса Миколайовича це було потрясінням:

Інший час, а все те саме –

І обставини, і ролі.

Так поширились в дурні вдруге,

Що й казати не з руки:

Січ ламала Катерина,

А курган – Рената Ролле:

Обі – баби, обі німки, –

Ну ж бо хлопці-козаки!

І, гадаєте, задарма

Надали тій німці право?

За штани та за сорочку,

Що з Баварії привіз

Помічник її поштивий.

За ганчірку, – вічну славу!

Доки ж, хлопці, те гендлярство

Нас водитиме за ніс?

«Чортомлик» [9, с. 139].

З втратою експедиції Борис Миколайович утратив найдорожче – землю, де «бував я по-справжньому і щасливим, і вільним». Дружина Віра Данилівна

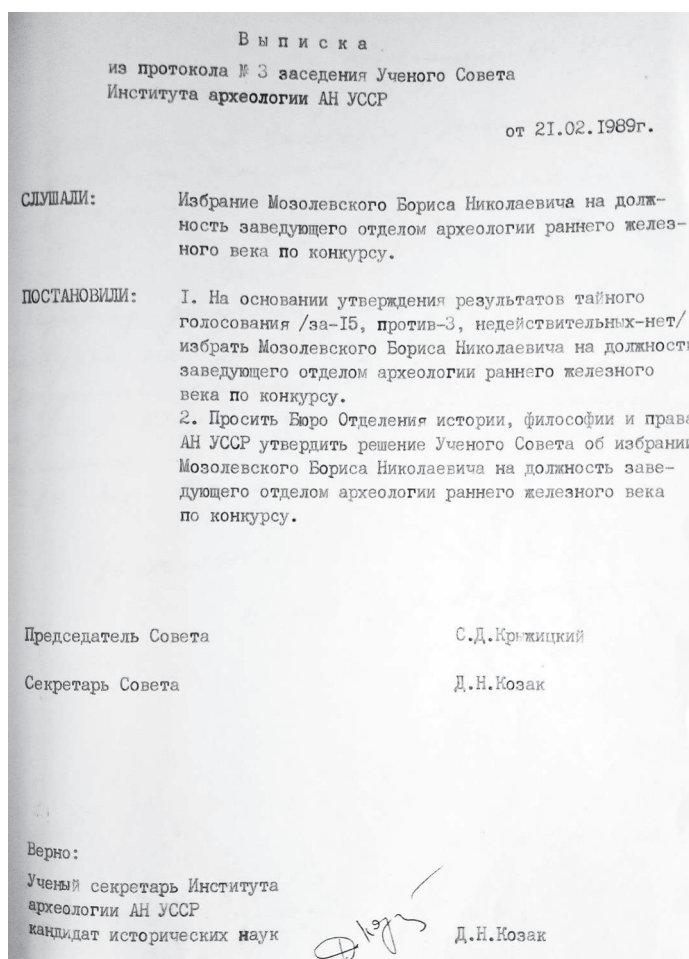

Фото 7. Витяг з протоколу № 3 від 21.02.1989 р. засідання вченої ради Інституту археології АН України про обрання Б. М. Мозолевого на посаду завідувача відділу археології раннього залізного віку Інституту археології.

Мозолевська згадує: «З останньої експедиції 1992 року Борис повернувся зовсім хворий. Всю зиму працював над докторською дисертацією, підготував монографію «Етнічна географія Скіфії». Надрукував близько 200 сторінок, а весною... почалися лікарні. Сказав приречено: «Не встиг!» [9, с. 545].

На жаль, долю Бориса Миколайовича Мозолевського повторили деякі інші керівники і учасники степових новобудовних експедицій, які не змогли пристосуватися до нових реалій життя. Різке згортання обсягів будівних робіт, як наслідок – скорочення фінансування археологічних досліджень поставили степову археологію на межу зникнення. Ціла когорта висококваліфікованих науковців опинилася незатребуваною (наприклад, А. Кубишев, Г. Євдокимов та ін.).

Мабуть, десь тоді у Бориса Миколайовича з'явилося останнє, щемливе:

*Вітер провулком ридає,
Листя торішнє жене.
Хлопці, я вас покидаю, –
Ви вже не лайте мене.*

*Та, що нас косить, – безлика,
Винен у всьому час.
Вирій мене покликав,
Міг би покликати вас.*

*Мовчки оглян у портрета
Шлях, що судилось пройти.
Тільки не плачте, не треба! –
Я ж вам лишаю світи [9, с. 462].*

13 вересня 1993 р. Б. Мозолевський відійшов у засвіти. Відспівував Бориса Миколайовича у його київській квартирі на Теремках український священник.

Як підсумок життя:

*Степе широкий наш, рідний наш
брате,*

Трунку, настояний на полині!

*Поки ти світиши нам – нас
не здолати:*

Наше коріння – в твоїй глибині.

[9, с. 183].

Пішов у вічність великий син України, залишивши нам цей бурхливий та не завжди добрий до людини світ. Нехай все сумне залишиться тут, а Вам, Борисе Миколайовичу, нехай співають степові коники, увіковчені на Пекторалі саме біля вух жерця, який носив «вашу доню» Пектораль у серці та на грудях і слухав вічне сюрчання золотих коників. Ви продовжуєте жити у добрих справах, у наукових роботах, чудових поезіях, на сторінках української історії, яка завжди сепарує святе та грішне.

Висновки, які мають бути оптимістичними:

1. Дякуючи майже героїчним зусиллям дослідників з покоління «романтичної археології», таким як Борис Миколайович Мозолевський, ми маємо інформацію про розкопані та введені у науковий обіг результати досліджень великих курганів Степової Скіфії: Мелітопольський курган, Гайманову Могилу, Товсту Могилу, Соболеву Могилу, Бабину Могилу та інші великі степові кургани.

2. Організовані на науковій основі архіви невеликих інституцій дають можливість об'єктивно і неупереджено вивчати історію України. Цифровізація документів полегшує проблему місця зберігання особових фондів дослідників, що було засвідчено у цій статті. Біобібліографічні сюжети з життя видатних українців показують, як через долі людей відображається дійсність.

3. Б. Мозолевським та його колективом напрацьована унікальна методика польових досліджень як великих

курганів, що згадувалися вище, так і їхнього оточення – курганних полів: Гайманове курганне поле [17, с. 146–152], поле Чортомлицьке [9, с. 63–74] та ін. Посилатися на дослідження попередників – одна з обов'язкових рис наукових робіт. Старше покоління залишило «вам світи» і про це треба згадувати.

Життя Бориса Миколайовича Мозолевського відобразило складний і майже героїчний шлях науковця і поета у реаліях ХХ століття. В його поезії проявилися не лише любов до України, до її безкрайніх вільних степів, але й мрія про щасливе майбутнє людей, що тут живуть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бидзиля, В. И., Полин, С. В. *Скифский царский курган Гайманова могила*. Киев, 2012. 752 с.
2. Гаврилюк, Н. О., Михальчишин, І. Р. Деякі проблеми охорони пам'яток в Україні. *Археологія*. 2008. № 1. С. 14–15.
3. Гаврилюк, Н. О., Михальчишин, І. Р. Чи збережемо могили предків. *Відлуння віків*. 2007. № 2 (8). С. 22–27.
4. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. 492 с.
5. *Історія української культури*. Київ, 2001. Т. 1. С. 269–361.
6. Мозолевский, Б. Н. Малый Чортомлык. *Скифы Северного Причерноморья*. Киев, 1987. С. 63–74.
7. Мозолевский, Б. Н. *Толстая Могила*: автореф. дисс. канд. ист. наук / Науковий архів ІА НАНУ. Киев, 1980.
8. Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев, 2005. 599 с.
9. Мозолевська, В. Пливе в печаль дорога пізня. *Поезії*: літературно-художнє видання. Київ, 2007. С. 515–547.
10. Мозолевський, Б. М. *Скіфський степ*: літературно-художнє видання. Київ, 2005. 192 с.

11. Мозолевський, Б. М. *Скіфський степ*. Київ, 2005. 190 с.
12. Мозолевський, Б. *Скіфський степ*. Київ, 1983. 199 с.
13. Мозолевський, Б. М. *Етнічна географія Скіфії*. Київ, 2013. 168 с.
14. Мозолевський, Б. М. *Поезії*: літературно-художнє видання. Київ, 2007. 584 с.
15. Мозолевський, Б. М. *Товста Могила*. Київ, 1979. 251 с.
16. Мозолевський, Б. М. *Шлях до себе. Поезії*: літературно-художнє видання. Київ, 2007. 584 с.
17. Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.). *Скифы и сарматы*. Киев, 1977. С. 146–152.
18. Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. *Мелитопольский курган*. Киев, 1988. 240 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Науковий архів Інституту археології НАН України. Дисертаційний фонд, № 45.
2. Адміністративний архів Інституту археології НАН України. Особові справи співробітників за 1993 рік.

REFERENCES

1. Bydzilia, V., Polyn, S. (2012). *Scythian Tsar's Mound Gaimanova Grave*. Kyiv, 752 p. [in Ukr.]
2. Gavrylyuk, N., Mykhalchyshyn, I. (2008). Some Problems of Monument Protection in Ukraine. *Archaeology*, No. 1, pp. 14–15. [in Ukr.]
3. Gavrylyuk, N., Mykhalchyshyn, I. (2007). Shall We Preserve the Graves of Our Ancestors. *Echoes of the Ages*, No. 2 (8), pp. 22–27. [in Ukr.]
4. *Ancient History of Ukraine*. (1998). Kiev, Vol. 2. 492 p. [in Ukr.]
5. *History of Ukrainian Culture*. (2001). Kiev, Vol. 1, pp. 269–361. [in Ukr.]
6. Mozolevskiy, B. (1987). *Maly Chortomlyk. Scythians of the Northern Black Sea*. Kyiv, pp. 63–74. [in Rus.]
7. Mozolevskiy, B. (1980). *Tolstaya Mogila*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in

History]. Scientific Archive of the Institute of the Academy of Sciences of the National Academy of Sciences of the Russian Federation. Kyiv. [in Rus.]

8. Mozolevskiy, B., Polin, S. (2005). *Burial Mounds of the Scythian Herros 4th Century BCE (Babina, Vodiana and Soboleva Mogila)*. Kiev, 599 p. [in Rus.]

9. Mozolevska, V. (2007). The Late Road Flows into Sorrow. *Poems: literary and artistic edition*. Kiev, pp. 515–547. [in Ukr.]

10. Mozolevskiy, B. *Scythian Steppe: Literary and Artistic Edition*. Kiev, 2005. 192 p. [in Ukr.]

11. Mozolevskiy, B. (2005). *Scythian Steppe*. Kiev, 190 p. [in Ukr.]

12. Mozolevskiy, B. (1983). *Scythian Steppe*. Kyiv, 199 p. [in Ukr.]

13. Mozolevskiy, B. (2013). *Ethnic Geography of Scythia*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]

14. Mozolevskiy, B. (2007). *Poems: Literary and Art Edition*. Kyiv, 584 p. [in Ukr.]

15. Mozolevskiy, B. (1979). *Tovsta Mohyla*. Kyiv, 251 p. [in Ukr.]

16. Mozolevskiy, B. (2007). The Path to Yourself. *Poems: Literary and Art Edition*. Kyiv, 584 p. [in Ukr.]

17. Terenozhkin, A., Ilinskaya, V., Mozolevskiy, B. (1977). Scythian Burial Mound, Gaymanovo Pole (Excavations 1968). *Scythians and Sarmatians*. Kyiv, pp. 146–152. [in Rus.]

18. Terenozhkin, A., Mozolevskiy, B. (1988). *Melitopolsky Kurgan*. Kyiv, 240 p. [in Rus.]

SOURCES

1. *Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine*. Dissertation fund, No. 45.

2. *Administrative Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine*. Personal Files of Employees for 1993.

Summary

THE WORLD OF THE 80S THROUGH THE PRISM OF ONE BIOGRAPHY (TO THE 90TH ANNIVERSARY OF BORYS MOZOLEVSKYI)

Nadiya GAVRYLYUK

orcid.org/0000-0002-2369-5701

Doctor of Historical Sciences, Deputy Director for Science

RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

e-mail: gavrylyuk_na@ukr.net

The relevance of the research. The need for systematic organization, preservation and digitization of the archival heritage of the Research Institute of Ukrainian Studies, which has been conducting fundamental and applied research for almost 35 years, has been developing for decades. The large volume of published scientific articles, monographs, and two scientific journals on Ukrainian studies does not allow us to fully demonstrate the achievements in the field of Ukrainian studies which is a complex science that reflects almost all branches of the humanitarian direction. Outside the boundaries of “open science” manuscripts, epistolaries, field diaries and expedition reports of complex Ukrainian studies expeditions, full texts of dissertations, including unprotected ones, drafts of curricula on Ukrainian studies, and other materials remain unpublished. In particular, the personal archives of leading Ukrainian scholars associated with the activities of the Institute, as well as those scholars who, working according to their scientific preferences, formed the basis of modern Ukrainian studies, are of great value. Ukraine has always been a land that

has raised talented people for the world: statesmen, artists, writers, scientists. One of such personalities was the archaeologist and poet Borys Mozolevskyi, whose 90th birthday was celebrated on February 4, 2026.

The **purpose** of the article is to reflect, through the biography of the extraordinary personality B. M. Mozolevskyi, those moments of the history of Ukraine in the 80s of the last century, which are now customary to recall in a hurry, without due respect for the people who created it.

Conclusions.

1. Thanks to the almost heroic efforts of researchers from the generation of “romantic archaeology”, such as Borys Mozolevskyi, we have information about the excavated and published results of research on the large mounds of Steppe Scythia: Melitopol Kurgan, Gaimanova Mohyla, Tovsta Mohyla, Soboleva Mohyla, Babinova Mohyla and other large steppe mounds.

2. Archives of small institutions organized on a scientific basis provide an opportunity to objectively and impartially study the history of Ukraine. Digitization of documents facilitates the problem of where to store the personal funds of researchers, as was demonstrated in this article. Biobibliographic plots from the lives of prominent Ukrainians show how reality is reflected through the fates of people.

3. B. Mozolevskyi and his team developed a unique methodology for field research of both the large mounds mentioned above and their surroundings – mound fields: Gaimanove kurganne pole, Chortomylytske field, etc. The life of Boris Mykolayovych Mozolevskyi reflected the complex and almost heroic path of a scientist and poet in the realities of the 20th century. His poetry revealed not only love for Ukraine, for its boundless free steppes, but also a dream of a happy future for the people living here.

Keywords: digital archive, biography, archeology, poet, Pectoral, personal funds.

Отримано редакцією/ Received: 30.01.26

Прорецензовано / Revised: 17.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

Автор статті, обіймаючи посаду головного редактора, не впливав на рецензування та прийняття рішення щодо публікації цієї статті.

ВОЄННА ФІЛАТЕЛІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ СИМВОЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УКРАЇНІ

Тетяна БЕВЗ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

email: tetanabevz@gmail.com

Анотація. У статті проаналізовано воєнну філателію як інструмент символічної політики та механізм національної консолідації українського суспільства в умовах повномасштабної війни. На матеріалі поштових випусків АТ «Укрпошта» 2022–2023 рр. розкрито, яким чином візуальні наративи, закладені у воєнних марках, функціонують як засіб артикуляції колективної ідентичності, легітимації збройного спротиву та формування спільного простору пам'яті. Обґрунтовано, що поштова марка виходить за межі утилітарного за-соби комунікації і набуває ознак політичного символу, який акумулює ключові смисли війни: жертвовність, стійкість, єдність, віру в перемогу та історичну тяглість української державності.

Ключові слова: воєнна філателія, поштова марка, символічна політика, національна консолідація, візуальні наративи, колективна пам'ять, українська ідентичність.

Постановка проблеми. Повномасштабна російська агресія проти України актуалізувала роль символічних ресурсів у процесах мобілізації та суспільної згуртованості. Поряд із традиційними інструментами інформаційної політики дедалі більшого значення набувають візуальні наративи, здатні швидко транслювати політично значущі смисли та формувати спільні рамки інтерпретації подій. У цьому контексті поштові марки постають не лише як засіб комунікації, а й інструмент символічної політики держави.

Поштові марки воєнного часу можна розглядати як документи епохи, що поєднують риси офіційного державного артефакту й елементу візуальної культури. Вони фіксують ключові події, образи та наративи війни, водночас інтегруючи

їх у повсякденний простір суспільного сприйняття. Така подвійна природа зумовлює їхній консолідаційний потенціал у ситуації екзистенційної загрози державності.

В українському контексті філателія традиційно виконувала функції репрезентації держави та національної ідентичності. Однак у період повномасштабної війни її функціональне навантаження істотно розширилося: воєнні випуски АТ «Укрпошта» стали елементом стратегічних комунікацій, інструментом мобілізації та формою комеморації сучасних подій. Саме це зумовлює актуальність аналізу воєнної філателії в межах політичної науки. У воєнний період марки нерідко набувають ознак пропагандистського та інформаційного ресурсу, спрямованого на підтримку морального духу

населення та консолідацію різних соціальних груп навколо ідеї захисту державності.

У світовій практиці використання поштових марок як засобу мобілізації та символічної підтримки суспільства було характерним для періодів масштабних воєнних конфліктів, зокрема під час Другої світової війни. У таких умовах емісія марок виходила за межі суто економічної функції, перетворюючись на інструмент формування патріотичних настроїв, фінансової підтримки армії та зміцнення національної єдності. Цей історичний досвід є важливим для осмислення сучасної української воєнної філателії.

Філателістичні джерела – поштові марки, конверти, штемпелі, картмаксимуми, цілісні речі (поштові картки, аерограми) та інші поштові атрибути – мають значний інформаційний потенціал, який досі залишається недостатньо задіяним в історичних, соціокультурних і політичних дослідженнях. Як специфічний різновид візуальних і документальних джерел вони поєднують функції державного документа, мистецького об'єкта та засобу масової комунікації.

Аналіз досліджень і публікацій.

Інтерес до вивчення поштових марок виник практично одночасно з їхньою появою. Формування філателістичних каталогів стало відповіддю на поширення колекціонування та наукового опису поштових випусків. Показовим у цьому контексті є багатотомний каталог Стенлі Гіббонса «Stamps of the World», який засвідчує інституціоналізацію філателії як спеціальної галузі історичного знання.

У сучасних дослідженнях поштові марки дедалі частіше розглядаються як повноцінні джерела інформації.

Зокрема, Г. Анамеріч наголошував, що марка транслює ідеї, аргументи та наративи, інформуючи про події, персоналії чи продукти через свої графічні й текстові атрибути [1]. У цьому сенсі філателія входить до сфери так званої «публічної культури», яку Д. Альтман визначає як сукупність образів і цінностей, що поширюються у суспільстві як нормативна картина світу [2]. К. Ярдлі, своєю чергою, підкреслює політичний і територіальний вимір поштових марок як елементів візуальної культури, що досі залишаються маргіналізованими в наукових дослідженнях [3].

Зарубіжна історіографія демонструє сталі підходи до аналізу поштових марок як інструментів формування національних наративів і колективної пам'яті. Так, А. Дж. Дітц простежив, як поштові марки в європейських державах відображали трансформації національних наративів упродовж XIX–XX ст., а Ш. Бреннан у праці «Stamping American Memory» показала роль пам'ятних марок у конструюванні американської національної пам'яті.

Проблематика використання поштових марок у контексті історичної пам'яті, пропаганди та національних наративів активно розробляється в зарубіжній гуманітаристиці. Дослідники звертають увагу на роль філателії у формуванні образу держави, репрезентації війни та мобілізації суспільства, зокрема на матеріалі європейських країн XX століття. У цих працях поштові марки розглядають як елемент візуальної культури та інструмент символічної політики.

В українській науці філателістичні матеріали традиційно використовувалися переважно в історико-краєзнавчих і мистецтвознавчих дослідженнях.

Окремі праці присвячено поштовим випускам доби Української революції 1917–1921 рр., періоду незалежності, а також питанням художнього оформлення марок. Заслужують на увагу праці сучасних дослідників О. Потильчака, Ж. Іщенко, О. Гончаренка та їхніх колег, у яких поштове марковидання розглядається як елемент національного нарративу та інструмент деміфологізації історії [4–7]. У новітніх дослідженнях порушуються питання мілітарної марки, державної символіки, комеморативних практик і репрезентації війни у філателії [8–14]. Водночас воєнна філателія сучасного етапу ще не набула системного осмислення як чинник суспільної консолідації, що й зумовлює наукову новизну цього дослідження.

Попри зростання інтересу до цієї тематики поштові марки періоду повномасштабної російсько-української війни досі не отримали комплексного осмислення як чинник національної консолідації. Саме цей аспект визначає наукову актуальність і дослідницьку перспективу запропонованої статті.

Джерельну основу дослідження становлять поштові марки, введені в обіг АТ «Укрпошта» в період повномасштабної російсько-української війни, а також супровідні інформаційні матеріали, офіційні повідомлення, каталоги, філателістичні огляди та публікації у засобах масової інформації [15–16]. Важливим джерелом є також матеріали міжнародних філателістичних організацій і музейних колекцій, що дають змогу простежити рецепцію українських воєнних поштових марок за кордоном.

Поштові марки як історичне джерело поєднують у собі документальну й символічну складові. З одного боку,

вони є офіційним продуктом державної інституції, а з іншого – візуальним текстом, що містить закодовані смисли, ідеологічні настанови та емоційні меседжі. Саме ця подвійна природа робить воєнну філателію цінним матеріалом для дослідження процесів національної консолідації та формування колективної пам'яті.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті становить міждисциплінарний підхід, що поєднує інструментарій історичної та політичної науки, культурології та візуальних студій. У роботі застосовано контент-аналіз для виявлення тематичних домінант воєнних поштових марок, а також елементи семіотичного аналізу, спрямовані на інтерпретацію візуальних образів, символів і композиційних рішень.

Важливе місце посідає теорія комеморації, яка дає змогу розглядати поштові марки як засіб закріплення колективної пам'яті та інституціоналізації суспільно значущих подій. У цьому контексті воєнна філателія постає не лише як відображення історичних фактів, а й активний учасник процесу їхнього осмислення та символічного впорядкування.

Ключовим аналітичним поняттям є національна консолідація, що трактується як процес згуртування суспільства навколо спільних цінностей і символів в умовах зовнішньої загрози. У цьому вимірі поштові марки постають як *policy-relevant symbolic artifacts*, здатні впливати на формування спільних уявлень і моделей солідарності.

Виклад основного матеріалу. *Воєнні поштові марки як інструмент національної консолідації.* Повномасштабна російсько-українська війна зумовила

появу нового феномену в українській філателії – системної емісії поштових марок, безпосередньо пов'язаних із подіями війни. Ці випуски виконують не лише інформативну чи комеморативну функцію, а й виступають дієвим інструментом національної консолідації, адже формують спільний символічний простір, у якому суспільство осмислює досвід боротьби. Першою поштовою маркою воєнного періоду стала «Русській воєнний корабель, іді...». Загалом у перший рік повномасштабної війни Акціонерне товариство «Укрпошта» випустило 11 комеморативних поштових марок, присвячених подіям російсько-української війни: «Русській воєнний корабель, іді...», «Русській воєнний корабель ... ВСЬО!», «Вільні. Незламні. Непереможні», «Українська мрія», «Доброго вечора, ми з України!», «Пес Патрон», «Кримський міст на біс!», «Херсон – це Україна!», «Слава Збройним Силам України!», «Зброя Перемоги», «Переможного Нового року!». У 2023 р. було випущено ще 10 поштових марок, які відображали окремі події або були присвячені професійним групам і явищам, безпосередньо пов'язаним із повномасштабним вторгненням [15]. Затоплення російського крейсера «Москва», пошкодження Кримського мосту, звільнення Херсона – Укрпошта оперативно реагувала на ключові епізоди війни, фіксуючи їх у форматі поштових мініатюр із відповідними візуальними мотивами.

Однією з найбільш відомих і суспільно резонансних стала поштова марка «Русській воєнний корабель, іді...!», яка набула значної популярності та стала одним із символів опору українського суспільства в умовах повномасштабної війни, а також була визнана найкращою

воєнною маркою 2022 р. Її було введено в обіг 12 квітня 2022 р. з метою вшанування пам'яті українських прикордонників – оборонців острова Зміїний. У візуальному рішенні марки поєднано образ українського воїна та силует ворожого корабля, що створює чітку опозицію «свій – чужий» і водночас транлює меседж гідності, впевненості та моральної переваги.

Випуск марки спричинив значний суспільний резонанс: попит суттєво перевищив запланований тираж у 1 млн. примірників, що стало рекордним показником за останні 15 років. Вартість марки на аукціонах сягала 5 млн. гривень, а на міжнародних торговельних платформах, зокрема eBay, – до 1 тис. доларів США [11]. Цей поштовий випуск швидко вийшов за межі філателістичного середовища, перетворившись на загальнонаціональний і міжнародний символ спротиву російській агресії. Про високий рівень зацікавленості свідчили й тривалі черги біля пунктів продажу, а також той факт, що упродовж перших п'яти днів реалізації було продано близько пів мільйона примірників. Фраза «Русській воєнний корабель, іді...!» є відповіддю українських військовослужбовців з острова Зміїний на вимогу здатися, висунуту російським окупаційним кораблем 24 лютого 2022 р.; її автором став морський піхотинець Роман Грибов.

Масовий попит на цю марку, черги біля поштових відділень і широке медійне висвітлення засвідчили її потужний консолідаційний потенціал. Придбання марки стало для багатьох громадян формою символічної участі в загальнонаціональному спротиві, а також способом матеріальної підтримки Збройних сил

України, що посилює відчуття спільної відповідальності.

Значна колекційна цінність та широкий суспільний резонанс поштової марки «Русский военный корабль, іді...!» стали підґрунтям для випуску наступної марки – «Русский военный корабль... ВСЬО!», автором якої, як і попередньої, виступив художник Борис Грох. Її було введено в обіг 23 травня 2022 р. Поштовий аркуш «Русский военный корабль... ВСЬО!» складався з трьох марок і трьох купонів, на яких відтворено зображення першої марки серії. Така композиція дала змогу у візуальній динаміці простежити історію ворожого крейсера та символічно зафіксувати його неминучий фінал [17]. Продовженням емблематичної серії воєнного часу стала поштова марка «Русский военный флот – до дна!», представлена 2 травня 2024 р. Цей випуск містив зображення військових кораблів, які стали найбільш відчутними втратами Чорноморського флоту Російської Федерації внаслідок дій Сил безпеки та оборони України з початку повномасштабної війни. Зокрема, було знищено або виведено з ладу великі десантні кораблі «Саратов» (24.03.2022), «Мінськ» (13.09.2023), «Новочеркаськ» (26.12.2023), «Цезар Куніков» (14.02.2024); ракетний крейсер «Москва» (13.04.2022); рятувально-буксирне судно «Рятувальник Василь Бех» (17.06.2022); підводний човен «Ростов-на-Дону» (13.09.2023); патрульний корвет «Сергій Котов» (05.03.2024) [17]. Загалом від початку повномасштабного вторгнення Сили безпеки та оборони України знищили близько третини корабельного складу Чорноморського флоту РФ. Зазначена тематика набула популярності не лише в Україні, а й за її межами, а

серія поштових марок із зображенням знищених кораблів перетворилася на символ міжнародної підтримки України та вагомий об'єкт колекціонування на світовому філателістичному ринку.

Якщо серія поштових марок «Русский военный корабль...» мала кілька послідовних випусків, то згодом Укрпошта започаткувала практику створення марок із багатсюжетною композицією. Так, напередодні десятої річниці війни з Російською Федерацією та другої річниці повномасштабного вторгнення було оголошено про випуск поштової марки «І буде весна!». Цей проєкт став символічним відображенням мужності та стійкості українського народу в умовах воєнного протистояння. Марка «І буде весна!» має виразне символічне навантаження: кожне зображення на ній репрезентує окремий вимір війни та водночас засвідчує відвагу й відданість як військовослужбовців, так і цивільного населення. Дизайн поштового набору було розроблено під керівництвом дизайнера Володимира Тарана. На марці відтворено чотири фотографії, які набули статусу візуальних символів сучасної війни: протистояння українських військовослужбовців озброєним бойовикам під час захоплення аеропорту «Бельбек» у 2014 р.; образ воїна в променях сонця на території «Азовсталі»; весілля медиків-волонтерів у зруйнованій будівлі в м. Харків; руки піхотинця 28-ї окремої механізованої бригади з позивним «Сніжко» за кілька сотень метрів від ворожих позицій на околицях Бахмута [15].

Подібний художньо-концептуальний підхід було реалізовано й у поштовому блоці «Вільні. Незламні. Непереможні», випущеному з нагоди Дня Незалежності України. Кожна

ілюстрація цього блоку репрезентує трагічний, але водночас показовий фрагмент досвіду війни: жінку на уламках зруйнованого житла; матір із немовлям, які переховуються в метрополітені від ракетних обстрілів; дівчинку на тлі згорілих автомобілів; будівлю драматичного театру в Маріуполі, що стала останнім прихистком для багатьох мирних мешканців; Святогірську лавру, яка неодноразово зазнавала ворожих атак; дитячий візок, валізи та іграшки, вимушено залишені на вокзалі [18]. Цей поштовий випуск став своєрідним свідченням того, як українське суспільство демонструє надзвичайну стійкість і здатність до солідарності в умовах війни.

Комеморація трагедії та формування спільної пам'яті. Важливим напрямом воєнної філателії стали поштові випуски, присвячені трагедіям цивільного населення та злочинам російської армії. Серія марок «Не забудемо! Не пробачимо!» (Буча, Ірпінь, Гостомель) виконує функцію фіксації травматичного досвіду війни та його закріплення у колективній пам'яті [19]. Через візуальні образи зруйнованих міст і символічні елементи ці марки формують емоційно насичений наратив, який сприяє усвідомленню спільної втрати й водночас зміцнює суспільну солідарність.

У цьому контексті поштові марки постають як форма «тихої комеморації», доступної широкому колу громадян. Вони інтегрують пам'ять про жертви війни у повсякденні практики, роблячи її частиною щоденного інформаційного простору. Такий механізм сприяє не фрагментації, а навпаки – згуртуванню суспільства навколо спільного морального імперативу пам'ятати та не допустити повторення трагедій.

Консолідаційний потенціал поштових марок реалізується через візуальні наративи, які фіксують ключові події війни, транслюють домінантні смисли опору, солідарності та віри в перемогу, а також формують спільний простір емоційного переживання. Одним із базових механізмів консолідації є символічна репрезентація національної ідентичності. Використання державних символів, образів територіальної цілісності, історичних і культурних маркерів (тризуб, мапа України, національні гасла, монументальні образи) сприяє закріпленню спільних уявлень про державу як цінність і суб'єкт історичного процесу. Заміна радянських символів українськими знаками та переосмислення усталених образів у поштових випусках воєнного часу відображають процес деколонізації візуального простору та актуалізують ідею національного суверенітету.

До 32-ї річниці Незалежності України АТ «Укрпошта» здійснило випуск поштової марки «Україна-мати». Авторкою художньої інтерпретації стала Зінаїда Кубар. Зображення монумента «Батьківщина-мати» з українським тризубом на щиті та червоним намистом на шії жіночої постаті символізує процес переосмислення історичної спадщини та трансформацію смислових маркерів національної пам'яті. Позаду монумента відтворено мапу України, що підсилює ідею територіальної цілісності та суверенності держави. Встановлення українського герба замість радянської символіки та ініційоване перейменування монумента з «Батьківщина-мати» на «Україна-мати» постають важливими кроками у процесі деколонізації публічного простору й утвердження української національної ідентичності.

Відповідне рішення про перейменування було ухвалене в серпні 2023 р. вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні, однак офіційного рішення Міністерства культури та стратегічних комунікацій України ще не прийнято [20].

Важливу роль у процесах консолідації відіграє й механізм нарративної єдності. Серійність поштових випусків, повторюваність візуальних мотивів, логічна спадкоємність сюжетів створюють цілісний візуальний нарратив війни – від моменту спротиву до очікування перемоги й мирного майбутнього. Така послідовність дає можливість не лише фіксувати події, а й структурувати колективну пам'ять, надаючи їй упорядкованого й зрозумілого характеру. Символіка національної єдності та віри в майбутнє знайшла відображення і в поштовій марці «Все буде UA!», виконаній у формі мапи України. Її презентацію Укрпошта символічно провела біля арт-об'єкта «Серце України», розташованого в географічному центрі країни – на Черкащині. Композиція арт-об'єкта, що складається з пар крил, розміщених по колу та асоційованих з усіма регіонами України, включно з Кримом, репрезентує ідею єдності, цілісності та взаємної підтримки. У традиційній символіці крила уособлюють подолання перешкод і перемогу, що корелює з гаслом марки «Все буде UA!» як формулою колективної надії та проєкції майбутнього. Автор поштового випуску Нікіта Тітов у своїх коментарях наголошував на ключовому сенсі марки – необхідності збереження віри та внутрішнього ресурсу суспільства в умовах війни, підкреслюючи значення солідарності та підтримки Сил оборони України [21].

Виразним візуальним утіленням патріотизму та національної гідності стала поштова марка «Доброго вечора, ми з України!», випущена з нагоди Дня Української Державності. Центральним елементом композиції є зображення українського трактора, який тягне захоплений танк окупанта, що символізує здатність українського суспільства до спротиву та самоорганізації. Авторка марки Анастасія Бондарець зазначала, що образ тракториста уособлює колективну єдність українців у боротьбі за свободу та перемогу, а сама марка фіксує момент народної героїки як складову сучасної національної міфології [21].

Важливим механізмом є емоційна мобілізація через персоніфіковані образи. Візуальні сюжети, що апелюють до досвіду окремої людини – військовослужбовця, волонтера, цивільного, дитини, родини, – трансформують абстрактне поняття війни у зрозумілий і близький індивідуальний досвід. Такі образи формують емпатійний зв'язок між різними соціальними групами, посилюючи горизонтальну солідарність та усвідомлення спільної долі. Тема перемоги та очікування мирного майбутнього отримала подальший розвиток у поштовому випуску, ескіз до якого було обрано шляхом онлайн-голосування на сторінках Укрпошти в соціальних мережах Facebook та Instagram. Переможцем голосування стала ілюстрація учениці 11 класу Валерії Михайлової, яка збрала підтримку понад 15,5 тис. респондентів [22]. На ескізі зображено дівчину та українського військовослужбовця, розділених війною: вона перебуває в тилу, він – на передовій [22]. Цей візуальний сюжет відтворює масовий досвід розлуки, характерний для

мільйонів українських родин у період повномасштабного вторгнення. Продовженням нарративу став сюжет конверта «Перший день», де закохані зустрічають Новий рік разом, символічно проєктуючи образ мирного й вільного майбутнього. Поштова марка була введена в обіг 19 грудня 2022 р. [22].

Окремим механізмом консолідації виступає залучення суспільства до творення смислів. Практики відкритих конкурсів, онлайн-голосувань, використання дитячих малюнків у поштових випусках розширюють межі авторства та перетворюють поштову марку на результат колективної участі. Це сприяє відчуттю причетності громадян до формування національного символічного простору та підсилює довіру до трансльованих візуальних меседжів. Особливе місце в системі поштових випусків воєнного часу посідає блок «Діти Перемоги малюють Україну майбутнього», презентований 1 червня 2023 р. з нагоди Міжнародного дня захисту дітей. До його складу увійшли п'ять поштових марок, створених на основі ілюстрацій – переможців всеукраїнського конкурсу, організованого Укрпоштою. Авторами робіт стали діти з різних регіонів України віком від 4 до 14 років [23]. Цей поштовий випуск не лише зберігає щирий і безпосередній дитячий погляд на майбутнє країни, а й репрезентує ідею поколінневої спадкоємності, віри в перемогу та незламності національного духу. Отже, дитячі образи трансформуються у культурно-історичні свідчення часу, посилюючи роль поштової марки як інструменту національної консолідації та формування колективної ідентичності. Поштові марки воєнного часу функціонують як багаторівневий інструмент

національної консолідації, поєднуючи в собі елементи візуальної комунікації, емоційної мобілізації та символічного нарративу.

Окреме місце в системі воєнних поштових випусків посідають марки, присвячені Збройним силам України та представникам так званих героїчних професій. Благодійні серії «Слава Збройним Силам України!», «Гвардія наступу», «Героїчні професії» формують образ захисника як колективного героя сучасної української історії. Поштова серія «Слава Збройним Силам України!» репрезентує символічний акт суспільної вдячності захисникам і захисницям держави. Благодійний поштовий випуск «Слава Збройним Силам України!» присвячено військовослужбовцям, які протистоять агресору на суші, в повітрі та на морі, а також тим, хто віддав життя за незалежність України. Кошти, зібрані від реалізації цього випуску, були спрямовані на потреби Збройних сил України. Поштовий аркуш включає шість художніх марок: «Десантно-штурмові війська ЗСУ», «Військово-морські сили ЗСУ», «Сухопутні війська ЗСУ», «Сили територіальної оборони ЗСУ», «Сили спеціальних операцій ЗСУ», «Повітряні сили ЗСУ» [24]. Зазначений випуск постає не лише елементом філателістичної спадщини, а й вагомим символом національної єдності та суспільної вдячності оборонцям держави. Поштові марки цієї серії втілюють колективну пам'ять українського суспільства, фіксують досвід збройної боротьби за незалежність і підкреслюють ключові складові сучасної української ідентичності. Отже, поштовий випуск функціонує як культурний маркер доби, що поєднує мистецьке вираження, патріотичний зміст

і практичну підтримку Збройних сил України.

Поштовий випуск «Гвардія наступу» серії «Слава Силам оборони і безпеки України!», введений в обіг 9 травня 2023 р., присвячений військовослужбовцям та правоохоронцям, які беруть участь у безпосередньому протистоянні з агресором. Поштовий блок складається з трьох марок із зображеннями бійців Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та Національної поліції України. Автором випуску є заслужений художник України Олександр Охупкін [25]. Цей поштовий випуск увиразнює ідеї стійкості, самопожертви та професійної відданості, трансформуючи філателістичні мініатюри на символи незламної боротьби українського суспільства за державну незалежність і на культурно-історичне свідчення воєнного часу.

Поштовий блок «Зброя Перемоги. Світ з Україною» продовжує серію «Зброя Перемоги» 2022 р. та включає шість марок із зображенням зразків сучасного озброєння, наданого Україні країнами – учасницями міжнародної коаліції на підтримку її обороноздатності. Авторами випуску стали художники-графіки Сергій та Олександр Харуки; дата погашення – 29 вересня 2023 р. [25]. На марках представлені основні бойові танки Challenger 2 (Велика Британія) та Leopard 2 (Німеччина), зенітно-ракетний комплекс Patriot (США), самохідна артилерійська установка CAESAR (Франція), бойова машина піхоти M2 Bradley (США) [26]. Поштовий випуск було створено за сприяння Управління стратегічних комунікацій Апарату Головнокомандувача Збройних сил України, а також посольств США, Великої

Британії, Німеччини та Франції в Україні. Отже, зазначений блок виконує не лише інформаційну, а й дипломатично-символічну функцію, репрезентуючи міжнародну солідарність з Україною в умовах війни.

У 2023 р. було започатковано серію поштових марок «Героїчні професії», присвячену представникам різних сфер діяльності, які своєю працею забезпечують стійкість держави в умовах воєнного часу. До цієї серії увійшли поштові випуски «Воїни світла. Воїни добра», «Дорожники», «Зв'язківці», «Енергетики», «Водопостачальники», «Газовики», присвячені працівникам комунальних і технічних служб, що відновлюють критичну інфраструктуру після ракетних обстрілів. Окреме місце посідає набір поштових марок «Героїчні професії. Янголи війни», який включає дві марки – «Медики. На полі бою» та «Медики. В операційній» – і присвячений цивільним і військовим медикам, які здійснюють порятунок поранених на всіх етапах медичної евакуації. Ці поштові випуски не лише репрезентують військових, рятувальників, медиків чи волонтерів, а й закріплюють у суспільній свідомості модель активного громадянства, засновану на служінні, жертвовності та відповідальності. Сукупно ці поштові випуски фіксують повсякденний вимір війни та репрезентують стійкість, солідарність і моральну силу українського суспільства, перетворюючи філателію на важливе джерело історичної пам'яті воєнного часу. Важливою є й благодійна складова: кошти від реалізації марок спрямовуються на потреби оборони та гуманітарну допомогу, що перетворює філателію на інструмент реальної соціальної дії.

Проаналізовані поштові випуски

демонструють, що воєнна філателія функціонує як комплексний механізм національної консолідації. Через повторювані образи, символи та наративи вона формує спільний символічний простір, у межах якого суспільство осмислює події війни, переживає їх емоційно та інтегрує у колективну пам'ять. На відміну від суто інформаційних повідомлень поштові марки мають тривалий життєвий цикл і зберігають свою символічну цінність у часі. Це дає можливість розглядати їх не лише як реакцію на події, а й інструмент довготривалого впливу на процеси суспільної згуртованості та збереження історичної правди.

Поштові марки воєнного часу виконують не лише внутрішню консолідаційну, а й зовнішню комунікативну функцію, стаючи інструментом культурної дипломатії України. Завдяки міжнародному поштовому обігу та активному інтересу з боку світової філателістичної спільноти українські воєнні марки поширюють інформацію про події війни, формують емоційно насичений образ України як держави, що протистоїть збройній агресії та захищає демократичні цінності.

Значний міжнародний резонанс отримали перші воєнні поштові випуски, зокрема марка «Рускій воєнний корабель, іді...!», яка стала предметом публікацій у провідних світових медіа, музейних експозицій і приватних колекцій. Її популярність за межами України засвідчила, що філателія може бути ефективним засобом трансляції національного наративу в глобальному інформаційному просторі.

Окремої уваги заслуговує участь України в європейській філателістичній програмі «EUROPA». Ініціатива змінити

тему випуску 2023 р. на «Мир – найвища цінність людства» [27], підтримана європейськими поштовими адміністраціями, стала прикладом того, як воєнна філателія може впливати на міжнародний символічний порядок денний. У цьому контексті поштові марки України виступають не лише носіями інформації, а й знаками міжнародної солідарності та підтримки.

Отже, воєнна філателія функціонує як багаторівневий комунікативний інструмент, що поєднує внутрішню суспільну консолідацію із зовнішньою репрезентацією України. Через візуальні образи, символіку та комеморативні сюжети поштові марки формують позитивний і водночас правдивий образ держави, яка виборює свободу та зберігає власну історичну пам'ять.

Висновки. Поштові марки воєнного часу є важливим культурним і суспільно-політичним феноменом сучасної України. В умовах російсько-української війни вони виходять за межі утилітарної функції знаків поштової оплати, перетворюючись на інструмент національної консолідації, комеморації та символічної комунікації.

Проаналізовані поштові випуски засвідчують, що воєнна філателія сприяє формуванню спільного національного наративу, заснованого на ідеях спротиву, жертвності, гідності та віри в перемогу. Через образи героїв, трагедій і ключових подій війни поштові марки інтегрують індивідуальний досвід у колективну пам'ять, зміцнюючи суспільну солідарність і відчуття спільної відповідальності.

Важливою особливістю української воєнної філателії є поєднання символічного та практичного вимірів. Благодійний характер багатьох випусків

перетворює філателію на форму активної громадянської участі, що підсилює її консолідаційний потенціал. Водночас міжнародне поширення українських марок сприяє формуванню позитивного образу України у світі та зміцненню міжнародної підтримки.

Консолідаційний потенціал воєнної філателії реалізується через низку взаємопов'язаних механізмів. По-перше, символічна репрезентація національної ідентичності – використання державних символів, образів територіальної цілісності та національних гасел – сприяє утвердженню уявлень про державу як ключову цінність. По-друге, наративна єдність серійних випусків структурує досвід війни, інтегруючи окремі події в цілісний історичний сюжет. По-третє, емоційна мобілізація через персоніфіковані образи (військовослужбовців, цивільних, дітей) формує емпатійний зв'язок між різними соціальними групами, посилюючи горизонтальну солідарність. По-четверте, залучення громадян до творення смислів через конкурси й онлайн-голосування підвищує рівень довіри до трансльованих меседжів і відчуття причетності до спільної справи.

Воєнна філателія постає як багаторівневий інструмент символічної політики та національної консолідації. Вона поєднує комеморативну, мобілізаційну й комунікативну функції, забезпечуючи довготривалий вплив на процеси суспільної згуртованості. Аналіз воєнних поштових марок демонструє їхню здатність формувати спільний національний наратив та інтегрувати досвід війни в колективну пам'ять.

Перспективи подальших досліджень. Подальше дослідження цього феномену є перспективним напрямом політичної

науки та українознавчих студій, символічної політики, здатним поглибити розуміння механізмів символічної єдності та збереження історичної пам'яті в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anameriç, H. Stamps as an information source in the National Library of Turkey. *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*. Volume 30, Issues 1–2, March–June 2006, P. 117–127. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1464905506000406>
2. Altman, D. *Paper Ambassadors: The politics of stamps*. North Ryde, 1991.
3. Yardley, Christopher B. The Representation of Science and Scientists on Postage Stamps. *Australian National University*. 2015. URL: <https://is.gd/NELxrt> (дата звернення: 12.08.2024).
4. Потильчак, О., Гончаренко, О., Шарпатов, В., Іщенко, Ж. Українське поштове марковидання і деміфологізація національного наративу: один сюжет з історії проблеми. *Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія*. Львів–Торунь, 2021. С. 42–78.
5. Потильчак, О. В. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія*. Вінниця, 2018. С. 79–100.
6. Потильчак, О. В., Іщенко, Ж. М. «Переяславська легенда» у радянській філателії: фрагмент візуальної антології міфу. *Культурологічний альманах*. 2023. № 1. С. 84–98.
7. Потильчак, О., Іщенко, Ж., Плужник, О. Філателія на уроці: використання поштових марок при вивченні інтегрованого курсу історії у 6 класі загальноосвітньої школи. *Світ Кліо*. 2021. № 4 (3–4). С. 88–111.
8. Єрко, Г. І., Казьмірчук, О. А., Курчаба, О. Є. Українська мілітарна марка як інформаційний ресурс про минуле та сьогодення.

URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/6.pdf

9. Кузьменко, Г. В., Задніпрський, Г. Т. Поштові марки як ознака державності та культурно-історичне надбання України (на матеріалі кримської тематики). URL: <https://art-platforma.kmaecm.edu.ua/index.php/art1/article/view/98>

10. Берлач, О. П., Лелик, Я. Р. Поштова марка і листівка – світовий тренд репродуктивних творів живопису та графічного мистецтва. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 60. Т. 1. С. 35–40.

11. Попсуй, Є. Поштові марки в Україні: історія появи, скільки коштують найдорожчі та як стати філателістом. 20.02.2024. URL: https://weukraine.tv/article/poshtovi-marki-v-ukrajini-istorija-pojavi-skilki-koshtujut-najdorozhchi-ta-jak-stati-filatelistem/#goog_rewarded

12. Хандрига, Л. Поштові марки як засіб культурної та національної репрезентації. Травень 2023. URL: <https://www.lib.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=6&idg=231>

13. Жукова, Н. Марки воєнного часу: як знаки поштової оплати еднають та допомагають збирати гроші для ЗСУ і цивільних (ФОТО). 16.11.2023. URL: https://freeradio.com.ua/marky-voiennoho-chasu-iak-znaky-poshtovoi-oplaty-iednaiut-ta-dopomahaiut-zbyraty-hroshi-dlia-zsu-i-tsyvilnykh-foto/?utm_source=chatgpt.com

14. Гришко, А., Бабенко, Ю., Махович, І. Поштова марка як комеморативний інструмент конструювання сучасної дійсності. *Молодіжна наука заради миру та розвитку: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (9–11 листопада 2022 року, м. Чернівці)*. Чернівці, 2022. С. 241–244.

15. Каталог знаків поштової оплати та філателістичної продукції України. 2022. Київ, 2023. 68 с.

16. Каталог знаків поштової оплати та філателістичної продукції України. 2023. Київ, 2024. 60 с.

17. Неминучий фінал ворожого

крейсера у сюжеті поштової марки «Русский военный корабль... ВСЬО». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

18. З нагоди Дня Незалежності України: поштовий блок «Вільні. Незламні. Непереможні». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

19. Біль і лють: поштовий випуск «Не забудемо! Не пробачимо! Буча. Ірпінь. Гостомель». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

20. Кишиневський, М. Укрпошта випускає нову марку до Дня Незалежності «Україна-мати». 23.08.2023. URL: <https://suspilne.media/553499-ukrposta-vipustit-novu-marku-do-dna-nezaleznosti-ukraina-mati/> (дата звернення: 12.06.2025).

21. 800 000 марок до Дня Незалежності: Укрпошта презентувала марку «Все буде UA!». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/news/58153-800-000-marok-do-dnja-nezaleznosti-ukrposhta-prezentovala-marku-vse-bude-ua>

22. «Переможного Нового року!». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

23. Візуалізовані сподівання у поштовому випуску «Діти Перемоги малюють Україну майбутнього». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

24. Поштові марки «Слава Збройним Силам України!» як безмірне філателістичне «дякую» захисникам і захисницям. URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

25. Поштовий випуск № 1 серії «Слава Силам оборони і безпеки України!»: «Гвардія наступу». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> (дата звернення: 12.12.2025).

26. Опора є і буде: благодійний поштовий блок «Зброя Перемоги. Світ з Україною». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

27. І поштові марки мовлять: «Мир – найвища цінність людства». URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>

REFERENCES

1. Anameriç, H. (2006). Stamps as an Information Source in the National Library of Turkey. *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*. Volume 30, Issues 1–2, March–June 2006, pp. 117–127. [online] Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1464905506000406> [in Eng.]
2. Altman, D. (1991). *Paper Ambassadors: The Politics of Stamps*. North Ryde: Angus & Robertson. [in Eng.]
3. Yardley, Ch. (2015). *The Representation of Science and Scientists on Postage Stamps. Australian National University*. [online] Available at: <https://is.gd/NELxrt> [Accessed 12 Aug. 2024]. [in Eng.]
4. Potylchak, O., Honcharenko, O., Sharpatyi, V., Ishchenko Zh. (2021). Ukrainian Postage Stamp Issuance and Demythologizing the National Narrative: One Story from the History of the Problem. *Demythologizing History and Mythmaking in Ukrainian Science and Public Space: Collective Monograph*. Lviv-Torun, pp. 42–78. [in Ukr.]
5. Potylchak, O. (2018). Philatelic Materials as a Historical Source: Information Potential, Classification Features and Systematization Criteria. *Historical Sources in the Ukrainian Information and Educational Space: Verification and Interpretation: A Monograph*. Vinnytsia, pp. 79–100. [in Ukr.]
6. Potylchak, O., Ishchenko, Zh. (2023). "The Pereyaslav Legend" in Soviet Philately: A Fragment of a Visual Anthology of Myth. *Kulturolohichnyi almanakh* (Culturological Almanac), No. (1), pp. 84–98. [in Ukr.]
7. Potylchak, O., Ishchenko, Zh., Pluzhnyk, O. (2021). Philately in the Classroom: Using Postage Stamps in Studying an Integrated History Course in the 6th Grade of a Comprehensive School. *Svit Klio* (World of Clio), No. 4(3–4), pp. 88–111. [in Ukr.]
8. Yerko, H., Kazmirchuk, O., Kurchaba O. *Ukrainian Military Stamp as an Information Resource about the Past and Present*. [online] Available at: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/6.pdf [in Ukr.]
9. Kuzmenko, H., Zadniprianyi, H. *Postage Stamps as a Sign of Statehood and Cultural and Historical Heritage of Ukraine (Based on Crimean Material)*. [online] Available at: <https://art-platforma.kmaecm.edu.ua/index.php/art1/article/view/98> [in Ukr.]
10. Berlach, O., Lelyk, Ya. (2023). Postage Stamp and Postcard – a Global Trend in Reproductive Works of Painting and Graphic Art. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk* (Current Issues in the Humanities.), Issue 60, Vol 1, pp.35–40. [in Ukr.]
11. Popsui, Ye. *Postage Stamps in Ukraine: the History of their Appearance, How Much the Most Expensive Ones Cost, and How to Become a Philatelist*. February 20, 2024. [online] Available at: https://weukraine.tv/article/poshtovi-marki-v-ukrajini-istorija-pojavi-skilki-koshtujut-najdorozhchi-ta-jak-stati-filatelistom/#goog_rewarded [in Ukr.]
12. Khandryha, L. *Postage Stamps as a Means of Cultural and National Representation*. May, 2023. [online] Available at: <https://www.lib.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=6&idg=231> [in Ukr.]
13. Zhukova, N. *Wartime Stamps: How Postage Stamps Unite and Help Raise Money for the Armed Forces of Ukraine and Civilians*. November 16, 2023. [online] Available at: https://freeradio.com.ua/marky-voiennohochasu-iak-znaky-poshtovoi-oplaty-iednaiut-ta-dopomahaiut-zbyraty-hroshi-dlia-zsu-itsyvilnykh-foto/?utm_source=chatgpt.com [in Ukr.]
14. Hryshko, A., Babenko, Yu., Makhovych, I. (2022). Postage Stamp as a Commemorative Tool for Constructing Modern Reality. *Youth Science for Peace and Development: Collection of Materials of the International Scientific and Practical Conference* (November 9–11). Chernivtsi, pp. 241–244. [in Ukr.]
15. *Catalog of Postage Stamps and Philatelic Products of Ukraine*. 2022. (2023). Kyiv, 68 p. [in Ukr.]
16. *Catalog of Postage Stamps and Philatelic Products of Ukraine*. 2023. (2024). Kyiv, 60 p. [in Ukr.]

17. *The Inevitable Finale of the Enemy Cruiser in the Plot of the Postage Stamp "Russian Warship...DONE."* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

18. *On the Occasion of Ukraine's Independence Day: Postal Block "Free. Indestructible. Invincible."* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

19. *Pain and Rage: Postal Issue "We Will Not Forget! We Will Not Forgive! Bucha. Irpin. Hostomel."* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

20. Kyshynevskiy, M. *Ukrposhta is Issuing a New Stamp for Independence Day, "Mother Ukraine"*. August 23, 2023. [online] Available at: <https://suspilne.media/553499-ukrpostavipustit-novu-marku-do-dna-nezaleznosti-ukraina-mati/> [in Ukr.]

21. *800,000 Stamps for Independence Day: Ukrposhta Presented the Stamp "Everything will be UA!"*. [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/news/58153-800-000-marok-do-dnja-nezalezhnosti-ukrposhta-prezentovala-marku-vse-bude-ua> [in Ukr.]

22. *"A Victorious New Year"*. [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

23. *Visualized Hopes in the Postal Issue "Children of Victory Draw the Ukraine of the Future."* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

24. *Postage Stamps "Glory to the Armed Forces of Ukraine!" as an Immense Philatelic "Thank You" to the Defenders.* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

25. *Postal Issue No. 1 of the Series "Glory to the Defense and Security Forces of Ukraine!": "Offensive Guard"*. [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

26. *The Support is and will be: the Charitable Postal Block "Weapons of Victory. Peace with Ukraine."* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu> [in Ukr.]

27. *And the Postage Stamps Say: "Peace is the Highest Value of Humanity."* [online] Available at: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-voiennoho-chasu>. [in Ukr.]

Summary

MILITARY PHILATELY AS A TOOL OF SYMBOLIC POLICY AND NATIONAL CONSOLIDATION IN UKRAINE

Tetiana BEVZ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

Doctor of Historical Sciences, Professor,

chief research fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

email: tetanabevz@gmail.com

The relevance of the research. The full-scale Russian aggression against Ukraine has highlighted the role of symbolic resources in mobilisation and social cohesion processes. Alongside traditional tools of information policy, visual narratives are gaining increasing importance, capable of quickly transmitting politically significant meanings and forming common frameworks for interpreting events. In this context, postage stamps emerge not only as a means of communication but also as an tool of the state's symbolic policy. In the

Ukrainian context, philately traditionally performed the functions of representing the state and national identity. However, during the period of full-scale war, its functional load has significantly expanded: the military releases of JSC “Ukrposhta” have become an element of strategic communications, a tool for mobilisation, and a form of commemoration of contemporary events. This is precisely what makes the analysis of wartime philately relevant within the field of political science. During wartime, stamps often acquire signs of a propaganda and informational resource aimed at supporting the morale of the population and consolidating various social groups around the idea of defending statehood.

The **purpose** is to analyze military philately as an instrument of symbolic politics and a mechanism for the national consolidation of Ukrainian society in the context of full-scale war.

Conclusions. War-time postage stamps are an important cultural and socio-political phenomenon of modern Ukraine. In the context of the Russia-Ukraine war, they extend beyond the utilitarian function of postal payment marks, transforming into instruments of national consolidation, commemoration, and symbolic communication. An important feature of Ukrainian wartime philately is the combination of symbolic and practical dimensions. The charitable nature of many issues transforms philately into a form of active civic participation, enhancing its consolidating potential. At the same time, the international dissemination of Ukrainian stamps contributes to the formation of a positive image of Ukraine in the world and strengthens international support. Military philately emerges as a multi-level tool of symbolic politics and national consolidation. It combines commemorative, mobilisation, and communicative functions, ensuring a long-term impact on processes of social cohesion. The analysis of war postage stamps demonstrates their ability to shape a common national narrative and integrate the experience of war into collective memory.

Keywords: wartime philately, postage stamp, symbolic politics, national consolidation, visual narratives, collective memory, Ukrainian identity.

Отримано редакцією / Received: 01.02.26

Прорецензовано / Revised: 20.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

КОНЦЕПТ ІСТИНИ В УМОВАХ ПОСТПРАВДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Юрій КРАВЦОВ

orcid.org/0000-0003-4968-9112

доктор філософських наук,

професор кафедри соціально-психологічних і гуманітарних наук

Дніпровського державного технічного університету

email: Kravtsovyuri0@gmail.com

Іван ЦИХУЛЯК

orcid.org/0000-0002-8931-5951

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної підготовки, психології та соціальної роботи

Міжрегіональної академії управління персоналом

email: tsykhuliak@gmail.com

Тетяна ЦОЙ

orcid.org/0000-0003-4413-1478

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін

Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

email: tetiana.tsoi@naoma.edu.ua

Анотація. Досліджується філософське поняття «істина» з точки зору класичної епістемології. З'ясовано, що поява та поширення феномену постправди радикально змінили спосіб функціонування істини. Визначено, що істина редукується до коротких і зручних для споживання форм, породжуючи так звану «інформаційну бульбашку», коли користувачі замикаються у межах власних переконань. Проаналізовано епістемологічні виклики, пов'язані з появою постправди. Доведено, що вони не означають повного краху класичної епістемології, проте вказують на необхідність її глибокого переосмислення.

Ключові слова: істина, філософія істини, постправда, епістемологія, цифрова епоха, «інформаційна бульбашка», універсальні критерії істинності.

Постановка проблеми. Вже багато віків поняття «істина» перебуває в центрі філософського осмислення пізнання. Класична епістемологія, починаючи від Платона й Арістотеля та завершуючи мислителями Нового часу, виходила з припущення, що істина є об'єктивною, раціонально обґрунтованою і принципово досяжною. Вона трактувалась як відповідність знання дійсності, результат логічного аналізу, емпіричної перевірки

або їхнє поєднання. Проте в умовах сучасного соціокультурного простору ця уявлення дедалі частіше піддаються сумніву.

Поява та поширення феномену постправди радикально змінює спосіб функціонування істини в суспільстві. У публічному дискурсі дедалі більшого значення набувають не факти, а емоції, ідентичності, переконання та нарративи, що апелюють до особистого досвіду.

Істина втрачає статус універсальної норми й починає сприйматися як відносна, контекстуальна або навіть інструментальна. У такій ситуації знання дедалі частіше підмінюється думкою, аргументація – риторикою, а перевірка фактів – вірусним поширенням інформації. І, що найголовніше, ця трансформація має не лише культурні, а й глибокі епістемологічні наслідки, через які варто замислитися, чи не призведе епоха постправди до кінця класичного розуміння істини та чи можна в умовах цифрової реальності, де увесь контент залежить від алгоритмічного відбору і множинної інтерпретації, повернутися до ідеї об'єктивної та обґрунтованої істини?

Актуальність запропонованої нами роботи полягає у тому, що вона стосується не лише абстрактних філософських концептів, а й фактично самих засад суспільного життя. Якщо спільне для всіх уявлення про істину втратиться, про жоден продуктивний діалог неможливо буде говорити, а ще підірветься довіра до науки, освіти, медійної сфери та роботи демократичних інститутів. Щоб цього не сталося, потрібно комплексно досліджувати поняття істини в епоху постправди та аналізувати будь-які можливості, які допоможуть повернутися до класичних епістемологічних моделей.

Аналіз досліджень і публікацій.

Справедливо відзначити, що робота навколо зазначених вище проблем в українському науковому дискурсі триває плідно, про це свідчать численні праці наших дослідників, кількість яких неспинно зростає з кожним роком. Так, О. Висоцький розглядає постправду як інформаційно-політичну технологію, що змішує істинне й хибне, апелює до емоцій та егоїстичних інтересів людей,

а також легітимізує політичні наративи та суб'єктів влади. На його думку, ставка постправди – ірраціональні аспекти свідомості, результативність та ефективність впливу. По суті, це новий вид пропаганди, де успіх оцінюється через задоволення бажань аудиторії та підтримку владних структур, часто на шкоду меншинам або опонентам, і змінює політику, орієнтуючи її на практичну вигоду замість універсальної справедливості [2]. А. Чантурія аналізує причини формування так званої «епохи постправди» та її вплив на масову свідомість, відзначаючи, що емоції та особисті переконання сьогодні впливають на громадську думку сильніше за об'єктивні факти. Особливу роль у цьому відіграють гіперреальність, віртуалізація життя, перетворення симулякрів на соціальні моделі та ангажованість авторитетів у політичному й гуманітарному дискурсах. Понад те, ситуація постправди формується в інтересах владних структур і великого капіталу, підсилюючись гедоністичною орієнтацією сучасної людини, і деформує свідомість, обмежуючи ефективні дії в реальному світі. Подолати її негативний вплив, стверджує дослідник, можливо через раціональну дискусію та пошук консенсусу в суспільстві [9]. М. Сінельнікова припускає, що саме поява постправди спричинила кризу класичного розуміння істини, адже дуже багато людей сьогодні перестають цікавитися, що є правдою, а що ні. Тому починає побутувати думка, що об'єктивної та універсальної істини не існує і будь-яка точка зору заслуговує на існування [8]. Т. Гайналь, І. Кучера, С. Білоус називають постправду концептом, який змінює розуміння істини в новітньому філософському дискурсі,

та переконують, що утворюється він із пропаганди і фейків – вкрай негативно-го явища для нашого суспільства [3].

Я. Коркос теж вивчає епоху постправди як суспільно-політичний феномен, який ігнорує істинність фактів та суджень. Саме вона, на його думку, формує політичні, технологічні, філософські й інформаційні виклики, знижуючи ефективність політики, освіти, науки та ускладнюючи орієнтацію пересічних громадян у світі інформації [5]. У свою чергу А. Верстин аналізує постправду в контексті ідей провідних мислителів ХХ–ХХІ століть (Макінтайра, Бодрієра, Баумана, Фуко, Габермаса, Ліотара та Рорті) і констатує, що постправда є якісно новим феноменом, де емоції та суб'єктивні переконання домінують над фактами, підриваючи раціональний дискурс і суспільну довіру [1]. Т. Шоріна відмічає розмитість традиційних меж між правдою / брехнею та фактом / вигадкою. Дослідниця переконує, що поняття постправди якраз релятивно й об'єднує ці поняття і стає ключовою характеристикою культури нашого часу, у якій відображається новий суспільний настрій і поведінка громадян, які живуть у демократичних державах [10]. М. Мошковський, Т. Сулятицька та М. Харламов твердять, що саме маніпулятивні практики, емоційне сприйняття та селективність інформації витісняють раціональні критерії істинності, трансформуючи суспільну комунікацію та ставлячи виклики для критичного мислення і демократичних цінностей. Постправда для них базується на домінуванні емоцій над фактами, а ключовим механізмом її поширення є мас-медіа і цифрові платформи, що є фундаментом для утворення інформаційних

«бульбашок». Таким чином, постправда формує нову епістемологічну парадигму, що робить істину відносною і контекстуальною, підкреслюючи важливість критичного мислення та здатності до рефлексії [6]. Слушним є і зауваження А. Гурківської, яка називає постправду спекулятивною формою сприйняття інформації, де взаємодія агентів є хаотичною, алгоритмічною та технологічно підкріпленою, з фреймінгом фактів, емоційною детермінацією та відсутністю лінійної суб'єктності. Через когнітивні викривлення та психологічні ефекти, переконує науковиця, постправда формує суспільну думку, впливає на репутацію інститутів і здатність суспільства реагувати на політичні процеси, підкреслюючи взаємопов'язану природу сучасної інформаційної взаємодії [4].

Неможливо не погодитися також із позицією Г. Поперечної, О. Мороз та Г. Воронової щодо постправди, адже вони називають її серйозним викликом для демократичного суспільства, особливо такого, що виживає в умовах глобальних криз (воєн, інфодемій, економічних стрибків). Протидіяти такому стану речей може лише розвиток критичного мислення та медіаграмотність. Понад те, дослідниці розробили комплексну модель інформаційної стійкості громадянського суспільства, основними компонентами якої є освіта, цифрова грамотність, підтримка фактчекінгових платформ та активна участь у медіаініціативах [7].

Констатуємо, що ми проаналізували насправді надзвичайно малий відсоток того, що вже здійснено у розробці проблеми постправди. Однак глобалізаційні процеси і цифровізація настільки швидко змінюють нашу дійсність і

сприйняття реальності, що актуальність проведення подальших досліджень навряд чи знизиться протягом кількох наступних років чи навіть десятиліть. Наша робота, сподіваємося, теж посяде гідне місце у переліку досліджень поняття істини в епоху постправди та з'ясування того, чи можливо буде повернутися до класичної епістемології у сучасний період.

Мета дослідження полягає у філософському осмисленні трансформації поняття істини в епоху постправди та аналізі можливості й доцільності повернення до класичних епістемологічних моделей у сучасному соціокультурному контексті.

Виклад основного матеріалу. У межах класичної епістемології істина розглядалася не просто як властивість висловлювань, а як фундаментальний принцип пізнання, що визначає саму можливість знання. Варто виділити три основні теорії істини, що хоч і формувалися у різних історико-філософських контекстах, однак мають одну спільну настанову: істина – це щось незалежне від суб'єктивних переконань, емоцій або соціальних конвенцій. Розглянемо детальніше кожну із них:

• **Кореспондентська концепція** стверджує, що істина має відповідати знанням або висловлюванням об'єктивної реальності. Її онтологічною передумовою є реалізм (світ і його структура існує незалежно від людської свідомості), з точки зору гносеології базовим є твердження, що людський розум може відтворювати або репрезентувати світову структуру через поняття, судження та теорії, а пізнання – це процес «відображення» дійсності. Таким чином, ми називаємо істинним те, що відповідає

фактам. Однак дуже важко обрати саме той критерій відповідності, який надасть доступ до «чистої» реальності поза інтерпретаціями.

• **Когерентна концепція** є альтернативою щойно описаній. Вона наголошує, що реальність не відповідає, а узгоджується із знаннями та іншими елементами системи переконань. Тому істинним є все те, що логічно вписується у цілісну та несуперечливу систему. Онтологія цієї концепції пов'язана з ідеалізмом / конструктивізмом, де реальність осмислюється в межах певної концептуальної схеми. Гносеологія передбачає, що внутрішня логічна узгодженість є ключовим критерієм істини. Лише так можна пояснити, чому деякі теорії здаються істинними навіть без емпіричної перевірки. Ризик же такої концепції полягає в можливому релятивізмі, коли виникне кілька внутрішньо узгоджених, але взаємовиключних систем переконань.

• **Прагматична концепція**, розроблена Ч. Пірсом, В. Джеймсом і Дж. Дьюї, визначає істину через її практичну ефективність (істинним є те, що діє / працює, підтверджується досвідом, допомагає розв'язанню проблем і має корисні наслідки). Онтологічно ця концепція мислить реальність як динамічний процес взаємодії людини зі світом. Гносеологічно – підтримує ідею, що знання не є пасивним відображенням дії, а її інструментом. З одного боку, прагматизм є гнучким і зорієнтованим на реальні людські потреби. З іншого – розмиває межі між істинним і корисним та створює ризик редукції істини до утилітарного критерію.

Зауважимо, що попри очевидну відмінність зазначених концепцій істини між ними все ж є багато спільного: вони

не виключають можливості раціонально обґрунтовувати знання, дотримуються універсальних критеріїв істинності та виявляють відносну стабільність значень. Саме ці засади сьогодні піддаються сумніву в умовах постправди, що дуже часто сприймає істину дискурсивно, контекстуально й залежно від позиції влади, емоцій або медіалогіки. Через неї сумнівними виглядають не лише окремі теорії істини, а й сама ідея класичної епістемології як такої, можливості якої в сучасному світі треба суттєво переосмислювати.

Саме поняття постправди виникло на початку ХХІ століття, коли стало очевидним, що громадську думку частіше формують емоції, переконання та ідентичнісні наративи, а не факти. Пропри це постправда все ж не відкидає істину повністю, однак змінює її статус: істина перестає бути визначальним критерієм оцінки висловлювань і подій. Отже, постправда починає функціонувати не як класична епістемологічна категорія, а як соціокультурний режим виробництва смислів. Для неї неважливо, чи *щось є істинним, а те, чи є воно переконливим / емоційно резонансним / ідеологічно зручним*. Ключовими чинниками виникнення постправди є:

- **Соціальні** – криза довіри до інституцій, які традиційно були носіями істини: науки, освіти, журналістики, держави. Скандали, маніпуляції, політична поляризація та економічна нестабільність сприяють формуванню скептичного ставлення до будь-яких «офіційних» версій подій. Через це люди покладаються не на експертне знання, а на особистий досвід, інтуїцію або позицію своєї соціальної групи. Істина для них є маркером групової ідентичності,

тим, що відповідає переконанням «своїх».

- **Культурні** – пов'язані із постмодерністською критикою метанаративів, універсальних істин та об'єктивності. Ідея про те, що будь-яке знання є сконструйованим, інтерпретованим і контекстуально зумовленим. Для них характерний радикальний релятивізм – кожен має свою правду, а істина є формою самовираження.

- **Комунікативні** – з появою цифрових медіа радикально трансформувалися не лише способи поширення інформації, а й самі когнітивні та епістемологічні умови її сприйняття. Алгоритми соціальних мереж і платформ обирають інформацію не за її істинністю, а за здатністю утримувати увагу. Так поширюються сенсаційні, емоційно забарвлені й часто маніпулятивні повідомлення. Комунікація в цифровому просторі стає фрагментованою, кліповою і реактивною. Інформація не осмислюється глибоко і оцінюється дуже швидко: через лайки, репости, коментарі істина редукується до коротких і зручних для споживання форм і виникає феномен так званої «інформаційної бульбашки», коли користувачі замикаються у межах власних переконань.

В такому контексті слід розуміти, що постправда є не просто наслідком брехні чи дезінформації. Це складний соціокультурний феномен, що виникає на перетині кризи довіри, культурного релятивізму та трансформацій комунікативного середовища. Вона змінює саму логіку функціонування істини: з епістемологічної категорії вона перетворюється на інструмент впливу, ідентифікації та мобілізації. Це створює принципово нові виклики для класичної епістемології, яка

виходила з припущення про можливість раціонального консенсусу щодо істини.

Візуалізація та меміфікація знання ще більше ускладнюють ситуацію. Складні проблеми редукуються до образів, символів і коротких повідомлень, що легко поширюються, але рідко сприяють глибокому розумінню. Істина втрачає свою концептуальну глибину й перетворюється на емоційний ефект. Це сприяє формуванню уявлення про істину як щось суб'єктивно пережите, а не раціонально доведене.

Як бачимо, класичні уявлення про істину як результат раціонального пізнання стикаються із серйозною кризою. Раціональна аргументація програє швидкості, складність – простоті, а обґрунтованість – емоційній переконливості. Це не означає повного зникнення істини, але вказує на зміну її епістемологічного статусу: вона більше не є безумовною нормою, а стає лише одним із багатьох можливих режимів інтерпретації реальності.

Після розгляду ключових чинників виникнення постправди необхідним є аналіз епістемологічних викликів, пов'язаних з її появою:

- **ерозія ідеї об'єктивності** – заперчується кореспондентська теорія істини, що існує незалежна від суб'єкта реальність, з якою співвідносяться знання, а істинним визнається твердження, що реальність є результатом інтерпретацій, медіарепрезентацій і дискурсивних практик як версія подій, що домінує у певному комунікативному середовищі;

- **криза універсальних критеріїв істинності**, які вірили в існування загальних норм, за допомогою яких можна відрізнити істинне від хибного, що в постправді замінила аргументацію на

нарративи, докази – на емоційний резонанс, а логіку – на ідентичність;

- **зміна статусу суб'єкта пізнання** від образу автономного, раціонального індивіда, здатного до критичного мислення, до фрагментованого, реактивного суб'єкта, чії переконання формують алгоритми, групові нарративи і медійні тренди, який вже не шукає істини, а споживає готові смисли;

- **заміщення істини переконливостю**, коли класичне розуміння істини як складної, парадоксальної або й травматичної стає психологічно комфортним і таким, що відповідає очікуванням;

- **темпоральна нестабільність істини**, яка у класичних концепціях мала протяжність у часі, а в цифровому середовищі є короткотривалою, ситуативною і легкозамінною;

- **радикальний релятивізм**, що заперечує єдині критерії істини, адже кожна інтерпретація має право на існування, а жодна позиція не може бути універсальною.

Звичайно, усі представлені нами виклики не означають повного краху класичної епістемології, проте вони вказують на необхідність її глибокого переосмислення. Йдеться не про механічне повернення до старих моделей, а про пошук нових форм раціональності, які змогли б поєднати вимоги об'єктивності з усвідомленням соціокультурної зумовленості знання. Скажімо, кореспондентська теорія істини може бути переосмислена в контексті регулятивного ідеалу, де істина постає не як остаточна відповідність, а як горизонт, до якого прагне пізнання. Так збережеться ідея об'єктивності, яка, однак, не зможе уникнути інтерпретації та медіації.

Якщо ж розглядати істину не як замкнену логічну систему, а як відкрити, динамічну мережу знань, то й класичну когерентну модель теж можна адаптувати до сучасного світу. Маємо на увазі, що істину сьогодні формують міждисциплінарні зв'язки, діалог різних дискурсів і постійні перегляди попередніх уявлень. Когерентність тут означає не статичну узгодженість, а здатність системи знання інтегрувати нові дані без втрати внутрішньої раціональності. Це дає можливість уникнути як догматизму, так і радикального релятивізму.

Прагматична концепція істини хоч все ще є актуальною у цифрову епоху, однак потребує суттєвого уточнення. Якщо звести істину лише до корисності або ефективності, виникає загроза її редукації до інструментального ресурсу. Проте в оновленій інтерпретації прагматизм може слугувати нагадуванням про те, що істина не є абстрактною сутністю, відірваною від людської практики. Вона має бути не лише логічно обґрунтованою, а й соціально відповідальною, здатною витримувати перевірку реальними наслідками.

Особливу роль у переосмисленні класичних моделей відіграє концепція інтерсуб'єктивності. У класичній епістемології істина часто була незалежною від соціального виміру. Сьогодні ж знання формується в комунікації. Це не означає, що істина редукується до консенсусу, але вказує на те, що критерії істинності виробляються в межах спільних практик аргументації, критики й перевірки. Таким чином, об'єктивність перестає бути абсолютною і набуває характеру процедурної.

Ще одним напрямом адаптації є поєднання класичної епістемології з

етикою пізнання. У світі постправди питання істини нерозривно пов'язане з питанням відповідальності: хто продукує знання, з якою метою, у яких умовах і з якими наслідками. Класичні теорії істини можуть бути збагачені етичним виміром, що дає змогу розглядати істину не лише як логічну властивість тверджень, а як форму ставлення до світу й інших.

Нарешті, важливим аспектом є інтеграція класичних моделей у цифрову культуру. Це передбачає розвиток нових форм критичного мислення, цифрової грамотності та епістемологічної рефлексії. Йдеться не про повернення до старих схем, а про формування нових інструментів розрізнення істинного й хибного в умовах інформаційного перенасичення.

Зі сказаного вище випливає, що відповідь на питання, чи можливе повернення до класичної епістемології в епоху постправди, не може звучати категорично «так» або «ні». Адже йдеться не про буквальне відновлення старих концепцій у первинному вигляді, а про переосмислення їхнього змісту, функцій і меж застосування. У цьому сенсі «повернення» слід розуміти не як рух назад, а як рефлексивний жест, спрямований на виявлення тих елементів класичної традиції, які зберігають евристичну цінність у сучасних умовах.

Регресивним таке повернення виглядатиме тоді, коли класичні теорії істини будуть абсолютизовані й подаватимуться як завершені, універсальні та позачасові. Натомість продуктивним поверненням буде таке, що визнаватиме класичні теорії істини не як догми, а як інтелектуальні інструменти, здатні бути адаптованими до нових умов. Йдеться про відновлення не конкретних

відповідей, а способу мислення, який орієнтований на аргументацію, обґрунтування, перевірку й самокорекцію. Також дуже важливо уникнути крайнощів в інтерпретації істини: як догматичного об'єктивізму, так і радикального релятивізму. Перший ігнорує історичну та культурну зумовленість знання, другий позбавляє істину будь-якого нормативного сенсу. Перспективною альтернативою є концепція процедурної об'єктивності: істина не гарантується наперед, але формується через певні правила – аргументацію, доказовість, відкритість до перевірки, можливість фальсифікації тощо.

Висновки. Як показали результати дослідження, існування феномену постправди не скасовує поняття істини, а радикально змінює умови його функціонування. Класичні епістемологічні моделі стикаються з низкою викликів, пов'язаних із фрагментацією знання, алгоритмізацією комунікації та зростанням ролі емоційних і нарративних чинників. Водночас ці моделі не втрачають своєї цінності, якщо розглядати їх не як завершені системи, а як відкриті концептуальні рамки. Саме тому продуктивне «повернення» до класичної епістемології можливе лише у формі критичного переосмислення, а не механічної реставрації. У сучасному контексті істина постає не як статичний результат, а як процес – практика аргументації, перевірки й відповідального мислення. Лише так вона зберігає свій нормативний потенціал і здатність бути орієнтиром у складній інформаційній реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстин, А. Епоха постправди у працях філософів ХХ–ХХІ століть: теоретико-філософський аналіз. *Humanities Studies*. 2025. Вип. 23 (100). С. 17–25. URL: <https://doi.org/10.32782/hst-2025-23-100-02>
2. Висоцький, О. Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри. *Грані*. 2018. № 10. Т. 21. С. 128–133. URL: <https://doi.org/10.15421/1718138>
3. Гайналь, Т., Кучера, І., Білоус, С. Епоха постправди: фактори виникнення і виживання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. С. 15–20. URL: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1104>
4. Гурківська, А. Концептуалізація постправди. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 47. С. 195–206. URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.25>
5. Коркос, Я. Епоха постправди у сучасному світі: витоки та причини. *Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія*. 2023. Вип. 1. С. 23–31. URL: <https://doi.org/10.32782/psyspu/2023.1.4>
6. Мошковський, М., Сулятицька, Т., Харламов, М. Постправда як філософський феномен сучасного інформаційного простору. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 13. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17632396>
7. Поперечна, Г., Мороз, О., Воронова, Г. Вплив постправди на громадянську свідомість у період глобальних криз. *Культурологічний альманах*. 2025. Вип. 3 (15). С. 181–190. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.aln.2025.3.22>
8. Сінельнікова, М. Трансформація концепту істини в мережі Інтернет. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2025. Вип. 58. С. 192–198. URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.23>
9. Чантурія, А. Постправда та масова свідомість. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2018. № 9 (323). С. 4–14. URL: http://www.ostrovok.lg.ua/sites/default/files/visnik_gruden_2018_fin_v2-konvertirovan.pdf
10. Шоріна, Т. Постправда як реальність

девальвованої культури в епоху кризи сучасної демократії. *Вісник НАУ. Серія Філософія. Культурологія*. 2020. №1 (31). С. 114–121. URL: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.31.14838>

REFERENCES

1. Verstyn, A. (2025). The Era of Post-Truth in the Works of Philosophers of the 20th–21st Centuries: Theoretical and Philosophical Analysis. *Humanities Studies*, No. 23 (100), pp. 17-25. [online] Available at: DOI <https://doi.org/10.32782/hst-2025-23-100-02> [in Ukr.]
2. Vysotskyi, O. (2018). Post-Truth: Conceptual and Praxeological Dimensions. *Hrani*, No. 10, pp. 128-133. [online] Available at: DOI: [10.15421/1718138](https://doi.org/10.15421/1718138) [in Ukr.]
3. Hainal, T., Kuchera, I., Bilous, S. (2022). The Post-Truth Era: Factors of Emergence and Survival. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii* (Current Problems of Philosophy and Sociology), No 1, pp. 15-20. [online] Available at: DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1104> [in Ukr.]
4. Hurkivska, A. (2023). Conceptualizing Post-Truth. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filoso-politologichni studii* (Bulletin of Lviv University. Series Philosophical and Political Studies), No 47, pp. 195-206. [online] Available at: DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.25> [in Ukr.]
5. Korkos, Ya. (2023). The Era of Post-Truth in the Modern World: Origins and Causes. *Slobozhanskyi naukovyi visnyk. Seriiia: Psykholohiia* (Slobozhansky Scientific Bulletin. Psychology Series), No. 1, pp. 23-31. [online] Available at: DOI <https://doi.org/10.32782/psyspu/2023.1.4> [in Ukr.]
6. Moshkovskiy, M., Suliatytska, T., Kharlamov, M. (2025). Post-Truth as a Philosophical Phenomenon of the Modern Information Space. *Visnyk humanitarnykh nauk* (Bulletin of the Humanities), No. 13. [online] Available at: DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17632396> [in Ukr.]
7. Poperechna, H., Moroz, O., Voronova, H. (2025). The Impact of Post-Truth on Civic Consciousness During Global Crises. *Kulturolohichnyi almanakh* (Culturological Almanac), No. 3 (15), pp. 181-190. [online] Available at: DOI <https://doi.org/https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.3.22> [in Ukr.]
8. Sinelnikova, M. (2025). Transformation of the Concept of Truth on the Internet. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia: Filofofsko-politologichni studii* (Bulletin of Lviv University. Series Philosophical and Political Studies), No. 58, pp. 192-198. [online] Available at: DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.23> [in Ukr.]
9. Chanturiia, A. (2018). Post-Truth and Mass Consciousness. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiologichni nauky* (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Lviv. Sociological Sciences), No. 9 (323), pp. 4-14. [online] Available at: http://www.ostrovok.lg.ua/sites/default/files/visnik_gruden_2018_fin_v2-konvertirovan.pdf [in Ukr.]
10. Shorina, T. (2020). Post-Truth as the Reality of Devalued Culture in the Era of Crisis of Modern Democracy. *Visnyk NAU. Seriiia: Filosofiiia. Kulturolohiia* (Bulletin of the National Academy of Sciences. Series Philosophy. Cultural Studies), No. 1 (31), pp. 114-121. [online] Available at: DOI: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.31.14838> [in Ukr.]

Summary

**THE CONCEPT OF TRUTH IN THE CONTEXT OF POST-TRUTH
AND PROSPECTS FOR THE RESTORATION OF THE CLASSICAL
EPISTEMOLOGICAL PARADIGM****Yurii KRAVTSOV**

orcid.org/0000-0003-4968-9112

Doctor of Philosophical Science, Professor of Department of Social,
Psychological and Humanitarian Sciences, Dniprovsky State Technical University
email: Kravtsovyuri0@gmail.com**Ivan TSYKHULIAK**

orcid.org/0000-0002-8931-5951

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Associate Professor at the Department of Social-Humanitarian Training,
Psychology and Social Work
Interregional Academy of Personnel Management
email: tsykhuliak@gmail.com**Tetiana TSOI**

orcid.org/0000-0003-4413-1478

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Department of Culture and Social and Humanitarian Sciences,
National Academy of Fine Arts and Architecture
email: tetiana.tsoi@naoma.edu.ua

The relevance of the research. The article examines the philosophical concept of “truth” from the perspective of classical epistemology, where it was interpreted as the correspondence of knowledge to reality, the result of logical analysis, empirical verification or a combination thereof, and in the context of the post-truth era, which has questioned these notions.

The **purpose** of the work is to investigate the transformation of the concept of truth in the post-truth era and to determine the possibilities of returning to classical epistemological models in the modern socio-cultural context.

Conclusions. It is found that the emergence and spread of the post-truth phenomenon has radically changed the way truth functions, giving more importance to emotions, identities, beliefs and narratives that appeal to personal experience, rather than facts. Because of this, truth has lost its status as a universal norm and has become relative, contextual and instrumental, replacing knowledge with opinion, argumentation with rhetoric, and fact-checking with the viral spread of information. It is stated that such a transformation has cultural and deep epistemological consequences, the key factors of the emergence of post-truth are called social, cultural and communicative, which led to a superficial understanding of information and its quick assessment through likes, reposts and comments. It is determined that under such conditions, the truth is reduced to short and convenient forms for consumption, giving rise to the so-called “information bubble”.

when users are locked within their own beliefs.

The epistemological challenges associated with the emergence of post-truth are analyzed: the erosion of the idea of objectivity, the crisis of universal criteria of truth, the change in the status of the subject of knowledge, the replacement of truth by persuasion, the temporal instability of truth, and radical relativism. It is proven that all of them do not mean the complete collapse of classical epistemology but indicate the need for its deep rethinking - not as a mechanical return to old models, but as a search for new forms of rationality that could combine the requirements of objectivity with the awareness of the socio-cultural conditionality of knowledge.

Keywords: truth, philosophy of truth, post-truth, epistemology, digital age, “information bubble”, universal criteria of truth.

Отримано редакцією / Received: 22.01.26

Прорецензовано / Revised: 10.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ОСОБЛИВОСТІ СПРАВЕДЛИВОСТІ В КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Борис СТАДНИК

orcid.org/0009-0008-7988-2005

аспірант кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України

Анотація. Дослідження присвячене трансформації справедливості в кризовому суспільстві під час військової агресії. Нині для розуміння ролі справедливості в соціальному процесі вироблено ряд теорій, які використовуються у філософських, політологічних, юридичних та інших науках. Розкрито особливості справедливості в кризовому суспільстві під час військової агресії. Виокремлено фази та чинники розвитку кризи в Україні.

Ключові слова: справедливість в умовах війни, кризове суспільство, військова агресія, фази та чинники розвитку кризи.

Постановка проблеми. З метою розкриття трансформації справедливості в кризовому суспільстві під час військової агресії використовують методи прогнозування, розробляють алгоритми їхнього попередження. Загалом потребується вивчення причин, умов, приводів та наслідків; аналіз різних сторін конфліктів, що включає дослідження багатоманіття чинників, зокрема етноментальних, національних, політичних, ідеологічних, емоційних, ціннісних тощо. Важливими тут виступають інтереси окремих осіб, соціальних груп, соціальних інститутів, типи основних суб'єктних конфліктів у суспільстві (інституційні, інформаційні тощо). Основні типи конфліктів у суспільстві (економічні, політичні, ідеологічні, військові) як процеси, що виражають кризові явища, мають певну структуру та умови перебігу, потребують дослідження механізмів їхнього виникнення, формування і розвитку. Заслуговує на увагу виокремлення різних методів дослідження кризи в суспільстві під час військової агресії, що дає можливість, з метою гармонізації соціальних

процесів, мінімізувати конфлікти, визначити місце і роль справедливості. Процес розвитку та утвердження справедливості в незалежних державах, що виникли з розпадом СРСР, супроводжувався ланцюгом суспільних криз, конфліктами в економіці, політиці, ідеології, що використовуються рф для досягнення своєї агресивної імперської політики.

Аналіз досліджень і публікацій. В окремих сучасних філософських, політичних, юридичних працях існують різні підходи до аналізу криз, конфліктів і, як наслідок, військової агресії. Вони побудовані на поліфонії досліджень соціального процесу. В такому вимірі соціального буття справедливість визначає регуляторні морально-етичні, нормативно-правові тощо принципи організації суспільства, спосіб розподілу ресурсів і межі політичної влади, механізми як внутрішніх, так і міжнародних взаємовідносин. У цьому вимірі актуалізуються питання справедливості в контексті теорії суспільного договору, міжнародного права, укладених договорів з іншими країнами, де вона виступає

критерієм узгодження індивідуальних, колективних, національних, етнонаціональних, міжнародних інтересів тощо.

Сучасні наукові дослідження спрямовані на проблематику справедливості в умовах кризового суспільства під час військової агресії рф. З цієї метою проводяться дослідження, спрямовані на виокремлення різних кризових аспектів. Так, загальну характеристику щодо становища українського суспільства в перехідний період розкриває К. Олс-Декет [6].

В. Банах, Л. Банах досліджують трансформації ціннісних орієнтирів молоді в умовах кризового суспільства. Автори розкривають сучасні прагматичні підходи молодого покоління до соціальних процесів. Водночас проводиться аналіз головних ознак і тенденцій соціального розвитку. Визначаються основні напрямки розвитку діяльнісних пріоритетів української молоді та й загалом сучасного українського суспільства, при цьому виокремлюються характеристики психологічного стану українського соціуму і шляхи його поліпшення [1].

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу праця С. Пирожкова та Н. Хамітова «Українське суспільство на шляху консолідації», в якій автори розглянули проблеми методології визначення суспільної консолідації та її сутнісних ознак. Проаналізовано особливості суспільної консолідації, її проблеми та потенційні можливості, виокремлено шляхи побудови актуальної для сучасного українського суспільства моделі етнонаціональної стратегії розвитку [8]. А. Хмельников розглянув антикризове політичне управління, виділив особливості інституційної спроможності локального політичного

менеджменту в умовах кризи в Україні. У дослідженні уточнено особливості антикризового політичного врядування, з'ясовано специфіку кризового аналізу та його вплив на прийняття політичних рішень щодо збереження існуючої інституційної спроможності територіальних громад, їхнього розвитку на новому суспільному рівні організації [10]. У праці С. Вовка «Громадянська війна як кризова модель розвитку політичного конфлікту» досліджувалась соціальна криза. Автор розкриває її як динамічний процес громадянської війни, який проектується в суспільно-політичному просторі й соціальному часі. У статті представлені кризової моделі розвитку політичного конфлікту. Вони дають змогу визначити можливі сценарії розгортання протистоянь між претендентами за владу тощо [2].

Інший дослідник А. Колодка розкриває особливості кризового управління в умовах повномасштабної війни. Зокрема, він зазначає, що стійке функціонування суспільства є ключовою умовою забезпечення громадянської безпеки [5].

Нині в гуманітарному просторі актуалізуються філософські дослідження різних чинників російсько-української війни. Так, 29 листопада 2024 р. в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України проведено черговий четвертий круглий стіл «Війна як виклик для моральних цінностей». Учасники розкрили різні аспекти причин та наслідків російсько-української війни, виокремивши роль і значення справедливості як морально-етичного, нормативно-правового регуляторного феномену [7, с. 5]. Загалом виступи українських філософів зосереджувалися на аналізі різних сторін та наслідків

війни. Так, доктор філософських наук, професор, директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України А. Єрмоленко розкрив тему «Війна як виклик моральних цінностей». Зокрема, він зазначив, що, «визначаючи війну українського народу проти російських агресорів як справедливу», ми «вже застосовуємо моральні категорії», адже «справедливість/несправедливість» є не лише системними кодами права а й вираженням етики. Понад те, справедливість «є однією з основних цінностей сучасного демократичного суспільства». І тому морально-етичні категорії «мають бути застосовані до такого явища, як війна» [3, с. 8]. З іншого боку, «війна є справжнім викликом людству, людяності, моралі та моральності, викликом ціннісно-нормативного порядку» [3, с. 8]. Відомий науковець О. Киричок, розкриваючи особливості справедливої війни, зосереджує увагу на морально-етичних і нормативно-правових цінностях. Так, він зазначає, «щоб контаристські засади справедливості почали реально діяти в ситуації висунення претензій з боку рф до України та інших держав... З метою їх мінімізації необхідні «агенти справедливості» у вигляді міжнародних інституцій, які б вибудували правила війни, а ще краще миру не на підставі західних політичних традицій, яких ніколи не дотримувався глобальний Схід та росія, не на засадах «коригувальної (санкційної)» політики, а на основі прямого втручання з метою притягнення до відповідальності агресора за свої дії» [4, с. 12]. Щодо досліджуваної проблеми існують й інші напрацювання, але вони не розкривають місце справедливості/несправедливості в кризовому суспільстві під час військової агресії.

Мета статті – розкрити особливості справедливості в кризовому суспільстві під час військової агресії та виокремити фази й чинники розвитку кризи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розвиток українського суспільства тісно пов'язаний із соціально-економічними, духовними, етичними чинниками соціального процесу. Їхнє осмислення потребує аналізу таких складових, як «криза», «кризове суспільство» «кризове суспільство в умовах війни», «справедливість», «несправедливість». Аналіз кризового стану в українському суспільстві свідчить про багатогранність дестабілізуючих чинників суспільного розвитку. Під кризою слід розуміти тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів системи, водночас значне поглиблення і загострення наявних конфліктів, соціальної напруги; перерви функціонування будь-якої системи з позитивним або ж негативним для неї наслідком. Нині українське суспільство переживає багато різних видів криз, в тому числі політичної, економічної, соціальної тощо. Так, наприклад, політична є кризою конкретної політики в тому або іншому часі влади загалом, уряду, парламенту тощо. У своїй сутності криза актуалізує питання легітимації відносин з боку громадськості між гілками влади або ж довіри до них тощо. Нині суспільна криза в Україні досягла межі, далі якої відповідні соціальні відносини існувати так або ж рухатися не можуть, оскільки, наштовхнувшись на супротив як через внутрішні суперечливі відносини, так і зовнішні (військова агресія рф), вичерпали свої ресурси та сутнісний зміст. Останнє є вагомою перепоною

до їхнього трансформування, розвитку та удосконалення. У своїй основі кризові процеси в Україні тісно пов'язані з різними економічними, політичними, морально-етичними чинниками. Становлення суспільної кризи має декілька фаз. Перша – передкризова – коли через соціальну несправедливість (початок соціально-економічного занепаду радянської системи) виокремились відповідні ознаки і причини можливої кризи, оскільки суспільна система радянського періоду вичерпала себе, тому що побудована на несправедливих соціальних відносинах і неефективній системі структури способу виробництва. Вона не мала потенційних можливостей до свого саморозвитку. Передкризова фаза характеризувалася появою особливих деструктивних чинників, спрямованих на створення неструктурованих внутрішніх взаємовідносин з обмеженими як внутрішніми, так і зовнішніми можливостями. Останні в процесі деформації як соціально-економічної, так і загалом суспільної системи призвели до кризи. Отже, криза соціально-економічної системи має глибокий як внутрішній, так і зовнішній характер. Контroversійна реакція на кризові виклики в суспільному процесі спрямована на становлення соціальних відносин, які стабілізують функціонування суспільства. Але якщо соціальна система під тиском різних груп її елементів функціонує неефективно, тоді виникає небезпека її руйнації. Останнє призводить до сутнісної перебудови суспільних відносин.

Друга фаза, період кульмінаційної кризи українського суспільства, призвела до виникнення низки проблем, зокрема соціально-економічного та політичного характеру. В економіці через

порушення принципів справедливості відбулося падіння ВВП, пошкодження основних виробничих засобів суб'єктів господарювання, що призвело до зростання рівня безробіття, як наслідок, зниження купівельної спроможності населення та бідності. В умовах кульмінаційної кризи та значного економічного спаду виникла необхідність у вагомих трансформаціях, спрямованих на зміцнення акцентів щодо питань публічності прийняття рішень шляхом взаємозв'язку громадськості з органами влади. Кульмінаційною основою кризи став стан, коли суспільство досягло межі невідповідності виробничих сил виробничим відносинам, що знайшло своє вираження у різних виявах суспільного буття. Останнє і зумовило розпад несправедливої та неефективної радянської системи господарювання.

Третя фаза призвела до руйнації несправедливих механізмів малоефективної системи суспільних відносин. Водночас аналіз кризового стану в українському суспільстві свідчить про багатогранність дестабілізуючих чинників суспільного розвитку, які мають місце в сучасному суспільстві. Деструктивними через неправильно прийняті політичні рішення стали насамперед недостатня продуманість та неефективність реформ різних галузей народного господарства. Як результат, несправедлива політика приватизації породила український олігархат, що призвело до спаду розвитку української економіки. Одним із наслідків такої внутрішньої політики влади стала зовнішня імперська агресія рф. Так, після анексії Криму та війни на Донбасі 2014 р. у 2022 р. рф здійснює повномасштабну війну. Метою кремля є геноцид українського народу,

контроль над територією, зупинка євроінтеграційних процесів, збереження впливу на пострадянському просторі тощо. У своїй основі несправедлива політика рф стала передумовою виникнення військово-політичного конфлікту, що триває донині. Не менш важливим чинником агресивної політики рф є історичний контекст і боротьба з етнонаціональною ідентичністю. Політика кремля століттями спрямовувалася на русифікацію, обмеження української культури й політичної та економічної незалежності, використовуючи деструктивні маніпулятивні практики щодо питань, пов'язаних із мовою та історичною пам'яттю тощо. Останні постали інструментом несправедливої російської пропаганди, політичних маніпуляцій всередині України. З іншого боку, подібними практиками здійснюється «легітимація військового вторгнення рф». Серед аргументів у пропаганді рф використовуються «захист російськомовних», діяльність «філії» РПЦ в Україні (УПЦ МП) тощо. Подібно в маніпулятивних практиках необ'єктивно «актуалізується геополітичне протистояння між Заходом і Сходом». Загалом агресивна політика з боку рф спрямована на спротив вступу України до ЄС і НАТО. Головними лініями протидії є прагнення України до збереження незалежності, справедливого миру. З іншого боку, посилюються кризові процеси, пов'язані з побоюванням рф втратити геополітичну «буферну зону», що й постало основою для використання штучно створених проблем енергетики, пропаганди та використання військової сили для впливу на українську економіку і політику. Наведені чинники спрямовані на посилення соціальних, політичних, духовних,

економічних проблем, а відповідно й на посилення кризових процесів у суспільстві. Їхні основи закладалися ще з тоталітарного радянського періоду, коли існували неефективна радянська економіка, корупція у держсекторі тощо. Це призвело до появи олігархічних кланів, соціальної і економічної несправедливості, зростання недовіри до влади, уповільнення реформ та посилення кризи в суспільстві.

Хоча ключовою і безпосередньою причиною теперішньої третьої фази є російське вторгнення, його основи десятиліттями формувалися деструктивними намаганнями несправедливої агресивної політики кремля. Не менш важливими чинниками розвитку суспільства постали й довготривалі внутрішні причини соціальної і економічної кризи. Їхні деструктивні основи закладені необ'єктивною політикою соціального та економічного життя. Так, олігархічна модель економіки, що склалася за часів правління президентів Л. Кравчука та Л. Кучми, зумовила соціальну і економічну несправедливість, зростання недовіри до влади, уповільнення реформ. Як результат, формувалося відповідне законодавче поле, спричинивши те, що значна частина великих промислових активів опинилася в руках олігархічних груп. Відбулася монополізація ключових ринків (металургія, енергетика, медіа тощо). Останнє стало можливим через «імітаційну» приватизацію, а по суті – «прихвизацію», корупцію в державних закупівлях, політичну залежність влади від фінансово-політичних груп та російських активів тощо. Як результат, економіка стала малоефективною та вразливою. Посилилася залежність від сировинного експорту. Так,

до повномасштабного вторгнення рф Україна експортувала переважно метал і руду, зернові, хімію, частково IT, що породило такі проблеми, як низька додана вартість на товар, залежність від світових цін, недорозвинений в різних галузях сектор глибокої переробки, низька інноваційна політика в економіці.

Нині посилюються кризові процеси у суспільстві через корупцію та слабкість антикризових інституцій. Корупція була (і частково залишається) системною, що має вираження у різних формах. Як результат, в економічній галузі відбувається відтік інвестицій, що впливає на зниження продуктивності праці, бізнес-клімат, низьку податкову дисципліну тощо. Актуалізується демографічна криза. Так, ще до війни чисельність населення скорочувалась, мільйони українських громадян працювали за кордоном, відбулося старіння робочої сили. Це призвело до браку кваліфікованих кадрів, скорочення внутрішнього ринку, збільшення навантаження на соціальні фонди тощо. З іншого боку, соціальні й економічні наслідки повномасштабної війни (2022–2025) включають великі фізичні руйнування. Знищено або пошкоджено промислові підприємства, енергетичні об'єкти, залізничні вузли, житловий фонд, логістичну інфраструктуру. В результаті сталося падіння виробництва в окремих галузях на 50–80%, перенесення бізнесу на захід країни, різке зростання витрат на відновлення. Зросли до 30–40% бюджету масштабні витрати на оборону, що призвело до його дефіциту; відбулося збільшення зовнішнього боргу, зниження фінансування соціальних програм розвитку. Суттєвою стала залежність економіки від зовнішньої допомоги. Наразі Україна

отримує значні пакети військової допомоги, макрофінансової підтримки, грантів, кредитів МВФ, ЄС та США тощо. Усе це забезпечує у суспільстві стабільність, але створює відносні й абсолютні ризики щодо зростання боргового навантаження, залежності бюджету від донорів, обмеження можливості до маневру соціальної і економічної політики. Поглиблюються проблеми в енергетичній інфраструктурі. Ракетні удари по ТЕС, ГЕС, підстанціях, газовій інфраструктурі спричиняють перебої в електропостачанні, що призводить до зниження продуктивності промисловості, зростання витрат для бізнесу, невизначеності для інвесторів. Загалом через блокування портів Чорного моря і ризики від атак рф посилюються соціальні, економічні, політичні виклики, ускладнюється експорт зерна, дорожчає логістика, зменшується конкурентоспроможність української продукції. Водночас альтернативні маршрути через ЄС мають вищу вартість, обмежену пропускну здатність. Економічна криза і військова агресія рф посилити міграційні процеси. Так, з метою збереження життя мільйони українців виїхали за кордон або перемістились всередині країни. Загалом наслідки військової агресії рф призвели до зменшення внутрішнього ринку споживання, браку кваліфікованої робочої сили, зменшення податкових надходжень, але збільшення грошових переказів з-за кордону (remittances). Складовою соціально-економічної кризи в умовах війни є різке припинення розвитку економіки, загострення виробничих, соціальних, політичних і фінансово-економічних, духовних суперечностей, що призводить до різкого скорочення виробництва, мінімізації інвестицій, розладу

грошово-кредитних відносин та механізмів, банкрутства підприємств, масового безробіття, порушення соціальної справедливості, зубожіння населення.

Основною причиною соціальної кризи в Україні насамперед є військова агресія рф та неефективне публічне управління. В його основі лежить порушення принципів справедливості щодо співвідношення структурних елементів способу виробництва. Останні в соціальному процесі виступають деструктивним чинником суб'єктності, суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин. В цілому системна криза протягом періоду створення української державності є основою загострення закономірностей суспільного розвитку. У такому вимірі вона містить комплекс політичних, безпекових, економічних і гуманітарних, національних, етнонаціональних проблем. Саме військова агресія рф 2014 р. спричинила збройне протистояння, яке різко загострилося після повномасштабного вторгнення рф у 2022 р. Бойові дії, які тривають на сході та півдні країни, призводять до жертв серед цивільного населення, руйнувань економічної і соціальної інфраструктури. У період воєнних дій рф виникла гуманітарна криза. Так, мільйони людей були змушені залишити свої домівки. Є проблеми з доступом до медичної допомоги, забезпеченістю житлом. Актуалізуються роль і місце соціальних послуг, волонтерський рух у постраждалих регіонах. Водночас через руйнування промислових підприємств, енергетичної інфраструктури та логістичних маршрутів зросла економічна криза. Суттєво збільшився державний борг. Нині країна працює в умовах воєнної економіки та зовнішньої допомоги.

Враховуючи особливості та стан

кризових процесів, владні державні інституції спрямовували зусилля на мінімізування впливу різних негативних чинників на суспільство. Так, з появою у 1991 р. незалежної української держави нормативно-правове поле, зважаючи на ціннісні виміри соціального буття, постійно удосконалювалось. Пріоритетним в управлінській політиці держави постало формування нових, побудованих на принципах справедливості, регуляторних механізмів, спрямованих на гармонізацію суспільних потреб, інтересів, цілей, цінностей тощо. Як результат, господарські відносини, трансформуючись, перейшли до нового, більш справедливого стану ринкових перетворень. Відбулося створення нової системи структури способу виробництва. Кожен зі змінених елементів структури способу виробництва – предмет праці, засоби праці, людина, відносини власності, споживання та розподілу – постає детермінуючим чинником зміни соціально-економічних, політичних та ідеологічних відносин суспільного розвитку. Сутнісною основою їхнього ефективного функціонування та розвитку в Україні є справедливість [9, с. 92]. А державність постає необхідною умовою забезпечення справедливості як для окремої особи, так і суспільства загалом.

Висновки. Таким чином, криза в Україні спричинена внутрішніми й зовнішніми чинниками соціально-економічного розвитку періоду 1991 р. та військовою агресією рф. З іншого боку, кризу в українському суспільстві необхідно розглядати як перехід системи до нової якості соціальних, економічних, політичних, духовних, етнонаціональних відносин, а ціннісним виміром має стати справедливість. За своєю сутністю

вона веде до нової стадії відносин і є моментом розвитку соціального процесу, зміни структури способу виробництва. Складовою соціально-економічної кризи в умовах війни є різке припинення розвитку економіки, загострення виробничих, соціальних, політичних і фінансово-економічних, морально-етичних суперечностей, що призвело до скорочення виробництва, мінімізації інвестицій, розладу грошово-кредитних відносин та механізмів, банкрутства підприємств, масового безробіття, порушення соціальної справедливості, зубожіння населення.

Отже, основною причиною соціальної кризи в Україні насамперед є військова агресія рф та неефективне публічне управління. В його основі лежить порушення принципів справедливості щодо співвідношення структурних елементів способу виробництва. У цих умовах останні в соціальному процесі, детермінуючи несправедливі відносини, виступають деструктивним чинником. Системна криза в Україні протягом періоду створення української держави є причиною загострення процесів суспільного розвитку. У такому вимірі вона містить комплекс політичних, безпекових, економічних, гуманітарних, національних, етнонаціональних проблем.

Тривала агресивна політика рф проти України, порушуючи всі нормативно-правові документи та домовленості, загострила кризові процеси. Міжнародна підтримка є критичним чинником для України. Від країн-партнерів Євросоюзу, Великої Британії та США надходить значна як військова, так і фінансова допомога. Водночас завдяки зусиллям цих країн тривають дипломатичні спроби знайти справедливі механізми щодо

припинення бойових дій і відновлення територіальної цілісності. Через тривалу війну суспільство відчуває втому, зростання кризових процесів, посилення соціальної напруги, проте зберігає високий рівень мобілізаційної та волонтерської активності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Банах, В. А., Банах Л. С. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/645>
2. Вовк, С. О. Громадянська війна як кризова модель розвитку політичного конфлікту. URL: http://www.politicus.od.ua/4_2017/4_2017.pdf#page=27
3. Єрмоленко, А. Війна як виклик для моральних цінностей. *Філософська думка*. 2025. № 1. С. 7–8.
4. Киричок, О. За яких умов наша війна справді стане справедливою. *Філософська думка*. 2025. № 1. С. 9–16.
5. Колодка, А. Кризове управління в умовах повномасштабної війни. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2\(12\)-75-86](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-75-86)
6. Олас-Декет, К. Кризове становище українського суспільства в перехідний період. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія. Соціологія. Філософія*. 2012. Вип. 16. С. 163–167.
7. Моральні виклики війни. *Філософська думка*. 2025. № 1. С. 5–6.
8. Пирожков, С. І. Хамітов, Н. В. Українське суспільство на шляху консолідації. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/6727>
9. Савицька, І., Стадник, Б. Концептуалізація справедливості у філософії Платона. *Перспективи*. 2025. № 1. С. 85–93.
10. Хмельников, А. О. Кризове політичне управління на локальному рівні: особливості та порядок денний. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/16709/1/Khmelnykov%20Artem%20Oleksandrovych.pdf>

REFERENCES

1. Banakh, V., Banakh, L. *Transformation of Value Orientations of Youth in a Crisis Society*. [online] Available at: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/645> [in Ukr.]
2. Vovk, S. (2017). Civil War as a Crisis Model of Political Conflict Development. *Politicus*. [online] Available at: http://www.politicus.od.ua/4_2017/4_2017.pdf#page=27 [in Ukr.]
3. Yermolenko, A. (2025). War as a Challenge to Moral Values. *Filosoofska dumka* (Philosophical Thought), No. 1, pp. 7–8. [in Ukr.]
4. Kyrychok, O. (2025). Under What Conditions our War will Truly Become Just. *Filosoofska dumka* (Philosophical Thought), No. 1, pp. 9–16. [in Ukr.]
5. Kolodka, A. (2022). *Crisis Management under Conditions of Full-Scale War*. [online] Available at: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2\(12\)-75-86](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-75-86) [in Ukr.]
6. Olas-Deket, K. (2012). The Crisis Situation of Ukrainian Society During the Transitional Period. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series Political Science. Sociology. Philosophy*, No. 16, pp. 163–167. [in Ukr.]
7. Moral Challenges of War. (2025). *Filosoofska dumka* (Philosophical Thought), No. 1, pp. 5–6. [in Ukr.]
8. Pyrozhkov, S., Khamitov, N. Ukrainian Society on the Path to Consolidation. *Visnyk of the NAS of Ukraine*. [online] Available at: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/6727> [in Ukr.]
9. Savytska, I., Stadnyk, B. (2025). Conceptualization of Justice in Plato's Philosophy. *Perspektyvy* (Perspectives. Socio-Political Journal), No. 1, pp. 85–93. [in Ukr.]
10. Khmelnykov, A. *Crisis Political Governance at the Local Level: Features and agenda*. [online] Available at: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/16709/1/Khmelnykov%20Artem%20Oleksandrovych.pdf> [in Ukr.]

Summary

FEATURES OF JUSTICE IN A CRISIS SOCIETY
UNDER CONDITIONS OF MILITARY AGGRESSION

Borys STADNYK

orcid.org/0009-0008-7988-2005postgraduate student at the Department of Philosophy and International Communication
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

The relevance of the research. The main types of conflicts in society (economic, political, ideological, military) as processes that express crisis phenomena have a certain structure and conditions of the course, requiring research into the mechanisms of their emergence, formation and development. It is worth noting the isolation of various methods for studying the crisis in society during military aggression, which makes it possible, in order to harmonize social processes, to minimize conflicts, to determine the place and role of justice. The process of developing and establishing justice in independent states that emerged with the collapse of the USSR was accompanied by a chain of social crises, conflicts in the economy, politics, ideology, which are used by the Russian Federation to achieve its aggressive imperial policy.

The **purpose** of the article is to reveal the features of justice in a crisis society during

military aggression and to identify the phases and factors of the development of the crisis in Ukraine.

Conclusions. A component of the socio-economic crisis in wartime is a sharp cessation of economic development, aggravation of production, social, political and financial-economic, moral and ethical contradictions, which led to a reduction in production, minimization of investments, disruption of monetary and credit relations and mechanisms, bankruptcy of enterprises, mass unemployment, violation of social justice, and impoverishment of the population. The main cause of the social crisis in Ukraine is, first of all, the military aggression of the Russian Federation and ineffective public administration. The long-term aggressive policy of the Russian Federation against Ukraine, violating all regulatory and legal documents and agreements, has exacerbated the crisis processes. International support is a critical factor for Ukraine. Significant military and financial assistance is being provided by partner countries of the European Union, Great Britain and the USA. At the same time, thanks to the efforts of these countries, diplomatic attempts are underway to find fair mechanisms for ending hostilities and restoring territorial integrity. Due to the prolonged war, society is experiencing fatigue, growing crisis processes, and increased social tension, but it maintains a high level of mobilization and volunteer activity.

Keywords: justice in conditions of war, crisis society, military aggression, phases and factors of crisis development

Отримано редакцією / Received: 16.01.26

Прорецензовано / Revised: 02.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

МІЖ ЕМІГРАЦІЄЮ ТА РАДЯНСЬКОЮ ІДЕОЛОГІЄЮ: ДОЛЯ ПОЗИТИВІЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ 1918 РОКУ

Георгій КУЛЕБЯКІН

orcid.org/0009-0007-2072-7572

аспірант кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України

Анотація. Проаналізовано формування двох паралельних напрямків розвитку української філософії – емігрантської та радянської. Розглянуто внесок Д. Чижевського й І. Мірчука у формування історіографії української філософії та інтеграцію національної традиції в пан'європейський контекст. Особливу увагу приділено трансформації філософського поля після 1918 року та формуванню дуальної структури української філософії міжвоєнного періоду. Обґрунтовано тезу, що зникнення позитивізму стало результатом поступової трансформації інтелектуальних центрів, зміни методологічних орієнтирів та переосмислення статусу філософії в нових історичних умовах.

Ключові слова: українська філософія, позитивізм, еміграція, радянська ідеологія, марксизм-ленінізм, історіографія.

Постановка проблеми. Українська філософія другої половини XIX – першої третини XX століття зазнала глибоких світоглядних та інституційних трансформацій, що змінили її інтелектуальну структуру. Однією з недостатньо осмислених проблем цього періоду є доля позитивізму як методологічної парадигми, що істотно вплинула на формування емпірично орієнтованого наукового мислення, але не набула форми інституціоналізованої школи.

У 1920–1930 роках позитивізм втрачає статус автономної філософської позиції: в умовах ідеологізації академічного простору він маргіналізується як «буржуазний» напрям і витісняється канонізованим марксизмом-ленінізмом. Водночас у середовищі еміграції він сприймається як завершений етап розвитку європейської думки.

Отже, дослідницька проблема полягає у з'ясуванні механізмів трансформації та витіснення позитивізму, а також

у реконструкції української філософії міжвоєнного періоду як дуального простору – радянського й еміграційного – з різними моделями розуміння статусу та функцій філософії.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема позитивізму в українській інтелектуальній культурі другої половини XIX – початку XX століття розглядається у низці праць, але здебільшого фрагментарно. Разом з тим у дослідженнях Б. Матюшка та В. Артюха показано, що позитивізм в Україні не став домінуючою філософською системою, але мав помітний вплив на методологію гуманітарного знання та філософію історії, що також можна простежити в працях О. Богдашини.

Інституційні зміни у філософії Української РСР та процес витіснення альтернативних напрямків, насамперед саме позитивізму, відображені в кількох фундаментальних енциклопедіях: «Енциклопедія сучасної України» (ЕГУ)

або «Енциклопедія України» (1993) у виданні Університету Торонто. Також більш нюансований генеалогічний підхід до теми виражений у працях І. Козія та Д. Острянина. Підходи до історії філософських дискусій та інституціоналізації марксистської філософії після 1920-х років представлені у працях І. Шудрика й представників Київської філософської школи (як інституційної філософської традиції в УРСР) у меморіальній та аналітичній перспективі, особливо в працях Г. Вдовиченка.

Нарешті, питання сприйняття емігрантських філософів у радянських періодичних виданнях розглядається від праць Ю. Юринця та А. Кульчицького до сучасних бібліографічних досліджень В. Терлецького, К. Левчук та К. Скрипник.

Загалом існуюча література достатньо висвітлює інституційний і особистий контекст епохи, але саме роль та доля позитивізму як конкретної моделі наукового світорозуміння в контексті розколу української філософії між еміграцією та радянським простором залишаються недостатньо концептуалізованими.

Мета роботи полягає у спробі реконструювати культурний і філософський розкол українського інтелектуального середовища у 1918–1930 роках і проаналізувати, як крах імперій, формування радянської державності та примусова еміграція частини інтелектуальної еліти призвели до формування двох різних моделей філософського розвитку – емігрантської та радянської, кожна з яких сформувала власне розуміння статусу філософії та наукової раціональності.

У цьому контексті особлива увага приділяється долі позитивізму, що у другій половині XIX – на початку

XX століття виконував роль нового інтелектуального підґрунтя наукового світогляду в українському духовному просторі. Відповідно аналізуються як радянська лінія філософської традиції, так і протилежна – емігрантська, де позитивізм також не продовжився, поступившись місцем феноменологічним, неокантівським та культурно-історичним пошукам.

Отже, завдання дослідження – встановити, чому позитивізм, який на рубежі століть був методологічно значущим, хоча й став світоглядним противником радянської ідеології, також опинився поза інтересами емігрантської філософської традиції та як його зникнення відображає глибшу трансформацію української філософії – від першої науково-емпіричної орієнтації до ідеологізованої або культурно-рефлексивної моделі мислення.

Виклад основного матеріалу. Позитивізм в Україні до початку XX століття.

Позитивізм в українській інтелектуальній культурі другої половини XIX – початку XX століття не сформувався як замкнена філософська школа, проте відіграв помітну роль як методологічна установка, що визначала стиль наукового мислення та розуміння завдань філософії. Його вплив проявлявся у прагненні підпорядкувати філософську рефлексію вимогам наукової строгості, емпіричної перевірки, історичної та соціальної конкретності, а також у послідовній критиці метафізики й спекулятивної філософії. Крім амбасадора напряму В. Лесевича, позитивістські методологічні елементи простежуються у працях багатьох представників українського наукового середовища. Йдеться не стільки про пряме засвоєння доктринальних положень О. Конта, Дж.-Ст. Мілля, Г. Спенсера чи

Г.-Т. Бокля, скільки про засвоєння дослідницького стилю (в широкому сенсі – орієнтації на суто емпіричну складову пізнання, історико-порівняльний аналіз і наукову раціональність) з подальшим самотнім розвитком первісних методологічних елементів.

Серед мислителів, у чиїх працях виразно відчутні позитивістські інтенції, слід відзначити М. Драгоманова, який відстоював емпіричний і порівняльний підхід до аналізу суспільних явищ, розглядаючи історію як сферу насамперед наукового пояснення, а не метафізичної інтерпретації. Близькі позиції займав М. Ковалевський, що розвивав соціологію в руслі спенсерівської традиції та обґрунтовував історико-емпіричний метод дослідження соціальних інститутів. Натуралістична версія позитивізму проявилася у працях Л. Мечникова з його геопозитивізмом, який пояснював розвиток цивілізацій через географічні чинники. В економічній теорії позитивістська орієнтація була характерною для М. Туган-Барановського, чий методологічний підхід поєднував теоретичний аналіз із ретельною емпіричною верифікацією та статистикою економічних процесів. Особливе місце посідає І. Франко, який у своїх філософсько-наукових есе спирався на дарвінізм і науковий матеріалізм, трактуючи філософію як узагальнення результатів природознавства. У ширшому контексті елементи позитивістського світогляду простежуються і у роздумах В. Вернадського, зокрема в ідеї ноосфери, що впливала з визнання автономії наукового знання та його пріоритету у формуванні цілісної картини світу, а його філософія науки зберігала характерну для позитивізму орієнтацію на легітимацію наукового досвіду.

Водночас після нетривалого етапу піднесення (насамперед завдяки В. Лесевичу) серед професійних філософів позитивізм як цілісна доктрина не набув широкого визнання. Представники Київської школи – А. Козлов, Г. Челпанов, В. Зеньковський – сприймали окремі елементи позитивістської методології, але скептично ставилися до редукції філософії до опису фактів чи емпіричних закономірностей. Для них філософія зберігала автономний статус. Як зазначає В. Артюх, це «свідчило про поступовий відхід української академічної думки від суто позитивістського світогляду та прагнення подолати кризу класичної раціоналістичної філософії засобами культурно-історичного синтезу» [1, с. 272].

Отже, позитивізм в Україні кінця XIX – початку XX століття функціонував передусім як культурно-інтелектуальна парадигма, що об'єднувала історію, соціологію, економіку та природознавство навколо ідеї наукової раціональності. У цьому сенсі він став важливою, хоча й не інституціоналізованою, основою модерної української інтелектуальної традиції.

Позитивізм після 1918 року та дві лінії української філософії. Ще до початку Першої світової війни, у зв'язку зі смертю В. Лесевича, представляти й відстоювати інтереси позитивізму на найвищому академічному рівні фактично стало нікому, а після війни українська філософія вступила в період радикальної трансформації. В умовах політичних потрясінь, еміграції частини інтелігенції та становлення радянської влади позитивізм остаточно втратив статус конкурентної методологічної моделі. Ще з другої половини XIX століття він поступово витіснявся

новими напрямками – неокантіанством, феноменологією, прото-прагматизмом. Ці школи пропонували інше розуміння предмета філософії, знімаючи акцент із фактів природи, наукового досвіду та пізнання на структуру свідомості, цінностей і культури. Відтак позитивізм як академічний напрям уже тоді був маргіналізований у системі інтересів фахової філософії.

Зі встановленням радянської влади ситуація вже змінилася якісно. Філософське поле перестало бути простором методологічної конкуренції та поступово було підпорядковане єдиній ідеологічній рамці – марксизму-ленінізму. Інституційні перетворення, що супроводжували створення партійних навчальних і дослідницьких структур, призвели до того, що філософія почала розглядатися передусім як теоретична основа офіційної доктрини, а не як автономна сфера критичної рефлексії.

У 1920-х роках філософська діяльність у радянській Україні ще певний час розвивалася відносно вільно: філософи публічно висловлювали свої погляди, створювали об'єднання і видавали власні журнали. Проте, як зазначає Т. Закидальський [2, с. 6], уже в 1922 році уряд звільнив з академічних посад частину своїх ідеологічних опонентів і вислав їх з УРСР, чим дав зрозуміти, що більше не терпітиме критики офіційної ідеології. Поступово режим установив контроль над інтелектуальним життям, розпустивши всі незалежні об'єднання і видання та створивши власні інституції для визначення і поширення схваленої доктрини – марксизму-ленінізму. Із посиленням політичного втручання філософські дискусії швидко перетворилися на догматизм, інвективи й ідеологічні

викриття, а позитивна філософія, особливо на тлі ленінського «Матеріалізму і емпіріокритицизму», стала не стільки філософським, скільки політичним опонентом нового режиму. До 1931 року будь-яке творче мислення у сфері філософії фактично було придушене.

У той самий час в емігрантському середовищі інтерес змістився до історико-філософських і культурологічних досліджень. Д. Чижевський та І. Мірчук розглядали позитивізм як уже пройдений етап європейської думки, що відіграв свою роль у формуванні наукового світогляду XIX століття, але виявився неспроможним відповісти на нові духовні й культурні виклики XX століття.

У цей період, що охоплює приблизно 1918–1930 роки, формуються дві взаємопов'язані, проте різко відмінні лінії розвитку – радянська та емігрантська. Перша, яка склалася в умовах УРСР, підпорядковувалася ідеологічним принципам марксизму-ленінізму й поступово втрачала інтелектуальну автономію; друга, що розвивалася в еміграції (передусім у Відні, Празі, Варшаві, Берліні), прагнула інтегрувати український філософський досвід у європейський інтелектуальний простір, зберігаючи водночас національно-культурну специфіку.

Хоча і не за відсутності «тліючих вуглин» чи фрагментів позитивістської методології (йдеться про червоних позитивістів 1920-х років), в радянській Україні ситуація разом з тим виглядала невтішною: позитивізм відверто відкидався офіційною ідеологією як «буржуазний напрям». Після 1920-х років філософська діяльність остаточно підпорядковувалася завданню утвердження марксистсько-ленінського світогляду,

а позитивізм трактувався виключно в критичному ключі як різновид емпіризму, що не підноситься до «діалектичного рівня аналізу». Внаслідок цього були витіснені як сам позитивізм, так і близькі до напряму «опорні пункти», зокрема Львівсько-Варшавська школа, центр якої після відновлення незалежності Польщі у 1918 році перемістився до Варшави. [3].

Отже, згортання позитивізму в Україні не було одномоментним актом, а стало результатом поступового розділення і подальшої переорієнтації інтелектуальних центрів: в еміграції – на культурно-історичну та феноменологічну проблематику, у радянському просторі – на ідеологізований матеріалізм.

Філософія еміграції. Найбільш значним представником еміграційної філософської традиції став Д. Чижевський, учень Е. Гуссерля та М. Гайдеггера, викладач Українського педагогічного інституту в Празі, чиї праці заклали підвалини професійної історіографії української філософії. У серії робіт – «Philosophy in Ukraine. An Attempt at Historiography» та «Essays on the History of Philosophy in Ukraine» – Д. Чижевський здійснив першу систематичну реконструкцію розвитку філософської думки на українських землях, обґрунтовано розглядаючи її як складову європейського культурного процесу. На його думку, «історія української філософії – це історія боротьби раціонального і духовного начал в українському типі мислення» [4]. Дослідник прагнув показати, що українська традиція не є ізольованою, а генетично пов'язана із загальноєвропейськими формами мислення – від схоластики до німецького ідеалізму: «Як бачимо, програмативна стратегія для

Д. Чижевського, та й для В. Щурата, зумовлена відсутністю в Україні філософії «світового значіння» чи знання про таку, тобто тимчасовою неможливістю описової стратегії, якій насправді обидва віддають перевагу, поділяючи переконання в належності української філософської традиції до єдиної європейської філософії» [5, с. 21]. Саме в цих працях уперше було запропоновано методологічне обґрунтування можливості говорити про «українську філософію» як про цілісну дисципліну з власною історичною динамікою.

Сучасники відзначали у Д. Чижевського поєднання феноменологічної та неогегельянської методології з історико-культурним аналізом. Як зазначає В. Терлецький, аналізуючи реакцію Д. Чижевського на тезу його рецензента В. Заїкіна, «далі Чижевський реагує на тезу Заїкіна, що українська (або ширше – слов'янська) філософія вирізняється «ухилом» у практичне, тобто виходом у «практичну філософію» (етику, філософію права, історіософію тощо). Уже в першому виданні «Філософії на Україні» Чижевський недвозначно каже, що «епохальну роллю і значіння в історії філософії може придбати лише суто теоретична постать, тобто філософія як самостійне теоретичне мислення» [6, с. 60]. У його історіографії особливу увагу приділено постатям Г. Сковороди, П. Юркевича та мислителів Києво-Могилянської академії, які, на думку Д. Чижевського, уособлювали оригінальні форми українського філософування. Ряд дослідників, зокрема С. Гессен і Г. Флоровський, зазначали у рецензіях 1930-х років, що реконструкція історії філософії в Україні, здійснена Д. Чижевським, уперше зробила цю

проблематику предметом міжнародного наукового обговорення [7].

Паралельно з Д. Чижевським другим ключовим представником філософії еміграції був І. Мірчук – виразник неокантіанської та культурно-філософської орієнтації, автор досліджень із філософії духу та теорії пізнання. В еміграції він розвивав ідеї національного характеру та культурної самобутності як чинників формування філософського світогляду. Після Першої світової війни І. Мірчук викладав і очолював українські наукові установи за межами України, передусім в Українському Вільному Університеті (УВУ) – спочатку в Празі, а згодом у Мюнхені. Він був доцентом (1921–1925), професором (з 1925 р.) і багаторічним ректором УВУ, одночасно працював директором Українського наукового інституту в Берліні (1931–1945) та брав участь у міжнародних філософських і культурних проектах.

Сучасні дослідники зазначають, що І. Мірчук прагнув поєднати європейські методологічні моделі з українською духовною традицією, доводячи, що філософія народу неможлива без історичної свідомості його культури. Дослідження від праць О. Кульчицького [8] до новіших, зокрема роботи А. Кокоша «International recognition in the European Scientific Circles as the main task for Ivan Mirchuk» [9], присвячені його власним філософським працям і раннім публікаціям, демонструють широту інтересів І. Мірчука: від аналізу етики давньогрецької філософії до метафізичних і гносеологічних проблем. Це відображено в його ранніх роботах: «Ethics and Politics» (1923), «History of Greek Ethics» (1923), «Metageometry and its significance for Kant's theory of

space» (1925) та «General Aesthetics» (1925). Ці праці засвідчують, що І. Мірчук був не лише адміністратором, а й філософом із власними оригінальними дослідженнями, зорієнтованими на синтез європейської класичної традиції з проблематикою духовної та національної ідентичності.

Із листування, перекладів і публікацій І. Мірчука видно, що його інтерес до Канта був сталим і науково вмотивованим. У 1930 році він редагував і вводив в українське наукове поле переклад І. Канта «Пролегомени» українською мовою, що само собою свідчить про глибоке знання кантівської філософії та усвідомлення значення цієї праці для розвитку української філософської думки [9, с. 41]. У журналі «Sententiae» опубліковано як перші сучасні відгуки на цей переклад, так і листування І. Мірчука з іншими філософами щодо його підготовки та виходу у світ. У межах кантівської проблематики І. Мірчук зосереджувався передусім на епістемології та теорії пізнання, зокрема аналізував кантівську теорію простору та досліджував проблему можливості синтетичних суджень а priori, що відображено в його ранній праці «Metageometry and its significance for Kant's theory of space» (1925). Саме цей напрям – аналіз фундаментальних концептів кантівської епістемології – згодом продовжив впливати на його пізніші роботи з філософії культури та історії філософської думки.

В еміграції пріоритет змістився у бік проблем культурної самобутності, історії філософії та духовної традиції. Філософи, які опинилися поза радянським простором, прагнули інтегрувати українську думку в загальноєвропейський інтелектуальний контекст, звертаючись

до феноменології, неотомізму, спіритуалізму (Х. Вейсе, Р.-Г. Лотце), неокантіанства, екзистенціалізму. У цьому горизонті позитивізм сприймався радше як етап інтелектуального розвитку ХІХ століття, ніж як актуальна програма. Його анти-метафізична установка поступалася місцем пошукам онтологічних і культурно-історичних підстав національного буття.

Філософія радянської України.

У радянській Україні 1920–1930 років розвиток філософії відбувався під жорстким контролем партійно-державної ідеології. Уже в першій половині 1920-х філософська діяльність інституційно оформлюється у двох взаємопов'язаних напрямках: 1) створення спеціалізованих марксистських установ, покликаних виробляти й транслювати «правильну» методологію – діалектичний та історичний матеріалізм; 2) часткова реорганізація й ідеологічне переозначення академічних структур (передусім ВУАН), де філософія та соціологія поступово підпорядковуються марксистському дискурсу.

Першою філософською установою, створеною радянським режимом на території України, стало Харківське відділення марксизму і марксології, засноване восени 1921 року. У 1922 році його було реорганізовано в Український інститут марксизму, а в 1927 році перейменовано на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). Інститут будувався як багатогалузевий центр ідеологічної та дослідницької роботи: він мав три відділення, кожне з яких складалося з трьох кафедр. Найважливішим для філософії було філософсько-соціологічне відділення (очолюване С. Семковським), у межах якого діяли кафедра філософії (також під керівництвом С. Семковського), кафедра соціології (очолювана В. Юринцем)

і з 1928 року кафедра права (керівник Ю. Мазуренко). До складу філософської кафедри входили Я. Білик, З. Лузіна, П. Демчук і Т. Степовий; вони також викладали в інших навчальних закладах Харкова [2, с. 7]. Результати досліджень та ідеологічно значущі тексти публікувалися, зокрема, в інститутському журналі «Прапор марксизму» (1927–1933).

Паралельно з харківською лінією з початку 1920-х років у Києві зберігалися й трансформувалися академічні структури Всеукраїнської академії наук (ВУАН). З 1921 року в Києві функціонували два підрозділи соціально-економічного відділу ВУАН: кафедра історії філософії і права (очолювана А. Гіляровим) та кафедра соціології (під керівництвом С. Семковського). Присутність С. Семковського і В. Юринця на керівних посадах у ВУАН і Харківському УІМЛ відповідно свідчить про те, що принаймні в 1920-ті роки ще зберігався простір для методологічних пошуків і спроб синтезу марксизму з позитивістською орієнтацією на наукове пізнання та антиметафізичність – до того, як наприкінці десятиліття діалектичний матеріалізм було інституційно канонізовано в значно догматичнішій формі.

Ця «відкритість» 1920-х років виявлялася, зокрема, у тому, що в межах київсько-харківської марксистської інфраструктури (УІМЛ і пов'язаних із ним підрозділів ВУАН) існував прошарок авторів, які намагалися науково-методологічно переформулювати марксизм, тобто перетворити його не стільки на «світоглядну ортодоксію», скільки на дослідницьку програму та методологію науки. Саме цей прошарок в історіографії нерідко окреслюють як «червоних позитивістів» – марксистів, схильних до

позитивістського стилю раціональності (антиметафізичність, пріоритет науки, опора на природознавство, мова методів і процедур замість розробки діалектики) [10].

У цьому ж методологічному полі працювали й інші автори, для яких філософія означала передусім методологію та «науковість» марксизму, а не суто ідеологічну риторику: обговорювалися статус діалектики, межі матеріалізму, співвідношення філософії і природознавства, місце історичного матеріалізму як дослідницької програми. Такі дискусії добре реконструюються за ранніми матеріалами періодичного корпусу УІМЛ («Прапор марксизму») та пов'язаних із ним публікацій [11].

Важливим кроком стало також створення у 1926 році при ВУАН Київського науково-дослідного відділу марксизму-ленінізму, який спочатку очолював Р. Левик, а згодом О. Камишан. У його межах філософсько-соціологічна секція (керована С. Семковським) сформувала низку спеціалізованих комісій: з наукової методології, історичного матеріалізму, соціології права, соціології мистецтва, методології історії техніки та атеїзму. Серед провідних співробітників згадуються В. Асмус, Я. Розанов, М. Перлін, О. Загоруйко, М. Нирчук і В. Юринець [2, с. 7–8]. Через рік було організовано Українське товариство войовничих матеріалістів (згодом войовничих матеріалістів-діалектиків), що відображало наростання ідеологічної мобілізації наприкінці 1920-х років.

У 1920–1930 роках у середовищі, пов'язаному з УІМЛ, центральне місце посідали дискусії про природу діалектичного матеріалізму та його співвідношення з природничими науками. Вони

відображали прагнення представити діалектичний матеріалізм не лише як ідеологічну доктрину, а й універсальну нову методологію наукового пізнання.

На межі 1930-х років відбувається інституційна централізація і посилення ідеологічного контролю. Після реорганізації 1930 року філософську кафедру в Києві було перетворено на київську філію УІМЛ – центральної установи, покликаній впроваджувати та поширювати марксистсько-ленінську філософію в освітньому й академічному просторі радянської України [12].

У межах діяльності УІМЛ здійснювалася масштабна робота з перекладу й видання праць класиків марксизму; ці переклади супроводжувалися підготовкою антологій, підручників і хрестоматій для ідеологічної освіти. Водночас дослідження світової філософської спадщини українськими вченими мали виразну вибірковість й ідеологічну заданість. Історія філософії розвивалася в окреслених межах: увага зосереджувалася на тих авторах, яких інтерпретували як «генеалогічні джерела» марксизму, – Дж. Локку, Т. Гоббсу, Б. Спінозі, Г. Лейбніцу, французьких матеріалістах XVIII століття, Г. Гегелі, Л. Фейєрбаху, а також представниках російської демократичної традиції (Чернишевський, Плеханов, Толстой) [13, с. 20]. Тому подібні філософські системи прагнули «вписати» в марксистську схему як законні етапи, що ведуть до діалектичного й історичного матеріалізму, тоді як представники ідеалістичної філософії звично оголошувалися теоретично ворожими.

Це також демонструвало, що «новітня філософія марксизму» не могла цілком ігнорувати попередню європейську

думку. Показовими стали видання 1929 року українського перекладу гегелівської «Науки логіки» та 1930 року – книги П. Демчука про філософію Спінози й дослідження В. Бона про французький матеріалізм XVIII століття. Це свідчить про те, що історико-філософська діяльність УІМЛ була спрямована на систематизацію «визнаних попередників марксизму» і слугувала його ідеологічному та методологічному обґрунтуванню.

У структурі інституту існувала й комісія з історії філософії в Україні (очолювана С. Семковським), однак її результати були скромними: видано лише збірник статей про Григорія Сковороду (1923), кілька брошур і монографію Д. Багалія «Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение» (Харків, 1926) – першу радянську спробу наукового осмислення спадщини Сковороди [14, с. 122].

Загалом діяльність УІМЛ вже на початку 1930-х років відображала перехід української філософії в жорсткі рамки ідеологічної уніфікації. З одного боку, відбувалася її інституціоналізація як дисципліни, пов'язаної з природничо-науковим світоглядом, з іншого – звуження тематичного поля й відмова від національної філософської традиції. Філософія перетворилася на інструмент догматичного тлумачення дійсності, що призвело до майже повного придушення альтернативних та оригінальних досліджень.

Загалом спостерігається значна втрата автономії думки. Спроби інтерпретувати марксизм у дусі наукового натуралізму, емпіризму й методологічної антиметафізичності (С. Семковський, В. Юринець) були перервані репресіями та ідеологічними чистками. У радянській періодиці кінця 1930-х років зникає не

лише позитивізм, а й сам термін «українська філософія», поступаючись поняттю «філософія соціалістичного будівництва». Водночас майже непомітний зв'язок між еміграційною філософією та філософією УРСР усе ж існував – передусім у формі рецепції праць Д. Чижевського [15, с. 103].

Таким чином, філософська культура України після Першої світової війни розвивалася в умовах напруженого дуалізму: в еміграції – як пошук національно-культурної ідентичності та інтеграція до європейського дискурсу, у радянському просторі – як інституціоналізована ідеологія в межах марксистської ортодоксії. У цьому контексті позитивізм розглядався як ідеологічно ворожий напрям; критика емпіріокритицизму й кантіанського позитивізму (Р. Авенаріус, Р. Шуберт-Зольдерн, А. Ріль, В. Шуппе, П. Дюем, Е. Мах, В. Лесевич) відтворювалася в канонічному філософському навчанні, спираючись на ленінську полеміку проти другого позитивізму. В результаті позитивізм закріпився в інтелектуальній пам'яті радше як об'єкт політичної критики, ніж як можливе джерело оновлення філософської методології.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що позитивізм у другій половині XIX – на початку XX століття в Україні функціонував переважно як методологічна та світоглядна установка, а не як інституційно оформлена філософська школа. Насамперед це пояснюється тим, що напрям не встиг повноцінно сформуватися і поширитися в інтелектуальному середовищі через геополітичні й культурні обставини. Водночас вплив позитивної філософії виявлявся в орієнтації на науковість, емпіризм, історичну конкретність і

критику метафізики, що суттєво сприяло формуванню модерної української інтелектуальної культури. Однак відсутність сталої академічної традиції позитивістської філософії, співмірної із західноєвропейськими школами, зумовила її вразливість в умовах політичних та інституційних трансформацій першої третини ХХ століття.

У радянському просторі філософія була інституціоналізована у формі марксизму-ленізму й поступово втратила автономію, перетворившись на ідеологічно контрольовану дисципліну. Позитивізм у цьому контексті був витіснений не лише як теоретична альтернатива, а й як символ «буржуазної» філософії науки. В еміграції ж він також не став підґрунтям подальшого розвитку, оскільки поступився місцем феноменологічній, неокантіанській та культурно-історичній проблематиці, зорієнтованій на осмислення національної ідентичності та духовної традиції. Отже, позитивізм був витіснений з обох боків: у радянському контексті – з ідеологічних причин, в еміграції – через зміну філософського горизонту й тематичних пріоритетів.

Завершення позитивістського етапу в Україні не було одномоментним актом, а стало результатом поступової переорієнтації інтелектуальних центрів і зміни самого розуміння філософії – від науково-емпіричної рефлексії до або ідеологізованої універсальної методології, або культурно-історичного синтезу. Цей процес супроводжувався звуженням філософського плюралізму й втратою спадкоємності між дореволюційною традицією та радянським академічним середовищем. Водночас еміграційна лінія, представлена працями

Д. Чижевського та І. Мірчука, заклала основи професійної історіографії української філософії та забезпечила довготривале збереження інтелектуальної пам'яті про попередні етапи її розвитку. Саме через історико-філософську реконструкцію стало можливим подальше відродження академічного вивчення української філософії у другій половині ХХ століття.

Таким чином, доля позитивізму в Україні постає індикатором ширших процесів трансформації філософської раціональності, інституційної структури знання та культурної самоідентифікації української інтелектуальної традиції в умовах історичного зламу першої половини ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Artiukh, V. Elements of positivism in the Ukrainian philosophy and culture of the second half of the 19th century. *Studia Historiae Scientiarum*. 2017. № 16. С. 269–301. URL: <https://doi.org/10.4467/2543702XS.HS.17.011.7712>
2. Encyclopedia of Ukraine: 5 Vols. Vol. 3: L-Pf / ed. by D. Husar Struk, V. Kubijovyc. Toronto, 1993.
3. Woleński, J. Lvov–Warsaw School. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2023.
4. Chyzhevsky, D. Essays on the istory of philosophy in Ukraine. Prague, 1931.
5. Йосипенко, С. Історія філософії України у ХХ сторіччі: віднайдення предмета чи винайдення дисципліни? *Філософська думка*. 2013. № 1.
6. Terletsky, V. Contextualization of D. Chyzhevsky's Historical-Philosophical Concept: From Philosophy in Ukraine (1926) to Essays on the History of Philosophy in Ukraine (1931). *Filosofska Dumka (Philosophical Thought)*. 2024. № 3. С. 55–79. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.055>
7. Davidenko, I. The Perception of the

Work and Figure of Dmytro Chyzhevskiy in the Ukrainian SSR (1920s–1930s). *Sententiae*. 2025. T. 44. C. 6–25. URL: <https://doi.org/10.31649/sent44.04.006>

8. Kulchytsky, O. Professor Ivan Mirchuk Philosopher of Ukrainian spirituality. *Liberation Path*. 1955. Vol. 10.

9. Kokosh, A. International recognition in the European Scientific Circles as the main task for Ivan Mirchuk. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2023. Vol. 3. № 2. C. 40–46.

10. Гусев, В. Ув'язнена філософія: діамат та істмат vs червоний позитивізм та червоний екзистенціалізм. *Філософська думка*. 2009. Вип. 3.

11. *Прапор марксизму*. 1927–1933. Харків, 1927–1933.

12. Острянин, Д. Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні. *З історії філософської думки на Україні*: зб. ст. Київ, 1971.

13. Козій, І. В. Основні вектори розвитку філософії в радянській Україні 20–30-х років ХХ століття. *Освітній дискурс*: зб. наук. праць. 2021. Вип. 38 (11–12). С. 16–24.

14. Горський, В. С. *Історія української філософії: курс лекцій*: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид. Київ, 1997. 285 с.

15. Levchuk, K., & Skrypnyk, K. Materials for the bibliography of mentions of Ukrainian émigré philosophers in the philosophical periodicals of the Ukrainian SSR (1919–1991). *Sententiae*. 2025. T. 44. № 4. C. 97–105. URL: <https://doi.org/10.31649/sent44.04.097>

REFERENCES

1. Artiukh, V. (2017). Elements of Positivism in the Ukrainian Philosophy and Culture of the Second Half of the 19th Century. *Studia Historiae Scientiarum*. No. 16, pp. 269–301. [online] Available at: <https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.17.011.7712> [in Eng.]

2. Struk, H., Kubijovyc, V. (1993). *Encyclopedia of Ukraine*: 5 Vols. Vol. 3: L–Pf. Toronto. [in Eng.]

3. Woleński, J. (2023). Lvov–Warsaw School. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [in Eng.]

4. Chyzhevsky, (1931). D. *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Prague. [in Eng.]

5. Yosypenko, S. (2013). History of Philosophy of Ukraine in the 20th Century: Discovery of a Subject or Invention of a Discipline? *Filosofska dumka* (Philosophical Thought). No. 1. [in Ukr.]

6. Terletsky, V. (2024). Contextualization of D. Chyzhevsky's Historical-Philosophical Concept: From Philosophy in Ukraine (1926) to Essays on the History of Philosophy in Ukraine (1931). *Filosofska Dumka* (Philosophical Thought), No. 3, pp. 55–79. [online] Available at: <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.055> [in Eng.]

7. Davidenko, I. (2025). The Perception of the Work and Figure of Dmytro Chyzhevskiy in the Ukrainian SSR (1920s–1930s). *Sententiae*. Vol. 44, pp. 6–25. [online] Available at: <https://doi.org/10.31649/sent44.04.006> [in Eng.]

8. Kulchytsky, O. (1955). Professor Ivan Mirchuk Philosopher of Ukrainian Spirituality. *Liberation Path*. Vol. 10. [in Eng.]

9. Kokosh, A. (2023). International Recognition in the European Scientific Circles as the Main Task for Ivan Mirchuk. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 3. No. 2, pp. 40–46. [in Eng.]

10. Gusev, V. (2009). Imprisoned Philosophy: Diamat and Istmat vs Red Positivism and Red Existentialism. *Filosofska Dumka* (Philosophical Thought). Issue 3. [in Ukr.]

11. *The Banner of Marxism*. 1927–1933. (1927–1933). Kharkiv,

12. Ostriainin, D. (1971). The Development of Materialist Philosophy in Ukraine. *From the History of Philosophical Thought in Ukraine: Collected Works*. Kyiv, [in Ukr.]

13. Kozii, I. (2021). The Main Vectors of the Development of Philosophy in Soviet Ukraine in the 20s–30s of the XX Century. *Educational Discourse: Collection of Scientific Works*. Issue 38 (11–12), pp. 16–24. [in Ukr.]

14. Gorskyi, V. (1997). *History of Ukrainian Philosophy: Course of Lectures: Teaching Aids*

for Students of Higher Education. 3rd ed. Kyiv, 285 p. [in Ukr.]

15. Levchuk, K., Skrypnyk, K. (2025). Materials for the Bibliography of Mentions of Ukrainian Émigré Philosophers in the

Philosophical Periodicals of the Ukrainian SSR (1919–1991). *Sententiae*. T. 44. No. 4, pp. 97–105. [online] Available at: <https://doi.org/10.31649/sent44.04.097> [in Eng.]

Summary

BETWEEN EMIGRATION AND SOVIET IDEOLOGY: THE FATE OF POSITIVISM ON THE TERRITORY OF UKRAINE AFTER 1918

Georgii KULEBIAKIN

orcid.org/0009-0007-2072-7572

postgraduate student at the Department of Philosophy and International Communication
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

The relevance of the research. Ukrainian philosophy of the second half of the 19th and the first third of the 20th centuries underwent profound ideological and institutional transformations that changed its intellectual structure. One of the insufficiently understood problems of this period is the fate of positivism as a methodological paradigm, which significantly influenced the formation of empirically oriented scientific thinking, but did not take the form of an institutionalized school. In the 1920s and 1930s, positivism lost the status of an autonomous philosophical position. At the same time, in the émigré environment, it was perceived as a completed stage in the development of European thought. The research problem is to clarify the mechanisms of transformation and displacement of positivism, as well as to reconstruct Ukrainian philosophy of the interwar period as a dual space – Soviet and émigré – with different models of understanding the status and functions of philosophy.

The **purpose** of the work is to attempt to reconstruct the cultural and philosophical split of the Ukrainian intellectual environment in 1918–1930 and to analyze how the collapse of empires, the formation of Soviet statehood, and the forced emigration of part of the intellectual elite led to the formation of two different models of philosophical development – émigré and Soviet, each of which formed its own understanding of the status of philosophy and scientific rationality.

Conclusions. Positivism in the second half of the 19th and early 20th centuries in Ukraine functioned mainly as a methodological and worldview. The influence of positive philosophy was manifested in the orientation towards science, empiricism, historical concreteness, and criticism of metaphysics, which significantly contributed to the formation of modern Ukrainian intellectual culture. In the Soviet space, philosophy was institutionalized in the form of Marxism-Leninism and gradually lost its autonomy, turning into an ideologically controlled discipline. In emigration, it also did not become the basis for further development, as it gave way to phenomenological, neo-Kantian and cultural-

historical issues, oriented towards understanding national identity and spiritual tradition. At the same time, the emigration line, represented by the works of D. Chyzhevsky and I. Mirchuk, laid the foundations of the professional historiography of Ukrainian philosophy. It was through historical and philosophical reconstruction that the further revival of the academic study of Ukrainian philosophy in the second half of the 20th century became possible.

Keywords: Ukrainian philosophy, positivism, emigration, Soviet ideology, Marxism-Leninism, historiography.

Отримано редакцією / Received: 09.02.26

Прорецензовано / Revised: 23.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ОСВІТНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.): ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І НАСЛІДКИ

Лариса КАПІТАН

orcid.org/0000-0001-5035-8164

доктор історичних наук, професор,

в. о. ректора Мукачівського державного університету

email: L.Kapitan@mail.msu.edu.ua

Яна ТОВТИН

orcid.org/0000-0003-2687-7380

кандидат історичних наук, доцент

факультету менеджменту та індустрії гостинності

Мукачівського державного університету

email: Tovtyn.Ya@msu.edu.ua

Анотація. *Зосереджено увагу на описовому аналізі освітніх реформ у системі шкільної та вищої освіти України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Розглянуто історичний контекст трансформаційних процесів, які переживало українське суспільство в окреслений період. Здійснено огляд ключових законодавчих і програмних ініціатив. Висвітлено основні позитивні результати реформ. Наголошено на впливі глобальних викликів на розвиток освіти.*

Ключові слова: *автономія університетів, академічна мобільність, вища освіта, НУШ, реформи, трансформація освіти, ШІ, шкільна освіта.*

Постановка проблеми. У Львові 22–23 червня 2023 р. проходив черговий фестиваль «Вчителі майбутнього». Голова Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій С. Бабак під час роботи фестивалю озвучив три ключові проблеми освітньої системи України. Ці проблеми – не породження сьогодення, вони існують вже понад 30 років. По-перше, застарілий і морально, і матеріально освітній простір, який потребує серйозної модернізації. По-друге, зміст освіти також багато в чому не відповідає ні тактичним, ні стратегічним цілям освіти. По-третє, вкрай низька оплата праці педагогів. Як зазначив С. Бабак, першопричина усіх зазначених проблем криється у відсутності або нестачі політичної волі для лідерства у

реформуванні освітньої галузі. Також наріжним каменем є фінансова складова. Адже без належного і своєчасного фінансування будь-які реформи приречені на провал. На його думку, для справжньої реформи української системи освіти та виведення її на передові позиції в світі протягом 7–10 років необхідно залучити мільярди доларів. Але, як зазначив С. Бабак, «якщо ми виправимо ці три мінуси і отримаємо класне освітнє середовище, то повернемо той мільйон дітей, які вихали, і тоді будуть хотіти їхати до нас з-за кордону, а не ми шукатимемо, куди б відправити дитину на навчання» [1].

Одним із фундаментальних інститутів суспільства, що має безпосередній вплив на соціально-економічний розвиток держави, формування різних форм

ідентичності, інтеграцію в соціокультурний глобальний простір, є система освіти. Для України кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначилися не лише кардинальними соціокультурними, суспільно-політичними та економічними трансформаціями, а й масштабними реформами, які відбувалися як в умовах серйозних внутрішніх криз та катаклізмів, так і під впливом євроінтеграційних прагнень. Реформи у сфері освіти були покликані модернізувати систему шкільної та вищої освіти, зокрема й шляхом впровадження різноманітних технічних і технологічних інновацій та змін методик і форм навчання та викладання, наповнення новим змістом і сенсами освітніх програм, демократизації управління та адаптації до європейських освітніх практик і стандартів. Але процеси реформування супроводжувалися низкою проблем, серед яких інституційна нестабільність, брак ресурсів, відсутність послідовності й спадкоємності реформ, цілісної довгострокової та продуманої стратегії.

Отже, зважаючи на зазначені вище проблеми, є потреба у науковому комплексному аналізі освітніх реформ в Україні в окреслений період з опертям на історичний контекст, врахуванням зовнішніх і внутрішніх викликів. Така опукла візія дасть змогу не лише надати оцінку вже наявним результатам реформування, а й визначити перспективи подальшого розвитку шкільної та вищої освіти в Україні.

Огляд досліджень та публікацій. Корпус наукових напрацювань, пов'язаних із дослідженням освітніх реформ в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вражає своїм різноманіттям підходів та векторами охоплення

проблематики. Ми пропонуємо короткий огляд літератури для демонстрації важливості чіткого погляду на освітні процеси в Україні крізь призму суспільно-політичного та соціального розвитку.

О. Кохановська, О. Кірдан та О. Невмержицька провели історіографічний огляд наукових напрацювань, присвячених аналізу розвитку інноваційних технологій навчання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [2]. Проблемам розвитку педагогіки в Україні в окреслений період присвячена стаття Н. Гупана. Автор зосередився на виокремленні кризових явищ в історії педагогіки України [3]. У статті Н. Савченко сфокусовано увагу на історіографічних аспектах розвитку педагогічної освіти в Україні, починаючи із середини ХХ ст. [4].

У монографії «Парадигми розвитку та тенденції реформування шкільної освіти в Україні у добу незалежності» авторським колективом охоплено широкий спектр проблем: трансформації у розвитку середньої загальної освіти України; стратегії державної політики в освітній сфері; тенденції реформування шкільної освіти; філософсько-освітній дискурс освітніх реформ [5]. Компаративний аналіз реформування освіти України та Польщі висвітлений у праці «Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія» з акцентом розуміння необхідності реформ як відгуку на глобалізацію та євроінтеграцію [6]. Вивчення досвіду автономії та врядування у різних університетах світу як зразка для реформування вищої освіти України викладений у монографії «Автономія та врядування у вищій освіті» [7].

Важливим джерелом інформації для нашої статті є «Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми,

концепції, проекти (1991–2017)». У хрестоматії у хронологічному порядку викладено документи, які висвітлюють різноманітні процеси в системі загальної шкільної освіти України: інституційний розвиток, змістове наповнення виховного компонента шкільної освіти. Важливо, що у цій антології відображені політичні, соціально-економічні та культурологічні трансформації українського суспільства. Команда науковців упорядкувала бібліографічний покажчик, у якому зібрані нормативно-правові документи, наукова література, присвячені вивченню реформ в освітній галузі України у ХХ ст. [8].

Освітню систему України як важливий чинник євроінтеграційного поступу нашої держави вивчала М. Панчук [9]. С. Свіжевська своє дисертаційне дослідження присвятила аналізу становлення/трансформації системи акредитації у вищій освіті України, що також пов'язано як з потребами реформ, так і з євроінтеграційними кроками [10].

Попри наявність значної кількості досліджень, пов'язаних із висвітленням освітньої системи України в окреслений період, зокрема й таких, що присвячені освітнім реформам у шкільній та вищій освіті, вивчення історичного контексту реформ та їхніх довгострокових наслідків ще недостатньо охоплено науковцями. Це відкриває простір для подальших наукових досліджень і осмислення освітніх реформ в Україні та їхнього впливу на суспільство.

Мета статті полягає в огляді реформ в системі шкільної та вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст. крізь призму історичного контексту та з точки зору сучасних вимог до системи освіти.

Виклад основного матеріалу. Важко

не погодитися з твердженням, що найціннішим ресурсом держави є її інтелектуальний потенціал. У другій половині ХХ ст. в економічно розвинених країнах світу відбулися четвертий і п'ятий великі етапи поділу праці. Зокрема, було відокремлено нематеріальне виробництво (освіта, наука, охорона здоров'я та інші сфери) від матеріального, а також інформаційну галузь від інших економічних секторів. Ці значущі суспільні поділи праці, що стали матеріальною основою товарних відносин, закріпили в суспільно-економічному обігу поняття «інтелектуальний потенціал», яке отримало різний рівень практичного застосування та розуміння його сутності. Тенденції розвитку науки, культури, техніки й виробництва, особливо починаючи з другої половини ХХ ст., демонструють, що людство досягло такого етапу, коли подальший прогрес визначатиметься переважно розумовою діяльністю суспільства. Інакше кажучи, результати інтелектуальної діяльності стануть ключовим чинником у формуванні стратегії і тактики соціально-економічного розвитку будь-якої країни. На 34-й сесії Асамблеї держав-учасниць Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності (ВОІВ), яка відбулася в Женеві з 20 по 29 вересня 1999 р., підкреслено важливість цього аспекту. Відзначено, що у ХХІ ст. саме інтелектуальна власність відіграватиме основну роль. Носієм інтелекту, а також інтелектуального потенціалу є людина. На порозі нового тисячоліття людський розум стає головною рушійною силою розвитку технологій, займаючи ключове місце в епоху нового технічного прогресу [11, с. 51].

Одним із результатів такого прогресу стала поява та активне впровадження у

різні сфери життя людини штучного інтелекту (ШІ). Розширення і вдосконалення технологій на сьогодні сприймають по-різному – від захоплення можливостями до обережного ставлення, особливо зважаючи на виклики та загрози, які людству ще належить досягнути й подолати. Зокрема, для прикладу згадаємо онлайн-захід «Ера ШІ: Як світ зміниться до 2028 року?», який відбувся 28 січня 2025 р. Під час роботи панельної дискусії було представлено два дослідження. Перше підготовлене протягом двох тижнів аналітиками Українського інституту майбутнього (УІМ); друге протягом одного дня готувала команда В. Бандури за допомогою ШІ. Ключові проблеми дискусії стосувалися пошуку відповідей на питання, як трансформується наше повсякдення під впливом ШІ; яких сфер зміни торкнуться найбільше; як сприймати ШІ – як друга чи як ворога людства; що буде після ШІ. С. Астахов, представляючи результати дослідження, проведені УІМ, оприлюднив результати звіту Університету Квінсленду (Австралія) за 2023 р., які свідчать, що люди більше довіряють ШІ. Перше, що спадає на думку при згадці про ШІ, це GPT-чат. Однак насправді це вкрай спрощене й неповне розуміння цієї технології. Аналітики із УІМ виокремлюють наступні типи ШІ: моделі машинного, підкріплювального та глибокого навчання; генеративні моделі; ймовірні графові моделі. Крім того, для навчання вони потребують величезної кількості даних та є вкрай дорогі: для навчання GPT-3 знадобилося 4 млн. доларів, GPT-4 – 78 млн. доларів, тоді як для Gemini Ultra було витрачено понад 190 млн. доларів США. За результатами дослідження Міжнародного валютного фонду (МВФ),

близько 40% робочих місць у світовому масштабі належать до таких професій, які мають високий ступінь впливу ШІ. Причому для розвинених економік цей показник ще вищий – 60%. На сьогодні ШІ вже посилює нерівність у доступі до професій з високою оплатою праці. Тому вкрай гостро стоїть проблема для регіонів з економіками, що розвиваються, створення такої інфраструктури навчальних програм, які б знизили ризики автоматизації та підвищили можливості доступу до професій з високим рівнем взаємодоповненості. Провідні позиції в світі виробництва з високим рівнем автоматизації займають Китай і США. Зокрема, з 2012 р. Китай на першому місці у світі за кількістю патентів на ШІ. Найбільш зрілими для впровадження ШІ є фінансова сфера, а також автомобільна індустрія та охорона здоров'я. Збільшення інвестицій вимагають енергетика та промисловість. Щодо викликів та загроз, то на найближчі роки велика ймовірність, по-перше, цифрового колоніалізму. Тобто розвинені країни, які мають можливості для посилення своїх переваг за допомогою ШІ, збільшуватимуть розрив з економіками, що розвиваються. Це створює ймовірність формування нового типу глобальної нерівності, коли у країнах, що розвиваються, ШІ замінитиме робочі місця без альтернативи створення нових можливостей для людей. По-друге, висока централізація технології ШІ (основні осередки у США і Китаї) створює умови для глобальних технологічних монополій. По-третє, змінюється парадигма оцінки людського капіталу. Знецінюються переваги країн, що мали дешеву робочу силу. Тому ключовим фактором стає можливість і здатність людей до ефективної взаємодії із ШІ. Це

вимагає колосального переосмислення і перегляду наявних освітніх систем та створення відповідних програм перекваліфікації. По-четверте, для країн, які мають середній рівень розвитку, високі ризики опинитися між дешевою ручною працею і технологічним сектором. Їм буде складно конкурувати в цінах з бідними країнами, водночас так само складно змагатися із високорозвиненими щодо інновацій. Така ситуація може спровокувати появу нової глобальної економічної фундації, для якої буде характерним поділ на технологічний центр і периферію. По-п'яте, такі сектори економіки, як енергетика і промисловість, на сьогодні демонструють досить низькі темпи впровадження ШІ. Попри те, що саме у них сконцентрований неабиякий потенціал для підвищення ефективності, зокрема, і завдяки впровадженню технології ШІ. Ця ситуація дає змогу зробити припущення, що буде наступна хвиля впливу ШІ, яку варто очікувати після насичення сектору сервіса. Результати дослідження, сформовані за допомогою ШІ, демонструють, що на сьогодні ця технологія є потужною системою, вплив якої неможливо ігнорувати, адже таким чином це може призвести до втрати конкурентоспроможності. ШІ, за словами В. Бандури, варто розглядати як екзоскелет для людини, який посилює здатність до розв'язання інтелектуальних завдань. Саме людина є творцем і носієм ідей, які за допомогою ШІ перетворюються на оригінальний і цікавий продукт. Тобто ШІ – інструмент для моделювання за заданим людиною сценарієм. За прогнозами, до 2027 р. ШІ стане значно дешевшим і кардинально вплине на економіку та наше розуміння специфіки її розвитку. Людина має і позаінтелектуальні

здібності та включеність у реальність. Тому за нею залишається певна кількість ролей, які може виконувати лише вона. Водночас ШІ посилює людські здібності. Однак великий ризик у тому, що ШІ може контролювати будь-яка кількість людей і їхні наміри не завжди хороші. У 2025–2026 рр. очікується стрімкий розвиток ШІ у форматі універсального інтелекту. Його розуміють як проміжну ланку між наявними мовними моделями та суперінтелектом. Є припущення, що суперінтелект матиме вплив на фізичний простір. Крім того, ШІ розвивається значно швидше, ніж цього очікували на початку його появи та використання. Тому вкрай важливо людям розвивати власне мислення і адаптивність, інакше можна втратити контроль над ШІ та, відповідно, над майбутнім усього людства. Водночас експерти неодноразово порівнюють появу ШІ з періодом індустріальної революції, коли величезна кількість людей втрачала роботу, кваліфікацію та перспективи, відбувалися масові протести. Але з часом все стабілізувалося. Тому, можливо, ситуація із ШІ в чомусь подібна [12].

Ми не випадково так детально зупинилися на проблемі появи та поширення ШІ у нашому житті. Адже питання освіти у такому контексті набуває особливої ваги. Саме освіта формує людину як носія інтелектуального потенціалу та визначає тренди розвитку суспільства. Темпи розвитку технологічних трансформацій та поява у зв'язку з цим нових ризиків і викликів (цифровізація, збереження даних, кібербезпека та кіберзлочинність тощо) вимагають ґрунтовного аналізу історичного досвіду. Для того, аби сформулювати розуміння того, куди і яким чином рухатися далі у сфері

шкільної та вищої освіти, варто поглянути на перебіг та результати освітніх реформ в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. крізь призму історичного контексту. Такий підхід дає можливість, на нашу думку, відстежити, які стратегії виявилися успішними, які проблеми не втрачають своєї актуальності й донині, а які невдачі можуть стати корисним уроком для формування освітньої політики в умовах сьогодення.

У вересні 2015 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Цілі сталого розвитку (Sustainable Development Goals, SDGs). Це глобальна програма трансформації світу, яка нараховує 17 стратегічних завдань. Її підтримали 193 держави-члени. Серед них і Україна, що зафіксовано Указом Президента України у 2019 р. [13]. План розрахований на 15 років, тобто до 2030 р., і передбачає узгоджені дії міжнародної спільноти у подоланні бідності, зменшенні нерівності, захисті довкілля та протидії кліматичним змінам. Визначені напрями охоплюють широкий спектр проблем: від забезпечення якісної освіти, гендерної рівності, доступу до чистої води та енергії і до сталого розвитку міст, збереження екосистем і розвитку партнерства заради спільного успішного розвитку. Черговим етапом перегляду та обговорення глобальних викликів став Саміт зі сталого розвитку, який відбувся 18–19 вересня 2023 р. у Нью-Йорку. У його резолюції було підтверджено ключові орієнтири сталого розвитку та підкреслено збалансованість трьох його фундаментальних основ: економічної, соціальної і екологічної. Окремо наголошено на необхідності дотримання прав людини, забезпечення гендерної рівності та розширення можливостей жінок і дівчат. Водночас у

документі констатовано, що темпи реалізації Цілей є недостатніми, а в окремих напрямках навіть спостерігається регрес порівняно з 2015 р. [14]. Це загострює проблему інтеграції принципів сталого розвитку в освітню політику та навчальні програми. Адже саме освіта є ключовим інструментом формування нових поколінь і майбутнього суспільства, його світогляду, цінностей та розуміння векторів розвитку. Проте реалізація цього завдання ускладнюється низкою глобальних викликів: цифровим розривом між країнами та соціальними групами, демографічними змінами, міграційними процесами, збройними конфліктами, природними катастрофами, серйозними кліматичними змінами, а також масштабними соціально-економічними кризами. Усе це створює додаткові бар'єри на шляху досягнення цілей сталого розвитку та вимагає нових стратегій їх інтеграції у суспільне та освітнє життя [15].

Найціннішим ресурсом будь-якої держави є її інтелектуальний потенціал. Ця закономірність особливо виразно окреслилася наприкінці ХХ ст., коли у світі сформувалося переконання, що провідні позиції в майбутньому належатимуть тим країнам і народам, які зможуть забезпечити високий рівень інноваційності та інтелектуальної спроможності. Натомість держави, що не зможуть долучитися до цих процесів, ризикують залишитися на периферії глобального розвитку, виконуючи роль постачальників сировини та дешевої робочої сили. У 1980–1990-х рр. ХХ ст. усвідомлення цього стало підґрунтям для реформування освітніх систем у різних регіонах світу. Зокрема, воно визначило особливості північноамериканської моделі (США, Канада), західноєвропейської

(Велика Британія, Німеччина, Франція), східноєвропейської (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія, Румунія, країни СНД) та східноазійської (Японія, Китай, Південна Корея). Кожна з них мала власні акценти, що впливали з рівня фінансування та ступеня централізованого державного управління, структури багаторівневої освіти, тривалості навчання, специфіки моделей освітнього процесу й темпів реформ [5, с. 8].

В Україні реформування шкільної освіти протягом 1991–2001 рр. характеризувалося багато в чому суттєвими змінами та трансформаціями, що відображало й загальносуспільну ситуацію в країні. Цей період став своєрідним перехідним етапом від радянської авторитарної та заідеологізованої освітньої парадигми, що втрачала свою актуальність під впливом політичних та світоглядних змін, до демократичної і особистісно орієнтованої моделі, яка була покликана надати нові можливості розвитку освіти у молодій державі. Серед позитивних тенденцій цього періоду можна виокремити формування нормативної бази, де були враховані громадсько-педагогічні ідеї і пропозиції. Зокрема, у тогочасному Законі України «Про освіту», який був результатом співпраці Міністерства народної освіти УРСР, науково-педагогічної і освітянської спільноти, було проголошено освіту пріоритетом у соціально-економічному розвитку. Вона мала бути побудованою на гуманістичних, демократичних принципах з опорами на національну самосвідомість та взаємоповагу між народами. Ключовими принципами реформування освіти були визначені: її гуманістичний і демократичний характер, доступність, рівність умов розвитку та індивідуальних

здібностей і талантів; пріоритет загальнолюдських духовних цінностей, на протипагу політичним ти класовим інтересам; світський характер освіти та її наукове наповнення; інтеграція освіти і наукових досягнень, виробництва та міжнародних стандартів; гнучкість освіти, її практичність; рівновага між державним управлінням сферою освіти та громадським самоврядуванням; принцип безперервності освіти. Цей закон на той час був багато в чому декларативним, адже, зважаючи на тогочасні суспільно-політичні й економічні реалії, практично втілити його положення було складно. Але він став першим нормативним актом в історії сучасної України та заклав підвалини до подальших трансформацій і змін освітньої галузі. Протягом 1993–2003 рр. він зазнавав чимало змін та доповнень. Вони були зумовлені новими суспільними викликами та прагненням адаптації освітньої галузі до цих змін [8, с. 166–167].

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 була затверджена Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), у вступному абзаці якої вказано: «Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні» [16]. Серед стратегічних цілей у реформуванні освіти сформульовані наступні: розбудова національної системи освіти з акцентом на виховання освічених, творчих особистостей, громадян України, а також пріоритетним має бути розвиток людини,

її фізичного й морального здоров'я, впровадження найкращих культурних зразків в усій їх різноманітності; реформування системи України таким чином, щоб вивести освіту нашої держави на рівень освіти розвинутих країн; реформування управлінської структури шляхом подолання монополії держави в освітній сфері через створення рівноправних недержавних навчально-виховних закладів; демократизація традиційних навчально-виховних закладів; варіативність інвестицій в галузі освіти [16].

Програма виявилася актуальною та довгоочікуваною, оскільки окреслює педагогічні основи реформування освітньої галузі й визначає пріоритети і стратегічні напрями розвитку освіти в Україні у довгостроковій перспективі. Основними завданнями програми є створення ефективної системи безперервного навчання та виховання для досягнення високого рівня освіти, забезпечення умов для постійного духовного самовдосконалення особистості, а також формування інтелектуального й культурного потенціалу, який розглядається як ключова цінність нації. Водночас, як зазначено в Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти у 2002 р. та схваленій Президентом України, постала необхідність «радикальної модернізації галузі» через невідповідність темпів і масштабу змін вимогам особистості, суспільства та держави. У зв'язку з цим розпочався новий етап реформування загальної середньої освіти [8, с. 168–169].

Державна політика в галузі освіти і науки відіграє ключову роль у формуванні людського капіталу та сприяє економічному розвитку, забезпечуючи

стале зростання, конкурентоспроможність економіки, а також суспільний та індивідуальний добробут. Ці фактори є основою для процвітаючого майбутнього та високої якості життя. Досягнення зазначених цілей вимагає гармонійної взаємодії політичних ініціатив, ефективних управлінських рішень і довгострокових вкладень. Наразі українська освіта не відповідає сучасним вимогам як з боку особистості й суспільства, так і з точки зору потреб економіки чи світових тенденцій. У зв'язку з цим триває системна трансформація освітньої сфери, спрямована на забезпечення нових стандартів навчання на всіх рівнях: від дошкільної освіти до вищої та освіти для дорослих. У науковій сфері реформа спрямована на подолання ізоляції та застою в галузі досліджень, створення запиту на високоякісну підготовку науковців і розвиток перспективних розробок у фундаментальних і прикладних напрямках. Вона також має на меті зменшити розрив між науковими досягненнями та їх практичним застосуванням, а також забезпечити інтеграцію вищої освіти і науки України в освітній та дослідницький простір Європейського Союзу. Сьогодні реформа освіти охоплює кілька ключових напрямів: доступна і якісна дошкільна освіта; оновлена українська школа; сучасна професійна освіта; високий рівень вищої освіти та підтримка освіти впродовж життя; розвиток науки й інновацій. У кожному з цих напрямів втілюються конкретні завдання, об'єднані спільною метою: створення інноваційного освітнього середовища, де учні та студенти здобувають важливі компетенції, необхідні для успішного життя у сучасному світі. Це середовище також покликане забезпечити

науковцям можливості й ресурси для проведення досліджень, які сприятимуть соціально-економічному прогресу та інноваційному розвитку країни [17].

Нова українська школа (НУШ) спрямована на створення умов, де кожен учень матиме рівний доступ до якісної освіти в безпечному, комфортному, інклюзивному та сучасному середовищі. Реформа покликана забезпечити, щоб випускники володіли глибокими знаннями та ключовими компетентностями, необхідними для сучасного життя, а також були самостійними, творчими й креативними особистостями. Реформа «Нова українська школа», що успішно стартувала в початкових класах, зіткнулась із значними труднощами за останні роки. Ці виклики включають насамперед перехід на онлайн-навчання у період пандемії COVID-19 та труднощі, пов'язані з повномасштабною російсько-українською війною. У 2022 р. учні НУШ переходили з початкової школи до середньої ланки, починаючи навчання у 5-х класах [18]. Учні, які починали навчання за програмою НУШ, закінчили у 2025 навчальному році 7-й, а пілотні класи – 8-й. Відповідно у 2029 р. будуть перші випускники із повною шкільною освітою за новим державним стандартом. Тривала й далекоперспективна всебічна освітня реформа, скерована на перехід на 12-річну шкільну освіту та серйозну трансформацію усієї філософії шкільної освіти та системи управління, стартувала в Україні у 2017 р. Того року були сформовані перші пілотні класи НУШ. З 2018 р. за стандартами НУШ навчалися першокласники по всій Україні. У 2022 р. розпочався етап впровадження базової середньої освіти НУШ. На 2027 р. запланований запуск профільної освіти.

Згідно з реформою, крім структурних змін у навчальних закладах України, вдосконалюватиметься система викладання. Відповідно має зростати рівень професійної майстерності вчителів; педагогічна освіта перейде до принципів партнерства та індивідуального підходу. НУШ є стратегічною реформою українського уряду, яка щорічно отримувала фінансову підтримку через державний бюджет, починаючи з 2017 р. Проте у 2022–2023 рр. реформа продовжувалася без субвенцій з боку держави. Після початку повномасштабного вторгнення значну частину видатків на освіту перенаправлено на потреби оборони, що призвело до повного припинення фінансування реформи базової середньої освіти. Зараз ситуація з фінансуванням покращується [19].

Не менш важливим для розвитку якісного освітнього простору є реформування системи вищої освіти України. Цей напрямок також наразі є одним із пріоритетних на рівні держави. Мусимо констатувати, що протягом 1990-х – початку 2000-х рр. яскраво вираженою тенденцією у цій гільці освіти було її фізичне розширення, далеко не завжди виправдане з точки зору якості. Навпаки, кількісне зростання супроводжувалося зниженням якості освітніх послуг, посиленням комерціалізації вищої освіти та проявами «дипломної лихоманки», зокрема орієнтацією здобувачів передусім на отримання диплома, а не на якість освітніх послуг чи перспектив працювати за здобутою спеціальністю. Екстенсивний розвиток цього щабля освіти можна пояснити як реальними потребами суспільства й економіки (розвиток комунікаційних і інформаційних технологій, реструктуризація економіки), так

і кон'юнктурними факторами, що носили штучний характер: хибними уявленнями про престижність вищої освіти і наявність диплома, а також появою ринково привабливих спеціальностей, таких як юристи, економісти, маркетингологи та менеджери. Також важливо відзначити і найбільш характерні проблеми вищої освіти України в окреслений період. Крім зниження якості освіти, можна вказати на відсутність цілісної системи моніторингу та контролю якості вищої освіти; застарілу матеріально-технічну базу та інфраструктуру, що суттєво впливали на можливість впровадження інноваційних освітніх практик; слабкий або взагалі відсутній зв'язок закладів вищої освіти із ринком праці; обмежену інституційну та академічну автономію університетів; проблеми із розподілом бюджетних коштів; низький рівень матеріального та фінансового забезпечення професорсько-викладацького складу та відтік і старіння кадрів; низький рівень академічної мобільності, особливо зовнішньої; академічну недобросовісність. Разом з тим саме система вищої освіти стала центром чи не найбільшої кількості реформ, серед яких варто виділити: приєднання до Болонського процесу у 2005 р.; введення зовнішнього незалежного оцінювання для вступу до університетів з 2008 р.; експериментальні спроби запровадження університетської автономії у період з 2006 по 2009 р.; прийняття нової редакції закону «Про вищу освіту» у 2014 р. [20, с. 34–36].

Реформування системи вищої освіти в Україні має на меті підвищення конкурентоспроможності випускників на сучасному ринку праці. Основна увага приділяється підготовці фахівців, які мають актуальні знання і навички для

вирішення складних завдань, здатні розробляти інноваційні інтелектуальні продукти та проявляти прихильність до демократичних цінностей. Серед важливих досягнень реформ можна виділити перехід до прозорої моделі фінансування закладів вищої освіти, побудованої на показниках їхньої освітньої, наукової та міжнародної активності. З 2020 р. державні кошти розподіляються за результатами діяльності закладу, а не відповідно до штатного розпису. Важливим кроком стало введення індикативної собівартості навчання, що дає можливість узгодити плату за освітні послуги з фактичними витратами та сприяє покращенню їхньої якості [17]. Суттєвий внесок у розвиток галузі забезпечило ухвалення Закону України «Про фахову передвищу освіту» (2019) [21]. У ньому передбачено впровадження елементів корпоративного управління, оновлення механізму обрання керівників закладів, зміни в системі фінансування, зняття вікових та інших обмежень для студентів, а також розширення можливостей у виборі форм організації освітнього процесу. Оновлені вимоги до змісту вищої освіти сприяли формуванню системи стандартів, яка відповідає національній рамці кваліфікацій. Затверджено 98 стандартів бакалаврського рівня та 45 магістерського, що забезпечують структурованість і якість освітнього процесу. У розподілі державного замовлення активно впроваджуються прозорі механізми, такі як адресне розміщення, широкий конкурс і формульний розподіл. Це дало змогу дотримуватися принципу «бюджетні місця йдуть за кращими вступниками», а абітурієнти отримали більше можливостей вступити до обраних університетів. Однак цей формат потребує

подальшого вдосконалення та корегування. Головною проблемою сфери вищої освіти залишається невідповідність між освітньою підготовкою випускників та потребами українського ринку праці, що ускладнює їх професійну самореалізацію. Якість освіти часто не відповідає очікуванням роботодавців, студентів і громадськості. Недосконалість системи фінансування та управління негативно позначається на мотивації викладачів і розвитку навчальних закладів, оскільки найкращі педагоги та ефективні університети не отримують справедливої винагороди за свою роботу. Водночас частина молоді, що вступає до закладів вищої освіти, нерідко недостатньо підготовлена як з точки зору знань і навичок, так і мотивації для успішного навчання. Україна також стикається з браком систематизованих даних, які б відображали динамічну оцінку якості освіти з боку роботодавців та студентів або демонстрували відповідність освітніх програм вимогам ринку праці. Водночас відсутня практика моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої освіти, що ускладнює аналіз ефективності освітньої системи [17].

Освітні реформи кінця ХХ – початку ХХІ ст. стали важливим етапом переходу від радянської моделі до формування власного формату української освіти. Вони сприяли більшій увазі до особистісно орієнтованого навчання, інтеграції українознавчого компонента та розширенню академічних свобод у вищих навчальних закладах. Водночас реформаторські ініціативи часто мали частковий і фрагментарний характер, що негативно впливало на їхню ефективність. Поступове наближення до європейського освітнього простору стало важливою

тенденцією, хоча супроводжувалося збереженням низки структурних проблем, успадкованих від радянської системи. Наразі важко однозначно вести мову про результати освітніх реформ у галузі шкільної та вищої освіти. Тому є низка пояснень. По-перше, реформи продовжуються, і остаточний результат можна буде оцінити лише по факту їх завершення. По-друге, триває виснажлива війна України за свою Незалежність. Відповідно освітні втрати, започатковані пандемією COVID-19 та поглиблені повномасштабним російським вторгненням, суттєво впливають на перебіг реформ. По-третє, як вже було зазначено, непослідовність реформ, неналежне фінансування применшували їхню результативність та очікувані результати. Однак реформи є вкрай необхідними. І вони тривають попри усі негаразди та перепони. Важливо, що система освіти України вистояла у вкрай несприятливих умовах та продовжує функціонувати.

Висновки. Реформи в системі шкільної та вищої освіти України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали закономірним процесом, що впливав із трансформацій суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного простору нашої держави. Вони є відображенням тих нагальних проблем і потреб українського суспільства, перед якими воно опинилося в системі глобальних внутрішніх та зовнішніх перетворень. Реформи заклали основи для створення національної системи шкільної освіти та інституцій вищої освіти, орієнтованих на демократичні цінності та інтеграцію у європейський освітній простір. Якщо 1990-ті рр. ми можемо розглядати як своєрідний перехід від радянської ідеологічно заангажованої і

тоталітарно орієнтованої системи освіти до гуманістичних та особистісно спрямованих форм і методик освіти й управління освітою, то наступні десятиліття все більше демонстрували прагнення до впровадження сучасних європейських практик. Такий хід розвитку подій в освітній галузі цілком відображав загальні тенденції в українському суспільстві: розрив з радянським минулим, прагнення до нових стандартів життя, світогляду і ціннісних орієнтирів, що знаходило своє відображення у революційних подіях, які пережила Україна за роки своєї відновленої державної Незалежності. Водночас залишаються невирішеними проблеми рівного доступу до якісної освіти, особливо в умовах російсько-української війни; належного матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу на усіх щаблях; повноцінної автономії закладів вищої освіти; належної оплати праці освітян та науково-педагогічних працівників. Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз і моніторинг впливу новітніх технологій на систему освіти та формування сучасної освітньої парадигми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісовий назвав дев'ять освітніх реформ, які впроваджують в Україні. *Українформ*. 23 червня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3726642-lisovij-nazvav-devat-osvitnih-reform-aki-vprovadzuut-v-ukraini.html>
2. Кохановська, О., Кірдан, О., Невмержицька, О. Історіографія розвитку інноваційних технологій навчання в Україні (90-ті роки XX – початок XXI століття). *Педагогічний альманах*. Вип. 55. С. 243–251. URL: <https://doi.org/10.37915/pa.vi55.524>
3. Гупан, Н. Історія педагогіки: питання кризи і розвитку. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 110–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrj_2017_1_16
4. Савченко, Н. Розвиток педагогічної освіти в Україні з середини XX століття у дослідженнях вітчизняних науковців. *Наукові записки. Серія Педагогічні науки*. 2022. № 207. С. 58–63. URL: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-58-63>
5. *Парадигми розвитку та тенденції реформування шкільної освіти в Україні у добу незалежності*: монографія / колектив авторів: Дічек Н. П., Саух П. Ю., Євтух М. Б. та ін. Київ, 2022. 507 с. URL: <https://doi.org/10.32405/978-966-644-628-5-2022-507>
6. *Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія*: монографія / ред.: Кремень В., Левовицький Т., Огнев'юк В., Сисоєва С. Київ, 2013. 459 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/26497/>
7. *Автономія та врядування у вищій освіті*: монографія / Воробйова О., Горецька Т., Коваленко О. та ін. Київ, 2015. 192 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704795/>
8. *Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти*: хрестоматія / упоряд.: Сухомлинська О., Березівська Л., Гавриленко Т. та ін. Вінниця, 2019. 526 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716658/1/Anthology_of_texts_on_reforming_education_in_Ukraine_2019.pdf
9. Панчук, М. Євроінтеграційні впливи на розвиток освітньої системи України. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2024. Вип. 14. С. 176–195. URL: <https://doi.org/10.35433/history.112076>
10. Свіжевська, С. *Розвиток системи акредитації у вищій освіті України (кінець XX – початок XXI ст.)*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ, 2015. 320 с. URL: https://ihed.org.ua/wpcontent/uploads/2019/01/Svizevska_14.01.2015_disertac.pdf
11. Манів, С. Інтелектуальний потенціал: його суть та складові. *Економіка та держава*. 2009. № 6. С. 51–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2009_6_16

12. Битва підходів: людський інтелект проти штучного у прогнозуванні майбутнього до 2028 року. *UIF*. 2025. URL: <https://uifuture.org/publications/lyudskyy-intelekt-proty-shtuchnogo-u-prognozuvanni-maybutnogo-do-2028-roku/>

13. Цілі сталого розвитку та Україна. *Урядовий портал*. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina>

14. Resolution adopted by the General Assembly on 29 September 2023. *United Nations*. 2023. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/78/1>

15. Cherniakova, Z., Barbashova, I., Kosenko, R., Koreneva, I., Kuzmenko, H. Sustainable development principles integration into educational curricula: implications and prospects. *Nativa*. 2025. V. 13. N. 2. P. 330–339. URL: <https://doi.org/10.31413/nat.v13i2.19448>

16. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»): документ 896-93-п. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>

17. Реформа освіти та науки. *Урядовий портал*. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-osviti>

18. Топ-5 проблем упровадження «Нової української школи» у 5–6-х класах: результати дослідження. *НУШ*. 2024. URL: <https://nus.org.ua/2024/06/11/top-5-problem-uprovadzheniya-novoyi-ukrayinskoyi-shkoly-u-5-6-h-klasah-rezultaty-doslidzhennya/>

19. Базів, Л. Як Нова Українська Школа (НУШ) виявилася сильнішою за війну. *УКРІНФОРМ*. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3767770-ak-nova-ukrainska-skola-nus-viavilasa-silnisou-zavijnu.html>

20. Касьянов, Г. *Освітня система України 1990–2014: аналітичний огляд*. Київ, 2015. 52 с. URL: http://iro.org.ua/uploads/148x200_Research-Block_v3.pdf

21. Закон України «Про фахову

передвищу освіту»: документ 2745-VIII. *Верховна Рада України*. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text>

REFERENCES

1. Lisovyi Named Nine Educational Reforms being Implemented in Ukraine. (2024). June 23. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3726642-lisovij-nazvav-devat-osvitnih-reform-aki-vprovadzuut-v-ukraini.html> [in Ukr.]

2. Kokhanovska, O., Kirdan, O., Nevmerzhytska, O. (2024). Historiography of the Development of Innovative Learning Technologies in Ukraine (1990s – Early 21st Century). *Pedahohichnyi almanakh* (Pedagogical Almanac), No. 55, pp. 243–251. <https://doi.org/10.37915/pa.vi55.524> [in Ukr.]

3. Hupan, N. (2017). History of Pedagogy: Issues of Crisis and Development. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal* (Ukrainian Pedagogical Journal), No. 1, pp. 110–115. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_1_16 [in Ukr.]

4. Savchenko, N. (2022). Development of Pedagogical Education in Ukraine since the Mid-20th Century in the Research of Domestic Scholars. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky* (Scientific Notes. Pedagogical Sciences Series.), No. 207, pp. 58–63. Available at: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-58-63> [in Ukr.]

5. Dichek, N., Saukh, P., Yevtukh, M., et al. (2022). *Paradigms of Development and trends in School Education Reform in Ukraine during the Independence Era: A Monograph*. Kyiv. [online] Available at: <https://doi.org/10.32405/978-966-644-628-5-2022-507> [in Ukr.]

6. Kremen, V., Levovytskyi, T., Ohneviuk, V., eds. (2013). *Educational Reforms: Mission, Reality, Reflection: A Monograph*. Kyiv. [online] Available at: <https://eprints.zu.edu.ua/26497> [in Ukr.]

7. Vorobiova, O., Horetska, T., Kovalenko, O., et al. (2015). *Autonomy and Governance in Higher Education*. Kyiv. [online] Available at: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704795/> [in Ukr.]

8. Sukhomlinska, O., Berezivska, L., Havrylenko, T., comp., et al. (2019). *Anthology of Texts on Reforming Education in Ukraine: Programs, Concepts, Projects*. Vinnytsia. [online] Available at: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716658/1/Anthology_of_texts_on_reforming_education_in_Ukraine_2019.pdf [in Ukr.]
9. Panchuk, M. (2024). Eurointegration Impacts on the Development of the Ukrainian Educational System. *Intermarum: Istorii, Polityka, Kultura* (Intermarum: History, Politics, Culture), No. 14, pp. 176-195. [online] Available at: <https://doi.org/10.35433/history.112076> [in Ukr.]
10. Svizhevska, S. (2015). *Development of the Accreditation System in Higher Education of Ukraine (Late 20th – Early 21st Century)*. [A thesis for Candidate of Pedagogical Sciences]. Kyiv. [online] Available at: https://ihed.org.ua/wpcontent/uploads/2019/01/Svizevska_14.01.2015_disertac.pdf [in Ukr.]
11. Maniv, S. (2009). Intellectual Potential: Its Essence and Components. *Ekonomika ta derzhava* (Economics and State), No. 6, pp. 51-55. [online] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2009_6_16 [in Ukr.]
12. Battle of Approaches: Human vs Artificial Intelligence in Forecasting the Future up to 2028. (2025). January 29 [online] *UIF*. [online] Available at: <https://uifuture.org/publications/lyudskyy-intelekt-protyshchnogo-u-prognozuvanni-maybutnogo-do-2028-roku/> [in Ukr.]
13. Sustainable Development Goals and Ukraine. [online] *Governmental portal*. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina> [in Ukr.]
14. Resolution Adopted by the General Assembly on 29 September 2023. (2023). [online] *United Nations*. Available at: <https://docs.un.org/en/A/RES/78/1> [in Eng.]
15. Cherniakova, Z., Barbashova, I., Kosenko, R., et al. (2025). Sustainable Development Principles Integration into Educational Curricula: Implications and Prospects. *Nativa*, No. 13(2), pp. 330-339. [online] Available at: <https://doi.org/10.31413/nat.v13i2.19448> [in Eng.]
16. On the State National Program “Education” (“Ukraine XXI Century”). [online] *Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> [in Ukr.]
17. Education and Science Reform. [online] *Governmental portal*. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-osviti> [in Ukr.]
18. *Top 5 Challenges of Implementing the “New Ukrainian School” in Grades 5–6: Research Results*. (2024). June 11. [online] *NUSH*. Available at: <https://nus.org.ua/2024/06/11/top-5-problem-uprovadzheniya-novoyi-ukrayinskoyi-shkoly-u-5-6-h-klasah-rezultaty-doslidzhennya/> [in Ukr.]
19. Baziv, L. (2023). How the New Ukrainian School (NUSH) Proved Stronger Than War. September 29. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3767770-ak-nova-ukrainska-skola-nus-viavilasa-silnisou-za-vijnu.html> [in Ukr.]
20. Kasiiianov, H. (2015). *Education System of Ukraine 1990–2014: Analytical Review*. Kyiv. [online] Available at: http://iro.org.ua/uploads/148x200_Research-Block_v3.pdf [in Ukr.]
21. Law of Ukraine “On Professional Pre-Higher Education”. (2019). [online] *Verkhovna Rada of Ukraine*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text> [in Ukr.]

Summary

**EDUCATIONAL REFORMS IN UKRAINE
(LATE 20TH – BEGINNING OF 21ST CENTURY):
HISTORICAL CONTEXT AND IMPACTS**

Larysa KAPITAN

orcid.org/0000-0001-5035-8164

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Acting Rector of Mukachevo State University
email: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

Yana TOVTYN

orcid.org/0000-0003-2687-7380

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Faculty of Management and Hospitality Industry,
Mukachevo State University
email: Tovtyn.Ya@msu.edu.ua

The relevance of the research. One of the fundamental institutions of society, which has a direct impact on the socio-economic development of the state, the formation of various forms of identity, integration into the socio-cultural global space, is the education system. For Ukraine, the end of the 20th - beginning of the 21st centuries. were marked not only by cardinal socio-cultural, socio-political and economic transformations but also by large-scale reforms that took place both in conditions of serious internal crises and cataclysms and under the influence of European integration aspirations. Reforms in the field of education were designed to modernise the school and higher education systems. But the reform processes were accompanied by a number of problems, including institutional instability, lack of resources, lack of consistency and continuity of reforms, a holistic long-term and thoughtful strategy. Given the above problems, there is a need for a scientific comprehensive analysis of educational reforms in Ukraine in the specified period, based on the historical context, taking into account external and internal challenges. Such a convex vision will allow not only to assess the existing results of reform, but also to determine the prospects for the further development of school and higher education in Ukraine

The **purpose** of the article is to review the reforms in the school and higher education system in Ukraine in the late 20th - early 21st centuries through the lens of the historical context and from the point of view of modern requirements for the education system.

Conclusions. Reforms in the school and higher education system of Ukraine in the late 20th - early 21st centuries became a natural process that arose from the transformations of the socio-political, socio-economic and cultural space of our state. These reforms reflect the urgent problems and needs faced by Ukrainian society amid global internal and external transformations. The reforms laid the foundation for the creation of a national system of school education and higher education institutions, oriented towards democratic values and integration into the European educational space. At the same time, the problems of equal access to quality education remain unresolved, especially in the conditions of the

Russian-Ukrainian war; proper material and technical support of the educational process at all levels; full autonomy of higher education institutions; proper remuneration of educators and scientific and pedagogical workers. Promising areas of further research are the analysis and monitoring of the impact of new technologies on the education system and the formation of a modern educational paradigm.

Keywords: university autonomy, academic mobility, higher education, National University of Ukraine, reforms, educational transformation, AI, school education

Отримано редакцією / Received: 17.12.25

Прорецензовано / Revised: 08.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ВНЕСОК ІРИНИ КРАСНОДЕМСЬКОЇ У РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА ТА СПРОСТУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ МІФІВ І ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ¹

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: ukr.etnolog_fus@ukr.net

Анотація. Проаналізовано внесок І. Краснодемської у розвиток українознавства та спростування російських міфів і фальсифікацій історії України. Головну увагу приділено становленню особистісних пріоритетів дослідниці, результатам її наукових пошуків, осмисленню багатолітніх українознавчих напрацювань та спростуванню нею у своїх дослідженнях російських міфів, фейків і пропагандистських антиукраїнських наративів під час російсько-української війни.

Ключові слова: Україна, українці, українознавство, Ірина Краснодемська, російські міфи та фальсифікації, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. У найтяжчих умовах російсько-української війни, особливо під час її повномасштабної фази, великого значення набуває згуртованість української політичної нації та розуміння її представниками свого героїчного і трагічного минулого, жорстоких реалій сьогодення та шляхів майбутнього розвитку. Саме українознавство як міждисциплінарна наука, навчальна дисципліна та фундаментальна підвалина державницького світогляду сприяє перетворенню фрагментарних відомостей у комплексну й систематизовану парадигму знань про Україну й українців у просторі й часі. Ці українознавчі знання допомагають формувати у громадян цілісне бачення поступального розвитку Української держави від сивої давнини до сьогодення.

Актуальність заявленої проблеми полягає у тому, що, аналізуючи внесок

І. Краснодемської у розвиток українознавства та спростування російських міфів і фальсифікацій історії України, маємо можливість не лише осмислити основні етапи становлення особистості й наукового шляху дослідниці, а й простежити, як розвивалися українознавчі знання на зламі тисячоліть. Тому вивчення основних особливостей і закономірностей функціонування України як цивілізаційного феномену й геополітичної реальності, які ґрунтовно досліджує І. Краснодемська вже понад чверть століття, є на часі, оскільки цей вагомий накопичений досвід варто актуалізувати, щоб екстраполювати його на реалії сьогодення і активно використовувати для консолідації українців як в Україні, так і за її межами.

Новизна дослідження полягає насамперед у тому, що вперше здійснена спроба проведення комплексного й

¹ Статтю підготовлено в межах виконання НДР «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (№ держреєстрації 0125U002252).

© Фігурний Ю.

Ліцензія Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

системного осмислення внеску І. Краснодемської у розвиток українознавства та спростування російських міфів і фальсифікацій історії України. Цей науковий дискурс допоможе досягнути як розвій головних тенденцій українознавчої парадигми у кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., так і осмислити жакливу трагедію сьогодення – російсько-українську війну та посприяти подоланню російських історичних міфів і фальсифікацій історії України.

Огляд досліджень та публікацій. Наукове осмислення напрацювань І. Краснодемської у галузі українознавства та спростування нею російських міфів і фальсифікацій історії України вітчизняними науковцями лише розпочинається. Наразі є лише одна публікація, присвячена цій проблематиці [15]. Незважаючи на недостатню кількість матеріалів з цієї тематики, осягнення такої актуальної проблематики є важливим напрямом досліджень, що виконуються відділом етнології та історії України НДІ українознавства.

Джерельною базою дослідження слугують передусім оприлюднені праці І. Краснодемської [1–2; 4–14; 16–26], а також власні польові матеріали, зібрані автором статті [3].

Метою роботи є комплексний аналіз внеску І. Краснодемської у розвиток українознавства та спростування російських міфів і фальсифікацій історії України. Завдання: стисло проаналізувати історіографію проблеми та її джерельну базу, висвітлити основні етапи становлення особистості й наукового шляху дослідниці, з'ясувати важливість вивчення українознавчого доробку І. Краснодемської, розкрити напрацювання науковиці щодо подолання

російських історичних міфів і пропагандистських наративів рашистів.

Виклад основного матеріалу. Ірина Краснодемська народилася 23 жовтня 1970 року в місті Красний Лиман Донецької області в родині лікарів-стоматологів Валентини Володимирівни і Йосипа Болеславовича. В 1977 р. її родина переїхала до Києва. Батько працював інспектором Другого відділу в Київському обласному відділі охорони здоров'я, мати – стоматологом в поліклініці. Зауважимо, що в цей період її батько Йосип Краснодемський отримав другу вищу освіту, закінчивши міжнародний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (далі – КДУ ім. Т. Г. Шевченка), і довгий час був лектором-міжнародником при Товаристві «Знання» України. У 1977–1981 рр. Ірина Йосипівна навчалася у 1–4 класах в середній школі № 3 в м. Вишневому, а у 5–10 класах – в середній школі № 4 м. Буча Київської області, яку закінчила із срібною медаллю. У 1989 р. І. Краснодемська почала свою трудову діяльність на історичному факультеті КДУ ім. Т. Г. Шевченка на посаді лаборанта кафедри історії СРСР, яку після відновлення української незалежності перейменували у 1992 р. на кафедру новітньої історії України. У 1993–1994 рр. Ірина Йосипівна працювала методистом стаціонарного відділення історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КНУ імені Тараса Шевченка) та паралельно навчалась заочно на цьому ж факультеті (1990–1996). Формуванню її професійних і моральних якостей сприяла співпраця на факультеті зі знайомими вченими-істориками: А. Слюсаренком, А. Буравченковим, Н. Миронець,

В. Литвином, Г. Савченком, С. Пивоваром, В. Мордвинцевим, Я. Калакурою, Б. Гончаром, Н. Індутною, Н. Маркіною, В. Сергійчуком, М. Томенком та багатьма іншими. Ірина Йосипівна завжди з великою теплотою і вдячністю розповідає про колег, які залишили глибокий слід в її душі ще на початку становлення як науковиці [3].

З вересня 1994 р. і до сьогодні її діяльність пов'язана з Науково-дослідним інститутом українознавства. В Інституті І. Краснодемська працювала лаборантом, молодшим науковим, науковим, старшим, провідним науковим співробітником у відділах міжнародних зв'язків та історичних і теоретико-методологічних проблем українознавства. З 2020 р. Ірина Йосипівна очолила відділ історичних студій, який після реорганізації НДІУ МОН України й приєднання його до КНУ імені Тараса Шевченка називається відділом етнології та історії України. Крім виконання суто адміністративних функцій, І. Краснодемська активно займається пошуковою науково-дослідною роботою. Наразі фаховий доробок дослідниці нараховує вже понад сто наукових публікацій, з них сім оприлюднено англійською мовою в іноземних виданнях, які індексуються у наукометричних базах Scopus та Web of Science [19–22; 24–26].

На зламі ХХ–ХХІ ст. І. Краснодемська розпочала активно займатися вивченням наукової діяльності вчених-українознавців та українських діаспорних осередків 1920–1960 рр., дослідженням їхнього внеску у збагачення знань про Україну й українство, осмисленням провідних тенденцій розвитку українознавства за кордоном, осягненням процесу інституалізації його осередків і їхньої ролі у

збереженні та примноженні національних традицій української науки. Підсумком цієї майже десятилітньої праці стало написання дисертації «Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20–60-ті рр. ХХ ст.)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук; науковий керівник – завідувач відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства ННДІУ МОН України, кандидат історичних наук, доцент Токар Леонід Кирилович. Захист дисертації відбувся 25 лютого 2010 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.126.01 у ННДІУ МОН України.

Метою дослідження стало з'ясування закономірностей розвитку українознавства як цілого, наукових засад формування й діяльності осередків українознавства в умовах еміграції, вивчення напрямів, змісту, форм та методів здійснюваних ними українознавчих досліджень у цей історичний період [4, с. 2]. Дисертантка продемонструвала, що праці українознавців діаспори охоплювали майже всі епохи, періоди, проблеми української історії. Так, давню історію України, її археологічні пам'ятки плідно опрацьовували О. Домбровський, М. Міллер, Я. Пастернак; історію княжої доби – М. Ждан, І. Назарко, О. Прицак; козацько-гетьманських часів – О. Баран, Л. Винар, Т. Мацьків, О. Оглоблин. Значна кількість досліджень діаспорних вчених присвячена національно-визвольним змаганням 1917–1921 рр., Голодомору 1930-х рр., боротьбі проти сталінського режиму (І. Витанович, О. Герус, М. Єремеїв, А. Жуковський), Другій світовій війні, Організації Українських Націоналістів, Українській Повстанській Армії (В. Косик, П. Мірчук,

Л. Шанковський) та іншим пріоритетним проблемам української історії, історіографії та джерелознавства, які або замовчувались, або фальсифікувались у радянській історіографії. Науковцям вдалося сформулювати державницьку концепцію українського історичного процесу та завдяки плідній науковій діяльності виховати нові покоління українських істориків, забезпечити збереження і примноження національних традицій української історіографії, модернізувати їх у контексті розвитку нової західної історіографії, закласти підґрунтя для наступних інтеграційних процесів [4, с. 13–14].

У кандидатській дисертації також доведено, що у повоєнні роки провідні науковці української діаспори – Л. Білецький, Д. Дорошенко, І. Кошелівець, В. Кубійович, З. Кузеля, І. Раковський, Ю. Липа – активно розвіювали хибні уявлення про Україну, яку нерідко отожднювали з Росією, а українців називали росіянами. Вони утверджували в суспільній свідомості Заходу розуміння окремішності українців, їх права на самовизначення [4, с. 12].

Велику увагу Ірина Йосипівна акцентувала на історії створення і оприлюднення у другій половині ХХ ст. «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича та З. Кузеля, яка стала однією із найвагоміших праць зарубіжного українознавства. При підготовці статей до неї автори намагалися уникати ідеологічного й політичного підтексту та послідовно спростовувати імперські й радянські міфи стосовно історії України [4, с. 14].

Особливу увагу І. Краснодемська звернула на організацію підготовки «Енциклопедії українознавства» окремими

українськими вченими (Л. Винара, А. Жуковського, В. Кубійовича, О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко та ін.) та написання і видання ними енциклопедії. Поява «Енциклопедії українознавства» сприяла розширенню комплексного пізнання і самопізнання українського народу та його країни, її підготовка і вихід у світ, перевидання супроводжувались активізацією українознавчих досліджень. «Енциклопедія українознавства» стала надійним підґрунтям у науково-дослідній та освітній роботі, сприяла практичному розв'язанню завдання широкого впровадження українознавства в освітній процес [4, с. 15].

Успішний захист дисертації і отримання наукового ступеня є завжди великою віхою для кожного дослідника. Проте оприлюднення результатів багатолітнього пошуку у форматі монографії дає змогу вченому ознайомити широкий загал із власними напрацюваннями та здобути визнання у науковому середовищі. Саме тому у травні 2011 р. І. Краснодемська публікує монографію «Українознавчі студії діаспори (XX ст.)». У ній подано системний аналіз українознавчого доробку науковців діаспори в ХХ ст., де на основі комплексного дослідження архівних джерел та праць Д. Антоновича, О. Бочковського, Д. Дорошенка, Р. Лащенка, В. Кубійовича, В. Липинського, І. Огієнка, С. Рудницького, В. Старосольського, М. Шаповала, Ю. Шевельова, Д. Чижевського, А. Яковліва та інших вчених розкриваються мотиви, напрями, зміст та форми їхніх українознавчих досліджень; показано значення їхнього доробку у формуванні українознавства як системної інтегративної науки і таких його складників, як історія, право, етнотворення, націєтворення,

державотворення, мовознавство, літературознавство, філософія, політологія, соціологія, культура тощо. У монографії подано характеристику внеску діаспорних дослідників у визначення концептуальних підходів і теоретико-методологічних засад розвитку українознавства як єдиної системи наукових інтегративних знань, формування його джерельних, історіографічних й історіософських основ та простежено витoki, становлення, наукову діяльність українознавчих центрів у ХХ ст. і відзначено їхню організуючу і координуючу роль у розвитку української науки як світового феномену [11, с. 2].

Дослідниця наголошує, що внесок вчених української діаспори є важливим ідейно-теоретичним компонентом, упродовж ХХ ст. українознавчі дослідження вчених різних діаспорних середовищ були пов'язані з процесами національно-визвольної боротьби українського народу та репрезентували історико-політичні форми його державності, тому доробок науковців діаспори після проголошення незалежності України виявився вагомим історіософською та історіографічною базою становлення вітчизняного українознавства [11, с. 5].

Аналізуючи створення та основні напрями діяльності зарубіжних центрів українознавства, І. Краснодемська осмислює передумови формування та науково-дослідну роботу українознавчих осередків в еміграції (1920–1930) та інституціоналізацію зарубіжних центрів українознавства, їхній склад і структуру впродовж 1940–1980 рр. Створені в цей період українознавчі центри відігравали виключно важливу роль у збереженні й примноженні кращих традицій у розвитку українознавства, які проявилися у

збереженні старих та підготовці нового покоління науковців, визначенні основних напрямів наукових досліджень та їхньої координації, організації видавничої справи, поширенні наукового доробку через системи освіти та виховання, встановленні та зміцненні зв'язків з науково-освітніми центрами різних країн. Всі ці українські осередки пропагували ідею визволення українського народу, здобуття Україною незалежності, хоча і відрізнялися методами та засобами дії, через засоби масової інформації, наукові монографії, публікації вчених діаспори, доповіді на міжнародних з'їздах, конгресах по-новому розглядали історію нашої держави, роль у ній організованих структур, сприяли усвідомленню сучасних суспільних процесів і можливих тенденцій у національно-культурному відродженні України, збагатили золотий фонд українознавства новим пластом знань [11, с. 143–144].

Вивчаючи проблематику українознавчих досліджень діаспорних вчених, присвячених осягненню доробку українських науковців за кордоном в галузях національної філософії, права, філології, освіти, культури, виховання, І. Краснодемська зазначає, що прикметна ознака наукових досліджень діаспорних учених полягала в тому, що вони зосереджувалися на з'ясуванні ключових понять – Україна та український народ, його генезису, зв'язків зі світом, сучасного та майбутнього, навіть ретроспективний погляд на українознавчу спадщину учених, яка охоплювала праці історіософського, філософського, культурологічного, соціально-економічного, політичного змісту, дає підстави стверджувати, що вона була вагомим як в осмисленні загальних проблем розвитку

науки самопізнання українців, так і розвитку різних її галузей [11, с. 145].

Також І. Краснодемська зазначає, що завдяки науковцям діаспори середина й друга половина ХХ ст. дали великий пласт переважно правдивих і об'єктивних знань про Україну й українство поза межами України, українознавство як наукова й освітня дисципліна продовжує активно розвиватися, а рубіж 1980–1990 рр. започаткував об'єднання зусиль українознавців України та діаспори [11, с. 332].

Загалом монографія «Українознавчі студії діаспори (ХХ ст.)» стала помітною подією у науковому житті Інституту. Її актуальність зумовлена відсутністю узагальнюючого дослідження з розвитку українознавства за кордоном у ХХ ст. і полягає в тому, що в ній вперше здійснено системний, цілісний аналіз українознавчих досліджень учених європейської діаспори, з'ясовано їхній внесок у становлення і розвиток українознавства як науки, передусім у збагачення його джерельної та історіографічної бази, історіософських та теоретико-методологічних основ; показано значення діаспорних праць для освітньо-виховного процесу в умовах еміграції та їхній вплив на державне й духовне життя України; досліджено й осмислено роль і значення підготовки та видання «Енциклопедії українознавства» для утвердження нових підходів у розвитку українознавства на засадах синтезу знань про український народ, його самопізнання і самостворення; розкрито історію становлення та діяльність європейських українознавчих центрів; виділено, персоніфіковано та охарактеризовано основні напрями українознавчого доробку вчених за кордоном [11, с. 9].

У 2012–2014 рр. І. Краснодемська була відповідальним виконавцем фундаментальної НДР «Українознавство в розбудові незалежної України: теоретико-методологічні проблеми розвитку науки та їх вирішення». Під час її виконання дослідниця оприлюднила низку статей і стала співавтором колективної монографії «Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку». І. Краснодемська фахово й всебічно проаналізувала внесок вчених української діаспори в розроблення теорії і методології українознавства у ХХ ст. [14, с. 89–114] та осмислила системний підхід в українознавстві як неодмінну умову наукового самопізнання українського народу [14, с. 143–152].

У 2015–2017 рр. І. Краснодемська була відповідальним виконавцем фундаментальної НДР «Україна ХХ – початок ХХІ ст.: утвердження демократичних цінностей, розв'язання національних та державотворчих проблем». Під час її виконання науковиця опублікувала низку статей і стала співавтором колективної монографії «Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань)». І. Краснодемська фахово проаналізувала державницьку діяльність політичних партій на західноукраїнських землях (1920–1930) [13, с. 359–412], а також феномен Карпатської України та її роль у державотворчих процесах кінця 30-х років ХХ ст. [13, с. 413–445].

Після початку війни за Незалежність Ірина Йосипівна продовжувала досліджувати українську діаспору та її роль у протидії російській інформаційній

агресії, спрямованій на створення негативного іміджу України й українців за кордоном. Впродовж 2016–2017 рр. вона виконувала конкурсний проєкт «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України 2014–2015» за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень. Важливим підсумком цієї науково-дослідницької праці стала колективна монографія «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики», що побачила світ у 2016 р. І. Краснодемська комплексно проаналізувала роль української діаспори в протистоянні російській агресії протягом 2014–2016 рр. [1, с. 441–476]. Також під час виконання НДР вона оприлюднила власне дослідження англійською мовою «Reaction of the western mass media to the russian-ukrainian war (2014–2015)», в якому системно охарактеризувала реакцію західних медіа на події першого періоду російсько-української гібридної війни [23].

У 2018 р. І. Краснодемська виконувала фундаментальну НДР «Етнокультурні процеси в Україні (1985–2017)», долучившись до підготовки цілої низки колективних монографій. Варто відзначити її праці, опубліковані у Федеративній Республіці Німеччина: «Aggression of the Russian Federation against Ukraine: ethnonational dimension and civilizational confrontation» [18, с. 135–185] та «Ethnocultural processes in Ukraine in the late 20-th – early 21 century» [17, с. 89–91]. У підсумковій монографії за тематикою НДР «Етнокультурні процеси в Україні у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: українознавче осмислення» дослідниця проаналізувала вплив зарубіжних українців на процеси національного відродження в

період відновлення Української держави (кінець ХХ ст.) [2, с. 97–110].

У 2019–2021 рр. І. Краснодемська була відповідальним виконавцем фундаментальної НДР «Російсько-українські війни початку ХХ та ХХІ століть як протистояння цивілізаційного вибору та концептів національно-державних ідентичностей». Вона всебічно проаналізувала процес творення радянських маріонеткових республік на Південному Сході України як інструмент більшовицької експансії на початку 1918 р. [9, с. 25–49], охарактеризувала ставлення українського й польського політичного істеблішменту до військово-політичного союзу 1920 р. [8, с. 66–88] та дослідила сутність Галицької соціалістичної радянської республіки як однієї з форм більшовицької квазідержавності [5, р. 426–435].

У 2021–2023 рр. І. Краснодемська була відповідальним виконавцем фундаментальної НДР «Громада українців Криму: формування, стан, перспективи і асиміляційні загрози (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.)». Під час її виконання науковиця опублікувала низку статей і стала співавтором фундаментальної колективної монографії «Формування модерної національної свідомості українців Криму: тенденції, перспективи та асиміляційні загрози (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)». У співавторстві з С. Губським вона проаналізувала історіографію та джерельну базу проблематики [16, с. 10–53]; одноосібно дослідила існування кримських українців в умовах становлення і розквіту тоталітарного режиму в 1921–1939 рр. [16, с. 267–314]; разом із О. Газізовою вивчила питання формування, розвитку і занепаду української громади в Кримській області УРСР в 1950–1980 рр. [16, с. 360–389], а у

співпраці з А. Іванцем охарактеризувала ставлення російського окупаційного режиму до української громади в окупованому Криму, акцентувавши увагу на дискримінаційній політиці Росії та загрозі її повної асиміляції [16, с. 434–523].

У 2023–2024 рр. І. Краснодемська була виконавцем прикладної НДР «Українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном». Разом із В. Калініченко дослідниця розкрила сутність національної ідентичності та вплив примусової мобілізації на громадські рухи опору в Україні [12].

З 2025 р. І. Краснодемська виконує фундаментальну НДР «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави», де є відповідальним виконавцем. Вона фахово досліджує, яким чином провідні наукові інституції та їхні співробітники відстоюють українські пріоритети та спростовують російські міфи, фейки й фальсифікації історії України, а також допомагають долати пропаганду і антиукраїнські наративи, які просувають рашисти у Європі та світі. Досліджуючи комунікативно-психологічні механізми впливу російських ідеологічних наративів на масову свідомість та їхню роль в сучасній інформаційній війні, І. Краснодемська зазначає, що російські ідеологи є одним із ключових інструментів інформаційної війни, у свою чергу цей набір ідей та наративів характеризується гнучкістю, маніпулятивністю, цинізмом щодо фактів і надмірним емоційним тиском, їхня дія не обмежується внутрішнім інформаційним простором, а охоплює

міжнародну арену, сприяючи не лише легітимації агресії Росії, а й руйнуванню системи глобальної безпеки, що загрожує світовій гуманітарній стабільності. Тому всі ці ідеологи, на думку науковиці, є не випадковим продуктом пропаганди, а системним механізмом впливу, що спирається на контекстуальну адаптацію, емоційний тиск і використання маніпулятивних сценаріїв, така система функціонує для створення хаотичного інформаційного середовища, яке підриває критичне мислення суспільства і послаблює його здатність протистояти дезінформації [6, с. 114].

Спростовуючи російські фальсифікації щодо походження українців, спадщини Київської Русі та «спільної історії», І. Краснодемська професійно досліджує історіографію проблеми й наголошує, що більшість сучасних українських істориків (Я. Дашкевич, Я. Грицак, Я. Калакура, С. Плохій, В. Смолій, В. Степанков, Н. Яковенко та ін.), на відміну від російської імперської історіографії кінця XVIII – XIX ст. (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський), а пізніше радянської (Б. Греков, П. Толочко та ін.), руйнують російські міфи про «братні народи» та «спільну історію» і визнають їх політичним конструктом, що створені для русифікації, утвердження контролю над Україною та виправдання імперських амбіцій [10, с. 145–146]. Дослідниця переконана, що основними підходами в історіографії для спростування російських фальсифікацій щодо походження українців, спадщини Київської Русі та «спільної історії єдиного православного народу» є текстологія (розбір того, як фальсифікувались документи, наприклад, грамоти про так зване «возз'єднання» тощо), деконструкція

ідеологічних концептів (теза про «єдину Русь» як продукт XIX ст.), порівняльні студії (зіставлення українського досвіду з історіями інших колонізованих народів), використання міждисциплінарних методів (антропологія пам'яті, постколоніальні студії тощо) та оприлюднення зв'язку між системною фальсифікацією історії України та сучасною російською агресією [10, с. 146].

Характеризуючи кремлівські міфологеми як чинник гібридної агресії Росії проти України, І. Краснодемська наголошує, що російські пропагандистські міфи про нібито «нацизм» українців, «зовнішнє управління», «громадянську війну», а також «неефективність держави» є не що інше, як інструмент маніпуляції громадською думкою, за допомогою яких РФ намагається вплинути на міжнародне та внутрішнє сприйняття України й ліквідувати Українську державу. На її думку, російські пропагандистські міфи не мають реального підґрунтя та є не просто вигадками, а складовою сучасної інформаційної війни, яка поєднує елементи історичної міфології, масову дезінформацію, використання технологій соціальних мереж та формує через фальсифікацію реальності сприятливий ґрунт для агресивних дій Росії, їхня ефективність визначається не лише якістю створених фейків, але й ступенем сприйнятливості суспільства, зумовленої низьким рівнем довіри до державних інституцій, недостатньою медіаграмотністю та глибокою поляризацією громадян Української держави [7, с. 63].

І. Краснодемська пропонує для успішної протидії російським фальсифікаціям історії України об'єднати тактичні підходи, такі як фактчекінг (перевірка даних) та OSINT (Open Source

Intelligence – метод збору, перевірки й аналізу загальнодоступної інформації для отримання і використання військової, політичної, економічної та іншої інформації), зі стратегічними заходами, включаючи посилення стійкості державних інституцій, міжнародну координацію зусиль й освітні програми для громадян Української держави [7, с. 64].

Висновки. Проаналізувавши наукові напрацювання І. Краснодемської, нами встановлено:

по-перше, вже понад чверть століття дослідниця фахово розробляє теоретико-методологічні й практичні засади українознавства як системної науки про Україну і українців, аналізує українські державотворчі й націєтворчі процеси загалом і успішно вивчає функціонування діаспорних українознавчих інституцій та осмислює доробок видатних дослідників закордонного українства зокрема;

по-друге, вагомим результатом цієї продуктивної праці стало написання і успішний захист у 2010 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20–60-ті рр. XX ст.)», а дещо згодом, у 2011 р., публікація її суттєво доповнених і розширених результатів у форматі наукової монографії «Українознавчі студії діаспори (XX ст.)»;

по-третє, науковиця активно долучилася до виконання конкурсного проекту «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України 2014–2015» (2016–2017), де продовжувала досліджувати українську діаспору та її роль у протидії російській інформаційній агресії, спрямованій на створення негативного

іміджу України й українців за кордоном; по-четверте, під час повномасштабної фази російсько-української війни І. Краснодемська продовжує вести активну боротьбу з імперськими нарративами, зокрема, вона як відповідальний виконавець фундаментальної науково-дослідної роботи «Викриття російських фальсифікацій і міфів історії України як складова гуманітарної безпеки держави» (2025–2027) спростовує численні російські інсинуації, спрямовані на дискредитацію Української держави та її громадян;

по-п'яте, спростування російських міфів, фейків і фальсифікацій історії України допоможе осмисленню як екзистенційної сутності протистояння з Росією, так і жахить сучасної російсько-української війни, сприятиме консолідації громадянського суспільства та відновленню територіальної цілісності України.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження вагомого внеску І. Краснодемської у розвиток українознавства та спростування російських міфів і фальсифікацій історії України допоможуть здолати пропагандистські нарративи в інформаційному просторі та сприятимуть розбудові сучасної Української Самостійної Соборної Держави в умовах повоєнного відбудовчого періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упорядник і науковий редактор); авторський колектив: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний та ін. Київ, 2016. 586 с.
2. Етнокультурні процеси в Україні у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: українознавче осмислення; авторський колектив: Фігурний Ю. С. (керівник), Безсмертна Н. С., Газізова О. О., Краснодемська І. Й. та ін. Київ, 2020. 190 с.
3. Інтерв'ю з Краснодемською Іриною Йосипівною, 1970 року народження, записане у м. Києві 8 січня 2026 р. *Архів Ю. Фігурного*.
4. Краснодемська, І. Й. Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20–60-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2010. 20 с.
5. Краснодемська, І. Й. Галицька соціалістична радянська республіка як одна з форм більшовицької квазідержавності. *World science: problems, prospects and innovations*. Abstracts of the 4th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, 2020. P. 426–435.
6. Краснодемська, І. Комунікативно-психологічні механізми впливу російських ідеологічних нарративів на масову свідомість та їх роль в сучасній інформаційній війні. *Матеріали V Всеукраїнських наукових читань з міжнародною участю «Свою Україну любіть!»* Київ, 5 червня 2025 р. Київ, 2025. С. 106–116.
7. Краснодемська, І. Кремлівські пропагандистські міфологеми як чинник гібридної агресії Росії проти України. *Українознавство*. 2025. № 4 (97). С. 45–74.
8. Краснодемська, І. Й. Ставлення українського й польського політичного істеблшменту до військово-політичного союзу 1920 р. *Українознавство*. 2020. № 4. С. 66–88.
9. Краснодемська, І. Й. Створення радянських маріонеткових республік на Південному Сході України як інструмент більшовицької експансії на початку 1918 р. *Українознавство*. 2019. № 4. С. 25–49.
10. Краснодемська, І. Спростування російських фальсифікацій щодо походження українців, спадщини Київської Русі та «спільної історії»: до історіографії проблеми.

Українознавство. 2025. № 3 (96). С. 130–151.

11. Краснодемська, І. Й. *Українознавчі студії діаспори (XX ст.): монографія*. Київ, 2011. 368 с.

12. Краснодемська, І. Й., Калінічен-ко, В. В. Національна ідентичність та вплив примусової мобілізації на громадські рухи опору в Україні. *Вісник гуманітарних наук*. 2024. Вип. 2. URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/11/10> (дата звернення: 28.01.2026).

13. Україна XX ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань) / П. П. Гай-Нижник (ред.), С. І. Губський, А. В. Іванець, І. Й. Краснодемська та ін. Київ, 2018. 706 с.

14. *Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку*. Київ, 2015. 410 с.

15. Фігурний, Ю. Внесок Ірини Краснодемської у дослідження української діаспори та спростування антиукраїнських фейків. *Осмилення історичного буття України й українців*. Ювілейний збірник до 60-річчя Ю. С. Фігурного. Київ, 2025. С. 198–200.

16. *Формування модерної національної свідомості українців Криму: тенденції, перспективи та асиміляційні загрози (кінець XIX – початок XXI ст.)*. Колективна монографія / упорядник і науковий редактор П. П. Гай-Нижник. Київ, 2024. 544 с.

17. Fihurnyi, Y., Bezsmertna, N., Krasnodemska, I., Nalyvaiko, S., Otroshko, L., Semenova, O., Turpak, N., Chyrkov, O., Shakurova, O. *Ethnocultural processes in Ukraine in the late 20-th – early 21 century*. Saarbrücken, 2020. 220 p.

18. Hai-Nyzhnyk, P., Chupriy, L., Fihurnyi, Y., Krasnodemska, I., Chyrkov, O. *Aggression of the Russian Federation against Ukraine: ethnonational dimension and civilizational confrontation*. Saarbrücken, 2018. 230 p.

19. I. Krasnodemska, O. Hazizova, K. Nastoishcha, L. Sorochuk. *Russian policy of*

discrimination and assimilation regarding ethnic Ukrainians in Crimea after 2014. *Cuestiones Políticas*. 2023. Vol. 41. № 79. P. 172–196.

20. Iryna Krasnodemska, Andrii Ivanets. *A Situation of the Crimeans Diocese of the Orthodox Church of Ukraine in Russian Occupied Crimea (2014–2022)*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Issue 6. Article 4. P. 36–63.

21. Iryna Krasnodemska. *The role of metropolitan Andrei Sheptytskyi in the formation of ukrainian national identity*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Issue 9. P. 53–82.

22. Iryna Krasnodemska, Hanna Chechelnytska. *Events in eastern and southern Ukraine in retrospect of post-soviet relations*. *Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40. № 73. P. 506–526.

23. Krasnodemska, I. *Reaction of the western mass media to the russian-ukrainian war (2014–2015)*. Kyiv, 2017. 72 p.

24. Krasnodemska, I., Savitskaya, M., Berezan, V., Tovstukha, O., Rodchenko, O. *Psychological consequences of warfare for combatants: ways of social reintegration and support in Ukraine*. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12. Issue 70. P. 78–87.

25. Nazarchuk, O., Halytska-Didukh, T., Horielov, V., Krasnodemska, I., Babichev, O. *Fundamental principles for the formation of the newest historical policy in the context of the escalation of the Russian-Ukrainian war*. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12. Issue 66. P. 198–205.

26. Tetiana Madryha, Kateryna Fedoryshyna, Iryna Krasnodemska, Daria Bozhko, Veronika Chekaliuk. *The volunteer movement as a tool for strengthening civil solidarity in wartime*. *Cadernos de Educação, Tecnologia e Sociedade*. 2024. Vol. 17. № 2. P. 183–194.

REFERENCES

1. Hai-Nyzhnyk, P., ed., Zalizniak, L., Krasnodemska, I., et al. (2016). *Russian Aggression against Ukraine: Historical*

Prerequisites and Modern Challenges: A Monograph. Kyiv, 586 p. [in Ukr.]

2. Fihurnyi, Yu., Bezsmertna N., Boyko S., et al. (2020). *Ethnocultural Processes in Ukraine at the End of the 20th - Beginning of the 21st Century: Ukrainian Studies Understanding: A Monograph.* Kyiv, 190 p. [in Ukr.]

3. Interview with Iryna Krasnodemska, Born in 1970, Recorded in Kyiv on January 8, 2026. *Archive of Yu. Fihurnyi.* [in Ukr.]

4. Krasnodemska, I. (2010). *Contribution of Ukrainian Diaspora Scientists from European Countries to the Development of Ukrainian Studies (20s–60s of the 20th Century).* [A thesis for Candidate of Sciences degree in History]. Kyiv, 20 p. [in Ukr.]

5. Krasnodemska, I. (2020). Galician Socialist Soviet Republic as One of the Forms of Bolshevik Quasi-Statehood. *World Science: Problems, Prospects and Innovations.* Abstracts of the 4th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, Canada, pp. 426–435. [in Ukr.]

6. Krasnodemska, I. (2025). Communicative and Psychological Mechanisms of Influence of Russian Ideological Narratives on Mass Consciousness and their Role in Modern Information Warfare. *Materials of the V All-Ukrainian Scientific Readings with International Participation “Love your Ukraine!”* Kyiv, June 5, 2025. Kyiv, pp. 106–116. [in Ukr.]

7. Krasnodemska, I. (2025). Kremlin Propaganda Mythologemes as a Factor of Russia's Hybrid Aggression against Ukraine. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies),* No. 4 (97), pp. 45–74. [in Ukr.]

8. Krasnodemska, I. (2020). The Attitude of the Ukrainian and Polish Political Establishment to the Military-Political Union of 1920. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies),* No. 4, pp. 66–88. [in Ukr.]

9. Krasnodemska, I. (2019). The Creation of Soviet Puppet Republics in the South-East of Ukraine as an Instrument of Bolshevik Expansion in Early 1918. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies),* No. 4. pp. 25–49. [in Ukr.]

10. Krasnodemska, I. (2025). Refutation

of Russian Falsifications Regarding the Origin of Ukrainians, the Heritage of Kyivan Rus and the “Common History”: Towards the Historiography of the Problem. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies),* No. 3 (96). pp. 130–151. [in Ukr.]

11. Krasnodemska, I. (2011). *Ukrainian Studies of the Diaspora (20th Century): A Monograph.* Kyiv, 368 p. [in Ukr.]

12. Krasnodemska, I., Kalinichenko, V. (2024). National Identity and the Impact of Forced Mobilization on Public Resistance Movements in Ukraine. *Bulletin of the Humanities.* Issue 2. Electronic edition. [online] Available at: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/11/10> (Accessed: 28 Yan. 2026). [in Ukr.]

13. Hai-Nyzhnyk, P. ed., Hubsnyi, S., Ivanets, A., et al. (2018). *Ukraine of the 20th Century: Socio-Political Models of the National State (State Ideology and Program Principles of Leading Ukrainian Political Parties and Public-Political Associations).* Kyiv, 706 p. [in Ukr.]

14. *Ukrainian Studies: Conceptual and Theoretical and Methodological Foundations of Development.* (2015). Kyiv, 410 p. [in Ukr.]

15. Fihurnyi, Yu. (2025). Contribution of Iryna Krasnodemska to the Study of the Ukrainian Diaspora and Refutation of Anti-Ukrainian Fakes. *Understanding the Historical Existence of Ukraine and Ukrainians.* Jubilee Collection for the 60th Anniversary of Yu. S. Fihurnyi. Kyiv: Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, pp. 198–200. [in Ukr.]

16. Hai-Nyzhnyk, P., ed. (2024). *Formation of Modern National Consciousness of Ukrainians in Crimea: Trends, Prospects and Assimilation Threats (Late 19th – Early 20th Centuries):* Collective Monograph. Kyiv, 544 p. [in Ukr.]

17. Fihurnyi, Y., Bezsmertna, N., Krasnodemska, I., et al. (2020). *Ethnocultural Processes in Ukraine in the Late 20-th – Early 21 Century.* Saarbrücken (Germany), 220 p. [in Eng.]

18. Hai-Nyzhnyk, P., Chupriy, L., Fihurnyi, Y., et al. (2018). *Aggression of*

the Russian Federation against Ukraine: Ethnonational Dimension and Civilizational Confrontation. Saarbrücken (Germany), 230 p. [in Eng.]

19. I. Krasnodemska, O. Hazizova, K. Nastoiashcha, et al. (2023). Russian Policy of Discrimination and Sssimilation Regarding Ethnic Ukrainians in Crimea after 2014. *Cuestiones Políticas*, Vol. 41, No. 79. October–December, pp. 172–196. [in Eng.]

20. Krasnodemska, I., Ivanets, A. (2022). A Situation of the Crimeans Diocese of the Orthodox Church of Ukraine in Russian Occupied Crimea (2014–2022). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 42: Issue 6. Article 4, pp. 36–63. [in Eng.]

21. Krasnodemska, I. (2022). The Role of Metropolitan Andrei Sheptytskyi in the Formation of Ukrainian National Identity. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Volume 42. Issue 9, pp. 53–82. [in Eng.]

22. Krasnodemska I., Chechelnytska, H. (2022). Events in Eastern and Southern Ukraine in Retrospect of Post-Soviet Relations.

Cuestiones Políticas. Vol. 40. No. 73. July–December, pp. 506–526. [in Eng.]

23. Krasnodemska, I. (2017). *Reaction of the Western Mass Media to the Russian-Ukrainian War (2014–2015)*. Kyiv, 72 p. [in Eng.]

24. Krasnodemska, I., Savitskaya, M., Berezan, V., et al. (2023). Psychological Consequences of Warfare for Combatants: Ways of Social Reintegration and Support in Ukraine. *Amazonia Investiga*. October, Vol. 12. Issue 70, pp. 78–87. [in Eng.]

25. Nazarchuk, O., Halytska-Didukh, T., Horielov, V., et al. (2023). Fundamental Principles for the Formation of the Newest Historical Policy in the Context of the Escalation of the Russian-Ukrainian war. *Amazonia Investiga*, June, Vol. 12, Issue 66, pp. 198–205. [in Eng.]

26. Madryha, T., Fedoryshyna, K., Krasnodemska, I., et al. (2024). The Volunteer Movement as a Tool for Strengthening Civil Solidarity in Wartime. *Cadernos de Educação, Tecnologia e Sociedade – CETs*, Vol. 17, n.se 2, pp. 183–194. [in Eng.]

Summary

THE CONTRIBUTION OF IRYNA KRASNODEMSKA TO THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN STUDIES AND THE REFUTATION OF RUSSIAN MYTHS AND FALSIFICATIONS IN UKRAINIAN HISTORY

Yurii FIHURNYI

orcid.org/0000-0002-6463-0920

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: ukr.etnolog_fus@ukr.net

The relevance of the research. The importance of the stated problem lies in the fact that by analyzing the substantial contribution of I. Krasnodemska to the Ukrainian studies development and the refutation of Russian falsifications and myths regarding history of Ukraine. This enables us to comprehend the main stages of the formation of the researcher's personality and scientific path, but also to trace how Ukrainian studies knowledge developed at the turn of the millennium. The study of the principal characteristics and patterns of the functioning of Ukraine as a civilizational phenomenon and geopolitical reality, which I. Krasnodemska has been thoroughly researching for over a quarter of a century, is timely,

since this significant accumulated experience should be updated in order to extrapolate to today's realities and actively use it to consolidate Ukrainians both in Ukraine and abroad. The **purpose** study is a comprehensive analysis of I. Krasnodemska's contribution to the development of Ukrainian studies and the refutation of Russian falsifications and myths of the history of Ukraine.

Conclusions. For more than 25 years, I. Krasnodemska has been successfully developing Ukrainian studies, studying the functioning of Ukrainian studies institutions in the diaspora, interpreting the work of prominent researchers of Ukrainians abroad, analyzing Ukrainian state-building and nation-building processes, and refuting Russian falsifications and myths of Ukrainian history. It was found that a significant result of this productive work was the writing and successful public defense by I. Krasnodemska in 2010 of a dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences: "The Contribution of Ukrainian Diaspora Scientists from European Countries to the Development of Ukrainian Studies (20s–60s of the 20th Century)", and somewhat later, in 2011, the publication of her significantly supplemented and expanded results in the format of a scientific monograph "Ukrainian Studies of the Diaspora (20th Century)". It is shown that with the beginning of the Russian-Ukrainian war, the researcher actively participated in the implementation of the competitive project "Historical Preconditions and Modern Social Consequences of the Aggression of the Russian Federation against Ukraine 2014–2015" (2016–2017), where she continued to research the Ukrainian diaspora and its role in countering Russian information aggression aimed at creating a negative image of Ukraine and Ukrainians abroad. It is revealed that during the full-scale phase of the Russian-Ukrainian war, I. Krasnodemska continues to actively fight against the imperial narratives of rashists, in particular, as the responsible executor of the fundamental scientific research work "Exposing Russian falsifications and myths of the history of Ukraine as a component of the humanitarian security of the state" (2025–2027), she refutes numerous Russian insinuations aimed at discrediting the Ukrainian state and its citizens.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian Studies, Iryna Krasnodemska, Russian myths and falsifications, Russian-Ukrainian war.

Отримано редакцією/ Received: 06.02.26

Прорецензовано / Revised: 20.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.26

ДУХОВНО-ПРАКТИЧНІ КООРДИНАТИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

(Рецензія на працю «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції»
/ Крисаченко В. С., Богданович Г. О., Бузаров А. І., Додонов Р. О.,
Сорочук Л. В. Київ, 2025. 216 с.)

Колективна монографія «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції» стала підсумком дворічної науково-дослідної роботи «Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів» (№ держреєстрації 0123U100535; керівник – професор В. Крисаченко). Автори розглянули цілий комплекс питань, надзвичайно актуальних в умовах повномасштабної російсько-української війни. Адже вторгнення 2022 року стало поворотним моментом в історії сучасної України,

запустивши процес масштабних внутрішніх трансформацій в українському соціумі – посилення української самоідентифікації, консолідації українського суспільства, відродження національної гідності. Тому нині глибинного і всебічного аналізу потребують стратегії гуманітарного розвитку України, реалізації євроінтеграційного вектора її розвитку.

Авторами монографії є відомі вчені, співробітники НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка: В. Крисаченко, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу філософії та геополітики; Р. Додонов, директор Інституту, доктор філософських наук, професор; А. Бузаров, кандидат філософських наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України; Л. Сорочук, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник; Г. Богданович, провідний фахівець відділу культурології та культурної спадщини. У монографії за результатами НДР розглянуто цілий комплекс питань, зокрема цивілізаційний вибір України, шляхи та механізми імплементації вимог євроінтеграції в державне буття, здійснено аналіз феномену консолідації українського суспільства в умовах повномасштабної російсько-української війни, охоплено напрями міжнародної солідарності з Україною в протидії російській агресії. На це спрямовано вступ, п'ять розділів і висновки праці.

Парадигмальними європейськими цінностями автори праці вважають українську цивілізаційну ідентичність (духовність), державний суверенітет та територіальну цілісність України, високий рівень людського розвитку, демократичність суспільства, повноцінні стандарти життя, гендерну рівність та ін. Концентрами євроінтеграції постають: подолання артефактів тоталітарного суспільства; український шлях у становленні системи цінностей; громадянське суспільство та державні інституції: синергія взаємодії гілок влади в євроінтеграційному процесі; формування колективної пам'яті та переосмислення минулого України в європейських контекстах. Особлива увага звернена на втілення євроцінностей в освітній процес, динаміку процесів демократизації і декомунізації, культурної та мовної політики, міжетнічних і міжконфесійних взаємин тощо.

У першому розділі «Українська колективна ідентичність» Г. Богданович окреслює це складне багатовимірне поняття, що охоплює усвідомлення належності до української нації та ототожнюється з її історією, культурою, мовою, історичною пам'яттю, символами, цінностями, державницькими та політико-економічними інтересами. Складниками колективної (соціальної) української ідентичності є етнічна, національна, громадянська, релігійна, регіональна, соціокультурна, мовна, територіальна, цивілізаційна, політична, історична та ін. (у розділі дається визначення кожної). Отже, громадяни України можуть мати кілька ідентичностей на основі етнічного походження, регіональних, соціокультурних, релігійних та інших чинників. Російсько-українська гібридна війна,

що почалася у 2014 році й переросла в повномасштабні воєнні дії на території всієї України, стала продовженням системної імперської стратегії на підкорення України та знищення її ідентичності. Авторка виокремлює важливі чинники і процеси, що впливають на трансформацію стану українського суспільства та функціонування політичної нації в період 2022–2024 рр., наголошуючи, що на державному рівні процес зміцнення національно-громадянської ідентичності супроводжується ухваленням низки важливих законодавчих актів. Це консолідована проукраїнська ідентичність (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 № 2834-IX), масове відмежування та відторгнення від проросійської та пострадянської ідентичності (Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» від 27.07.2023 р. № 3005-IX), соціокультурна, мовна та українська ідентичність, мовна та релігійна ідентичність, інтенсифікація євроінтеграційних процесів.

Також розглядаються найбільш значущі виклики, що стоять перед українським суспільством на шляху формування та функціонування нової політичної нації у період війни. Це і зовнішні проблеми сьогодення: продовження повномасштабної війни, залежність від зовнішньої допомоги міжнародних партнерів, інформаційна війна, і внутрішні завдання: збереження високого рівня єдності суспільства, демографічні втрати, незмінність влади, соціально-економічні нерівності, соціальний тиск на вибір ідентичності. За даними соціологічного

опитування, в умовах війни і посягання на національну безпеку значних трансформацій зазнала колективна ідентичність громадян України, що призвело до зростання громадянської національної свідомості, формування проукраїнської політичної нації. Отже, обрання української ідентичності в умовах російсько-української війни є не лише актом самоідентифікації з українською нацією, а й свідомим вибором певного цивілізаційного світогляду.

У другому розділі «Культурні сенси та вияви національної ідентичності українців у контексті євроінтеграції» Л. Сорочук досліджує основні чинники згуртованості та єднання українства, зокрема значну роль організації і проведення державних свят України з використанням державної символіки в системі культурного буття українців у період великої війни, що сприяє підвищенню рівня патріотизму та консолідації українського суспільства. Наголошено, що солідарність українців виразно виявляється під час відзначення державних свят на загальнодержавному рівні – Дня Незалежності України, Дня Конституції України, Дня пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, Дня захисників і захисниць України, – коли активно використовуються відповідні атрибути та державна символіка (прапор, гімн, герб). Зазначено також, що святкування провідних річних календарних свят – Різдва Христового, Великодня (Світлого Христового Воскресіння) та Дня Святої Трійці (П'ятидесятниці, або Зеленої неділі), які нині мають статус державних свят в Україні, – характеризується виразним національним колоритом і багатством народних традицій, у межах яких широко використовується

і державна, і народна символіка. Відзначаючи ці свята на загальнодержавному рівні та водночас органічно поєднуючи святкові практики з родинними традиціями, українські громадяни репрезентують культурне розмаїття, багатство народної спадщини й духовні цінності української нації. Окремо розглянуто історію державних символів України: Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України, низку державних (День Української Державності, День Незалежності України, День Конституції України, День пам'яті та примирення, День захисників і захисниць України) та релігійних свят (Різдво Христове, Воскресіння Христове, або Великдень, День Святої Трійці), які наповнені відповідними культурними компонентами і мають великий потенціал у процесах консолідації української нації, єднання суспільства навколо певної мети чи події. Звернено увагу на етнокультурну традицію, що акумулює життєві установки та ціннісні орієнтації (культурні коди), які набувають значення своєї «візитівки», що репрезентує культурну самобутність народу, є універсальним засобом вираження ментальності українців і одним із чинників формування національної самосвідомості, духовного, морально-естетичного розвитку людини. Наголошено на тому, що потужним чинником відродження і збереження національної ідентичності є українська мова; серед багатьох її функцій (комунікативна, естетична, культуротворча) виокремлено державотворчу роль.

У третьому розділі «Україна і світ: євроінтеграція» В. Крисаченко окреслив взаємопов'язані завдання, на які спрямована стратегія євроінтеграції: аналіз

соціальних передумов формування ключових гуманітарних викликів сучасності та розробку їхньої теоретичної типології; дослідження історичної неперервності України в європейському цивілізаційному просторі, її сучасної присутності та перспектив розвитку; вивчення соціальних трансформацій, зумовлених вимушеною внутрішньою і зовнішньою міграцією внаслідок російської агресії; оцінку світоглядних засад реалізації політики мультикультуралізму та поліконфесійності; аналіз потенціалу консолідації світового українства для утвердження європейського вибору України; дослідження закономірностей модернізації ціннісного простору українського суспільства в кореляції з європейськими цінностями; обґрунтування інноваційних стратегій гуманітарного розвитку й осмислення етнокультурних трансформацій в умовах війни; аналіз інформаційно-ідеологічних впливів на суспільну та індивідуальну свідомість; визначення концептуальних засад узгодження гуманітарного складника національної системи освіти з європейськими нормами і стандартами; підготовку законодавчих ініціатив у сфері євроінтеграції. Обґрунтовано практичні висновки щодо оптимізації євроінтеграційної стратегії України, використання концептуальної парадигми євроінтеграції у навчальних програмах середніх і вищих навчальних закладів, у наукових інституціях і державних установах. Акцентовано, що нині система освіти в Україні не відповідає і забезпеченню невід'ємних прав людини на належну освіту та формуванню демократичного, вільного суспільства, пропонується здійснювати освітній процес за трьома взаємопов'язаними потоками: людинознавство – суспільствознавство

– природознавство, на вирішальному засобі формування світоглядної культури людини, якою має бути українознавча освіта в школі, на її ціннісному і діяльному характері. Особлива увага звертається на державну мову в освітньому процесі, на її парадигмальну функцію формування громадянської ідентичності молоді; у зв'язку з цим розглянуто досвід країн з типологічно спорідненими проблемами. Розглянуто також політико-правові регулятиви задоволення освітніх потреб національних меншин, запропоновано в найкоротший час здійснити реформу мовної структури закладів освіти для представників національних меншин на політико-правовій базі концепції полікультурності. Йдеться і про формування консолідованого гуманітарного простору світового українства, оскільки повномасштабна агресія рашистів проти України спричинила нову хвилю його розпорошення/діаспоризації. Тому першочерговою залишається потреба широкої інформованості світового співтовариства про цілісний образ української національної культури через систему освіти усіх типів та через мас-медіа, що сприятиме консолідації нації та державотворчим процесам. Потужним чинником збереження національної ідентичності українців за кордоном є освіта українського зарубіжжя. Європейське зарубіжжя має стати для України вагомим фактором реалізації зовнішньої політики, забезпечення позитивного міжнародного іміджу, економічної, культурної та інформаційної присутності в геополітично важливих регіонах розвитку, а консолідація світового українства істотно сприятиме пошуку ефективних засобів у боротьбі проти агресора.

У четвертому розділі «Міжнародна солідарність з Україною у боротьбі з російською агресією» (автори В. Крисаченко, Р. Додонов, А. Бузаров) проаналізовано офіційні законодавчі акти, у яких після 2014 р. була створена інституційна та правова база для поглибленої інтеграції України до Євросоюзу; зазначено, що концептуального оформлення потребує поняття стратегічного партнерства, оскільки і в Україні, і на Заході воно не мало чіткого інституційного або законодавчого визначення. Простежено, як після 24 лютого 2022 р. трансформується взаємодія України із євроатлантичною спільнотою. Визнано, що війна Росії проти України, а також протистояння РФ із Заходом загалом мають усі ознаки довгострокової міжнародної міграційної кризи, а масова міграція українських біженців – це частина плану Путіна щодо дестабілізації Європи. У зв'язку з цим актуальним стає вивчення проблем, пов'язаних з новими українськими громадами в країнах Європейського Союзу, з адаптацією та інтеграцією величезної кількості громадян України, які приїхали до ЄС і через війну можуть залишитися там на тривалий термін. Докладно вивчено та проаналізовано різні статистичні звіти та емпіричні дані авторитетних міжнародних організацій, які допомогли виділити деякі характерні риси образу переселенця з України. На відміну від наслідків першої агресії РФ проти України у 2014–2015 роках, коли переважна більшість вимушених переселенців з Донецької та Луганської областей України, а також Криму перемістилася на постійне проживання всередині України, друга стадія агресії Росії проти української держави у лютому 2022 р. спричинила вимушену міграцію українців за

межі України. Внаслідок цього країни ЄС зіткнулися з безпрецедентним міграційним викликом, який перевершив масштаби аналогічної кризи у 2015–2017 роках, спричиненої війною в Сирії. Міграційна криза, зумовлена масовим припливом вимушених переселенців з України, актуалізувала в інформаційному, експертному та політичному просторах Європейського Союзу дискусії щодо уніфікації та модернізації національних міграційних систем держав-членів. Водночас зростання кількості зафіксованих біженців і осіб, зареєстрованих для отримання тимчасового захисту, свідчить про потенційне подальше збільшення масштабів вимушеної міграції з України. У цих безпрецедентних умовах вирішальне значення має політична воля, яка формує основу для ухвалення стратегічних рішень і подальших дій.

Виокремлено кілька умовних груп переселенців залежно від своїх статусу і цілей перебування у конкретній країні, акцентується на труднощах, з якими стикаються українські біженці в процесі пошуку роботи. Завдяки даним, які регулярно обробляють громади, видно проблеми з адаптації та інтеграції переселенців з України, які існують досі. Крім того, важливим є також ретроспективний аналіз і порівняння умов та середовища різних європейських країн (не лише ЄС), куди приїхали переселенці та проходять початковий процес адаптації. Основні параметри образу вимушеного переселенця з України, сформовані в перші місяці війни на основі спостережень волонтерських і міжнародних організацій, загалом зберігають свою актуальність. До них, зокрема, належить домінування жінок з неповнолітніми дітьми серед переселенців, а

також високий рівень їхньої освітньої підготовки. Водночас поза належною увагою залишилися окремі важливі характеристики, що відображають специфіку різних етапів адаптації та інтеграції вимушених переселенців з України в країнах Європейського Союзу. Зокрема, недостатньо враховано роль і активність українських громад у країнах ЄС, які функціонують як первинні осередки соціальної адаптації та інтеграції значної частини переселенців.

Виявлено якісні характеристики (образ) переміщених осіб у місцях компактного проживання як нової групи, що взаємодіє з різними місцевими представниками влади та громадянським суспільством країн ЄС для налагодження комунікації з метою успішної інтеграції. Доведено, що війна РФ проти України мобілізувала на підтримку України величезну кількість українців, які мешкали за межами своєї країни. До них поступово приєднувалися деякі переселенці, які інтегрувалися до відповідних українських громад у різних країнах ЄС. Багато з цих громад створили свої громадські організації, фонди, спілки, асоціації для взаємодопомоги та підтримки України й українців.

П'ятий розділ «Військово-політична допомога Україні: формат «Рамштайн» (автор А. Бузаров) присвячено одній із ключових подій у рамках міжнародної взаємодії у сфері підтримки української держави – створенню у квітні 2022 р. Контактної групи з оборони України (Ukraine Defense Contact Group), відомої як формат «Рамштайн». Простежено суттєві внутрішні й зовнішні зміни, яких вона зазнала, трансформувавшись у міжнародну коаліцію з підтримки України, що впливає на світові процеси

і може стати в майбутньому складником нової архітектури міжнародної безпеки. Автор аналізує мотивацію та стратегію поведінки союзників України за форматом «Рамштайн» з урахуванням деяких теоретичних положень неолібералізму в міжнародних відносинах – теорії комплексної взаємозалежності. Багатогранні та множинні взаємовигідні аспекти співробітництва, зв'язків та контактів, що відбувалися між Україною та союзниками за форматом «Рамштайн» протягом останніх років, засвідчують, що цей формат створив міцну основу не лише для односторонньої міжнародної підтримки України у відображенні російської агресії, а й суттєво вплинув на зовнішньополітичні стратегії і поведінку українських союзників у міжнародній політиці. Здійснено хронологічну класифікацію конкретних засідань «Рамштайну» в контексті головних тем у рамках кожного засідання. Хоча понад 20 держав-членів і партнерів НАТО підписали з Україною двосторонні безпекові угоди, надавши Україні довгострокові зобов'язання у сфері безпеки, зазначається, що для України є актуальним пошук оптимального формату союзницьких відносин у межах існуючих військово-політичних альянсів або формування нових структур. Проведений у монографії багатofакторний аналіз такого явища у світовій політиці, як «Рамштайн», дає можливість побачити тенденції міжнародної допомоги Україні, інтереси США та їхніх союзників, а також виокремити деякі його характерні особливості як міжнародного майданчика з комплексної взаємодії.

Отже, кардинальні трансформації, які переживає сучасне українське суспільство в умовах повномасштабної

агресії РФ проти України та набуття нею статусу кандидата в ЄС, потребують належного глибинного і всебічного аналізу стратегій гуманітарного розвитку України, реалізації євроінтеграційного вектора її розвитку, що й прагнули здійснити автори монографії. Вони виокремлюють зовнішні й внутрішні проблеми, що стоять перед українським суспільством на сучасному етапі конструювання політичної нації в умовах повномасштабної війни, – тривалість військових дій та відсутність переваг на полі бою, залежність від зовнішньої військово-економічної допомоги, суттєві економічні та демографічні втрати України, загострення суперечностей та поступове зниження рівня згуртованості суспільства. Пропонуються також практичні висновки щодо оптимізації євроінтеграційної стратегії України: створення системи стандартної освіти в Україні; модернізація світоглядної культури українців; наповнення навчального предметного матеріалу середніх та вищих закладів освіти інтегративними системними знаннями про євроінтеграційну стратегію України; формування емпіричної бази для наукового розв’язання проблем

геополітики та глобалістики у сфері українознавства, соціальної філософії та філософії історії; утвердження європейської парадигми захисту прав і свобод громадян та рівності всіх суб’єктів права перед законом та ін.

Комплексний підхід до аналізу євроінтеграційного розвитку України, запропонований ученими-українознавцями, безпосередньо охоплює екзистенційні, спільнотні, політичні та культурні виміри життя соціуму. Це вагоме дослідження проведено з урахуванням сучасних геополітичних та євроінтеграційних процесів, що мають потужний вплив на суспільно-політичний устрій, цивілізаційну орієнтацію, інформаційний простір, тому стане в пригоді студентам, науковцям, освітянам, політикам, усім, кому небайдужа доля України.

Галина АЛЕКСАНДРОВА

orcid.org/0000-0002-5136-5160

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

ГОЛОС ІЗ ОКОПІВ: ЧОМУ МІЛІТАРНА ЛІТЕРАТУРА СТАЄ НОВОЮ КЛАСИКОЮ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

7 грудня 2025 р. у Києво-Печерському лицейі № 171 «Лідер» відбулася подія, що виходить за межі звичайного уроку літератури. Зустріч із науковцями НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка – доктором філологічних наук, професором Миколою Васьківим і молодшим науковим співробітником Юліаною Шинкарик – відкрила учням світ сучасної мілітарної прози та поезії – творів, що пишуться не в тиші кабінетів, а на межі життя і смерті.

Сьогодні ми є свідками унікального явища. Сучасна українська література переживає період, який фахівці вже називають народженням нової класики. На зміну дистанційованим роздумам приходять те, що М. Васьків окреслив як літературу прямої дії. Це тексти, створені в бліндажах та під час коротких пауз між боями. Головна особливість цього літературного пласта – фактичне стирання межі між автором і героєм. Це голос тут і зараз, де щирість є абсолютною, а слово

стає формою виживання та свідченням для майбутніх поколінь.

Центральною темою лекції став емоційний портрет сучасного захисника. Герой

мілітарної літератури часто перебуває у стані внутрішнього конфлікту, особливо під час повернення в тил. Відчуття, що війни ніби й немає, створює психологічну прірву між фронтовим досвідом та мирним життям міста. Професор М. Васьків звернув увагу на глибокий філософський і духовний складник цих текстів. У книзі Артура Дроня «Гемінгвей нічого не знає» війна постає

Ліцензія Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

іспитом на людяність, де Бог перебуває поруч із воїном. Герой розмірковує про війну, яка «наша», особлива: це не просто безглузда м'ясорубка, якою вона постає в Гемінгвея, Барбюса, Ремарка, Воннегута й інших класиків світової літератури; з українського боку це передусім справедлива війна. Це свідчить про глибоку віру в перемогу як Божу справедливість, яка стає опорою перед обличчям смерті (як і у персонажів поета Максима Кривоцова «Далі»).

Богдан Томенчук у збірці «Вишійте, мамо, бронжилет» використовує символізм української культури. Герой його творів поєднує мілітарний захист (бронжилет) із оберегом (вишиванка). Завершення збірки віршем «Отче наш...» із потужним акцентом на слові «ВІРУЮ» остаточно утверджує ідею незламності та нерозривного зв'язку з національним кодом. Поєднуючи військову броню з енергетикою предків, Б. Томенчук

створює потужний символ духовної нездоланності українців.

Однією з ключових тем, порушених М. Васьківим, є емоційний стан військових. Герой мілітарної прози та поезії часто зображений у стані внутрішнього конфлікту, особливо коли повертається у відпустку. Його вражає відчуття, що в тилу «ніби війни і нема», що створює прірву між його фронтовим досвідом та мирним життям. Павло Казарін, цитований М. Васьківим, підкреслює реальність того, що не всі чоловіки призовного віку беруть участь у війні, що лише поглиблює тему розділення досвіду між тими, хто воює, і тими, хто в тилу. Цей герой живе в абсолютному світі, де лейтмотивом стає виживання (як у романі Павла («Паштета») Білянського «Битись не можна відступити»), а страх – це не відсутність, а те, що «пересильють».

На зустрічі також було акцентовано увагу на поезії жінок, які пишуть про

війну. Зокрема, на твори Ярини Черногуз, яка описує біль втрати, коли коханий загинув на фронті й вона мріє про возз'єднання з ним у потойбіччі, але перед цим мусить до кінця звершувати своє екзистенційно-патріотичне покликання. До того ж М. Васьків означив, що збірка «Мотанка» містить історії, написані жінками, підкреслюючи, що «жінки і чоловіки пишуть по-різному».

Вивчення творів Артема Чеха, Артура Дроня, Ярини Черногуз та інших авторів-воїнів – це не просто освітнє завдання, а питання національного виживання. По-перше, це допомагає подолати емоційну прірву, адже школа має стати містком між фронтом і тилом, де учні вчать емпатії та усвідомлюють цінність власної безпеки. По-друге, це сприяє формуванню справжніх рольових моделей, де герої – реальні люди зі страхами й болем, які вчать мужності діяти всупереч обставинам. По-третє, така література пропонує живу мову та актуальність, рефлексуючи над подіями сьогодення та стаючи інструментом пізнання світу. По-четверте, це шлях збереження національної пам'яті через твори загиблих авторів, як-от Максима Кривцова чи Володимира Вакуленка. Нарешті, ці тексти слугують духовним орієнтиром, допомагаючи молоді знаходити відповіді на складні питання про добро, зло та сенс буття. Мілітарна література, збагачена іменами як ветеранів, так і нових зірок (Павло Вишебаба, Євгенія Кузнецова), являє собою безцінний корпус текстів. Її герої – це справжні воїни, які фіксують реальність, де «земля на передовій нічим

не відрізняється від тієї, яка в тилу», але досвід і випробування перетворюють їх на свідків та символи феномену «українці – сильні воїни».

Під час зустрічі було представлено антологію «Фронтмени», яка об'єднує знакових авторів сучасності. Андрій Гуменюк, відомий як Кельт, у книзі «Африка» створює образ героя з багаторічним досвідом війни. Артем Чех у «Точці нуля» фіксує побут та найтонші порухи людської душі. Андрій Кириченко у збірці «Домбейко» представляє лейтмотив війни як гри з елементами містики. Володимир Вакуленко у щоденнику «Я перетворююсь» залишив свідчення про буття в окупації та незламну патріотичну позицію. Ілля Чернілевський через поезію ідентичності розкрив шлях героя, який свідомо обирає український культурний світ.

Зустріч із М. Васьківим і Ю. Шинкарик дала ліцеїстам можливість зрозуміти: мілітарна література – це живий літопис нашої незламності. Вона доводить, що ми не лише вміємо захищатися фізично, а й здатні осмислювати свій травматичний досвід через високу культуру. Для вчителів це шанс виховати покоління свідомих громадян, а для учнів – можливість почути голос справжньої України, яка виборює своє майбутнє не лише зброєю, а й словом.

Юліана ШИНКАРИК

orcid.org/0000-0002-1629-5910
молодший науковий співробітник
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

Вимоги до оформлення та подання авторського оригіналу

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, ліве та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується шифр УДК. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), ID ORCID, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефона автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз джерел і останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Ці структурні елементи позначаються жирним шрифтом на початку абзацу.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті. Зразок оформлення:

1. Куць, О. М. *Мовна політика в державотворчих процесах України*: навч. посіб. Харків, 2004. 275 с.
2. Білан, М. С., Стельмашук, Г. Г. *Український стрій*. Львів, 2000. 326 с.
3. Жулинський, М. Шевченко і Гоголь. *День*. 20 березня 2004. №50.
4. Саблук, П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. *Основи аграрного підприємництва* (за ред. М. Й. Маліка). Київ, 2000. С. 5–15.
5. Шевченко, В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років*: матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 67–70.
6. Ірпінь. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> (дата звернення: 1.11.2016).

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела (періодики) або перекладена (монографії), вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

- Зразок: 1. Kuts, O. (2004). *Language Policy in the State-Building Processes of Ukraine: A Study Guide*. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University Press, 275 p. [in Ukr.]
2. Bilan, M., Stelmashchuk, H. (2000). *Ukrainian Folk Costume*. Lviv, 326 p. [in Ukr.]
 3. Zhulynskyi, M. (2004). Shevchenko and Hohol. *Den*, (50). [in Ukr.]
 4. Sabluk, P. (2008). Directions of Economic Development in Agricultural Production. In: M. MALIK, ed., *Basic Principles of Agribusiness*. Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
 5. Shevchenko, V. (2008). The Fascist Occupation Regime in Ukraine and the Fate of the Prisoners of War (1939–1944). In: *Viiskovyi polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoї konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r.* (War Captivity and Internment (1939–1956). A Look at the Issue after 60 Years. Conference Proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]
 6. Irpin. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> [Accessed 1 Nov. 2016]. [in Ukr.]

Рекомендований обсяг статті – від 0,5 до 1 ум. др. арк.

Транслітерувати інформацію потрібно латиницею згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог Держдепартаменту США (для російської мови).

Текст статті супроводжується **анотацією** разом із **ключовими словами** українською (**приблизно 2000 знаків з пробілами**) та англійською мовами. Анотація має тисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

2026 **1** (98)

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Номер 1 (98)

2026

науковий журнал

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №2 від 26.02.2026 р.)*

*Адреса редакції: 03057, м. Київ, вул. Євгенії Мірошніченко, 5
тел.: (044) 2360128*

Технічне редагування та комп'ютерний набір
Загальне редагування – *Лариса Ткаченко*
Редагування англomовних текстів – *Вікторія Іванова*
Коректура – *Лариса Ткаченко*
Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото – *Вікторія Іванова*

Підписано до друку 31.03.2026. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 25,7. Обл.-вид. арк. 26,12.
Тираж 100 прим.
Зам. №31/03

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
внесено до Реєстру суб'єктів у сфері друкованих медіа та присвоєно у Реєстрі
ідентифікатор медіа R30-06845
згідно рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№184 від 22.01.2026

03057, м. Київ, вул. Євгенії Мірошніченко, 5